

В АРХІВІВ

ВУЧК

ГПУ

НКВД

КГБ

№ 1/2 (30/31)

Науковий і документальний журнал

КИЇВ – 2008

З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ № 1/2 (30/31) 2008 р.

Науковий і документальний журнал
Видається з серпня 1994 р.
Виходить двічі на рік

Засновник:

Головна редакційна колегія науково-документальної
серії книг «Реабілітовані історією»
Відділ по розробці архівів ВУНК–ДПУ–НКВС–КДБ

Співзасновники:

Національна академія наук України
Інститут історії України НАН України
Служба безпеки України
Державний комітет архівів України
Національна спілка краєзнавців України

Редакційна колегія:

Олександр Рубльов — головний редактор,
Сергій Кокін — перший заступник головного редактора,
Володимир Вятрович — заступник головного редактора,
Олег Бажан — заступник головного редактора,
Роман Подкур — відповідальний секретар,
Геннадій Борjak, Володимир Лозицький,
Валерій Васильєв, Наталія Маковська,
Ігор Верба, Руслан Пиріг,
Семен Глузман, Олександр Реєнт,
Василь Даниленко, Володимир Репринцев,
Олександр Іщук, Петро Тронько,
Станіслав Кульчицький, Юрій Шаповал.

Журнал внесено Вищою атестаційною комісією України до переліку наукових
фахових видань з історичних наук («Бюлетень ВАК України», 1999, № 5).

Відділи редакції: 01001, м. Київ, вул. Михайла Грушевського, 4, кім. 211, 212, 216;
тел.: 278–53–05, 279–13–88; факс: (044) 278–02–38;
01034, м. Київ, вул. Золотоворітська, 7; тел.: 255–85–41, 256–92–11

Усі права застережені. Журнал зареєстровано у Міністерстві у справах преси та
інформації України в квітні 1995 р.

Свідоцтво про державну реєстрацію КП № 1045.

Відповідальність за достовірність фактів, цитат, назв на авторах.

Редакція залишає за собою право на літературне редагування матеріалів.

Електронні версії номерів журналу розміщено на Інтернет-сторінці Головної
редколегії «Реабілітовані історією»: www.reabit.org.ua та Служби безпеки України:
www.sbu.gov.ua або www.ssu.gov.ua.

© Головна редакційна колегія науково-документальної
серії книг «Реабілітовані історією», 2008

ЗМІСТ

ДО 40-РІЧЧЯ «ПРАЗЬКОЇ ВЕСНИ» 1968 РОКУ

Дмитрук В. «Празька весна» і Україна 7

Бажан О. Суспільні настрої в Україні у ході чехословацької
кризи 1968 року за донесеннями
радянських спецслужб 37

«ПРАЗЬКА ВЕСНА» у документах Галузевого
державного архіву Служби безпеки України
(Упорядник О. Бажан) 54

З ІСТОРІЇ СПЕЦСЛУЖБ

Василенко В. Підготовка антибільшовицького повстання
в Україні у 1921 р. (за документами
ГДА Служби безпеки України) 138

Лясковська С. Діяльність органів ДПУ УСРР
в сфері економіки в 1927–1928 рр.:
за матеріалами відомчої статистики 196

Окіпнюк В. Розвиток організаційної структури органів
державної безпеки СРСР і Радянської України
у 1934–1941 рр. 292

ОСОБА У КОНТЕКСТІ ІСТОРІЇ

Шаповал Ю. Життя та смерть Миколи Хвильового
у світлі розсекречених документів ГПУ 311

Рубльов О. Ян Саулевич (1897–1937): від заступника
голови Центральної комісії нацменшин
при ВУЦВК до «польського шпигуна» 348

Левченко В., Петровський Е. «Арештувати як українського
есера...» (до біографії професора філософії та
педагогіки Одеського державного університету
Михайла Гордієвського) 415

Безручко О. Доля кінорежисера Гліба Затворницького 433

Вронська Т. Еволюція сталінської репресивної
політики стосовно родин «ворогів народу» 444

З ІСТОРІЇ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Чаплінська Л. Німецькі військові розвідувальні
відділи «1с»: завдання та діяльність на
території України у 1941–1944 рр. 474

Патриляк І., Пагіря О. Військова конференція
ОУН(Б) 1942 р. і розробка планів зі створення
українських збройних сил 484

CONTENT

ON the 40th anniversary «PRAGUE SPRING» of 1968

Dmytruk V. «Prague spring» and Ukraine 7

Bazhan O. Public opinion in Ukraine during
Czechoslovak crisis of 1968
(by the reports of Soviet secret services) 37

«PRAGUE SPRING» by the documents of
Branch state archive of Security service of Ukraine
(The article *O. Bazhan*) 54

THE HISTORY OF SECRET SERVICES

Vasylenko V. The preparation for the anti-Bolshevik uprising
in Ukraine in 1921 (based on the documents of State
archive of the Security service of Ukraine) 138

Lyaskovska S. The activity of DPU of the Soviet Ukraine
in the economic field in 1927–1928 (according to
documents of departmental statistics) 196

Okipnyuk V. The development of organizational structure
of state security services of the USSR and
Soviet Ukraine (1934–1941) 292

THE PERSON IN HISTORICAL CONTEXT

- Shapoval Yu.** Life and death of Mykola Khvylovyi
in the light of declassified documents of DPU 311
- Rublov O.** Yan Saulevych (1897–1937): from the deputy
director of Central committee of national minority
group of VUTsVK to «Polish espionage» 348
- Levchenko V., Petrovskiy E.** «To arrest as Ukrainian social
revolutionary» (to the biography of Mykhailo Hordievskiy,
a professor of philosophy and pedagogics
of Odessa State University) 415
- Bezrychko O.** The fate of Hlib Zatvornyytskyi,
a film director 433
- Vronska T.** The evolution of Stalin repressive politics
towards the families of «people enemies»
(1938–1940)..... 444

THE HISTORY OF WORLD WAR II

- Chaplynska L.** German military intelligence
units «1c»: tasks and activities
on Ukrainian territory in 1941–1944 474
- Patrylyak I., Pahirya O.** Military conference of OUN (b)
in 1942 and the elaboration of creation plan
of Ukrainian armed forces 484

ДО 40-річчя «ПРАЗЬКОЇ ВЕСНИ» 1968 року

*Володимир Дмитрук
(Київ)*

«Празька весна» і Україна

Dmytruk V. «Prague spring» and Ukraine.

The article is dedicated to the influence of «Prague spring» of 1968 on the political opinion of Ukrainian citizens.

Події «Празької весни» стали одним із найдраматичніших епізодів епохи соціалізму в ЧССР. Реформаторський процес, розпочатий Комуністичною партією Чехословаччини і з ентузіазмом підтриманий широкими масами населення, через вісім місяців було придушено військовими підрозділами Збройних сил СРСР і країн Варшавського договору. Події в Чехословаччині показали кризу зовнішньої політики СРСР, неготовність вищого політичного керівництва країни до вирішення нестандартних ситуацій та до оновлення комуністичних партій Східної Європи.

Радянська пропаганда називала події в Чехословаччині «загрозою для соціалістичної системи», яка змушувала СРСР діяти. Інтервенцію було виправдано «доктриною Брежнєва», що дозволяла надавати допомогу соціалістичній країні, якщо їй загрожувала «контрреволюція».

Керівництво СРСР також хотіло довести, що події в Чехословаччині — це не просто внутрішні процеси, а наслідки втручання західних країн. Вони розглядалися як зіткнення соціалістичної й капіталістичної систем.

Яке ж місце можна відвести Україні у цих процесах, звісно ж, враховуючи її безпосереднє підпорядкування Москві. У зв'язку з цим, постала необхідність переосмислення минулого України, визначення доцільності та своєчасності дослідження, перш за все, тих проблем, які були незаслужено забуті, або ж трактувалися з позицій тодішніх ідеологічних концепцій. Однією з таких — є сприйняття й реакція українського суспільства на події 1968 р. в Чехословаччині, які дозволили по-новому поглянути на шляхи, форми і методи функціонування соціалістичної системи загалом, з'ясувати природу взаємин СРСР із найближчими союзниками, розкрити справжню суть зовнішньої політики КПРС.

Упродовж тривалого часу в радянській історіографії домінував лише офіційний погляд, вироблений ідеологічним апаратом вищого політичного керівництва СРСР. Він розцінював реформаторський курс прогресивного крила ЦК КПЧ, найвищих органів державної влади Чехословаччини, ініціативи широких верств населення цієї країни як «контрреволюційний заколот», спровокований «світовим імперіалізмом». У той же час, окупація ЧССР військами країн Варшавського договору демонструвалася у вигляді «братської допомоги союзників чехословацькому народові в захисті завоювань соціалізму». Було також пущено в обіг апробовану тезу про однастайну підтримку народами Радянського Союзу, у тому числі українським, зовнішньополітичного курсу СРСР.

Із березня 1968 р. пропагандистську машину КПРС було запущено. Вона працювала зі зростаючою потужністю аж до остаточного встановлення режиму «нормалізації». Впродовж усього 1968 р. обмін інформацією між ЦК КПРС і крайкомаами, обкомаами і республіканськими комітетами КПРС був безперервним. Інформування населення про події в Чехословаччині мало на меті, з одного боку, пояснити населенню, як «правильно» розуміти і реагувати на процеси, що відбувалися, а з іншого боку, сформуванню громадську думку, яка також могла чинити тиск на чехословацьке керівництво. Одночасно необхідно було відстежувати, які настрої у суспільстві, чи не вплинули чехословацькі віяння свободи й демократії на радянських громадян.

Одними з першорядних засобів формування громадської думки в Україні щодо подій 1968 р. в Чехословаччині стали закриті листи ЦК КПРС, які надсилалися до партійних організацій. Ці документи засвідчили серйозну стурбованість вищого політичного керівництва країни тим, що відбувалося в ЧССР. У них висловлювалася

«тривога за долю соціалізму» в Чехословаччині, проглядалася готовність «надати підтримку чехословацьким товаришам у цьому складному становищі», підкреслювалося, що події в ЧССР «вийшли за межі цієї країни» і загрожують інтересам інших соціалістичних країн і комуністичному рухові загалом¹.

У ході їх обговорень основна маса виступів була однорідною, задавалися одні й ті ж запитання. Частина запитань свідчила, що у населення є сумнів щодо міцності системи соціалізму радянського типу. При цьому Чехословаччина розглядалася поряд з державами, що відкололися від табору ортодоксального соціалізму або намагалися це зробити. Зокрема громадянами задавалися запитання: яка позиція Югославії і Румунії, Китаю стосовно Чехословаччини, який зв'язок подій у Чехословаччині з подіями в Польщі, Угорщині і чи спостерігалися в інших країнах соціалізму подібні хвилювання, чи не відібуваються чехословацькі події на подальших спільних діях соціалістичних країн. Частина запитань присвячувалася міжнародному становищу Чехословаччини і реакції світової громадськості на події «Працької весни» (яка позиція комуністичних партій капіталістичних країн щодо Чехословаччини, як вирішуватиметься питання про Чехословаччину в ООН, взаємини Чехословаччини з найближчими капіталістичними сусідами — Австрією і ФРН). Безумовний інтерес викликали питання про бажання і здатність керівництва ЧССР впоратися з ситуацією в країні (яка позиція чехословацької армії, чи контролюються органи друку в ЧССР, що роблять КПЧ і органи держбезпеки для наведення порядку в країні). Громадяни намагалися дізнатися, які причини того, що ЧССР вирішила реформувати систему соціалізму (який економічний стан Чехословаччини, національні проблеми і взаємини національних комуністичних партій, діяльність агентів іноземних розвідок, наявність багатопартійності в країні).

Громадська думка активно формувалася також цілим рядом інших засобів. Так, у серпні–жовтні 1968 р. республіканські й обласні газети публікували листи окремих громадян, в яких висловлювалася підтримка радянському керівництву, обґрунтовувалася доцільність і своєчасність інтернаціональної допомоги чехословацькому народові. На сторінках львівських газет «Львівська правда», «Вільна Україна» виступили письменник Р. Братунь,

¹ «От правды никуда не уйдешь...». Новые документы о событиях в Чехословакии в 1968 г. / Публ. А. Д. Чернева // Кентавр. — 1993. — № 4. — С. 76.

Герой Соціалістичної Праці, шахтар із м. Червонограда М. Кирилов, доктор історичних наук, професор Львівського державного університету ім. Івана Франка Й. Цьох і багато інших. Крім того, на сторінках цих та інших газет друкувалися офіційні документи, які надходили як обов'язкова інформація каналами ТАРС і РАТАУ й повідомляли про відгуки на події в ЧССР трудових колективів Російської Федерації й інших республік СРСР. Лише з 21 до 31 серпня 1968 р. в газеті «Вільна Україна» було надруковано 24 таких матеріали².

Сильний тиск офіційної радянської пропаганди, жорстка політична цензура не змогли перекрити всі канали, якими об'єктивна інформація про події в Чехословаччині надходила до українських громадян. Зокрема, широко використовувалася так звана «народна дипломатія», яка вилася, перш за все, в надсилання до України сотень листів, звернень, інформаційних повідомлень і т. д. У них партійні органи, трудові колективи, наукові, навчальні заклади, громадські організації, окремі громадяни Чехословаччини повідомляли колегам і друзям в Україні, що насправді відбувалося в їхній державі, про цілі, які ставило партійно-державне керівництво ЧССР.

Важливим каналом проникнення об'єктивної інформації залишалися передачі чехословацького радіо, поширювані на всю територію України, а також передачі чехословацького телебачення, які приймалися у ряді західних областей республіки. У поданій ними тематиці слід розрізняти два основні періоди: до і після окупації Чехословаччини військами країн Варшавського договору. Так, у перший період їх лейтмотивом була спроба всіляко переконати союзників по політичному блоку в миролюбності планів і намірів, бажанні досягти динаміки в економіці, надати соціалізму демократичного характеру. Деяко змінюється тон телерадіопередач, статей, які готувалися в підпіллі після окупації Чехословаччини. У них прослідковувалося пряме звинувачення СРСР, його політичних союзників в агресії щодо суверенної держави, порушенні прав і свобод чехословацьких громадян.

Правда про все, що відбувалося в Чехословаччині, часто з'ясовувалася під час обміну офіційними делегаціями, який здійснювався на рівні партійних, радянських, комсомольських, профспілкових

органів, громадських організацій. Хоча їхній склад ретельно та прискіпливо добирався і відповідно готувався, посланці з України не могли не відмітити серйозну розбіжність тверджень радянської пропаганди з реальною дійсністю.

Досить багато важливої інформації надходило в процесі відвідин України чехословацькими делегаціями різного рівня наприкінці 1960-х – на початку 1970-х рр. Їх мета і завдання здебільшого залежали від часу візиту, політичних обставин і складу. Аналізуючи документи, неважко відмітити, що до серпневих подій 1968 р. представники ЧССР всіляко прагнули переконати партійно-державне керівництво СРСР і УРСР, місцеві партійні та радянські органи, окремі трудові колективи, що в Чехословаччині відбувається логічний процес, спрямований на оновлення суспільного життя, який жодним чином не суперечить принципам соціалістичного інтернаціоналізму, двостороннім і колективним угодам, підписаним із СРСР та іншими країнами Варшавського договору.

Певне розмежування в настроях членів чехословацьких делегацій спостерігалось після серпневих подій 1968 р. Якщо представники партійного, державного апарату, правоохоронних органів, які прийшли до влади під тиском Москви, намагалися переконати радянських колег у доцільності та своєчасності кроку, здійсненого країнами Варшавського договору, то інтелігенція не зрадила своїм поглядам і надіям на реформування суспільства.

Найпоширенішим, але найменш контрольованим каналом проникнення об'єктивної інформації про події в Чехословаччині залишався туризм. До складу туристських груп потрапляли представники широких верств населення — робітники, селяни, інженерно-технічні працівники, наукова й творча інтелігенція, студентство. Спілкування між громадянами України та Чехословаччини дозволяло певною мірою долати інформаційний вакуум щодо чехословацьких подій.

На жаль, тодішні офіційні документи вищого політичного керівництва СРСР і УРСР, активно поширювані через засоби масової інформації, не давали реальної картини справжнього відношення українських громадян до реформ у ЧССР, введення військ країн Варшавського договору до цієї суверенної країни.

Підготовлені за встановленим трафаретом заяви ТАРС, закриті листи ЦК КПРС, резолюції засідань партійних активів, зборів, мітингів від початку мали засвідчити одностайну підтримку зовнішньополітичного курсу ЦК КПРС, а також доктрини, яка отри-

² Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО), ф. П-3, оп. 10, спр. 267, арк. 126–127.

мала в зарубіжній літературі назву «доктрина Брежньєва», або доктрина «обмеженого суверенітету».

Проте події 1968 р. в Чехословаччині сколихнули радянське суспільство загалом і українське зокрема, активізували суспільно-політичні процеси, породивши найрізноманітніші ідеї та відгуки. У різних верствах українського населення існували особи або групи осіб, які розглядали втручання у внутрішні справи Чехословаччини як протиправну, позбавлену сенсу й підстав акцію. Їхнє ставлення до того, що відбувалося в ЧССР, знайшло свій вияв у різних петиціях, прилюдних виступах, а також на побутовому рівні: суспільна свідомість не могла й не хотіла сприймати нав'язану йому зверху ідеологію, виправдовувати побудовану на застосуванні сили політику.

Ідеї «Празької весни» не просто певним чином політизували суспільство, а й стали дієвим стимулом подальшого розвитку правозахисного руху, сприяли залученню до нього в Україні патріотично налаштованих кіл, які на прикладі Чехословаччини побачили перспективу своєї боротьби.

Марно з трибун численних партійних, радянських, господарських активів, сторінок газет і журналів, у теле- і радіофері добре підготовлені агітатори переконували населення України у правомірності акції, закликали до зваженості та спокою — сам факт окупації суверенної країни викликав у пересічних громадян відверту стурбованість власною долею. Передусім, це відбулося у сфері торгівлі: на прилавках магазинів наприкінці серпня — у вересні 1968 р. відразу зникли предмети першої необхідності. Про це регулярно інформували вище політичне керівництво республіки обласні, районні, міські комітети партії. Наприклад, 24 серпня 1968 р. Збаразький, Бучацький, Бережанський, Гусятинський, Козівський та інші райони Тернопільської області повідомляли, що

«...помічається посилення попиту на товари першої необхідності. Так, у крамницях сіл Вербів і Куропатники Бережанського району, Конюхівського сільського споживчого товариства Козівського району і ряду інших протягом останніх двох днів розкуплено всі товари першої необхідності — сіль, мило, сірники, гас»³.

Про панічні настрої серед населення повідомляв Білоцерківський райком Компартії України Київської області. У його інформації від 2 вересня 1968 р. говорилося:

³ Державний архів Тернопільської області (далі — ДАТО), ф. П-1, оп. 1, спр. 4014, арк. 19.

«Окремі верстви населення піддалися паніці, особливо у зв'язку з проведенням бойової тривоги в Білоцерківському гарнізоні та часткової мобілізації військовозобов'язаних. Унаслідок цього в магазинах створилися великі черги за товарами першої необхідності й виникли труднощі із забезпеченням населення хлібом, макаронними виробами, сіллю, милом та іншими товарами. Про ненормальне зростання попиту на продукти першої необхідності свідчать наступні дані, а саме: в період з 21 до 31 серпня (в районі. — В. Д.) в середньому щоденно продавалося: солі — 17 тонн, а в звичайних умовах — 2,5 тонни; мила — відповідно 15 т і 200 кг; макаронних виробів — до 6 т і 1 т; сірників — 14 ящиків і 1 ящик; масла — 1,8 т і 200 кг; хліба — 27 т і 17 т; гасу — 12–14 т і 5 т. Всього за період з 21 до 31 серпня продано: солі — 173 т, мила господарського — 147 т, макаронних виробів — 66 т, сірників — 146 ящиків по 3000 шт. коробок, цукру — 125 т, масла — 18,8 т, гасу — 119 т»⁴.

Студентка Ужгородського держуніверситету Л. Боровик у листі батькам у м. Кам'янець-Подільський так характеризувала ситуацію на Закарпатті:

«У мене все нормально, якщо не рахувати міжнародне становище взагалі і наших взаємовідносин із Чехословаччиною зокрема. Не перебільшую, але паніка тут моторошна. У магазинах порожнеча, тобто сірників, солі, ковбаси немає»⁵.

Наведені факти небезпідставно свідчать, що частина населення України сприймала введення військ до Чехословаччини не як обмежену військову операцію, здатну нейтралізувати локальний конфлікт, а як широкомасштабні військові дії з тривалими негативними наслідками для політики й економіки. Уже сам цей факт, безумовно, заперечував типові твердження, що акція у Чехословаччині дістала всебічне схвалення і підтримку.

У Закарпатській області наприкінці 1960-х рр. серед населення розпочав набирати силу автономістський рух. Причому, взяти його під контроль, увести в організоване русло протягом тривалого часу так і не вдалося. Звертаючись 30 січня 1974 р. з доповідною запискою в політбюро ЦК КПУ, другий секретар ЦК Компартії України І. К. Лутак констатував:

«Останніми роками в області спостерігається активізація діяльності деяких націоналістично налаштованих елементів із числа гро-

⁴ Державний архів Київської області (далі — ДАКО), ф. П-5, оп. 7, спр. 822, арк. 9–10.

⁵ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України), ф. 1, оп. 25, спр. 28, арк. 125.

мадян угорської національності, які виступають за створення так званого “Угорського національного округу”. Інспіраторами цього “руху” є член Спілки письменників України Ковач В.Е., співробітник газети “Карпати і газ со” Фодов Ш.Л., співробітник Берегівського кінотеатру ім. О. Пушкіна Штумпф А.Є. З метою підігрівання націоналістичних і автономістських настроїв угорського населення області вони викривляють радянську дійсність, стверджують про обмеження національних інтересів угорців»⁶.

Характерно, що автономістські настрої охопили не лише угорську наукову та творчу інтелігенцію, а й знайшли поширення в місцях компактного проживання угорців у сільській місцевості Закарпатської області. Інформуючи про це ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України П. Ю. Шелест зазначав: «Колгоспники с. Перехрестя Виноградівського району Закарпатської області Комловші Б.А., Сентмикловші Ю.С., кандидат у члени КПРС, і деякі інші колгоспники, угорці за національністю, зі схваленням відгукнулися про те, що в ЧССР на порядок денний поставлена національна проблема. На їхню думку, слід було б порушити питання про автономію угорців і в СРСР»⁷.

Стурбованість вищого політичного керівництва республіки, Закарпатського обкому Компартії України викликало налагодження тісних контактів угорської інтелігенції регіону з угорцями, що мешкали на території Східнославацької області ЧССР. Тому ЦК КПУ через ЦК КПРС звернувся з відповідними пропозиціями до керівництва Комуністичної партії Чехословацької і Угорської соціалістичної робітничої партії⁸. Хоча заходи, вжиті на рівні міжпартійних контактів, у масштабах області дещо знизили активність учасників угорського автономістського руху в Закарпатті, однак не звели його нанівець. У наступні роки під впливом внутрішніх і зовнішніх чинників рух виник із новою силою, знайшов нових прибічників⁹.

Не уникнули проблем також Рівненська, Волинська, Львівська й інші області України, куди згідно угоди між урядами СРСР і Чехословацької від 29 червня 1945 р. і договору від 10 липня 1946 р. протягом 1945–1947 рр. з Чехословацької було переселе-

но 2841 сім'ю загальною чисельністю 12404 особи¹⁰. Вказані переселенці висловлювали бажання повернутися до ЧССР. 16 травня 1963 р. секретар Рівненського обкому КПУ О. Денисенко повідомляв ЦК Компартії України, що

«з 1840 українських сімей, які переселилися в 1946–1947 рр. з Чехословацької до СРСР і мешкають на території Рівненської області, при підбурюванні окремих нечесних і сумнівних елементів останнім часом понад 500 осіб подали колективні заяви в центральні партійні й урядові органи з проханням надання їм дозволу на виїзд до Чехословацької Соціалістичної Республіки. Обкомом партії, партійними і радянськими органами на місцях відразу ж було вжито відповідні заходи з виявлення причин подачі колективних заяв і посилення роз'яснювальної та виховної роботи серед переселенців»¹¹.

Певним чином вирішувалися питання матеріального забезпечення переселенців, надання їм пенсій і пільг¹².

Необхідно відзначити, що в першій половині 1960-х рр. зусиллями владних структур удалося дещо послабити еміграційні настрої серед переселенців із Чехословацької. Однак 1968 рік змусив шукати нові підходи до вирішення раніше поставлених проблем. На адресу центральних і місцевих партійних і радянських органів знову ринула злива колективних та індивідуальних заяв, у яких висувалися категоричні вимоги аж до відмови від громадянства СРСР.

Для того, щоб зняти напруження у середовищі переселенців, політичне керівництво, органи державної влади та управління УРСР у терміновому порядку в черговий раз зайнялися вирішенням їхніх матеріально-побутових проблем, застосовували до них засоби ідеологічного впливу. Причому ідеологічно впливати на громадян органам влади ставало дедалі важче. Так, учитель біології Великобичківської школи-інтернату Рахівського району Закарпатської області І. Івасюк, який до 1958 р. мешкав у Чехословацькій, не приховуючи своїх поглядів, у розмові з колегами сказав:

«Там, у ЧССР, справжня демократія, не те що в нас, а треба було б і в нас таку демократію».

Категоричнішим був його колега, вчитель Білоцерківської середньої школи Рахівського району Закарпатської області І. Влад, румун за національністю, який стверджував:

¹⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 391, арк. 24.

¹¹ Державний архів Рівненської області, ф. П-400, оп. 4, спр. 412, арк. 7.

¹² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 6321, арк. 1.

⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 877, арк. 5–6.

⁷ Там само, спр. 28, арк. 106.

⁸ Там само, спр. 877, арк. 9.

⁹ Там само, спр. 1205, арк. 3–10.

«Трохи залишилося до того часу, коли з тими, хто стоїть при владі, ми розрахуємося...»¹³.

В Україні не мали місця акції, подібні до організованої на Червоній площі російськими правозахисниками, що вийшли з гаслами «Руки геть від ЧССР!», «За вашу і нашу свободу!». Безперечно, не останню роль в цьому відіграв той факт, що в зазначений період український правозахисний рух лише шукав шляхи подальшого розвитку. Однак це ні в якому разі не означало, що все українське суспільство сприйняло й підтримало окупацію Чехословаччини. Через роки, протягом яких з'явився доступ до раніше закритих документів, можна абсолютно чітко говорити про помилку, яку допустив один із найвідоміших українських публіцистів у зарубіжжі, удостоєний Шевченківської премії, Роман Рахманний, який у полемічній статті «За який прапор?» висловив сумнів відносно можливості України так відстоювати свої права і свободи, як це робила Чехословаччина¹⁴.

Аналіз документів ЦК Компартії України, радянських спецслужб свідчить, що в українському суспільстві поступово зростало серйозне невдоволення невинуватим і необґрунтованим тиском на Чехословаччину, яка обрала власний шлях розвитку. Невдоволення загострилося у зв'язку з акцією країн Варшавського договору 21 серпня 1968 р. Одними з перших висловили нерозуміння причини застосування військових підрозділів Збройних сил СРСР у чужій країні радянські військовослужбовці. Навіть після перетину кордону вони до кінця не усвідомлювали поставлених перед ними цілей і завдань. Солдати та офіцери не могли зрозуміти, чому «миролюбна акція» країн Варшавського договору викликала таку негативну реакцію місцевого населення, готового зі зброєю в руках зустрічати «визволителів».

Не можна залишити поза увагою свідчення колишнього лейтенанта, заступника командира танкової роти з технічної частини В. Ридченка (зараз — полковник запасу), який на сторінках газети «Факты и комментарии» визнав:

«Опівночі на 21 серпня наша танкова колона підійшла до кордону НДР і ЧССР. Прикордонних застав не було, а металеві ворота при в'їзді до Чехословаччини були зачинені. Чи можна це вважати перешкодою для бронетехніки? Наша частина вийшла до ЧССР і по

¹³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 877, арк. 105.

¹⁴ Рахманний Р. За який прапор? Думки про лихо від розуму на Україні і на чужині // Сучасність. — 1968. — № 6. — С. 103.

відмінних асфальтованих дорогах вийшла до міста Страконіце. Тут шлях танкам перепинив більш ніж 10-тисячний натовп людей, і командир частини наказав зупинити колону. Треба сказати, що в міру просування військ територією ЧССР у військовослужбовців з'явилися сумніви в правильності своїх дій: адже перед перетином кордону ЧССР нам розповідали, що вдячний народ закидатиме «визволителів» квітами, але замість квітів чехи показували солдатам кулаки. Місцеві мешканці не розуміли, навіщо ми тут...»¹⁵.

Було б неправильно вважати подібні твердження суб'єктивними, сформованими під впливом сучасного трактування подій і фактів 1968 року. Мало чим відрізнялася картина, віддзеркалена в документах того періоду, підготовлених командуванням військових з'єднань і частин, їх політуправлінь і відділів. Так, член Військової ради, начальник політуправління Київського військового округу генерал-полковник В. Головкін, доповідаючи 31 серпня 1968 р. першому секретареві ЦК Компартії України П. Шелесту про проведену ідеологічну роботу серед військовослужбовців, зауважив:

«На більшість запитань даються обґрунтовані відповіді. Однак є і такі запитання, на які пропагандисти не можуть дати відповіді, оскільки не мають офіційної інформації»¹⁶.

У словах начальника політуправління Київського військового округу неважко простежити розгубленість політпрацівників КВО, які не могли переконати військовослужбовців у виправданості покладеної на них місії.

Конкретнішим був у власних судженнях керівник Особливого відділу КДБ при Раді Міністрів СРСР по Київському військовому округу генерал-майор А. Шурепов, який інформував ЦК КПУ про настрої військовослужбовців. Не залишилася поза його увагою думка офіцера 2-го окремого важкого бомбардувального авіаційного корпусу інженер-майора Л. Д. Суртаєва, який, нехтуючи проведеними пропагандистськими заходами, заявив:

«Нашому уряду нема чого робити. Втручаються не у свої справи. Нехай чехи самі як хочуть, так і розбираються»¹⁷.

¹⁵ Галух А. В августе 1968 года советских солдат на чешской земле встречали с плакатами: «Оккупанты, убирайтесь вон!» // Факты и комментарии. — 2000. — 19 авг.

¹⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 33, арк. 16.

¹⁷ Там само, спр. 31, арк. 141.

Інший авіатор, старший технік з авіаційного і спеціального озброєння 1006-го важкого бомбардувального авіаційного полку капітан Ю. Д. Левін у колі офіцерів сказав:

«Немає чого нам лізти у внутрішню політику інших. Нам треба на свої дірки латки ставити»¹⁸.

Додав клопоту Особливому відділу КДБ при Раді Міністрів СРСР по Київському військовому округу й лікар однієї з військових частин, що базувалася в м. Броварах поблизу Києва, В. Малинкович. 21 серпня 1968 р. він категорично відмовився виконувати свій «інтернаціональний обов'язок». Звертаючись до замполіта частини, В. Малинкович заявив, що в цій акції не братиме участі, оскільки вважає, що це злочин і порушення міжнародного права. Вочевидь, не бажаючи надавати вчинку В. Малинковича широкого розголосу, командування КВО після численних допитів, залякування розстрілом вирішило розв'язати справу меншою кров'ю. Після суду офіцерської честі його було відраховано з армії¹⁹. Високі резолюції на вказаному документі показали, що вище політичне керівництво України не було готове до такої реакції з боку військовослужбовців, перш за все, офіцерського складу. Ознайомившись із інформацією, підготовленою начальником Особливого відділу КДБ при Раді Міністрів СРСР по КВО генерал-майором А. Шуреповим, перший секретар ЦК КПУ П. Шелест доручив командуючому Київського військового округу В. Г. Куликову доповісти про вжиті заходи²⁰. Неважко передбачити, які саме заходи могли вжити спецслужби, що працювали при Київському військовому округу.

Останні ретельно вивчали кореспонденцію, яка надходила з військових з'єднань і частин, розквартированих у Чехословаччині. Навіть окремі витяги з листів можуть показати ті почуття, які переживали військовослужбовці. Наведемо лише декілька з них:

«...Живемо в лісі, в наметах. Усе так само блокуємо військове містечко. Усе так само отримуємо образи ("Окупанти!", "Загарбники!"), погрози ("Забирайтеся додому!" та ін.)».

«...Я животію в ЧССР. Як ти знаєш, нашому брату тут погано. Чехи називають нас окупантами, нахабно в очі говорять: навіть приїха-

¹⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 31, арк. 142.

¹⁹ Малинкович В. В августе 1968 года киевская интеллигенция промолчала. Как было разделано украинское шестидесятничество // Киевские ведомости. – 2000. – 16 октября.

²⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 31, арк. 141.

²¹ Там само, спр. 33, арк. 132.

ли, забирайтеся звідси поки цілі. Був у місті Оставі, туди краще не їздити: кидають камінням, тухлими яйцями, навіть стріляють...»²¹.

Подібні судження серед колег, у приватних листах до рідних не залишалися без відповідних наслідків. Редактор української редакції радіо «Свобода» В. Зілгалов на сторінках інформаційного культурно-політичного щоквартальника для українців у Чеській Республіці «Пороги» 1998 р. розповів про життєві негаразди, які пережив його дядько, котрий дозволив собі у спілкуванні з чехами кинути фразу про те, що «Україна окупована вже п'ятдесят років»²². Наведені факти аж ніяк не були перебільшенням. Щоб переконатися в цьому, достатньо звернутися до спогадів однієї з ключових військових фігур в операції 1968 р. в Чехословаччині генерала О. М. Майорова. Навіть виправдовуючи проведену акцію, він не міг не визнати того, що реакція військовослужбовців була досить складною і суперечливою. Політпрацівники все частіше доповідали про «нездорові настрої» серед солдатів і офіцерів²³.

Характеризуючи протестні настрої серед військовослужбовців строкової і надстрокової служби, рядових і офіцерів запасу 1968 р., не можна залишити поза увагою й численні відмови запасників від участі у військових зборах, призовників — від виконання свого військового обов'язку. Так, секретар Хмельницького обкому КПУ К. Яновицький повідомляв про відмову капітана запасу, члена КПРС, працівника автопідприємства 22021 м. Хмельницького Л. Кичатого відбутися до військової частини. Інші військовозобов'язані С. Розведський (м. Хмельницький) та І. Шевчук (м. Старокостянтинів) зробили так само, хоча й пояснювали рішення релігійними мотивами²⁴. Категорично відмовилися 25 серпня 1968 р. виїхати у спецвідрядження до ЧССР у складі сформованого за рішенням Уряду СРСР військово-експлуатаційного відділення Придніпровської залізниці члени КПРС, помічники чергового по Запорізькому відділенню В. Огурцова та І. Черкез. Справу щодо їхньої «політичної незрілості» розглядав Запорізький обком КПУ²⁵.

²² Зілгалов В. Працька весна // Пороги. – 1998. – № 3. – С. 8.

²³ Стыкалин А. С. Новое свидетельство о роли советского фактора в чехословацких событиях 1968 года (к выходу в свет мемуаров генерала А. М. Майорова) // Славяноведение. – 2001. – № 1. – С. 79.

²⁴ Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХО), ф. 487, оп. 18, спр. 38, арк. 128.

²⁵ Державний архів Запорізької області (далі – ДАЗО), ф. П-102, оп. 4, спр. 537, арк. 51.

Серйозне невдоволення серпневою акцією 1968 р. спостерігалося не лише в середовищі військовослужбовців, які були змушені, в більшості своїй попри власну волю, виконувати поставлені перед ними завдання. Неоднозначною, далекою від офіційних трактувань була думка і цивільного населення України, яке довідувалося про події в Чехословаччині в основному за повідомленнями офіційних засобів масової інформації. Уже в перші дні після окупації Чехословаччини негативне ставлення до зазначеного кроку радянського керівництва висловили громадяни ЧССР, які перебували на території України, брали участь у реалізації економічних, культурних, освітніх програм. Зокрема, не залишалася непоміченою позиція Генерального консула ЧССР у м. Києві Й. Горака, який на зустрічах з українськими громадянами стверджував, що введення союзницьких військ на територію Чехословаччини є окупацією, яка принижує національну гідність 14-мільйонного населення ЧССР. Інформуючи про це ЦК КПРС 25 вересня 1968 р., перший секретар ЦК КПУ П. Ю. Шелест просив розглянути питання про відкликання Й. Горака з посади керівника дипломатичного представництва ЧССР у м. Києві²⁶. Пізніше, влітку 1969 р., переживши зазначений дипломатичний демарш, вище партійно-державне керівництво України з особливою прихильністю прийняло новопризначеного Генерального консула ЧССР в м. Києві Я. Малковича та змінений апарат консульської служби²⁷. Причому, виходячи з наявного досвіду, ЦК КПРС і ЦК КПУ поставили завдання перед зовнішньополітичними відомствами СРСР та УРСР, іншими радянськими організаціями, що працювали за кордоном, відстежувати позицію зарубіжних дипломатів, які тією чи іншою мірою були зацікавлені зовнішньополітичними інтересами Радянського Союзу²⁸.

Солідарність зі своїм народом висловила група чехословацьких фахівців, що працювала в локомотивному депо станції Київ–Пасажирський Київського відділення Південно-Західної залізниці. У день опублікування заяви ТАРС про введення військ, вони відмовилися приступити до роботи, а після відвідання чехословацького консульства керівник групи, член КПЧ з 1945 р. Яромир Кринес заявив, що чехословацький уряд не звертався з проханням про введення військових підрозділів збройних сил країн Варшавського

договору на територію Чехословаччини. Наступного дня вони прибули на підприємство о 8 годині ранку, але протягом двох годин до роботи не приступали. Майстер Карел Гумчал заявив, що вночі вони слухали радіопередачу, з якої дізналися, що радянські війська, увійшовши в Чехословаччину, поводять себе як гітлерівські окупанти. «Цього чехословацький народ ніколи не вибачить», — сказав він²⁹. До радикальніших заходів вдалося 18 чехословацьких студентів, які перебували на відпочинку в серпні 1968 р. в с. Приморському Кілійського району Одеської області. Довідавшись про введення військ країн Варшавського договору, вони вийшли на вулиці курорту з гаслами «Смерть радянським окупантам!», писали та розповсюджували листівки аналогічного змісту серед відпочиваючих³⁰.

Не менш негативні оцінки відходили й від громадян України, які досить неоднозначно сприймали ситуацію в Чехословаччині. Перші тривожні симптоми проявилися уже в ході пропагандистської кампанії, пов'язаної з обґрунтуванням доцільності і своєчасності введення військ країн Варшавського договору до ЧССР. Перший секретар Білоцерківського міськкому Компартії України Г. Шостак повідомляв Київському обкому КПУ, що на партійно-господарському активі міста під час обговорення статті «Захист соціалізму — вищий інтернаціональний обов'язок», опублікованої 22 серпня 1968 р. в газеті «Правда», виникло ряд запитань, які засвідчили, що присутні прагнуть глибше зрозуміти й опанувати процеси, які проходили в сусідній країні. Було помітно, що редакційна стаття органу ЦК КПРС не лише не могла задовольнити пересічного читача, а й керівників організацій і установ, які повністю орієнтувалися на позицію партійних і радянських органів³¹.

У Хмельницькій області партійні та радянські органи зіткнулися з певними складнощами через обмеження поїздок громадян за кордон, зокрема, до Чехословаччини. Голова комісії Хмельницького обкому КПУ з виїзdv за кордон 22 серпня 1968 р. доповідав ЦК КПУ про вчинок викладача Кам'янець-Подільського індустріального технікуму В. Іваніна, який, довідавшись про відміну поїздки до Чехословаччини, заявив: «Уряд не може вказувати мені як і де проводити відпустку»³².

²⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 32, арк. 4–5.

³⁰ Там само, арк. 5.

³¹ ДАКО, ф. П-5, оп. 7, спр. 822, арк. 6–7.

³² ДАХО, ф. 487, оп. 18, спр. 36, арк. 241–242.

²⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 27, арк. 12–13.

²⁷ Там само, спр. 256, арк. 51.

²⁸ Там само, спр. 108, арк. 175–176.

Творча інтелігенція України, у переважній більшості, вітала реформаторський курс чехословацького керівництва, вбачала в ньому шлях для розширення демократичних процесів в Україні, єдину можливість для інтелектуальної свободи. Публікації останніх років дозволили глибше з'ясувати політичні вподобання творчої еліти України. Зокрема, у своєрідний дискусійний клуб перетворилася Спілка письменників України, в якій годинами точилися розмови щодо Чехословаччини, висловлювалися далекі від офіційних думки.

Для зняття напруги серед письменників перший секретар ЦК Компартії України П. Ю. Шелест запросив наприкінці травня 1968 р. близько сорока літераторів на теплохідну прогулянку по Дніпру. Під час неї йшла масована ідеологічна обробка представників секретаріату та правління СПУ. Ось що писав про цей захід П. Ю. Шелест:

«Були відверті, але разом з тим і гострі питання, бесіда проходила при взаємному розумінні всіх непростих питань. Треба й у майбутньому більше мати з ними контактів, допомагати їм розбиратися в складних питаннях зовнішньої і внутрішньої політики, соціальних, національних, духовних питаннях, безумовно, розумніше тактично направляти їхню творчу діяльність. Багато виникло питань про події в Чехословаччині — ця тема їх дуже цікавила й тривожила. Вважаю, що зустрічі в такій обстановці породжують взаємну довіру і викликають на відверті розмови»³³.

Однак українські письменники, вислухавши аргументи лідера ЦК Компартії України, продовжували зберігати щодо Чехословаччини власну думку. Останнє яскраво підтвердила доповідна записка до ЦК КПУ за № 987/16 від 4 березня 1969 р. голови Комітету державної безпеки при Раді Міністрів України В. Нікітченка. Серед «серйозних ідеологічних збочень» керівник спецслужби республіки називав «тенденційне ставлення ряду членів СПУ до подій в Чехословаччині». Не обійшов своєю пильністю В. Нікітченко і таких літературних авторитетів як О. Гончар та Л. Новиченко.

Прагнучи максимально унеможливити негативні наслідки від висловів товаришів по перу, секретаріат і партком СПУ вдалися до низки заходів, що доводили б лояльність письменників. Доповідаючи вищому політичному керівництву республіки, заступник

³³ Шелест П. Е. ...Да не судимы будете. Дневниковые записи, воспоминания члена Политбюро ЦК КПСС. — М.: Edition q, 1995. — С. 314.

завідувача відділу культури ЦК Компартії України Д. Цмокаленко писав:

«Щодо деякої пасивності окремих письменників під час найгостріших подій у Чехословаччині відділ культури ЦК КП України мав розмову з секретарем парткому СПУ т[оваришем] Козаченком. Після розмови газета «Літературна Україна» організувала ряд виступів, у яких гостро засуджувалися підступи імперіалістичної реакції. Що ж до позиції т[оваришів] Новиченка і Гончара, то вона не викликає сумнівів. Т[овариш] Новиченко кілька разів відкрито виступав із рішучим осудом дій чехословацької контрреволюції, зокрема й на останньому пленумі СПУ. Т[овариш] Гончар підписав відкритого листа до чехословацьких письменників, у якому висловлюється чітка позиція в цьому питанні всіх радянських літераторів»³⁴.

Щодо принципової позиції «всіх радянських літераторів» Д. Цмокаленко явно погрішив проти істини. Так, не захотів брати участь у загальному хорі засудження Чехословаччини письменник, лауреат Державної премії СРСР, автор безсмертного твору «В окопах Сталінграда» В. П. Некрасов. Пізніше, в процесі інспірованої проти нього кампанії письменнику пригадали також і підтримку «чехословацьких ревізіоністів»³⁵. Поет і перекладач Володимир Житник, який особливо цікавився чеською літературою, мав чимало друзів серед літераторів, журналістів ЧССР, відвідавши 1968 р. Прагу, назавжди залишив у своєму серці враження, що пізніше стали сюжетом його вірша «Прага. VIII. 1968». Особливо хвилюючими в ньому є такі рядки:

«Місто з вежами, що вкарбувались у вись, —
мов крапки над найтоншою літерою,
наче сотні вітрильників разом зійшлись
і чекають попутного вітру.
Хто додумався танком пройтися по тобі?!
Хто посмів осквернити це місто?!
Б'ється в серце готичний, хоральний прибій
б'ється чисто і урочисто...»³⁶.

Неспокійним, з погляду тогочасних владних структур, залишався Дніпропетровськ. Начальник Управління Комітету державної безпеки при Раді Міністрів УРСР по Дніпропетровській облас-

³⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 183, арк. 68.

³⁵ Там само, спр. 1044, арк. 59.

³⁶ Житник В. Прага. VIII. 1968 // Слов'янське віче — XXI століття. — 1998. — № 3. — С. 33–34.

ті М. Мажара регулярно доповідав місцевому обкому КПУ, своєму відомчому керівництву в Києві про нові факти зростання протестних настроїв серед творчої інтелігенції.

Отримати об'єктивну інформацію про події в ЧССР всіляко прагнув редактор молодіжних передач Дніпропетровського радіокомітету В. І. Заремба. Але його спроби ознайомитися з україномовною газетою Чехословаччини «Нове життя», обговорити опубліковані в ній матеріали з колегами по роботі розцінювались як антирадянська вихватка і призвели до втрати молодим журналістом улюбленої роботи³⁷.

Для того, щоб з'ясувати, що насправді відбувалося в Чехословаччині, інженер Дніпропетровського металургійного інституту, автор кількох поетичних збірок М. Чхан звернувся до чехословацьких журналістів, які надіслали йому відповідні матеріали. Як наслідок — він потрапив у поле зору органів КДБ. До того ж перший секретар Дніпропетровського обкому партії О. Ф. Ватченко 25 квітня 1968 р. доручив секретареві обкому КПУ з ідеологічних питань А. Я. Пащенку «особисто розібратися і доповісти»³⁸.

Неправильна оцінка подій в Чехословаччині стала одним із мотивів звинувачень наукового співробітника Інституту літератури АН України В. Іванисенка³⁹. 27 червня 1972 р. президія СПУ під головуванням Ю. Смолича виключила його з членів Спілки⁴⁰.

Не могла відзвітуватися благонадійністю Спілка художників України. Серед іншого завадило цьому повідомлення секретаря Полтавського обкому КПУ М. Губерського, який 30 серпня 1968 р., інформуючи ЦК Компартії України про відгуки населення на події в Чехословаччині, писав:

«Окремі працівники Полтавської художньої майстерні висловлювали такі думки: “Чого нам треба було лізти в Чехословаччину? Там і без нас розберуться, самі вирішать як їм бути”. Не допомогло і запевнення, що “Полтавський міськом партії вжив заходів до посилення роз'яснювальної роботи серед художників”»⁴¹.

³⁷ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБ України), м. Дніпропетровськ, спр. П-24613, т. 7, арк. 164.

³⁸ Державний архів Дніпропетровської області, ф. 19, оп. 52, спр. 72, арк. 74.

³⁹ Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (далі – ЦДАМЛМ України), ф. 590, оп. 1, спр. 803, арк. 129–135.

⁴⁰ Там само, спр. 872, арк. 38.

⁴¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 40, арк. 143.

В іншому випадку відомий український художник В. Черніков звернувся до ЦК КПРС з листом, в якому закликав зайняти зважену й толерантну позицію щодо ЧССР⁴². Непересічність мислення призвела до виключення з членів Спілки художників України 10 листопада 1968 р. А. Горської, Л. Семикіної, Г. Севрук. Останні хоча відкрито й не виступали проти політики СРСР щодо Чехословаччини, однак не могли і не бажали змиритися з тією жорсткою та нічим не виправданою силою, яка нівечила як особистість, так і суспільство⁴³.

Осередком вільнодумства залишалася Спілка кінематографістів України. Цікавими в цьому плані є спогади В. Крагліка, який в пориві почуттів надіслав один зі своїх творів, — «Пісню про гайдамаків», — з присвятою особисто О. Дубчеку. Незабаром через газету «Руде право» він отримав подяку за такий подарунок. Проте з цього необхідні висновки зробили радянські спецслужби, які взяли В. Крагліка під особливу опіку. На захист свого товариша стали видатні майстри українського екрану Іван Миколайчук, Леонід Биков, які, користуючись власним авторитетом, надавали йому моральну та матеріальну підтримку, так чи інакше солідаризувалися з його поглядами⁴⁴.

Спілка журналістів України через професійні можливості була краще поінформована про події в Чехословаччині. Зокрема, власний погляд на цю проблему мали журналісти газети «Радянська Україна» А. Друкаренко та І. Кухар. Про це «поспішив» повідомити відділу пропаганди і агітації ЦК КПУ слухач Вищої партійної школи при ЦК Компартії України А. Донець, якого особливо вразило, що в приватній розмові А. Друкаренко заявив:

«[...] СРСР — це жандарм у рамках соціалістичної системи, який пригноблює, змушує йти своїм шляхом інші народи соціалістичних країн»⁴⁵.

Не залишилися непоміченими для вищого політичного керівництва та спецслужб погляди випускника Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка, редактора республіканського видавництва «Молодь України» М. Малаша. У листі братові, тока-

⁴² Шелест П.Е. Ук. соч. – С. 316.

⁴³ ЦДАМЛМ України, ф. 581, оп. 2, спр. 302, арк. 39.

⁴⁴ Краглік В. Як я вітав Працьку весну і став дисидентом // Зона. – 1992. – № 3. – С. 99–101.

⁴⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 342, арк. 135.

реві Дніпропетровського заводу металургійного устаткування, від 24 березня 1968 р., М. Малаш писав:

«Цікаві діла в Чехословаччині. Наші газети в основному мовчать, але там є чимало нового. Про це я довідаюсь з радіо. Чехословацькі газети в Києві теж не продаються, хоча раніше були завжди. Немає і югославських, бо ті теж пишуть про все, що відбувається в Чехословаччині. Правда, газета "Нове життя", що виходить у Чехословаччині українською мовою, прийшла Кореневичу, який її випишує. Спочатку — без вкладиша, а тепер оце — повністю. Будемо вірити, що й у нас скоро буде якась буча. Коли б швидше, а то далі так жити не можна. Імперія розпадається, і буде добре, якщо й Україна скаже своє слово проти цієї імперії»⁴⁶.

Як окупацію розглядав вторгнення до ЧССР літературний працівник редакції газети «Черкаська правда», майбутній лауреат Шевченківської премії В. Захарченко. Прослуховуючи зарубіжні радіостанції, опрацьовуючи газету «Нове життя», журнал «Дружно вперед», він повністю переконався, наскільки неправдивою і тенденційною була радянська пропаганда⁴⁷.

Київський обласний комітет Компартії України в особі його секретаря Ф. П. Головченка також регулярно інформував ЦК КПУ про представників наукової і творчої інтелігенції, які не підтримували політики СРСР щодо Чехословаччини.

Висвітлюючи настрої, характерні для української інтелігенції, було б неправильно використовувати як ілюстрацію лише добре відомі в суспільстві імена видатних діячів науки і культури. У різних прошарках української інтелігенції — серед учителів, лікарів, інженерів — знайшлося багато незалежно мислячих людей, здатних не лише самостійно аналізувати події, що відбувалися, а й намагатися чесно ділитися своїми думками з іншими. Важко сказати, скільки часу готувався до свого уроку вчитель фізики Вахнівської середньої школи Липовецького району Вінницької області О. Г. Бубела, який тиск СРСР на Чехословаччину сприйняв як власний незгасаючий біль. Ось що пише з цього приводу його учень В. Турбовець:

«На все моє життя, однією яскравою сценою запам'яталася подія, що суттєво вплинула на моє подальше життя. Цього весняного ранку 1968 року ми, учні 9-В класу, прийшли в фізкабінет, що

містився в південному крилі школи на другому поверсі, і за кафедру вийшов наш учитель О. Г. Бубела. Він попросив у нас вибачення, що змушений відступити від теми уроку фізики, але події в світі вимагають адекватної реакції. Сказавши, що він забере в нас не більше п'яти хвилин часу і впершись кулаками в кафедру, гостро засудив знахабнілих московських мілітаристів. Пам'ятаю його слова про те, що ніколи ще військова сила не вирішувала жодної проблеми, і що, врешті-решт, агресор жорстоко поплатиться за свої дії. Це був немовби грім серед ясного дня»⁴⁸.

Особливу стурбованість вищого політичного керівництва республіки і спецслужб викликало студентство. Характерною, на наш погляд, є доповідна записка Комітету державної безпеки при Раді Міністрів СРСР, підготовлена саме в період чехословацьких подій. У ній серед іншого говорилося:

«Ставлення до того, що відбувається в Чехословаччині, двояке. З одного боку, висловлюється обурення "братами", яких "стільки років годували" і які відповідають чорною невдячністю. Ця група студентів, серед яких є і учасники угорських подій, вимагають рішучих заходів і застосування військової сили. Однак група ця нечисленна. Все інше студентство, яке, взагалі, любить будь-які неприємності й відхід від офіційної лінії, дивляться на те, що відбувається в Чехословаччині, з доброзичливим зацікавленням. Вони навіть і не усвідомлюють, до чого це все може призвести. Їм імпонує чеське студентство, що стало великою соціальною силою. Деякі навіть розглядають (щоправда, гіпотетично) можливість повторення чеського досвіду в нас»⁴⁹.

Взагалі, вплинути на студентську молодь, становлення якої співпало з рішеннями XX з'їзду КПРС, суттєвими змінами в суспільній свідомості, було практично неможливо. Вона неприховано висловлювала підтримку ровесникам у Чехії та Словаччині, які стали на барикади, захищаючи ідеї «Празької весни».

Марно на початку вересня 1968 р. перший секретар ЦК КПУ П. Ю. Шелест переконував студентів Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка у справедливості й обґрунтованості акції країн Варшавського договору в ЧССР. Відсутність відкритої дискусії дала підставу лідеру КПУ вважати, що його ідеологічна місія

⁴⁸ Турбовець В. Громадянин // Липовецькі вісті (громад.-політ. тижневик Липовецької райдержадміністрації Вінницької обл.). – 2001. – 3 липня.

⁴⁹ Попов С.В., Тебиев Б.К., Чернев А.Д. «...Отчужденное от партии состояние». КГБ СССР о настроениях учащихся и студенчества. 1968–1976 гг. // Исторический архив. – 1994. – № 1. – С. 190.

⁴⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 64, арк. 38–39 зв.

⁴⁷ ГДА СБ України, м. Черкаси, спр. 12237-ФПД, т. 1, арк. 26–33.

була успішною. Однак на П. Шелеста чекало відверте розчарування. Звернімося до сторінок його щоденника:

«На другий день після зустрічі я отримав листа лайливого, образливого змісту на свою адресу. Чому я, мовляв, лізу до студентів, що я про Чехословаччину говорив неправду, а по Союзу і республіці прикрасив стан справ. Тон записки був не лише зухвалий, а й образливий не тільки для мене особисто, а й для нашої системи. Мені було до болю прикро, неприємно — я чимало часу знаходився під враженням цієї зухвалості. Записку було написано українською мовою, у віршованій формі. Підпис: "Студенти слухали тебе"⁵⁰.

Листа першому секретареві ЦК КПУ можна було б вважати одиничним, не вартим уваги випадком, якби не інші факти, які спостерігалися в студентському середовищі. Наприклад, 18 вересня 1968 р. до студентів того ж університету надійшло звернення за підписом «Голос народу», в якому їх закликали взяти приклад із чехословацьких студентів, що залишили аудиторії і мужньо виступили проти диктатури⁵¹. Причому, якщо один із листів, надісланих до парткому, вдалося вилучити, то, очевидно, інші все ж таки потрапили до адресатів.

Неспокійною була ситуація не лише у вищих навчальних закладах великих адміністративних, наукових і культурних центрів, а й навіть у ВНЗ, технікумах, професійно-технічних училищах провінційних міст. Так, у лютому 1969 р. ректор Кременецького педагогічного інституту Тернопільської області М. Л. Бригінець на партійному активі, присвяченому ознайомленню з листом ЦК КПРС про події в Чехословаччині, прилюдно запитував:

«Як нам бути із студентами, як пояснювати їм події в Чехословаччині? Адже вони слухають закордонне радіо, яке неправильно тумачить самоспалення студента Яна Палаха»⁵².

Із метою встановлення необхідного контролю над вищими навчальними закладами політичне керівництво республіки рекомендувало обкомам партії провести розширені партійні збори за участю професорсько-викладацького складу ВНЗ і студентського активу. Їх формальність була настільки очевидною, що навіть не заувальовувалася різними відповідними фразами в рішеннях і резолюціях.

⁵⁰ Шелест П. Е. Ук. соч. — С. 404.

⁵¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 64, арк. 59–60.

⁵² ДАТО, ф. П-1, оп. 1, спр. 4105, арк. 24.

Так, у м. Львові, де налічувалося понад 100 тисяч студентів, на подібних партійних зборах були прийняті такі трафаретні рішення:

«Систематично відвідувати збори в студентських колективах, бувати в усіх гуртожитках у вечірні години, цікавитися проведенням вечорів відпочинку та інших масових заходів молоді, глибше вивчати стан побуту, громадського харчування студентів».

А головне —

«[...]було вказано на необхідність давати чіткі та зрозумілі відповіді на всі питання, що цікавлять студентську молодь у зв'язку зі згаданими (чехословацькими. — В. Д.) подіями»⁵³.

Відчувалося, що у владних структур не вистачало необхідних аргументів для виправдання дій вищого політичного керівництва країни щодо ЧССР.

Акцентуючи увагу на позиції наукової, творчої інтелігенції, студентства, які завжди виявляли незалежність думки, одночасно зазначимо, що не стояли осторонь і українські робітники. Як відзначав доктор історичних наук В. Сергійчук, під збільшувальне скло рад робітничої честі за невідповідність поглядів офіційній точці зору на події в Чехословаччині лише в Луганській області потрапили робітники шахт «Садово-Хрустальна» Ю. Г. Ростокін, № 63 — Л. Д. Єльцев, «Суходольська» № 1 — В. І. Шерпа, «Центральна» — А. М. Шкляр, № 10 імені Артема — М. М. Абраменко, робітник очисного забою шахти «Чорноморка» В. І. Лановський, забійник шахти № 68 А. М. Рунчак, тракторист тресту «Лисичанськ-вугілля» Є. Єрмаков, маляр НВД-4 Луганського відділення Донецької залізниці К. М. Карюкін⁵⁴.

Робітники Молочанського меблевого комбінату Запорізької області за поданням обкому Компартії України одноставно засудили колегу В. Сулименко, яка визнала, що західним радіостанціям вона довіряє значно більше, ніж радянським засобам масової інформації⁵⁵. Так само розглядалися в Запорізькій області аналогічні справи робітників абразивного комбінату В. Наймана та конструкторського бюро «Прогрес» І. Якушевича⁵⁶. Це типові прикла-

⁵³ ДАЛО, ф. П-3, оп. 10, спр. 248, арк. 2.

⁵⁴ Сергійчук В. Празька весна та її відгомін в Україні // Український світ. — 1998. — № 4-6. — С. 38.

⁵⁵ ДАЗО, ф. П-102, оп. 4, спр. 566, арк. 42.

⁵⁶ Там само, спр. 537, арк. 43.

ди скептичного ставлення робітників до дій керівництва Радянського Союзу.

Безпосередньо з подіями 1968 р. в Чехословаччині радянські спецслужби пов'язували збільшення випадків крадіжок боєприпасів із розташованих на території України військових частин. Так, Особливий відділ КДБ при Раді Міністрів СРСР по Прикарпатському військовому округу констатував факт викрадення 35 одиниць боєприпасів зі складу військової частини 55436 у Львівській області. Серед них — бойові гранати РГД, Ф-1, патрони тощо⁵⁷. З цим же асоціювалося викрадення внаслідок розбійного нападу друкарських шрифтів із друкарні Львівського торгово-економічного інституту. Управління КДБ при Раді Міністрів УРСР по Львівській області не виключало того, що викрадені 20 кг друкарського шрифту, верстатки, форми та інші деталі могли бути використані для виготовлення листівок, прокламацій, інших нелегальних матеріалів⁵⁸.

Тому місцевими партійними органами та спецслужбами було проаналізовано всі випадки розповсюдження в Україні листівок і прокламацій. З'ясувалося, що ситуація з цим наприкінці 1960-х рр. дуже нагадувала першу половину 1950-х рр., коли листівки різноманітного змісту вилучалися в західному регіоні республіки⁵⁹. Для розповсюдження нелегальної літератури використовувалися навіть такі нетрадиційні засоби, як повітряні кулі, контроль над якими був неможливим⁶⁰.

Зі спецповідомлень органів КДБ при Раді Міністрів УРСР довідуємося про численні випадки розповсюдження листівок у м. Києві наприкінці 1960-х — на початку 1970-х рр. Найбільшу їх кількість було виявлено в студентських аудиторіях. У результаті цього серед іншого практично в усіх ВНЗ України було встановлено жорсткий перепускний режим.

Листівки поширювалися і в Черкаській області. Біля входу до Уманського педагогічного інституту 22 серпня 1968 р. було виявлено листівку такого змісту: «Ганьба агресії в Чехословаччині». Тоді ж в м. Умані було виявлено ще одну листівку з текстом: «Свобода — так, танки — ні»⁶¹. У м. Нововолинську Волинської

⁵⁷ ДАЛО, ф. П-3, оп. 13, спр. 68, арк. 62.

⁵⁸ Там само, арк. 64–66.

⁵⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 2736, арк. 128–129.

⁶⁰ Там само, спр. 3726, арк. 149–150.

⁶¹ Там само, оп. 25, спр. 38, арк. 62–63.

області 26 серпня 1968 р. на приміщеннях ринку, управління шахти № 4 та ресторану «Шахтар» були написані вугіллям такі гасла: «Смерть кремлівським бюрократам! Руки геть від Чехословаччини!» та «Смерть радянським окупантам!»⁶².

У м. Чернівцях у приміщенні університету, в під'їздах будинків на вулицях Українській, Леніна, Міцкевича, Шевченка, провулку Українському у вересні 1968 р. були розповсюджені листівки, які давали наступні оцінки подіям у Чехословаччині:

«Товариші! Пропаганда в нашій країні обрушує шквал наклепів на народ, Комуністичну партію, органи друку та молодь соціалістичної Чехословаччини. Намагаючись звести наклеп на партійних і державних діячів ЧССР, радянська пропаганда використовує брудні плітки й домисли, в черговий раз демонструючи давнішні прийоми шантажу і погроз. Із продажу вилучено газети найбільших Комуністичних партій світу. Ганьба прислужникам брудної пропагандистської кампанії!».

«Події в Чехословаччині доводять, що купка осіб, яка захопила владу в нашій країні й партії, заради збереження свого панівного становища продала інтереси миру, соціалізму і пролетарської солідарності. Їхні авантюристичні дії знову втягнули світ у жахи холодної війни, зірвали підписання договору про нерозповсюдження ядерної зброї і викликали небувалий до цього часу розкол у комуністичному русі. Геть, зганьбившу нашу країну, політику авантюристів!».

«Товариші! Подальший розвиток соціалізму в ЧССР загрожував панівному становищу партійної верхівки КПРС, нездатної забезпечити розвиток соціалізму шляхом демократії і свободи. Керівництво КПРС для виправдання агресії в Чехословаччині видало міф про контрреволюцію. Геть реакційну верхівку КПРС — душителя свободи соціалізму!»⁶³.

Навіть побіжний аналіз тексту вказаних листівок свідчив, що їх автор представляв високоосвічені кола українського населення, добре орієнтувався в нюансах зовнішньої політики СРСР. Такої ж думки дотримувалися і радянські спецслужби. Так, Управління КДБ при Раді Міністрів УРСР по Чернівецькій області шукало автора, перш за все, в колах наукової, творчої інтелігенції, серед студентства⁶⁴.

На території західних областей України поширювалися також листівки чеською і словацькою мовами, здебільшого виготовлені в ЧССР. В одній з них, за 1969 р., говорилося:

⁶² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 38, арк. 55.

⁶³ Там само, арк. 56–57.

⁶⁴ ГДА СБ України, м. Чернівці, спр. П-3658, арк. 2, 104.

«Наближається сумна річниця ганебної окупації нашої дорогої батьківщини військами так званих друзів! Колабораціоністи на чолі з Гусаком, Індрую, Кольдером та іншими їм подібними зрадниками намагаються одурманити чеський і словацький народи, легалізувати окупацію 21 серпня як цілком відповідне і необхідне втручання “наших друзів”. Тому треба було видалити з державного керівництва і громадського життя тих осіб, які до останнього часу опиралися і ціною власної безпеки і втрати суспільного становища хотіли перешкодити цьому. Ці народні герої нашого народу на чолі з Крігелем, Пахмоном, Затопеком, Гавелом та іншими гордо заявили про себе, безстрашно стали в перші ряди опору проти сваволі продажних душ Штроугалової й Аусперової кліки і героїчно захищають святу правду щодо дійсної мети незваних гостей. Наші народи не забудуть про самопожертву наших дорогих синів Яна Палаха та Яна Заяца. Їхня самопожертва не повинна бути забутою»⁶⁵.

Констатуючи зростання соціальної активності, перш за все серед інтелігенції, вище політичне керівництво України і спецслужби відзначали спроби українських правозахисників використати «чехословацький канал» для поширення самвидаву на Заході, оприлюднення фактів численних порушень прав людини. Уже в червні-липні 1967 р. українські правозахисники намагалися передати окремі рукописи та машинописні тексти до ЧССР через З. Генік-Березовську. Усі вони після отриманої оперативної інформації були вилучені на державному кордоні СРСР⁶⁶. Наукові співробітники Інституту чеської мови Чехословацької академії наук Є. Покорна та В. Червена 31 січня 1968 р. зробили спробу перевезти через державний кордон СРСР фотоплівку з публіцистичним твором В. Мороза «Репортаж із заповідника імені Берія»⁶⁷.

Органи КДБ при Раді Міністрів УРСР з'ясували, що цілий ряд матеріалів передавався за кордон онукою відомого українського письменника І. Франка, старшим науковим співробітником Інституту мовознавства ім. О. Потебні АН України З. Франко. У протоколі митної служби, діяльність якої опиралася на оперативну інформацію Комітету державної безпеки при Раді Міністрів СРСР, було чітко зафіксовано:

«31 січня 1968 р. при митному догляді на станції Чоп особистих речей виїжджаючої з СРСР громадянки ЧССР — Покорної Єви було виявлено й вилучено фотокопію “Репортажу [...]”, сховану в коробці

⁶⁵ ГДА СБ України, м. Чернівці, спр. 256, арк. 18.

⁶⁶ Там само, спр. 65, арк. 31.

⁶⁷ Там само, спр. 64, арк. 13.

з цукерками. Як заявила Покорна та її супутниця громадянка ЧССР Червена Власта, коробку з цукерками, в якій було виявлено фотокопію “Репортажу [...]”, їм вручила Франко Зіновія Тарасівна для передачі громадянину ЧССР Куримському Андрію»⁶⁸.

Успішнішою виявилася місія студентки Київського університету, громадянки Чехословацької Ганни Коцурової. За допомогою Валерія Шевчука, Івана Світличного, Леоніда Селезненка, Миколи Плахотнюка, Зіновія Антонюка та інших наприкінці 1960-х – на початку 1970-х рр. їй вдалося вивезти до Чехословацької Республіки фотоплівки з творами Є. Сверстюка «Собор у рипштуванні», М. Осадчого «Більмо», поетичні збірки Ігоря Калинця та Василя Стуса, окремі числа «Українського вісника» та ін. Вивезені нелегальним шляхом фотоплівки з Чехословацької Республіки через викладача Пряшівського університету Павла Мурашка переправлялися в інші європейські країни, де надавалися в розпорядження видавництва, редакцій газет і журналів, радіо і телебачення. Активність Ганни Коцурової не залишилася непоміченою як для радянських, так і чехословацьких спецслужб. 1972 р. її заарештували на території Чехословацької Республіки. Лише вагітність врятувала Г. Коцурову від відбуття тривалого терміну ув'язнення⁶⁹.

Визнаючи факт налагодження тісних зв'язків інакодумців УРСР зі світовим правозахисним рухом, вище політичне керівництво та спецслужби не могли не відзначити помітного поживлення в середовищі української діаспори у світі. Перш за все, йшлося про активність української громади в Чехословацькій Республіці, яка не лише підтримала демократичні перетворення партійно-державного керівництва ЧССР, а й виступила однією з найревістичніших їх прибічниць. Висвітлюючи ці питання, С. В. Віднянський та Р. М. Постоловський на переконливих прикладах доводять, що українське населення Чехословацької Республіки прагнуло в усіх сферах політичного, економічного, культурного життя підтримати реформаторів⁷⁰.

На з'ясування чехословацьких питань була зорієнтована зарубіжна українська інтелектуальна думка. Зокрема, українські часописи зі своїми коментарями передруковували відозви і статті відомі

⁶⁸ ГДА СБ України, м. Чернівці, спр. 127, арк. 93–94.

⁶⁹ Данилюк Ю.З., Бажан О.Г. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. ХХ ст.). – К., 2000. – С. 85.

⁷⁰ Віднянський С.В., Постоловський Р.М. Українці Чехословацької Республіки в демократичному русі (1968–1969 рр.) // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – К., 1997. – Вип. 6. – С. 54–66.

мого російського правозахисника А. Т. Марченка, що дозволив собі кинути виклик правлячому режимові⁷¹. До речі, вже у 1980-х рр., відстоюючи власні принципи, він загинув після тривалого, оголошеного ним, голодування⁷². У чехословацьких виданнях «Дукля», «Дружно вперед», «Нове життя» друкувалися твори українських дисидентів⁷³. Свої аналітичні дописи оприлюднював М. Прокоп, який намагався узагальнити уроки, які могла б винести Україна з чехословацьких подій⁷⁴. Принципову позицію науковця і публіциста висловлював А. Камінський, який підкреслив, що процеси, які проходили в ЧССР, були єдиним шансом, який давала практика соціалістичному табору європейських країн для реформування і входження у світове співтовариство⁷⁵. Цієї думки притримувалися також учасники III з'їзду Світової антикомуністичної ліги, який проходив у Таїланді 3–8 грудня 1969 р. У прийнятій ними резолюції зазначалося, що придушення ініціатив керівництва ЧССР є нічим іншим як знаменом нового етапу реакції в країнах соціалізму⁷⁶.

Звісно, при цьому не обходилося без перебільшень. Зокрема, в історичній і політологічній літературі істотно переоцінювалася роль П. Ю. Шелеста в постановці й реалізації заходів із придушення «Працької весни»⁷⁷. Навіть сприймаючи його як впливового політика, не можна не підкреслити, що всі принципові рішення приймалися вищим партійно-державним керівництвом у Москві, і перший секретар ЦК Компартії України був лише їх активним виконавцем.

Хибно вважати також те, що деякі українські зарубіжні організації, перебуваючи під впливом вищого політичного керівництва

⁷¹ *Марченко А. Т.* Відкритий лист до комуністичних газет // Сучасність. – 1968. – № 11. – С. 114–118.

⁷² *Милостова И.* В 1986 году Анатолий Марченко объявил бессрочную голодовку с требованием освободить всех политзаключенных СССР // Факты и комментарии. – 1999. – 14 октября.

⁷³ *Неврлий М.* Слов'янський контекст шістдесятництва // Сучасність. – 2000. – № 1. – С. 103.

⁷⁴ *Прокоп М.* Лекція чехо-словацької революції. Спроба перших підсумків // Сучасність. – 1968. – № 11. – С. 62–74.

⁷⁵ *Камінський А.* «Жовтневий» аспект «Працької весни» // Сучасність. – 1974. – № 10. – С. 96–105.

⁷⁶ На оборону культури та її діячів на Україні // Сучасність. – 1970. – № 5. – С. 60–62.

⁷⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 159, арк. 46–47.

СРСР і УРСР, не мали свого власного погляду на перебіг чехословацьких подій. Яскравим прикладом цього можуть бути гострі дискусії в Товаристві об'єднаних українських канадців (ТОУК). 20 вересня 1968 р. пленум крайового комітету ТОУК категорично виступив проти окупації Чехословаччини. Особливо гостро висловилися щодо цього А. Білецький, Ю. Соломон, І. Хитренський, В. Хомин та інші. Незважаючи, що під впливом ЦК КПРС, ЦК Компартії Канади і особисто Генерального секретаря ЦК КПК У. Каштана вдалося дезавуювати деякі прийняті резолюції, сам факт обговорення цього питання Товариством мав широкий резонанс не лише серед українців Канади, а й в українській спільноті інших зарубіжних країн⁷⁸.

Розглядаючи різні чинники впливу чехословацьких подій 1968 р. на українське суспільство, не можна не відзначити, що вони без перебільшення піднесли на якісно новий рівень громадський рух за легалізацію Української греко-католицької церкви.

Принципово нові підходи чехословацького керівництва до свободи віросповідань, відновлення греко-католицької церкви в ЧССР 1968 р., повернення храмів і культового майна стало своєрідним сигналом для католиків східного обряду України. Відразу після постанов, прийнятих чехословацькою законодавчою і виконавчою владою, з геометричною прогресією зростала петиційна кампанія, в ході якої духівництво та віруючі УГКЦ вимагали відміни рішень, поспішно зібраних і неканонічних соборів у Львові (1946 р.) і Мукачеві (1949 р.), добивалися визнання УГКЦ легальною релігійною організацією, яка б могла забезпечити духовні потреби своїх віруючих. Почастішали випадки захвату храмів, виходу священників із РПЦ, неприхованого виконання релігійних служб і треб. Навіть в офіційних документах, матеріалах патріархії РПЦ подібна активність віруючих нерозривно пов'язувалася з виходом із підпілля їхніх єдиновірців у Чехословаччині⁷⁹.

Утихомирення неприйнятної для партійно-державного керівництва СРСР громадської думки стосовно подій у Чехословаччині

⁷⁸ *Кравчук П.* Без недомовок: Спогади. – К.: Літературна Україна, 1995. – С. 125–126.

⁷⁹ Див. докладніше: *Дмитрук В. І.* Вплив подій у Чехословаччині на активізацію релігійного життя греко-католиків в Україні наприкінці 60-х рр. XX ст. // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Зб. ст. – К., 2009. – Вип. 29. – С. 204–213.

здійснювалося різними методами — від профілактичних бесід в управліннях КДБ, перевірок на професійній основі до порушення кримінальних справ, які тягнули за собою тривалий термін ув'язнення.

Одним із засобів боротьби з інакодумством стало порушення кримінальних справ за сумнозвісними 62 і 197 статтями КК УРСР. Крім того, в звинувачувальних висновках чільне місце займало серед іншого «антирадянське трактування чехословацьких подій». Як приклад, можна навести кримінальні справи викладача вищого військового навчального закладу Г. Алтуняна⁸⁰, правозахисника, генерала П. Григоренка⁸¹, доцента Кіровоградського педагогічного інституту ім. О. С. Пушкіна Г. Дубовова⁸², літературного працівника редакції газети «Черкаська правда» В. Захарченка⁸³, заступника завідувача відділу пропаганди і агітації Черкаського обкому КПУ (звільненого із посади незадовго до порушення кримінальної справи) М. Ліхцова⁸⁴, вчителя з Житомирської області Д. Мазура⁸⁵ та ін.

Відаючи належне викладеним фактам, необхідно зазначити, що суспільна підтримка для Комуністичної партії СРСР і державної влади була дуже важливою, тому їй необхідно було сформувавши позитивну громадську думку. Це було потрібно і для стабільності режиму, аби уникнути опору та критики, і для демонстрації західним країнам домінуючих настроїв.

Аби виправдати дії і втручання у внутрішні справи іншої країни, керівництво СРСР намагалося дискредитувати демократичні процеси в Чехословаччині. Ці процеси називалися «контрреволюцією», тлумачилися як «намагання відновити буржуазний лад».

Виявлені документи доказово свідчать, що події 1968 р. в Чехословаччині неоднозначно сприймалися в Україні. Обґрунтування введення військ до ЧССР викликало сумнів у колах української наукової, творчої інтелігенції, серед студентської молоді, робітників, селянства, духовництва, які вбачали у тискові на Чехословаччину відхід від принципів демократії, забезпечення прав і свобод людини.

⁸⁰ ГДА СБ України, м. Харків, спр. 032915.

⁸¹ ГДА СБ України, м. Одеса, спр. 24994-П.

⁸² ГДА СБ України, м. Кіровоград, спр. 12541-П.

⁸³ ГДА СБ України, м. Черкаси, спр. 12237-ФПД.

⁸⁴ Там само, спр. 12239-ФПД.

⁸⁵ ГДА СБ України, м. Житомир, спр. 29792-П.

Події 1968 р. в Чехословаччині певним чином сприяли підйому українського національного правозахисного руху, в якому через «Працьку весну» визрівала ідея можливості реальних змін у тоталітарній системі, що знайшло свій вияв у різноманітних формах невдоволень — від відкритого засудження окупації ЧССР до поширення листівок, прокламацій, здійснення інших протестних акцій.

Загалом події «Працької весни» стали важливим явищем суспільно-політичного життя Європи другої половини ХХ ст., однією з найсерйозніших політичних криз у соціалістичному таборі. Вони також вплинули на подальшу зовнішню і внутрішню політику СРСР та діяльність радянських репресивних структур.

Ідеї «Працької весни» неабияким чином вплинули на зародження, вже на новому витку історії, антиавторитарних ідей, що втілювалися на практиці у 80-х рр. ХХ ст., і що призвели, зрештою, до зміни суспільного устрою в СРСР і країнах Східної Європи.

*Олег Бажан
(м. Київ)*

Суспільні настрої в Україні у ході чехословацької кризи 1968 року за донесеннями радянських спецслужб

Bazhan O. Public opinion in Ukraine during Czechoslovak crisis of 1968 (by the reports of Soviet secret services).

Based on the unknown documents from the State archive of Security Service of Ukraine, the author investigated reaction of the Ukrainians on the events of «Prague spring» of 1968, as well as actions of communist authority of the USSR aimed at suppression of attempts to democratize of Czechoslovakia.

З обранням 5 січня 1968 р. на пленумі КПЧ першим секретарем ЦК Компартії Чехословаччини Олександра Дубчека у цій центральноевропейській країні розпочався період політичної лібералізації, який увійшов у світову історію під назвою «Працька весна». Нове керівництво в особі найбільш освічених комуністичних функціонерів (О. Дубчек, З. Млинарж, Й. Смерковський) проголоси-

ло курс на трансформацію існуючих державних інституцій та створення нової моделі соціалістичної демократії. Програма суспільно-політичних реформ, спрямованих на побудову «соціалізму з людським обличчям», підтримка її широкими верствами чехословацького суспільства, викликала занепокоєння Кремля.

Серйозна стурбованість діями реформаторів у сусідній державі спостерігалася і серед партійного керівництва Української РСР. На березневому пленумі ЦК КПУ 1968 р., присвяченому покращенню постановки партійної інформації, секретар Дніпропетровського обкому КПУ О. Ватченко у виступі вказував:

«Необхідно значно покращити інформацію по міжнародним питанням. Необхідно оперативнo та своєчасно давати глибокі та кваліфіковані роз'яснення у пресі хоча б у закритих оглядах, так як пропагандисти, агітатори та партійні працівники часто не можуть правильно відповісти на питання трудящих із-за несвоєчасного узагальнення інформації по різним проблемам міжнародного життя»¹.

В одному з інформаційних листів, направлених навесні 1968 р. до ЦК КПРС, перший секретар ЦК КПУ П. Шелест наголошував:

«Найбільш широко вказані події коментуються у прикордонних із ЧССР областях республіки, де населення має можливість прослуховувати чехословацькі радіотелевізійні передачі і куди безпосередньо з ЧССР по пошті та по каналу приватного в'їзду проникають різноманітні друковані матеріали, в тому числі видання, в окремих номерах яких опубліковані наклепницькі та антирадянські матеріали»².

Усвідомлюючи «загрозу завоюванням соціалізму» з боку «чехословацьких ревізіоністів», вище політичне керівництво республіки прагнуло створити щільний заслін впливу демократичного руху у ЧССР на українське суспільство. З метою припинення шляхів проникнення в Україну об'єктивної інформації про політичні процеси у Чехословаччині (лише в Закарпатську область, за даними «Союздруку», на травень 1968 р. надходило 248 назв чехословацьких газет і журналів, загальним разовим тиражем 4455 прим.³) партійні органи Закарпатської, Івано-Франківської, Львівської, Тернопільської областей вживали заходи для попередження роз-

повсюдження газети «Нове життя», журналів «Дукля» та «Дружно вперед», які висвітлювали життя українців ЧССР, проблеми легалізації греко-католицької церкви на Пряшівщині, знайомили читачів з ідеями лідерів «Празької весни»⁴. На прохання партійної еліти Західної України відділ пропаганди і агітації ЦК КПУ у травні 1968 р. звернувся до відділу пропаганди ЦК КПРС з пропозицією розглянути питання про доцільність обмеження надходження чехословацьких періодичних видань у масштабах СРСР⁵. У ході неоголошеної інформаційної війни не обходилося без курйозів. Через численні запитання, які надходили у Закарпатський обласний комітет КПУ від пропагандистів, лекторів, агітаторів та пересічних громадян про події в Чехословаччині після січневого 1968 р. пленуму КПЧ, секретаріат обкому у березні 1968 р. дав згоду на передрук в газеті «Закарпатська правда» окремих положень з промови О. Дубчека. Однак, вже на початку квітня бюро Закарпатського обкому КПУ ухвалило постанову «Про помилковість передруку матеріалу з газети «Руде право», в якій було звернено увагу секретаря обкому КПУ В. Белоусова на недостатній рівень контролю за відбором матеріалу для передруку в газеті «Закарпатська правда»⁶.

Посилена агітаційно-пропагандистська робота, зорієнтована на формування «правильної» громадської думки щодо подій в Чехословаччині, спостерігалася не лише у географічно наближених до ЧССР областях України, а й у центральних та південних регіонах республіки. Проблемою впливу «Празької весни» на широкі верстви населення серйозно переймалися в Одеській обласній партійній організації. Відомо, що на засіданні секретаріату Одеського обкому КПУ від 19 серпня 1968 р. було прийнято рішення про створення інформаційної групи для вивчення та узагальнення висловлювань та відгуків трудящих Одеської області про події у Чехословаччині у складі 11 осіб⁷.

Характер проголошених реформ у ЧССР, помітні розшарування в оцінці чехословацьких подій населення республіки спонукали високих партійних функціонерів УРСР услід за кремлівським керівництвом розгорнути чергову ідеологічну кампанію, спрямова-

¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України), ф. 1, оп. 1, спр. 2050, арк. 72.

² Там само, оп. 25, спр. 1, арк. 166.

³ Там само, спр. 28, арк. 100.

⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 28, арк. 166.

⁵ Там само, арк. 101.

⁶ Там само, ф. 17, оп. 1, спр. 117, арк. 116.

⁷ Там само, ф. 1, оп. 54, спр. 278, арк. 4.

ну на «зміцнення комуністичної переконаності, почуття радянського патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму у кожного комуніста і радянської людини», розпочати боротьбу з різними проявами інакодумства. Так, перший секретар Чернігівського обкому КПУ М. Борисенко у листі під назвою «Про деякі недоліки у вихованні молоді» від 9 квітня 1968 р. звертав увагу П. Шелеста та В. Щербинського на ідейний зміст іноземних кінокартин, закуплених в тому числі і в Чехословаччині:

«У виховній та ідеологічній роботі дрібниць не буває [...]. Від дрібних помилок у виховній роботі до серйозних політичних провалів теж невелика відстань. Це особливо переконливо підтверджується останніми подіями в ряді європейських держав. Виникають питання, чому ми закупаємо [значну] кількість безідейних, пронизаних буржуазними звичаями кінокартин, чому наші кіностудії все більше і більше створюють кінокартини, що наслідують Захід?»⁸.

Піднесенням демократичного руху у ЧССР та контрзаходами в СРСР, вдало скористався перший секретар Дніпропетровського обкому КПУ О. Ватченко, який започаткував ідеологічний похід проти письменника О. Гончара та його нового твору «Собор» (в образі негативного герою роману Володьки Лободи партократ побачив натяк на власну персону). За зовні непомітним сигналом критика ідейно-шкідливого роману «Собор» активно поширилася в різних областях України⁹.

У контексті агітаційно-пропагандистської роботи на тлі подій у Чехословаччині важливу роль вище партійне керівництво України відводило також обміну між порідненими областями УРСР та ЧССР учасниками художньої самодіяльності, спортсменами, ветеранами Другої світової війни. По лінії Українського товариства дружби та культурних зв'язків із зарубіжними країнами передбачалося регулярно направляти Культурному союзу українських трудящих ЧССР кінофільми, літературу, виставки про досягнення Радянського Союзу у галузі економіки та культури. У листі до ЦК КПРС від 17 червня 1968 р. П. Шелест просив дозволу створити у м. Овруч Житомирської області на громадських засадах музей Яна Налепки (1912–1943 рр.) і бойової співдружності радянсь-

⁸ ЦДАГО України, ф. 17, оп. 1, спр. 118, арк. 102.

⁹ Див. докладніше: *Тронько П., Бажан О., Данилюк Ю.* Тернистим шляхом до храму: Олесь Гончар в суспільно-політичному житті України 60–80-і рр. ХХ ст.: Зб. док. та матер. – К., 1999.

ких та чехословацьких партизан у роки Великої Вітчизняної війни¹⁰.

Розробляючи програми візитів українських офіційних делегацій на рівні партійних, комсомольських органів до ЧССР, партійно-державний апарат республіки одночасно прагнув всілякими засобами звести нанівець неформальне спілкування між громадянами УРСР та Чехословаччини. У розпал «Празької весни» за обмеження туристичних поїздок до Чехословаччини послідовно виступав Закарпатський обком КПУ. На початку серпня 1968 р. згідно з розпорядженням Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти СРСР було припинено обмін між радянськими та чехословацькими студентами¹¹.

У масованій агітаційно-пропагандистській кампанії вищого політичного керівництва СРСР проти реформаторського курсу О. Дубчека певна роль відводилася радянським спецслужбам. У згаданий період на органи держбезпеки покладалася завдання по боротьбі з «акціями ідеологічної диверсії противника». ЦК КПРС зобов'язав органи КДБ за допомогою специфічних засобів та методів «зривати підготовлені розвідками імперіалістичних країн ворожі акції проти СРСР, забезпечувати радянських людей від підступів ідеологічних диверсантів»¹². Як стверджували автори підручника «История советских органов государственной безопасности» (М., 1977), колегія КДБ при РМ СРСР у рішенні, оголошеному наказом № 0051 від 8 травня 1968 р., вказала, що боротьба з ідеологічною диверсією є одним з найважливіших завдань органів держбезпеки і зобов'язала здійснювати активні заходи по виявленню та припиненню задумів зарубіжних антирадянських організацій, які займаються підіривними ідеологічними акціями проти Радянського Союзу¹³.

Спираючись на вироблені на Луб'янці циркуляри, Комітет державної безпеки при РМ УРСР регулярно інформував ЦК КПУ про досвід проведення реформ у ЧССР, знайомив вище політичне керівництво УРСР із загальною характеристикою настроїв населення республіки щодо подій у Чехословаччині.

¹⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 1, арк. 194.

¹¹ Там само, спр. 31, арк. 137.

¹² *История советских органов государственной безопасности. Учебник.* – М., 1977. – С. 549.

¹³ Там само.

Особливо ретельно органи держбезпеки вивчали реакцію населення Закарпаття на процеси у сусідній державі. Прискіплива увага чекістів до регіону обумовлювалася тим, що «Закарпаття раніше входило до складу Чехословаччини. Значне число жителів цієї області мають родичів в ЧССР [...]. На територію області приїжджає значна кількість громадян ЧССР, у зв'язку з чим, населення області більш поінформоване про події в ЧССР»¹⁴.

Поряд з проблемою блокування інформаційних потоків з ЧССР турботою радянських спецслужб стала нейтралізація чуток про повернення в недалекому майбутньому Закарпаття до «оновленої» Чехословаччини. Викликало занепокоєння співробітників КДБ і тематика розмов студентів Ужгородського університету. Навесні 1968 р. молодь обласного центру із зацікавленням обговорювала шляхи реформи вищої освіти, запровадження свободи слова в ЧССР та висловлювала побоювання на кшталт: «Наші введуть війська та знову все там придушуть»¹⁵. В одному з інформаційних повідомлень (за 17 травня 1968 р.) голова КДБ при РМ УРСР В. Нікітченко просив відділ адміністративних органів ЦК КПУ «у зв'язку з ускладненням оперативної обстановки в прикордонних областях УРСР [...], викликаній міжнародними подіями, посиленням ідеологічної диверсії зі сторони країн головного противника, активізацією ворожого антирадянського елементу», збільшити штатну чисельність управлінь КДБ при РМ УРСР по Волинській, Львівській, Закарпатській, Чернівецькій, Івано-Франківській областях на 208 штатних одиниць¹⁶. Найбільше занепокоєння по лінії місцевих партійних органів та спецслужб викликала робота Чопського відділу КДБ, в якому оперативну роботу проводив співробітник відділення сусіднього Свалявського району¹⁷.

Одночасно реалізацією організаційно-штатних заходів з кадрового поповнення контррозвідувальних підрозділів, у 1968 р. продовжувалося удосконалення служби перлюстрації кореспонденції (ПК). Подальше поліпшення роботи служби ПК йшло по лінії цільнішої взаємодії з контррозвідувальними підрозділами, які допомагали цій структурі у виборі ділянок для організації контро-

¹⁴ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1 (1971), пор. 3, арк. 47.

¹⁵ Там само.

¹⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 65, арк. 40.

¹⁷ Там само, арк. 30–38.

лю за поштовими потоками і видачею кореспонденції¹⁸, в тому числі, які стосувалася «чехословацької тематики».

Протидіючи різноманітним спробам поширення інформації про події у Чехословаччині, органи держбезпеки УРСР також змушені були здійснювати різноманітні заходи для нейтралізації наслідків численних висловлювань робітників, селян, студентів, наукової і творчої інтелігенції, інженерно-технічних працівників, відмінних від графаретних кліше партійно-державного керівництва СРСР стосовно «Празької весни».

Можна погодитися з думкою дослідника В. Дмитрука, який стверджував, що ідеї «Празької весни» не просто політизували суспільство, а й послужили дієвим чинником подальшого розвитку опозиційного руху в Україні¹⁹. Документи радянських спецслужб свідчать, що саме у 1968 р., у порівнянні з минулими роками, простежувався процес зростання опозиційних настроїв населення України, який найбільше проявився у виготовленні та розповсюдженні антирадянських листівок, анонімних листів та надписів. Про масштаби проявів такого роду протестних настроїв звертав увагу ЦК КПУ голова КДБ при РМ УРСР В. Нікітченко:

«В 1965 р. на території республіки виготовлено та розповсюджено 922 екземпляра листівок, листів та надписів, в 1966 р. — 641, в 1967 — 1257 і в 1968 р. — 1781»²⁰.

Систематично КДБ при РМ УРСР інформував першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста про випадки, пов'язані зі пошкодженням державних прапорів, портретів керівників партії та радянського уряду, політичних лозунгів, плакатів, стендів передовиків виробництва, святкового оформлення (з 88 проявів в 1967–1969 рр. зафіксовано 18 випадків псування, зривання та підпалів державних прапорів та 70 випадків пошкодження портретів, лозунгів, стендів. Найбільше число таких проявів зустрічалося у Сумській, Черкаській, Луганській, Донецькій, Чернівецькій, Дніпропетровській, Волинській областях²¹).

Пік протестних настроїв у середині українського суспільства припав на кінець серпня 1968 р., після того як війська Варшавсько-

¹⁸ История советских органов государственной безопасности. Учебник. — М., 1977. — С. 560–561.

¹⁹ Дмитрук В. Україна не мовчала. Реакція українського суспільства на події 1968 року в Чехословаччині. — К., 2004. — С. 104.

²⁰ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1 (1972), пор. 4, арк. 263–264.

²¹ Там само, пор. 5, арк. 269–270.

го договору окупували Чехословаччину. Лише за період з 21 серпня по 7 вересня 1968 р. КДБ при РМ УРСР зафіксував 1182 випадки негативного реагування жителів республіки на події у ЧСР (висловлювання проти введення військ, невтручання у справи Чехословаччини складала 25,8 % змісту критичних суджень; побоювання з приводу можливого виникнення третьої світової війни — 18,1 %; оцінка військових дій СРСР та інших соціалістичних країн як порушення суверенітету, «окупація», «інтервенція» — 17,8 %) ²². Наприкінці серпня — на початку вересня 1968 р. до органів КДБ надійшло 23 сигнали про випадки розповсюдження в Україні листівок та прокламацій у зв'язку з розгортанням військової операції на території ЧСР ²³. Зі спецповідомлень органів КДБ довідуємося про факти виявлення 24 та 27 серпня 1968 р. у м. Чернігові листівок за підписом «Вільний голос» з протестом проти втручання у внутрішні справи Чехословаччини ²⁴. В Управління КДБ по Львівській області 28 серпня 1968 р. був переданий анонімний лист, адресований до редакції газети «Правда», в якому брутальним чином висміювалася зовнішня політика СРСР ²⁵. Сигнали про невдоволення «агресією в Чехословаччину» надходили з м. Умані Черкаської області, де 22 серпня 1968 р. біля входу до педагогічного інституту виявили антирадянську листівку ²⁶.

Відлуння «Празької весни» докотилося до селища Павлиш Онуфріївського району Кіровоградської області, де 4 вересня 1968 р. була розповсюджена листівка:

«Вступайте у патріотичні сили України. Підтримуйте визвольний рух в Чехословаччині. Павлиш — встань на захист свободи народу Чехословаччини!» ²⁷.

За допомогою оперативних заходів органам держбезпеки Одеської області вдалося запобігти намаганням робітника Анатолія Аверичева розклеїти 29–30 серпня 1968 р. в обласному місті листівки на «підтримку чехословацьких контрреволюціонерів» ²⁸.

²² ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1 (1972), пор. 9, арк. 37–45.

²³ Там само.

²⁴ Там само, пор. 2, арк. 12–13.

²⁵ Там само, арк. 14.

²⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, пор. 38, арк. 62–63.

²⁷ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1 (1971), пор. 6, арк. 366.

²⁸ Там само, оп. 1 (1972), пор. 2, арк. 73–74.

Разом з тим, зазнали фіаско спроби одеських чекістів віднайти «по гарячих слідах» невідомих, які в ніч з 24 на 25 серпня 1968 р. здійснили 4 написи червоною масляною фарбою на парканах в центрі Південної Пальміри з засудженням введення військ до Чехословаччини ²⁹. До кінця 1969 р. тривав активний розшук особи, яка 23 серпня 1968 р. у селищі П'ятихатки Харківської області на території фізико-технічного інституту на дверях трансформаторної будки крейдою залишила напис: «Руки геть від Чехословаччини» ³⁰. Безрезультатно завершилися пошуки автора листівок «Хай живе Дубчек!», які були розклеєні на будинках м. Красний Луч Луганської області 24 серпня 1968 р. ³¹ Більше року на контролі ЦК КПУ перебувала справа по розшуку автора анонімного листа в газету «Радянська Буковина», в якому засуджувалося введення радянських військ до ЧСР ³².

У своєрідний спосіб висловив негативне ставлення до введення радянських військ у Чехословаччину ув'язнений однієї з колоній суворого режиму Донецької області В. Хмелевський. Він написав вірш, який наглядачами буде кваліфіковано як антирадянський:

«Народы России
Скорее проснитесь,
Быстрой оглянитесь,
Вас гнут в три дуги,
Свободу и равенство здесь не найти
Смотрите на Запад
Там двинулись чехи.
И сделали это
Не ради потехи.
Жизнь ведь там лучше,
Большая зарплата,
Но голосуют
За демократов» ³³.

Не приховував обурення зовнішньою політикою КПРС український кінорежисер Сергій Параджанов, який введення військ Варшавського договору до ЧСР охарактеризував як «жандармські

²⁹ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1 (1972), пор. 10, арк. 239; оп. 3 (1972), пор. 3, арк. 221.

³⁰ Там само, оп. 1 (1972), пор. 4, арк. 269.

³¹ Там само, пор. 10, арк. 239.

³² Там само.

³³ Там само, пор. 7, арк. 203.

заходи»³⁴. У поле зору радянських спецслужб потрапив технік Ратновського районного вузла зв'язку Волинської області М. Дудкевич, який насмілився привселюдно вдатися до історичних паралелей:

«Радянський уряд зробив із Чехословаччиною те, що зробив Гітлер уночі. Чехословацький народ мирно відпочивав, радянські війська перейшли кордон та окупували ЧССР»³⁵.

У незвичний спосіб на події у Чехословаччині відреагували жителі с. Велюнь Дубровицького району Рівненської області. За оперативною інформацією органів КДБ 25 серпня 1968 р., серед колгоспниць, які працювали в полі, були поширені чутки, що у селі оголошена масова мобілізація чоловіків в армію. Жінки залишили роботу і розійшлися по домівкам³⁶.

До хвилі протесту жителів України приєдналися і громадяни іноземних держав (за період з 21 серпня по 7 вересня 1968 р. в органи КДБ надійшло 370 інформацій про негативні висловлювання 79 іноземців з капіталістичних та 291 з соціалістичних країн, які перебували в УРСР). Найбільше число фактів негативного реагування на заходи Радянського Союзу зафіксовано з боку 258 громадян Чехословаччини³⁷. Відомо, що група слухачів військової академії з Брно, перебуваючи 23 серпня 1968 р. в Одесі, на знак протесту проти втручання СРСР у внутрішні справи ЧССР одягла траурні навушники пов'язки і категорично відмовилася їх знімати³⁸.

Перший секретар ЦК КПУ П. Шелест 25 серпня 1968 р. був поінформований про інцидент, який стався у Донецьку під час фестивалю артистів НДР, ЧССР та Бразилії. Учасники чехословацького оркестру Карела Влаха відмовилися виконувати музичні твори, мотивуючи свій вчинок тим, що «у них траур»³⁹.

Протестні акції, викликані брутальним втручанням Радянського Союзу у внутрішні справи Чехословаччини, змусили Міністерство зв'язку СРСР видати розпорядження згідно з яким

«телеграми, які надходять на адресу ЧССР нікуди не передавати та зберігати їх на Київському центральному телеграфі до особливого розпорядження»⁴⁰.

³⁴ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1 (1972), пор. 7, арк. 109.

³⁵ Там само, пор. 8, арк. 99.

³⁶ Там само, пор. 7, арк. 217.

³⁷ Там само, пор. 9, арк. 42–45.

³⁸ Там само, пор. 8, арк. 35.

³⁹ Там само, пор. 7, арк. 245.

⁴⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 32, арк. 64.

Стривоженість пересічних громадян, які сприймали введення військ до Чехословаччини як затяжну військову баталію, що може призвести до негативних наслідків всередині країни та поза її межами, спонукало Тернопільський обком КПУ у перший день реалізації операції «Дунай» прийняти спеціальну постанову «Розподіл обов'язків між членами бюро обкому КПУ на період з 21 серпня 1968 р.», в якій на кожного члена та кандидата в члени бюро покладалася персональна відповідальність:

1. За масово-політичну роботу серед населення.
2. За роботу групи по збору відгуків, пов'язаних з подіями в ЧССР, дотримання календарного плану роботи партійних, радянських, профспілкових організацій в м. Тернополі.
3. За роботу промислових підприємств, транспорту, зв'язку та будівельних організацій.
4. За роботу торговельних організацій і підприємств сфери обслуговування населення та фінансових органів.

Посилений режим роботи секретар Тернопільського обкому І. Яровий відмінив лише 1 вересня 1968 р.⁴¹

Неоднозначна реакція українського суспільства на введення військ до ЧССР спонукало вище партійне керівництво республіки посилити проведення потужної пропагандистської роботи, завдання якої полягало якнайефективніше «використати партійно-господарський актив, досвідчених лекторів, політінформаторів і агітаторів для роз'яснення серед трудящих необхідності вжитих заходів для збереження соціалістичних завоювань в Чехословаччині». Тільки у Кіровоградській області на 28 серпня 1968 р. з питань чехословацьких подій було проведено 1082 зібрань трудових колективів, 148 мітингів, 586 партійних зборів, у роботі яких взяло участь більше ніж 260 тис. осіб⁴². В західних областях УРСР упродовж 23–26 серпня до роботи по роз'ясненню доцільності і своєчасності інтернаціональної допомоги чехословацькому народу було залучено 3 тис. лекторів-міжнародників⁴³.

До приборкання неприйнятної правлячому режиму у СРСР громадської думки стосовно подій у Чехословаччині залучалися і спецслужби. Серед різноманітних методів придушення інакodomства органи держбезпеки у зазначений період надавали перевагу

⁴¹ ЦДАГО України, ф. 17, оп. 1, спр. 118, арк. 123, 151.

⁴² Там само, ф. 1, оп. 25, спр. 5, арк. 42, 45.

⁴³ Там само.

профілактичним бесідам та «проробкам» за місцем роботи (так звані «обговорення» на радах робочої честі⁴⁴), ніж практиці порушення кримінальних справ, які тягнули за собою тривалий термін ув'язнення. Наприклад, за проведення антирадянської агітації і пропаганди у 1968 р. було засуджено 10 осіб (для порівняння у 1965 — 18 осіб; 1966 — 4; 1967 — 21; 1969 — 55)⁴⁵, а профілактовано (офіційне письмове попередження з вимогою «припинення політичної шкідливої діяльності та роз'яснення наслідків, які може спричинити її продовження») 581 особу, що на 120 осіб більше, ніж у 1967 р.⁴⁶

Тривала широкомасштабна офіційна пропаганда, зусилля силових структур по нейтралізації вогнищ вільнодумства дещо приглушили протестні настрої в Україні, пов'язані з жорсткою зовнішньою політикою КПРС. Нова хвиля протестів в республіці простежується на початку 1969 р., коли стало відомо про самоспалення 16 січня 1969 р. на площі Святого Вацлава у Празі чеського студента Яна Палаха. Збуренню громадської думки сприяв великий потік листів з Чехословаччини (за підрахунками КДБ при РМ УРСР, з 1 січня по 15 квітня 1969 р. з ЧССР на адресу приватних осіб України було направлено 58490 листів, з яких 614 містили ворожі висловлювання та антирадянські листівки⁴⁷). В черговий раз активність в оцінці чехословацьких подій демонструвала молодь. 22 січня 1969 р. в 9 год. 30 хв. у бібліотеці Київського державного університету ім. Т. Шевченка була знайдена листівка:

«Слава Яну Палаху!!! Ми вражені твоєю героїчною смертю, серця наші з тобою!!! Комсомольці»⁴⁸.

Першому секретарю ЦК КПУ П. Шелесту 19 лютого 1969 р. повідомили про розповсюдження листівок у приміщенні Луцького педагогічного інституту наступного змісту:

«Студенти! Надходить час і нам, як молоді Чехословаччини, підніматися на боротьбу з неправильною політикою Радянського уряду, проти ярма, що знову наклали на український народ!.. Геть Радянську владу! Всі на страйк! ЛПІ.»⁴⁹

⁴⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 5, арк. 201.

⁴⁵ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 3 (1974), пор. 5, арк. 284.

⁴⁶ Там само, арк. 24.

⁴⁷ Там само, пор. 4, арк. 262.

⁴⁸ Там само, пор. 1, арк. 12.

⁴⁹ Там само, оп. 1 (1972), пор. 2, арк. 200.

У березні 1969 р. Управлінням КДБ при РМ УРСР по Запорізькій області шляхом профілактики була припинена діяльність нелегальної групи з числа молоді, яка працювала на Дніпровському титаномagneзному заводі. Василю Голобородьку, Роберту Ковпаку, Миколі Заваді, Даулету Ачмізову, Дмитру Добровольському інкримінувалося критика політики Радянського Союзу щодо стосунків з країнами соціалістичного табору⁵⁰.

Внаслідок оперативно-розшукових заходів вдалося виявити розповсюджувача листівок у м. Березовську Одеської області. Ним виявився учень школи-інтернату Віктор Козак, який на травневі свята 1969 р. прагнув привернути увагу городян на проблеми взаємовідносин СРСР та ЧССР⁵¹.

Солідарність з демократичним рухом в ЧССР громадськість України засвідчила і в ході виборів у місцеві ради депутатів трудящих, які відбулися 16 березня 1969 р. КДБ при РМ УРСР повідомляв ЦК КПУ про надписи на бюлетенях політичного шкідливого змісту:

«Свободу Чехословаччині, свободу політв'язням в нашій країні»;

«Брежнев — окупант Чехословаччини та Угорщини», знайдені на виборчих дільницях Києва та Мукачеве⁵².

Упродовж 1969 р. в Україні мала продовження серія арештів та судових процесів у зв'язку з протестами українських громадян проти вторгнення радянських військ у Чехословаччину. Захищаючи право сусідньої країни на самовизначення, вони, водночас, домагалися свободи і для власної Батьківщини. На початку 1969 р. Кіровоградський обласний суд засудив до шести років ув'язнення в таборах суворого режиму з наступним п'ятирічним засланням кандидата фізико-математичних наук, доцента, колишнього завідувача кафедрою фізики та загальнотехнічних дисциплін Георгія Дубовова, який написав і розповсюдив анонімного листа-звернення до всіх патріотичних організацій Чехословаччини⁵³.

Від імені вигаданого товариства «Симоненкові друзі»⁵⁴ поширював листівки з протестом проти агресії щодо Чехословаччині,

⁵⁰ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1 (1972), пор. 2, арк. 299–302.

⁵¹ Там само, оп. 3 (1974), пор. 2, арк. 219.

⁵² Там само, пор. 4, арк. 226, 227.

⁵³ ГДА СБ України, м. Кіровоград, спр. 12541-П, т. 1, арк. 14 зв.; ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1 (1972), спр. 2, арк. 53–57.

⁵⁴ Листівка від імені товариства «Симоненкові друзі» була розповсюджена 26 серпня 1968 р. у м. Черкаси. У ній зокрема зазначалося: «Від душі

русифікації України редактор Черкаського обласного управління друку, колишній помічник першого секретаря обкому партії, росіянин за національністю Михайло Ліхцов. Вироком Черкаського обласного суду від 15 жовтня 1969 р. він був засуджений до 5 років виправно-трудова таборів суворого режиму. Лише визначенням судової колегії з кримінальних справ Верховного суду УРСР термін ув'язнення М. Ліхцову скорочувався до трьох років⁵⁵.

Стільки ж отримав від радянського правосуддя комірник готової продукції Тернопільського заводу мінеральних вод Іван Курилас, який дозволив собі, перебуваючи на відпочинку у санаторії с. Яблунівка Бучацького району Тернопільської області, у розмовах з відпочиваючими критикувати внутрішню і зовнішню політику СРСР, аргументуючи необхідність створення незалежної Української держави⁵⁶.

Безпосередньо з подіями у Чехословаччині радянські спецслужби пов'язували пошкваллення серед духовенства і віруючих Української греко-католицької церкви. Крім масованої пропагандистської кампанії, спрямованої на компрометацію УГКЦ, проти її пастирів застосовувалися каральні заходи. Спроба Володимира Василика з смт. Тисмениця Івано-Франківської області порушити питання щодо реабілітації УГКЦ кваліфікувалася народним судом за ст. 62 КК УРСР, що передбачала тривалий термін ув'язнення⁵⁷. У жовтні 1968 р. зазнали переслідувань священники УГКЦ М. Дейнека, Й. Воровський, І. Цегельський, Г. Мотківський, П. Василюшин, І. Лопотчак, В. Стернюк та ін. Під час обшуків у них вилучалася релігійна література, предмети культу⁵⁸.

вітаючи відрадні зміни в Чехословаччині, де народ однодушно повстав проти сталіністів та їх прибічників, ми, члени товариства "Симоненкові друзі", не ховаючись, заявляємо, що ще дужче посилюємо боротьбу, щоб волелюбні ідеї В. Симоненка, втілені ним у безсмертних поезіях і "шоденнику", згуртували маси і покликали до боротьби за торжество нашої української демократії, без засилля москалів. Хай живе вільна, демократична, щаслива Україна!». Див.: ГДА СБ України, ф. 16, оп. 3 (1974), пор. 3, арк. 239, 243.

⁵⁵ ГДА СБ України, м. Черкаси, спр. 12239-ФПД, т. 1, арк. 189–190; т. 2, арк. 77.

⁵⁶ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1 (1972), пор. 2, арк. 281–282; ГДА СБ України, м. Тернопіль, спр. П-914, арк. 82–83, 293.

⁵⁷ Український вісник. – 1970. – Вип. 1–2. Париж; Балтимор, 1971. – С. 58–59.

⁵⁸ Там само.

Залякати представників кліру і віруючих ставили за мету судові процеси над греко-католицьким духівництвом. Особливого розголосу набула справа ігумена монастиря редемптористів Василя Величківського. Провина 66-річного священнослужителя, на думку органів КДБ, полягала у «керівництві нелегальної уніатської церкви в західних областях», «очолюванні нелегального уніатського єпископату», «прагненні створити греко-католицький "синод"»⁵⁹. Спираючись на подібні звинувачення, Львівський обласний суд вироком від 23 вересня 1969 р. засудив В. Величківського за статтями 138 ч. II та 187 КК УРСР до 3 років позбавлення волі у виправно-трудова таборах⁶⁰.

Майже одночасно із справою В. Величківського управління Комітету держбезпеки при Раді Міністрів УРСР по Івано-Франківській області «форсувало» підготовку судового процесу над іншим греко-католицьким професором теології, сімдесятирічним Романом Бахталовським. Слідством по справі було встановлено, що «Бахталовський в останні роки займався підготовкою нових кадрів священників та монахів, в м. Коломия купив великий приватний будинок, в якому сподівався створити нелегальний жіночий монастир, проводив нелегальні зборища віруючих, обробляючи їх в антирадянському дусі»⁶¹. У звинувачувальних висновках йому ставилося у провину написання і поширення таких релігійних проповідей та статей, як «Про КСМ» (Комуністична спілка молоді — *Авт.*), «Рахіль», «Переднє слово», «Фатима», «Про спільне життя», «Чернеча родина», «Покликання», а також вже традиційна організаційна діяльність по створенню груп з метою відриву громадян від активної громадської діяльності⁶².

Як і в попередньому випадку, судова колегія Івано-Франківського обласного суду не врахувала похилого віку священника і 12 червня 1969 р. за ст.ст. 62 ч. I та 209 ч. I КК УРСР засудила його до трьох років виправно-трудова таборів суворого режиму з наступним п'ятирічним засланням⁶³.

Процеси Величківського, Бахталовського поклали початок черговій кампанії виявлення греко-католиків у державних органах,

⁵⁹ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1 (1972), пор. 5, арк. 68–69.

⁶⁰ Там само, пор. 2, арк. 278–279; ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 205, арк. 94.

⁶¹ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1 (1972), пор. 7, арк. 123–125.

⁶² ГДА СБ України, м. Івано-Франківськ, спр. 7497-П, арк. 246–252.

⁶³ Там само, арк. 330–331.

громадських організаціях, науково-дослідних установах, вищих навчальних закладах.

У поле зору апаратів Уповноважених у справах релігійних культур та відповідних підрозділів спецслужб потрапляли, перш за все, організації та установи, які надавали працівникам можливість здійснювати відрядження як в межах України, так і республік. Завдяки такій пильності «уніатське підпілля» було виявлене у Львівському обласному аптекоуправлінні, в якому на основі угод працювали заготівельниками лікарських рослин вісім греко-католицьких священиків. Останні, як з'ясували «компетентні органи», роз'їжджаючи, здійснювали богослужіння і виконували потреби віруючих⁶⁴.

Заступник начальника V Управління КДБ СРСР П. Бобков вважав за необхідне звернути увагу на діяльність релігійного угруповання, що об'єднувалося навколо колишнього греко-католицького священика, працівника львівської туберкульозної лікарні Смаля, яке, на його думку, «мало антирадянську спрямованість»⁶⁵.

Комплекс оперативних заходів, задіяний для нейтралізації руху за легалізацію УГКЦ, дав змогу голові КДБ при РМ УРСР В. Нікітченку у звіті про підсумки діяльності органів держбезпеки за 1969 р. стверджувати:

«Викрита та припинена діяльність уніатського єпископату⁶⁶. При-тягнуті до кримінальної відповідальності керівник цього єпископату Величківський та колишній настоятель монастиря редемптористів Бахталовський. В ході проведеної роботи вилучено велику кількість ідеологічно шкідливої та антирадянської літератури, наклепницьких документів, дві фотолабораторії, іконописна майстерня, друкарські машинки, магнітофон, велику кількість стрічок із записами зарубіжних радіопередач, близько 8 тис. карбованців грошей»⁶⁷.

Разом з тим, слід зазначити, що, незважаючи на переслідування та репресії, широкий арсенал пропагандистських засобів, придуши-

⁶⁴ ДАРФ, ф. 6991, оп. 6, спр. 82, арк. 35.

⁶⁵ РДАНІ, ф. 5, оп. 60, спр. 61, арк. 13.

⁶⁶ За даними органів КДБ, до нелегального уніатського єпископату входило 5 осіб: В. Величківський (керівник, який за дорученням кардинала Й. Сліпого висвятив 3 нових єпископів), колишній ректор духовної семінарії Чорняк, монахи Стернюк, Курчаба (м. Львів) та Слезюк (м. Івано-Франківськ). Див.: ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1 (1972), пор. 5, арк. 68–69.

⁶⁷ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 3 (1974), пор. 5, арк. 22.

ти правлячому режиму громадський рух за відродження УГКЦ так і не вдалося.

Аналіз виявлених і опрацьованих документів дають підстави стверджувати, що події у Чехословаччині 1968 р. привертали увагу широких верств населення України. Інформацію про спроби демократичного оновлення соціалізму у сусідній країні жителі УРСР (особливо західних областей республіки), на відміну від населення інших регіонів СРСР, черпали як з радянських засобів масової інформації (газети, журнали, телебачення), так і в ЗМІ ЧССР, а також в ході численних персональних контактів з громадянами Чехословаччини.

Незважаючи на зусилля радянської пропагандистської машини, не все населення УРСР сприймало стереотипи, вироблені ідеологічним апаратом КППС щодо «Празької весни». Розуміння необхідності створення нової моделі соціалістичної демократії у ЧССР знаходило позитивний відгук серед українських інтелектуалів, спонукало останніх боротися за втілення в життя ідей свободи та незалежності у власній країні.

Моніторинг громадської думки, здійснений радянськими спецслужбами після введення військ Варшавського договору до ЧССР, засвідчив наявність критичного ставлення громадян до зовнішньої політики КППС. За спостереженнями КДБ значне число населення УРСР не підтримувало офіційну версію застосування армії у чехословацькій кризі, яка зводилася до формулювання:

«введення військ було відповіддю радянського керівництва на проханьня “здорових сил” у керівництві ЧССР».

«Вимірювання температури» українського соціуму у світлі подій «Празької весни» вказувало, що спогади про угорську революцію 1956 р., яка повільно витіснялася з суспільної пам'яті, остаточно так і не зникли.

Публічні виступи української інтелігенції проти недоліків радянського ладу співзвучні чеському демократичному рухові будуть зведені нанівець правлячим режимом наприкінці 1960 – початку 1970-х рр. шляхом ідеологічних чисток наукових та творчих організацій і перманентних політичних репресій проти інакодумців. Процес мирної та еволюційної трансформації радянського тоталітаризму, розпочатий у ході «хрущовської відлиги» буде остаточно згорнуто на користь «епохи застою».

«ПРАЗЬКА ВЕСНА» у документах Галузевого державного архіву Служби безпеки України

Цінний фактичний матеріал, який має найбільшу репрезентивність у вивченні суспільної атмосфери в Українській РСР на тлі подій у Чехословаччині у 1968 р. знаходиться у фонді 16 «Доклады, представления и специальные сообщения органов госбезопасности в партийные и государственные органы» Галузевого державного архіву Служби безпеки України. Спеціальні інформаційні повідомлення Комітету державної безпеки при Раді Міністрів УРСР на адресу ЦК КПУ дають змогу простежити динаміку політичних настроїв різних прошарків населення України в умовах чехословацької кризи 1968 р., виявити зв'язок між жорстким зовнішнім курсом радянської держави та зростанням негативної політичної активності окремих громадян, розкрити канали проникнення та розповсюдження в УРСР об'єктивної інформації про політичні та економічні реформи в ЧСР, з'ясувати ставлення вищого політичного керівництва республіки до реформаторського курсу ідеологів та практиків «Празької весни».

Відібрані документи публікуються згідно з археографічними правилами, мовою оригіналу. Наявні у тексті стилістичні й орфографічні помилки, що не впливають на зміст документа, виправлені без застережень.

№ 1

Спеціальне повідомлення голови КДБ при РМ УРСР В. Нікітченка ЦК КПУ про ставлення окремих громадян Чехословаччини до реформаторського курсу КПЧ

9 квітня 1968 р.

м. Київ

Секретно

Экз. № 1

В органы КГБ Украины поступают данные о том, как граждане ЧССР, переписывающиеся с советскими гражданами, оценивают и комментируют происходящие в Чехословакии события:

Куликова Л. из гор. Братиславы своей знакомой в гор. Киеве писала: «... Сейчас у нас в политической жизни произошли большие изменения. Не знаю, что вам известно из советских газет, но могу сказать,

что это настоящая революция без боев с оружием, но зато словесных боев хоть отбавляй.

В газетах нет никакой цензуры, заметки и критика задевают всех, вплоть до президента. Критикуют и словесно бьют всяких политических деятелей...

Многие реабилитированы. Словакия, наверное, будет самостоятельной республикой и вместе с Чехией составит Федеративный союз¹.

Жизнь очень интересная, да только удержится ли эта действительная, настоящая демократия...?»

Проживающий в гор. Праге Хара Юрий писал ученице 9 класса одной из средних школ гор. Одессы: «...То, что здесь происходит, это революция. Большая, великая революция... Но есть одна опасность. Она заключается в том, что ваши и германские войска уничтожают в крови нашу революцию...

Не могу понять, как это возможно, что у вас студенты ничего не сделали. У нас нашу революцию начали писатели, а мы, студенты и интеллигенция, несли дальше факел, а потом все рабочие. И что? Президента нет. Демократия и свобода есть...

Все хотят свободную и социалистическую Чехословакию. И будет.

Если ваши войска придут в Чехословакию, много студентов, и я первый, будет воевать в партизанских отрядах против всех, кто хотел бы уничтожить нашу свободу. Я бы хотел, чтобы ты об этом говорила очень долго и всем студентам. Наша свобода и демократия немножечко старше вашей и мы не хотим никаких учителей...».

Неизвестная отправительница сообщила своему киевскому другу: «...Понимаешь, что теперь у нас происходит. Это не шутка. И это понятно всем. И именно поэтому вдруг все так интересуются политикой, хотя раньше держались подальше от нее...

Лично я всегда ненавидела эти пустые разговоры, но теперь — это совсем другое дело. Раньше нас не интересовало, кто будет президентом, кто будет членом правительства, а теперь — будь здоров! Готовы драться за своих кандидатов. ... Еще немного потерпим. У нас будто началась новая жизнь...».

В адрес одной из жительниц г. Донецка ее родственница, проживающая в ЧССР, сообщила: «... Сейчас у нас происходит политический переворот. Нескольким министрам и президенту республики выразили

¹ Прихильники проведення політичних реформ в Чехословаччині виступали також за розширення обмежених автономних прав Словаччини. Незважаючи на придушення «Празької весни», на початку 1969 р. Чехословаччина таки буде перетворена на федеративну державу. Закон про створення федерації передбачав створення двох республік зі своїми органами законодавчої та виконавчої влади — Чеської Соціалістичної республіки та Словацької Соціалістичної Республіки.

недоверие. Всюду митинги, иногда до 2 часов ночи и больше. Уклон на Запад, т. е. на Америку, Англию, Францию, ФРГ, и др., чем к Советскому Союзу. Но это пока не со стороны правительства, а со стороны студентов, интеллигенции и многих рабочих.

Скоро будут перевыборы в городские и областные Советы и в парламент. И мое мнение такое, что Компартия ЧССР проиграет...»

Чернакова И. из г. Банорц в адрес жительницы г. Киева писала: «...Слышала ты, что у нас происходит? Люди — оба народа, чехи и словаки, заставили Новотного², когда он не сделал это добровольно, и других “его” помощников сложить с себя полномочия...»

... Словаки были — можно сказать этим феодальным словом — в ярме у чехов. Но чешские люди — народ не виноватый — это виноваты “голови”... Словаки начали ворчать первыми и не остались одни. Надеюсь, что все будет теперь лучше. Нужна демократия, не тирания. И все будет, когда народы не спят...

... Можно говорить, что в Чехословакии не только естественная весна, но и политическая. Знаешь, я никогда не интересовалась политикой, но теперь это невозможно...

... Это все у нас очень интересно. Говорят, полная революция без оружия. Да, революция. Знаешь, первые дни я ничего не могла понять... Но думаю (теперь я уже поняла), что будет хорошо».

Проживающий в гор. Либерец (ЧССР), в прошлом активный украинский националист Наступняк Дмитрий, написал своему единомышленнику, проживающему в г. Черновцах: «...Проводят ее (революцию) студенты, писатели и экономисты. Революционеры организуют многочисленные вечера “вопросов и ответов”, которые транслируются по радио и телевидению... Разбилась одна система на мелкие кусочки. Свалился президент... В настоящее время падают реакционеры как гнилые груши...»

... Украинцы (их около 300000) будут иметь полную автономию. В правительствах и даже на улицах будут разговаривать по-украински.

... Комсомол распушен. Будет “Союз карпатской молодежи”³...

² *Новотний Антонін* (1904–1975) — чешский та словацкий политический діяч. В 1945–1951 рр. — член Президії ЦК КПЧ, з 1953 р. — 1-й секретар ЦК КПЧ. Очолівши Комуністичну партію Чехословаччини, здійснював обережні заходи, які стосувалися лібералізації комуністичного режиму в країні. В 1960 р. оголосив широку амністію політичним в'язням та оголосив про «остаточну побудову соціалізму» в Чехословаччині. 28 березня 1968 р. подав у відставку. Залишення посади А. Новотним стало початком Празької весни.

³ Йдеться про *Спілку Молоді Карпат (СМК)* — організацію української молоді Пряшівщини, яка проіснувала з 1945 по 1950 рр. Спроби відновити СМК у 1968 р. закінчилися невдачею.

... Возможно вернется уния. Уверен, что это желание народа...

... Теперь каждый объявляет себя если не за украинца, то хотя бы за русина. Одна Прага уже провозгласила 10000 украинской интеллигенции...».

Проживающий в г. Пряшеве Бача Ю.⁴, по происхождению украинец, националистически настроен, писал в г. Киев своим связям: «...Писать о том, что у нас делается в самом деле — невозможно... не пропустят. Рассказывают, что на границе забирают даже газеты, в которые запакованы вещи, чтобы и духу нашего у Вас не было. Вот и дожились до братства и равноправности, и свободы, и семьи новой.

А у нас происходят эпохальные вещи. Вчера народ заставил президента республики сдаться, однако это не главное. Главное то, что вся страна решила объединить социализм и свободу, полную и навсегда. Правда, я не романтик, чтобы верить в вечность сегодняшнего состояния благополучия, однако уже сделанное настолько отличается от того, что было, что никто никогда не вернет все старое и в старом виде назад... Свет восхищается нами.

Что касается украинцев ЧССР, мы как всегда, немного опаздываем со своими предложениями, однако, наверное, все-таки и нам что-нибудь перепадет с этого богатого стола надежд и, вероятно, не будет этого мало».*

Председатель Комитета госбезопасности
при Совете Министров Украинской ССР

В. Никитченко

* *На документі примітки:* «КГБ при СМ ССРС доложено В. Никитченко 15.04.68.» та «Шелесту П.Е. докладывалось 12/IV.68 г.».

*ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1 (1971), пор. 2, арк. 300–303.
Оригінал. Машинопис.*

⁴ *Бача Юрій* — публіцист, письменник, професор української літератури Пряшівського університету, один з лідерів української громади Словаччини. Лауреат Міжнародної літературної премії імені Богдана Лепкого. За поширення у Словаччині праці І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» був засуджений на 4 роки ув'язнення. Автор монографій «Літературний рух на Закарпатті середини 19 ст.» (Пряшів, 1961) та «З історії української літератури на Чехословаччині (Пряшів, 1998), збірки оповідань «А матері твоєї завиджу» (Пряшів, 1991), роману «Олекса» (Київ, 1993), книги «Вибраних творів» прози та поезії (Ужгород, 2006).

№ 2

**Інформаційне повідомлення голови КДБ при РМ УРСР
В. Нікітченка ЦК КПУ про настрої у середовищі
української діаспори Чехословаччини у зв'язку
з оприлюдненням «Програми дій»⁵ КПЧ**

9 квітня 1968 р.

м. Київ

Секретно

Экз. №1

По данным издающейся в г. Пряшеве (ЧССР) газеты «Новое життя» — орган Центрального комитета культурного Союза украинских трудящихся (КСУТ⁶), в связи с официально объявленной в Чехословакии программой демократизации в среде украинского меньшинства страны происходят процессы, связанные со стремлением определить статус украинцев в ЧССР.

11 марта 1968 года состоялось расширенное заседание президиума центрального комитета КСУТ, который наметил план действий на ближайший период. Президиум предложил созвать внеочередной пленум ЦК КСУТ и внеочередную конференцию, а также принял обращение к украинцам-русинам Чехословакии.

В обращении президиум ЦК КСУТ призвал украинцев ЧССР принять активное участие в обсуждении существующих проблем и поддержать требование руководства КСУТ о предоставлении украинскому меньшинству всех прав и привилегий, которыми пользуются чехи и словаки, вплоть до автономии в рамках ЧССР.

В этом обращении, в частности, затронут вопрос о нежелательных последствиях «Кошицкой правительственной программы»⁷, где инте-

⁵ З ініціативи реформаторів навесні 1968 р. КПЧ ухвалила «Програму дій», яку підтримали широкі верстви населення країни. Цим документом передбачалося: ліквідація монополії КПЧ на владу, утвердження багатопартійності і демократичних свобод; встановлення федеративного устрою держави, забезпечення реального рівноправ'я чехів та словаків; скорочення адміністративного апарату; запровадження основ ринкової економіки.

⁶ *Культурна Спілка українських трудящих (КСУТ)* — створена у 1951 р. громадсько-культурна організація, яка координувала діяльність українського населення Словаччини у духовній сфері. Головами центрального комітету КСУТ у різний час були І. Гуменик, В. Копчак, В. Капішовський, І. Прокіпчак.

⁷ 5 квітня 1945 р. у м. Кошице на першому засіданні Ради Міністрів була прийнята програма внутрішньої і зовнішньої політики уряду «Національного

ресы украинского населения Чехословакии якобы не были достаточно представлены, высказываются недовольства ликвидацией т. н. «Украинской Народной Рады Пряшевщины»⁸, протест против метода решения религиозной проблемы (воссоединение с православной церковью⁹), предлагается реабилитировать лиц, ранее привлеченных к ответственности за украинский национализм.

В резолюции актива читателей и сотрудников газеты «Новое життя» и журнала «Дружно вперед», а также редакции пряшевского радио, говорится: «... Первым и необходимым условием заручиться доверием украинского населения Чехословакии, является необходимость полной реабилитации граждан украинской национальности за тот ущерб, который им причинили с конца 1944 года. Вопрос касается реабилитации сотен закарпатских украинцев, за все лишения сталинских лагерей... Речь идет о реабилитации населения за ущерб, причиненный при административном введении православия, за ущерб причиненный коллективизацией сельского хозяйства, за т. н. украинский национализм» ...

19 марта сего года состоялся внеочередной пленум ЦК КСУТ, который потребовал отставки президента ЧССР А. Новотного и резко осудил бывших секретарей Восточно-словацкого краевого Комитета КПС Е. Хлебца и М. Разуса, причинивших якобы много вреда украинскому культурному развитию в стране.

Фронту» Чехословаччини (звідси назва «Кошицька урядова програма»). Вона передбачала ліквідацію наслідків нацистської окупації у країні, проголошувала націоналізацію великої промисловості та конфіскацію земель німецьких та угорських поміщиків, а також колабораціоністів.

⁸ *Українська Народна Рада Пряшівщини (УНРП)* — національно-політична організація українців Східної Словаччини. Створена 1 березня 1945 р. на з'їзді делегатів українських сіл і округ у Пряшеві. На початку своєї діяльності УНРП прагнула вирішити «українське питання» у Чехословаччині шляхом возз'єднання україномовних північно-східних районів Словаччини з Закарпатською Україною у складі УРСР, згодом погодилася з приналежністю краю до Чехословаччини. Намагання УНРП закріпити статус національно-політичного представницького органу та утворити національно-культурну автономію зазнали фіаско. Після лютогового 1948 р. комуністичного перевороту у Чехословаччині УНРП втрачає позиції у суспільно-політичному житті країни. Припинила діяльність у грудні 1952 р. Замість неї створено Культурну спілку українських трудящих у Чехословаччині.

⁹ Йдеться про «самоліквідацію» католиків східного обряду у Чехословачській республіці 28 квітня 1950 р. на так званому «Пряшівському синоді», відомому в літературі під назвою «Акція П» (акція православізації). Двома десятками священників, які зібралися у залі пряшівського готелю «Чорний орел», у терміновому порядку було прийнято рішення про саморозпуск 300 парафій Пряшівської єпархії УГКЦ, що налічувала понад 300 тисяч віруючих.

Пленум поддержал предложение Словацкого национального Собраниа о федеративном устройстве ЧССР.

В резолюции пленума указывается: «... Мы убеждены, что формой, которая может обеспечить все права национальных меньшинств в нашей стране по принципу равный с равным, является форма национального самоуправления. Поэтому считаем необходимым возобновить деятельность нашего революционного народного органа — Украинской народной рады, которая должна стать представителем украинцев-русинов Чехословакии».

Характерен ряд высказываний руководителей и активистов КСУТ. Так, например, известный своими националистическими убеждениями Николай Мушинка¹⁰, касаясь вопроса о будущем устройстве украинской общины в ЧССР, сказал: «Следует возобновить деятельность Украинской Народной Рады Пряшевщины и предоставить ей все права, какими располагают соответствующие чешские или словацкие органы, т. е. она должна иметь своих представителей в парламенте и других государственных законодательных и исполнительных органах, которые могли бы говорить от имени украинского населения».

Один из активистов украинского движения в ЧССР Павел Мурашко заявил: «В случае положительного решения вопроса отношения чехов и словаков в ЧССР на основе федерации этих народов, считаю крайне необходимым, чтобы украинцы Чехословакии немедленно выдвинули свою программу, в которой, как минимум, будет требование полной автономии в рамках ЧССР».

Доцент Пряшевского университета Юрий Бача, автор ряда националистических статей и произведений, касаясь вопроса религии, заявил, что насильственный перевод униатской церкви в православную был противоестественным, и высказался за возвращение к униатству.

До 30 апреля 1968 года намечено провести всеобщую внеочередную конференцию «Народный съезд» КСУТ, на которой предполагается обсудить программу действий КПЧ, предложения о государственно-правовом устройстве украинского меньшинства, избрать новые органы и выработать новый устав КСУТ.

¹⁰ *Мушинка Микола*. Народився в 1936 р. в с. Курові Бардієвського округу на Пряшівщині. На початку 1960-х рр. навчався у аспірантурі у Києві, де познайомився із «шістдесятниками» І. Світличним, В. Стусом, І. Дзюбою. За правозахисну діяльність та розповсюдження «самвидаву» він був висланий з СРСР. У 1971 р. під час «чисток» у Словаччині був звільнений з університету. Працював пастухом у рідному селі, згодом кошегаром. Нині професор Пряшівського університету та Українського вільного університету у Мюнхені, іноземний член НАН України з 1997 р.

Приложение: Копия опубликованного в газете «Нове життя» № 11 от 16 марта 1968 г. «Звернення до українців-русинів Чехословаччини від поширеної президії ЦК КСУТ» на 5 листах.

Председатель Комитета госбезопасности
при Совете Министров Украинской ССР

В. Никитченко

*ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1(1971), пор. 3, арк. 14–17.
Оригінал. Машинопис.*

Додаток

ЗВЕРНЕННЯ

до українців-русинів Чехословаччини
від поширеної президії ЦК КСУТ

Дорогі брати і сестри!

В результаті грудневого і січневого пленумів ЦК КПЧ розпочався в нашій республіці швидкий процес демократизації нашого життя. Однією з дуже важливих проблем цього процесу є питання правильного і остаточного розв'язання національних відносин між чеськими і словацькими народами та національними меншостями — українською, угорською, польською і німецькою.

Українці Чехословаччини були тою національною меншістю, яка під час другої світової війни брала, поряд з чехами і словаками активну масову участь в боротьбі за визволення і відновлення демократичної Чехословаччини. У боротьбі проти спільного ворога українці виступали на засадах рівного з рівними. Після визволення українське населення Чехословаччини, яке на протязі віків зазнало соціального і національного утисків, було впевнено в тому, що принцип рівного з рівним увійде в життя післявоєнного врегулювання політичних, соціальних, економічних і культурних відносин між українцями-русинами і чеськими та словацькими народами. З одного боку, українське населення зазнало великих людських жертв у підпільній боротьбі, партизанському рухові, у чехословацькому закордонному війську, в рядах Червоної Армії, з другого боку, зазнало чи не найбільше матеріальних шкод внаслідок воєнно-фронтних подій.

Закономірним результатом масової участі нашого народу в національно-визвольному русі було утворення Української Народної Ради Пряшівщини, як свого революційного органу. УНРП з перших днів свого існування, в надзвичайно тяжких умовах намагалось проводити в життя принцип рівного з рівним. На жаль, ця засада не ввійшла в «Кошицьку урядову програму».

Наш народ після визволення опинився без стріхи над головою, протягом довгих років наші люди жили в землянках без достаточної державної допомоги. Така ситуація примусила сотні наших родин переселитися в інші краї республіки, чим втратили контакт з рідним краєм і внаслідок відсутності умов для розвитку національного життя піддавались асиміляції.

Слід підкреслити, що УНРП, як виразник волі нашого народу, непохитно стояло на позиціях уряду Готвальда, доказом чого є її позитивне ставлення до Лютневих подій в 1948 року, в яких вбачала гарантію справедливості вирішення наших інтересів. Надії нашого народу, який він вкладав у новий Уряд, не сповнилися.

В період культу особи ситуація наших справ погіршилась. Було ліквідовано: Реферат українських шкіл, українські шкільні і освітні інспекторати, Союз молоді Карпат та Українську Народну Ряду Пряшівщини. Неправильними методами було вирішено релігійне питання. Багато політичних і громадянських діячів було безпідставно обвинувачено у так званому «українському буржуазному націоналізмі», деяких звільнено з роботи, або виселено в інші області республіки. Грубих хиб було допущено і в період колективізації сільського господарства.

Це все мало за наслідок послаблення нашого національного організму.

Всупереч тяжкій політичній атмосфері, культу особи, здорове ядро нашого народу, зокрема інтелігенції, не раз протестувало проти неправильної політики по відношенню до українців, але ці протести й домагання залишилися «голосом вопиющего в пустыне». Тих людей було засуджено, суспільно дискредитовано і публічно зневажено.

Внаслідок вищенаведеного, много людей було арештовано, засуджено, ображено людську гідність. Маса розчарованого населення, позбавлені кращих представників своєї інтелігенції, що працювала в наших установах, були дезорієнтовані і втратили перспективу свого національного розвитку.

Дорогі брати і сестри!

Знову настав час, коли в процесі демократизації нашої країни можемо на повний голос заговорити про заповідяні нам кривди і домагатись їх усунення.

ЧОГО ХОЧЕМО?

Вимагаємо швидкими темпами створювати робочі можливості в нашій краї, щоб як найскоріше досягти такого життєвого рівня, як в інших краях нашої республіки.

- Щоб партійні й державні органи селянам дали таку допомогу, яка б забезпечила їм краще й багатше життя.

- Щоб наші діти в більшій мірі мали можливість учитись у всіх школах.
- Щоб для нашої молоді було забезпечено працю і можливість всебічного розвитку у своєму краї.
- Вимагаємо, щоб усі скривджені були повністю реабілітовані.
- Повернути чехословацьке громадянство всім бувшим оптантам, що повернулися на нашу батьківщину і допомогти їм активно залучатися до повноправного життя.

Ми віримо, що всі наші справедливі домагання в області політичній, соціально-економічній і культурній знайдуть своє місце у підготованій програмі партії.

Хочемо надалі на засаді рівного з рівним з чеським і словацьким народами та іншими національностями будувати спільну батьківщину на благо всіх її громадян.

Ми проголошуємо вірність нашій Республіці, але одночасно вимагаємо від неї узаконення всіх прав у Конституції. Тільки це може вернути віру населенню в його здібність жити всебічним національним життям, мобілізувати його сили для подальшого розвитку нашої батьківщини — Чехословацької Соціалістичної Республіки.

Дорогі друзі!

Наш заклик читайте на сільських громадах і надсилайте свої думки і пропозиції, як найліпше вирішити проблеми нашого народу.

Культурний союз українських трудящих Чехословаччини в дусі останніх засідань пленумів ЦК КПЧ і ЦК КПС бере на себе відповідальність перед народом і перед історією висловити свої погляди і подати пропозиції на дальше державно-правове упорядкування нашого національного життя.

Спільними силами за зміцнення єдності народів і національностей Чехословацької Соціалістичної Республіки.

Поширена Президія Центрального комітету
Культурного союзу українських
трудящих ЧССР.

В Пряшеві, 11 березня 1968 р.

*ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1 (1971), пор. 3, арк. 18–22.
Копія. Машинопис.*

№ 3

**Інформаційне повідомлення голови КДБ при РМ УРСР
В. Нікітченка ЦК КПУ про реакцію населення ЧССР щодо
проголошених у країні реформ**

11 квітня 1968 р.

м. Київ

Секретно

Екз. № 1

КГБ при СМ УССР получили материалы о реагировании населения ЧССР в отношении происходящих в стране событий.

Жительница ЧССР Вера Коближкова сообщает в письме на Украину: «... В ЧССР произошел политический переворот. Обвинили все партийное и государственное руководство и устранили их от должностей, даже самого главного руководителя тов. Новотного. Просто не поймешь, кто прав, а кто виноват. Даже пионерские отряды распущены. Люди упрекают СССР. Просто не веришь, что это могло случиться, но все действительно так.

Раньше у руководства был и рабочий класс, а сейчас этого нет, не знаю, будет ли лучше для нас, думаю, что нет. Очень удивляюсь, как могла это все позволить советская власть».

Проживающий в Чехословакии украинец Жупник Владимир так высказывается о происходящем в ЧССР: «У нас здесь действительно культурная революция. И это все радикальным способом, сверху донизу. Свобода слова, цензура снята, никакого единогласия, оппозиция, свободная критика в парламенте, свободный выезд в другие страны, никакого старшего брата, федерация — Чехо=Словакия, а не Чехословакия, социал-демократия. Если следить за “Новой жизнью” (орган ЦК Культурного Союза украинских трудящихся, издается в гор. Пряшеве), то наши братья в Восточной Словакии добиваются своего права, как это уже добиваются венгры, поляки и немцы. Наши только сейчас стали пробуждаться. Ранее разброд среди нашей нации был вызван переездом местных крестьян на Волынь и другие восточные области, а сейчас почти все возвращаются назад в Бескиды. А все хорошо делается. Это будет иметь большое влияние на отсталые страны мира».

Словацкий философ Сокеуй Михаил своим связям на Украине писал, что «советский марксизм-ленинизм» как наука тормозит развитие общества не только в СССР, но и в других странах народной демократии и что в этом повинны ЦК КПСС и советские философы.

Гражданка еврейской национальности, проживающая в Праге, сообщает своей знакомой: «На собрании в Праге люди единодушно одобрили наладить дипломатические отношения с Израилем, а не помогать этим

грязным арабам. Чехи — это не Советский Союз. За это я их уважаю еще больше».

Чехословацкий военнослужащий так характеризует событие в стране: «О современной ситуации в ваших газетах не говорят, так что я решил написать тебе правду. Все граждане очень рады, что отошел А. Новотный, бывший президент, представитель полицейской диктатуры, которая сейчас во всех странах. Ее представители собственно разжигали в жителях вражду к социализму. Когда я приеду из военной службы и приглашу Вас сюда, тогда увидишь, где страна, в которой “вольно дышит человек”. У нас сейчас большая красивая свобода, у которой нет сходства во всем мире, считая даже Америку. Свобода общественной дискуссии, печати, цензуры нет, фильмы, которые были раньше цензурованы, сейчас проходят в кино и телевидении. Мы сейчас узнали, что в нашем хозяйстве инфляция, до сих пор нам постоянно говорили о наших успехах, о росте жизненного уровня. Просто мы покончили с двуличьем».

Серьезная полемика развернулась на страницах газеты «Нове життя», которую издает Культурный Союз украинских трудящихся (КСУТ) в отношении будущего устройства украинской общины в ЧССР.

Некоторые руководители КСУТ, выражая, в основном поддержку генеральному курсу КПЧ, в связи с происходящими в стране событиями, высказывают неудовлетворение результатами работы пленумов ЦК КПЧ и ЦК КПС. Один из [лидеров] КСУТ И. Прокипчак по этому поводу заявил: «... Все мы читали, что последние пленумы ЦК КПЧ и ЦК КПС — исторические. По правде говоря, я не верю ни в какие исторические перемены, ибо при аналогичных обстоятельствах писалось о предыдущих заседаниях, а в действительности ничего не изменилось. Какие могут быть перемены, когда мы заменим несколько лиц, а остальные останутся на своих постах».

В статье «Не имеем права обманывать людей» (газета «Нове життя» № 13 от 30 мая 1968 г.) один из руководителей КСУТ Юрий Дацко пишет о необходимости решать украинские проблемы в ЧССР самими украинцами: «... Дело в том, что каждый народ нашей родины должен самостоятельно решать свои проблемы: чехи — свои, словаки — свои. А почему проблемы украинцев-русинов должен был бы решить кто-либо другой...».

«Нове життя» № 10 от 9 марта 1968 г. опубликовала статью «За равноправие народов и национальностей», где сообщается о беседе, прошедшей в редакции газеты с участием членов ЦК КСУТ (в том числе и нового члена ЦК КСУТ Юрия Бачи, одного из наиболее реакционных и националистически настроенных членов этой организации). На этой беседе, наряду с другими, был затронут вопрос о судьбе закарпатских земель: «... После окончания войны Пряшевшина вместе со своими

революционными органами (как Украинская Народная Рада Пряшевщины (УНРП), Союз молодежи Карпат (СМК) и др.), которые были результатом массового участия закарпатских русинов в борьбе за освобождение Чехословацкой республики, осталась в ее составе. Часть Закарпатья было присоединено к Советской Украине. Такую административную форму разделения народа нельзя признать правильной...».*

Председатель Комитета госбезопасности
при Совете Министров Украинской ССР

В. Никитченко

* На документі примітки: «Шелесту П.Е. докладывалось. Однороманенко¹¹. 12.IV.68.» та «КГБ при СМ СССР доложено. Никитченко. 15.04.68.».

ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1 (1971), пор. 2, арк. 30–34.
Оригінал. Машинопис.

№ 4

Інформаційне повідомлення голови КДБ при РМ УРСР В. Нікітченка ЦК КПУ про релігійні процеси у Чехословаччині

18 квітня 1968 р.

м. Київ

Секретно
Экз. № 1

В Комитет государственной безопасности республики поступили данные о том, что в период недавно имевших место событий в Чехословакии одним из требований студентов было предоставить свободу религии вообще и католической в частности. Для руководства католиками они также требовали возвращения в страну из Ватикана кардинала Берана¹².

¹¹ Однороманенко Александр Митрофанович (1907–?) — з вересня 1966 р. по липень 1972 р. працював завідувачем загальним відділом ЦК Компартії України. З липня 1972 р. на пенсії.

¹² Беран Йозеф (1888–1969) — кардинал, католицький архієпископ Праги, примас Богемії. За відмову від заяви про власну лояльність комуністичному режиму та критику влади за порушення релігійних свобод позбавлений виконувати функції архієпископа та носити церковні ризи. Внаслідок переговорів Ватикану з урядом Чехословаччини у лютому 1965 р. Берану надано дозвіл прибути до Риму. Брав участь у Другому Ватиканському Соборі, на

В марте сего года в чехословацкой прессе были опубликованы материалы об административной ликвидации в Словакии греко-католической (униатской) церкви и проведенных при этом репрессиях духовенства.

Используя эту статью, невоссоединившиеся с православием униаты развернули активную деятельность по возрождению греко-католической церкви. Их представители разъезжают по стране и собирают подписи верующих под многочисленными заявлениями в правительственные инстанции о восстановлении унии, возврате ранее принадлежавшего этой церкви имущества и зданий.

Исполняющая обязанности Уполномоченного по культам доктор Кадлицева 2 и 5 апреля сего года принимала православного митрополита Дорофея¹³, униатского епископа Голика и других церковных деятелей и дала им понять, что православная церковь в ЧССР не может рассчитывать на поддержку государства. В то же время она предложила образовать смешанную комиссию из представителей православной и униатской церквей для урегулирования имеющихся между этими церквами конфликтов.

Депутат Национального Собрания ЧССР А. Жиак представителям церкви заявил, что уния была ликвидирована насильственным путем, поэтому у депутатов не имеется оснований против предоставления свободы униатам. По его мнению, греко-католическая церковь в Чехословакии будет возрождена.

Православное духовенство считает, что их церковь с восстановлением унии вряд ли продолжит свое существование. В связи с созданным положением среди православных священников наблюдаются панические настроения.

Руководители экзархата православной церкви на Украине, по нашему мнению, не без оснований высказывают беспокойство, что в случае

якому виступив з вимогою звільнити всіх священників та мирян, заарештованих за віру. У січні 1969 р. Беран звернувся по Ватиканському радіо до співвітчизників із закликом до примирення в ім'я процвітання країни. Похований у Соборі святого Петра у Римі.

¹³ Митрополит Дорофей в миру Дмитро Георгійович Філіпп (1913–1999). Народився у с. Нанково Закарпатської обл. У 1939 р. прийняв чернечий постриг. У роки Другої світової війни служив у приходах Мукачівської єпархії Закінчив Ленінградську духовну семінарію та академію зі ступенем кандидата богослов'я. У 1955 р. обійняв Пряшівську кафедру Чехословацької православної церкви. В жовтні 1964 р. на Четвертому Помісному Соборі Чехословацької Православної Церкви обраний предстоятелем Церкви. Похований на Ольшанському цвинтарі у Празі.

победы униатов Чехословакии резко активизируется деятельность при-
верженцев этой церкви в западных областях республики.*

Председатель Комитета госбезопасности
при Совете Министров Украинской ССР

В. Никитченко

* На документі примітка: «Доложено т. Шелесту П.Е. 21/IV.68 г. Однороманенко».

ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1 (1971), пор. 3, арк. 52–54.
Оригінал. Машинопис.

№ 5

3 інформаційного повідомлення голови КДБ при РМ УРСР В. Нікітченка ЦК КПУ про активізацію діяльності греко-католиків у Чехословаччині

29 квітня 1968 р.

м. Київ

Совершенно секретно

Экз. № 1

[...] По данным главы православной церкви Чехословакии митрополита Дорофея, в связи с событиями в Чехословакии, ликвидированная в 1946 году униатская церковь Чехословакии развернула активную кампанию за восстановление этой церкви.

В конце февраля сего года в Чехословакию приезжали из Рима два представителя кардинала Иосифа Слипого, которые вели переговоры с униатским епископом в Чехословакии Гопкой.

После этого чехословацкие униаты подали в правительство заявление, в котором выразили свое одобрение произошедшими изменениями в стране и изложили свою просьбу о восстановлении в Чехословакии униатской церкви¹⁴.

В одной из словацких газет была опубликована статья бывшего уполномоченного по делам религии в Словакии, в которой он рассказывает о насильственной ликвидации униатской церкви в Словакии. Он пишет, что его вызывали в Прагу и приказали ликвидировать унию в Словакии и что после отказа выполнить это требование его арестовали.

¹⁴ Зважаючи на численні звернення віруючих, 13 червня 1968 р. уряд ЧСРСР легалізував у країні греко-католицьку церкву і погодився з відкриттям Пряшівської єпархії. Одночасно був проведений плебісцит, за результатами якого 205 парафій, насильно підпорядкованих православної церкві, повернулися до ГКЦ.

2 апреля сего года митрополит Дорофей был приглашен директором секретариата по делам религии Кадлицовой, которая заявила ему, что в свое время в Чехословакии была ликвидирована униатская церковь, насчитывающая более 300 тысяч верующих, чем была допущена несправедливость, которую теперь необходимо исправить.

Кадлицова сказала при этом, что поскольку большая часть бывших униатских церквей перешла в ведение православной церкви, то ему, Дорофею, следует вступить в контакт с униатским епископом Гопкой и договориться с ним о передаче ему тех церквей, которые раньше принадлежали униатам.

5 апреля сего года состоялась вторая встреча митрополита Дорофея с Э. Кадлицовой, где также присутствовали уполномоченный по делам религии в Словакии и униатский епископ Гопка. Э. Кадлицова дала ясно понять, что раньше принадлежало униатской церкви. Для решения всех православно-униатских проблем Кадлицова предложила создать смешанную комиссию из православных и униатов.

По мнению митрополита Дорофея, возвращение униатам всех церковных зданий будет, по существу, означать ликвидацию православной церкви в Чехословакии.

Необходимо сказать, что протестантские церкви Чехословакии, не говоря уже о католической, поддерживают восстановление униатской церкви в Чехословакии, как насильно ликвидированной в период культа личности.

Бывший униатский священник Чехословакии Цак, перешедший после ликвидации унии в католическую церковь, заявил, что восстановление униатской церкви в Чехословакии послужит большим стимулом для униатов в Советском Союзе в их дальнейшей борьбе за восстановление униатской церкви в СССР.

В церковных кругах усиленно циркулируют слухи об имеющихся место переговорах между представителями католической церкви и соответствующими правительственными инстанциями о признании Чехословацким правительством кардинала Берана главой католической церкви Чехословакии.

Хотя туристический сезон в Чехословакии еще не начался, в Праге очень много для этого периода времени автомашин из Запада, особенно из ФРГ и Австрии.

Как рассказал представитель протестантской церкви ФРГ Адольф Грау, перед его отъездом в Прагу, на конгресс Христианской мирной конференции, с ним беседовал редактор местной газеты (небольшое местечко близ г. Дортмунда), который рекомендовал ему использовать свое пребывание в Чехословакии для сбора информации о событиях в Чехословакии за хорошее денежное вознаграждение.

Грау сообщил также, что западногерманская пресса уделяет огромное внимание событиям в Чехословакии, всячески подогревает надежды Судетских немцев на возвращение в Богемию.

В КГБ при СМ СССР доложено.*

Председатель Комитета госбезопасности
при Совете Министров Украинской ССР

В. Никитченко

* На документі примітка: «Доложено т. Шелесту П.Е. Однороманенко. 30.IV.68.»

ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1 (1971), спр. 3, арк. 200, 205–208.
Оригінал. Машинопис.

№ 6

Доповідна записка заступника голови КДБ при РМ УРСР Б. Шульженка ЦК КПУ про реакцію населення на навчання військ Прикарпатського військового округу та часткову мобілізацію офіцерського, сержантського та рядового складу

29 липня 1968 р.

м. Київ

Секретно
Экз. № 1

В органы государственной безопасности при Совете Министров Украинской ССР поступают данные о реагировании населения республики на учения войск Прикарпатского военного округа и проведенную в связи с этим в ряде областей Украины частичную мобилизацию из запаса офицерского, сержантского и рядового состава¹⁵.

Фиксируется много высказываний о том, что указанные события связаны с положением в Чехословакии и свидетельствуют о назревании военного конфликта, который может перерасти в новую мировую войну.

Так, заведующая детскими № 5 гор. Ужгорода Закарпатской области Минтилеску в частной беседе высказалась: «Сейчас обстановка сложнее, чем в 1956 г.¹⁶ Все озлоблены. За одну ночь мобилизовали 300 автомат-

¹⁵ Йдеться про тилові навчання під назвою «Неман» (проходили з 23 липня по 10 серпня 1968 р.), які охопили західні області СРСР, НДР та Польщі. В ході командно-штабних навчань було мобілізовано значне число резервістів та велику кількість цивільних транспортних засобів. Військові маневри поблизу і на території Чехословаччини упродовж травня–середины 1968 р. мали на меті психологічно вплинути на лідерів «Празької весни».

¹⁶ Мається на увазі події, пов'язані з Угорською революцією, придушеної радянськими військами на початку листопада 1956 р.

чиков, 70 медсестер, много врачей. Это уже мобилизация. А в 1956 г. действовала только армия. Боюсь за мужа. Его призвали в армию, вдруг пошлют в Чехословакию. Там могут произойти столкновения».

Мастер Перечинского мебельного комбината этой же области Пашко, член КПСС, заявил: «Многие напуганы и уезжают из Закарпатья. Мне жена тоже не дает покоя. Надо ждать событий страшнее, чем в 1956 г. в Венгрии».

Сестра-хозяйка инфекционной больницы гор. Хмельницкий Громова сказала: «Мы не должны вмешиваться в дела Чехословакии. Это может привести к войне. Лучше что угодно, только не война».

Проводимое учение войск Прикарпатского военного округа призыв военнотружачих запаса вызвали нервозность и панику среди части населения. Отмечается закупка многими гражданами продовольственных и промышленных товаров, особенно соли, спичек, мыла, сахара, крупы.

Отдельные граждане допускают антисоветские высказывания, обвинение в адрес Советского правительства за создавшееся положение, а также в поддержку происходящих событий в Чехословакии.

Житель гор. Коломыя Ивано-Франковской области Врубель заявил: «Если бы наше правительство не вмешивалось во внутренние дела ЧССР, то подобное положение не было бы».

Рабочий Бошевского сахарного завода Луцак на собрании по обсуждению результатов встречи руководителей братских партий прервал выступавшего и заявил: «Хватит болтать и обсуждать события в ЧССР. Мы сами не имеем права и давайте наводить порядок у себя».

Житель гор. Владимир-Волыньска Волынской области Новиков, ранее судимый за антисоветскую деятельность, говорил: «Социалистический лагерь скоро вовсе разлетится. Коммунисты встревожены, что их власти народ не хочет признавать. Они сейчас пойдут на все, даже будут стрелять в народ, чтобы только удержать власть. Но бог скоро опустит карающий меч на вероотступников. ЧССР надоела власть диктатуры коммунистов. Народ хочет настоящих демократических прав. Наши войска вышли к границе. Как звери будут бросаться на людей. Увидишь, скоро отшатнутся от СССР».

Отмечается активизация деятельности враждебных элементов, в первую очередь ранее судимых за антисоветскую деятельность и уголовные преступления.

Житель гор. Ново-Волыньска Волынской области Ищук, судимый ранее за антисоветскую деятельность, по поводу проводимой мобилизации военнотружачих запаса заявил: «Раз такая заваруха, надо готовить сухари и идти в другую армию».

Житель с. Барыш Бучачского района Тернопольской области Гайда заявил в отношении мобилизации, что «пока до него дойдет посыльный, он уйдет в лес».

Отец бывших бандитов ОУН Баранюк Иван, житель Бучачского района Тернопольской области, заявил: «Так долго не будет. Если я доживу до смены власти, то буду мстить беспощадно».

Находящийся в поле зрения органов КГБ за антисоветские настроения токарь завода «Стройдеталь» гор. Львова Тевунька по секрету говорил, что он уже присмотрел особняк с машиной, принадлежавший одному русскому, чтобы с начала войны завладеть этим имуществом.

Электрик колхоза с. Крылов Корецкого района Ровенской области Лойко, ранее судимый за убийство, высказался: «Это хорошо, что в Чехословакии подняли путч. Мы еще посмотрим, чем он закончится. А вообще-то начнется время и некоторых снова начнем вешать».

Имели место случаи, когда военнообязанные отказывались получать повестки от призыва в армию. Некоторые же хотя и получали повестки, но на сборные пункты не явились. Так, преподаватель Львовского техникума электроники Панкратов, 1936 года рождения, беспартийный, мл[адший] лейтенант запаса, отказался принимать повестку от офицера райвоенкомата, мотивируя тем, что он находится в отпуске. Отказ сопровождал нецензурной бранью. Когда прибыли работники милиции для привода Панкратова в райвоенкомат, то дома его не оказалось. Жена заявила, что он ночным поездом выехал в Киев. Местонахождение Панкратова устанавливается.

Главный энергетик треста «Оргтехстрой» гор. Львова Мельник 1929 года рождения, беспартийный, также был доставлен на призывной пункт только при помощи работников милиции. До этого его трижды оповещал о призыве посыльный райвоенкомата.

В Ивано-Франковской области из числа получивших повестки двое от призыва в армию отказались по религиозным убеждениям, а два призывника скрылись вообще.

От военнослужащих, а также от граждан тех областей, на территории которых проведена частичная мобилизация, направляются письма, в которых они высказывают свое мнение о происходящих событиях.

Житель гор. Хмельницкий Луценко в письме его знакомой Гребень, находящейся на переподготовке, сообщал: «Сейчас у нас обстановка зловещая и опасная. Нас посылают в экспедицию за границу. Если не пошлют — это будет чудесно, а пока вооружают до зубов. Каждый день приходят слухи — один хуже другого. Если уже намечалась разрядка, то теперь усилилась напряженность. Что выйдет из этой затеи, не знаю, но я никогда не чувствовал опасности так, как сейчас».

Житель Хмельницкой области Никитюк, призванный на переподготовку, в письме своей жене сообщал: «Сегодня из Чехословакии вернулись наши, но причем не все. Одна часть осталась там. Чехи оплевывали машины, брызгали краской, а большинство не хотело гово-

рить. Хорошо, что не дошло до драки. Правительство Чехии больше не управляет. Пограничники пропускают с Запада всех, вообще события назревают».

Жительница гор. Ровно Демчук пишет сестре в гор. Орел следующее: «Ты знаешь, что творится в мире, в частности в Чехословакии. Немцы перешли границу и там творится — кто кого». Далее она пишет: «У нас неофициально паника, а официально готовность № 1. По местному радио передали призыв на случай удара быть готовыми к эвакуации в сельскую местность».

Жительница гор. Ровно, фамилия не установлена, пишет: «Положение в Чехии вы знаете. Они открыли границу для ФРГ. ФРГ заняла печать, телевидение, радио. 25 июля началась мобилизация в армию. Ужас! Каждый день кого-то нет ... В городе паника, разобрали соль, сахар, мыло, все хватают. Отзывают всех из отпусков. Берут в армию всех, несмотря на возраст. Завтра иду за станок, заменить ушедших в армию. Многие отказываются, удирают от мобилизации. Принимаются самые строгие меры. Но надеемся, что все окончится благополучно».

В республику из Чехословакии засылается большое количество экземпляров печатных изданий на украинском языке «Дукля»¹⁷ и «Дружно вперед»¹⁸, на страницах которых излагается содержание статьи «2000 слов»¹⁹, комментируются происходящие в ЧССР события.

В связи с обострением обстановки и, в частности, событиями в ЧССР, органы КГБ при СМ УССР принимают меры по повышению политической бдительности и боеготовности, улучшению оперативной работы. Обращается внимание на усиление мероприятий по антисоветским элементам, а также по лицам, вынашивающим враждебные настроения, способным спровоцировать политически вредные эксцессы и антиобщественные действия.

¹⁷ «Дукля» — літературно-мистецький та публіцистичний журнал Спілки українських письменників Словаччини. Заснований у 1952 р. у Пряшеві. Упродовж 1950–1980-х рр. часопис відіграв важливу роль в організації національно-культурного і літературно-мистецького життя українців Чехословаччини.

¹⁸ «Дружно вперед» — культурно-громадський літературний ілюстрований місячник, орган Культурної спілки українських трудящих у Чехословаччині. Виходив у 1951–1995 рр.

¹⁹ Йдеться про маніфест «2000 слів», опублікований 27 червня 1968 р. одночасно в декількох газетах. Один з найвідоміших документів «Празької весни» виник за ініціативи інтелігенції. Маніфест підписали 70 осіб. Його автором був письменник Людвик Вацулик. В документі були сконцентровані основні тези перебудови державного устрою Чехословаччини. Деякі дослідники «Празької весни» вважають маніфест «2000 слів» основною причиною для вторгнення військ Варшавського договору до Чехословаччини.

О получаемых данных и проводимой работе будем докладывать.*

Зам[еститель] Председателя Комитета госбезопасности
при Совете Министров Украинской ССР Б. Шульженко

* На документі примітка: «Доложено т. Шелесту П.Е. Бугаевский²⁰. 6/VIII».

ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1 (1971), пор. 3, арк. 117–123.
Оригінал. Машинопис.

№ 7

Спеціальне повідомлення заступника голови КДБ при РМ УРСР Б. Шульженка ЦК КПУ про канали проникнення в Україну об'єктивної інформації щодо подій у ЧССР

31 липня 1968 р.

м. Київ

Секретно

В Комитет государственной безопасности при СМ УССР продолжают поступать материалы о реагировании населения ЧССР на происходящие в стране события.

В последнее время фиксируется массовая засылка из Чехословакии писем в адрес организаций и отдельных граждан Украины. Авторы этих писем под видом разъяснения событий в ЧССР берут под сомнение или же открыто критикуют политику ЦК КПСС и Советского правительства, указывают на необъективность советской печати, пытаются приукрасить сложившуюся обстановку в Чехословакии, заявляют о всенародной поддержке ЦК КПЧ и лично тов. Дубчека²¹.

Та, в адрес жителя гор. Киева Дахно Л.Л. из ЧССР направлено письмо за 31 подписью граждан ЧССР такого содержания: «Уважаемые советские друзья. Три месяца тому Вас приветствовали у нас в небольшом селе, весело вам пели и сердечно беседовали. Наша дружба к вам, вашему народу имеет глубокие корни. Мы не забываем ваши неизмеримые заслуги Советского Союза при поражении фашизма и возобновлении нашей свободы, делая с вами успехи в области спорта и космонавтики. Наша дружба доказала свою преданность. Во время войны мы оказы-

²⁰ Бугаєвський Юрій Миколайович (1921 р.н.) з вересня 1966 р. по вересень 1976 р. працював заступником завідувача загальним відділом ЦК Компартії України.

²¹ Дубчек Олександр (1921–1992) — чехословацький державний та громадський діяч. З січня 1968 р. по квітень 1969 р. — перший секретар ЦК КПЧ. Головний ініціатор курсу реформ, які увійшли в історію як «Празька весна».

вали помощь вашим войскам, наши люди сотрудничали с вашими партизанами. Нас очень беспокоит действительность, что сердечная дружба наших народов за последнее время нарушена тем, что вас ошибочно информируют печать и радио о том, что происходит в нашей стране. Просим вас поверить нам, что мы, простые люди, ничего не хотим, как только социалистическую будущность для себя и своих детей.

Мы хотим быть и остаться друзьями с вашим народом и всеми миролюбивыми людьми всего мира.

Верьте нам, и помогите нам убедить ваш народ в том, что наши цели чисты, намерения порядочные и действия честные. Верьте нам, что это будет лучше для всех нас.

Благодарят вас ваши друзья».

Гражданин ЧССР Ярослав Новотный в письме к редактору многотиражной газеты шахты «Октябрьская» Донецкой области Монастыренко, писал: «Мы сейчас хотим идти путем демократии. Вы, русские люди, не знаете, что такое демократия — это свободно жить, говорить и писать. У вас многие ваши ведущие диктуют вам, как говорить о нас сегодня и писать в газетах. Ваши газеты нехорошо пишут... Новый представитель нашей КПЧ Дубчек добрый человек, он имеет симпатии и у не коммунистов ... наш путь сегодня не идет против СССР, у нас нет империалистических тенденций и реакций, как пишут ваши газеты».

Кавалева Людмила из ЧССР, оценивая события в Чехословакии, пишет жительнице гор. Жданова Матюхиной: «До января с. г. здесь было как при Сталине, невинных людей мучили в тюрьмах. Всюду была неправда, ничего нельзя было добиться, слово против нельзя было сказать, как у вас там».

Гражданка ЧССР Ирена Ялова в письме к жительнице г. Краматорска Ерух указывает: «Да, мы хотим жить лучше, в демократии, в социализме и только старые некоторые люди хотят другого. Из вашей страны на нас напали члены КПСС, которые были теперь в Варшаве — это Л. Брежнев, А. Косыгин и Н. Подгорный. Они напали потому, что завязали некоторые торговые связи с ФРГ».

В письме из Чехословакии, адресованном жительнице гор. Киева Казакевич О.К., говорится: «У нас действительно полное спокойствие, а контрреволюция, очевидно, находится только в воображении ваших репортеров. Мы просто напросто устранили несколько бюрократов из руководства партии и из правительства, а также переизбрали райкомы и крайкомы партии. Никого мы не подвергли репрессиям, а наоборот проводим реабилитацию невинно пострадавших и репрессированных, т.е. тоже самое, что было сделано у вас после XX съезда КПСС. В народе огромный политический подъем. Компартия подняла свой авторитет на такой уровень, что никому и не снилось ... наш союз и дружба с СССР и социалистическими странами остается нерушимой и, наобо-

рот, мы хотим ее еще больше укрепить, не на словах и возвышенными лозунгами, а конкретными мероприятиями в экономических, военных, политических и культурных связях. Главное, чтобы ваше руководство нас правильно поняло и поддержало».

В письмах из ЧССР в адрес супругов Талагуз, проживающих в гор. Киеве, указывается: «... Я не могу понять, почему так односторонне вас всех информируют о нашем деле... Почему не верят уверениям с нашей стороны, что это только наша специфическая чехословацкая демократическая модель социализма».

Имеют место случаи, когда письма в адрес советских граждан идут от имени детей, но судя по содержанию эти письма писали взрослые.

Например, в письме Лады Коучка из ЧССР в адрес Шарапенко Галины в гор. Донецк утверждается: «У нас не состоится никакая контрреволюция, которая могла бы подвергнуть опасности наш социалистический строй — это мнение вашего правительства и вашей печати. Большинство наших людей крепко стоит за нашим правительством».

Школьница из ЧССР Яна Ланирова пишет своей сверстнице Шербе Зое в гор. Донецк: «Когда я получила от тебя письмо, девочки стали смеяться надо мной. У нас в классе уже не переписываются с мальчиками и девочками из Советского Союза, твое письмо они хотели забрать у меня ...»

Я боюсь, что они не будут отдавать твои письма, поэтому пиши мне домой».

Вместе с тем, в некоторых письмах их Чехословакии выражаются опасения, что нынешние события в ЧССР содержат угрозу для социалистических завоеваний в стране.

Например, Мария Лепалова из ЧССР сообщает жительнице гор. Авдеевки Донецкой области Ковалевской следующее: «Я боюсь за социализм и дружбу с СССР. В письме, которое послали 5 партий из Польши нашей партии, было написано все и это правда... Я сделаю все, чтобы наша страна не была капиталистической. Мы верим вам, всем советским людям и правительству, что поможете нам освободиться как в 1945 г.».

Чехословацкий писатель Иван Прокипчак к члену Союза писателей Украины Чендею Ивану, проживающему в г. Ужгороде, писал: «...Боже сохрани, если ты встал на защиту того, что делалось хорошего в прошлом. Во-первых, ни одна редакция наших газет не предостережет тебя. Во-вторых, если и напишет, то все тобою будут возмущаться и тебя морально угнетут и оклеветают. И, напротив, если будешь на все плевать и плевать на Советский Союз, то каждая редакция будет печатать тебя на первых страницах. У нас стало модным плевать на все и за это тебе еще заплатят».

Озабоченность происходящими событиями в ЧССР высказывают устно некоторые чехословацкие граждане, находящиеся на территории республики.

Так, супруги Кнотковы, гостившие у родственников в Винницкой области, рассказывали следующее.

Будучи членом народной милиции, Кнотков очень обеспокоен тем, что никаких конкретных указаний бойцам милиции не поступает. В то же время многие плюют на коммунистов прямо на улице, бросают в них камни. Все это делает в основном молодежь.

Рассказывая это, Кнотков с горечью произнес: «Ведь Дубчек и другие — коммунисты. Неужели они не видят фашистской опасности? Нужно ехать скорее домой. Может будут указания действовать. Милиция ждет указаний».*

Зам[еститель] Председателя Комитета госбезопасности
при Совете Министров УССР

Б. Шульженко

* На документі примітка: «Доложено т. Шелесту П.Е. Однороманенко. 6.VIII».

ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1 (1971), пор. 6, арк. 14–20.
Оригінал. Машинопис.

№ 8

Спеціальне повідомлення заступника голови КДБ при РМ УРСР Б. Шульженка ЦК КПУ про антирадянські висловлювання туристів з ЧССР

1 серпня 1968 р.

м. Київ

Секретно

Экз. № 1

Украину посещает значительное количество туристов их Чехословакии. За последнее время поведение их значительно ухудшилось.

Многие туристы ведут себя нагло, устраивают скандалы, оскорбляют работников гостиниц, ресторанов, туристических бюро. При этом допускают различные антисоветские высказывания.

Так, некоторые туристы заявляли: «Нам не нравится Советский Союз, в Советском Союзе нет демократии, потому что пресса не освещает действительного положения в стране и мире. Нам все равно где жить: при социализме, при капитализме или при фашизме, лишь бы жить хорошо. А это может быть только при частной собственности».

Чехословацкие туристы всячески стараются втянуть советских граждан в дискуссию по поводу событий в ЧССР. В ходе бесед стараются убедить советских людей в том, что в Чехословакии сейчас полная свобода, чего не было в стране якобы раньше. В ЧССР принят закон, согласно

которому в газетах печатаются статьи, заметки и т.п. без цензуры. До настоящих событий правительство Новотного вело страну «куда-то в сторону». Социализм в их стране будет построен, однако он будет сугубо «чехословацким вариантом».

Отдельные туристы утверждают, что рабочий класс как класс революционный утратил свое значение.

Туристка Баранова Зденка пыталась убедить наших людей в том, что «в ЧССР было раньше то, что в СССР», а в настоящее время в их стране якобы полная демократия и свобода, что скоро у них будут образованы три республики: Чешская, Словацкая и Моравская.

Туристы из ЧССР заявили, что в их стране скоро будут распущены все молодежные организации. Сейчас создаются учебники, «очищенные от политической шелухи», которые ничего якобы не давали детям.

Отстаивая идею о том, что в любом государстве необходима многопартийная система, один из туристов утверждал: «Оппозиционная партия нужна хотя бы для того, чтобы не дать коммунистической партии проводить в жизнь мероприятия, не соответствующие мыслям и чаяниям чехословацких граждан».

Что касается отношения к нашей стране, то один из чешских туристов заявил: «Да, вы освободили нас от фашизма и за это вам спасибо. Но у вас такая огромная страна, богатая полезными ископаемыми, а вы не смогли до сих пор наладить производство хорошей одежды и обуви... В отношении космоса, то вы достигли больших успехов. Однако нам уже надоело слушаться во всем СССР и работать по его указке. Мы хотим жить и управлять сами. Вы живете лозунгами, а мы хотим жить в полном смысле этого слова».

Наблюдаются случаи, когда туристы ЧССР пытаются проводить беседы, направленные против нашей страны и советского народа.

Своими антисоветскими заявлениями они пытаются подчеркнуть, что в нашей стране очень отсталая культура, которая изменится, возможно, через 50 лет. СССР якобы захватил много земель и упорно не желает их отдавать другим странам, что Советский Союз через 2 года снова вернется к культуре личности и т.п.

Многие туристы ЧССР считают, что в свете последних событий в Чехословакии их молодежь нельзя сравнить с советской молодежью, поскольку она более активна в политическом отношении. Советская же молодежь якобы аполитична, подчинена полностью партии и не имеет своего мнения.

Чехословацкие граждане высказываются о том, что все происходящее ныне в их стране направлено не только на улучшение положения ЧССР, но и послужит примером для других социалистических стран.

Некоторые туристы высказываются отрицательно о внешней политике Советского правительства.

Так, обсуждая события во Вьетнаме, один турист заявил: «Почему вы суете свой нос, куда не следует, например во Вьетнам? Почему там находятся ваши ракеты и различное оружие? Не получится ли так, как получилось с Кубой, которая плюет вам в лицо?».

Туристы одной из чехословацких групп утверждали, что Китай повернул с социалистического пути. Репрессии, которые применяются в Китае, напоминают ситуацию культа личности в СССР. Только время сможет рассудить в том, правы ли китайские руководители.

Касаясь агрессии Израиля на Ближнем Востоке, турист ЧССР Иржи Брейнс заявил: «Израиль это очень маленькое безобидное государство. Если бы оно не осуществило нападение первым, то арабы сделали бы это сами и разбили его. Все это можно сравнить с положением Чехословакии в гитлеровской Германии в годы Второй мировой войны».

Зафиксировано, что туристы их ЧССР задавали советским гражданам вопросы:

1. Не считаете ли вы, что между социалистическим и фашистским государством можно поставить знак равенства?
2. Как у вас смотрят на события в нашей стране? Ведь это не что иное, как гражданская война и происходит все это потому, что в нашей стране делается все для людей.
3. Знают ли у вас, что скоро Словакия будет отдельной республикой, во главе которой будет словак?
4. Хотят ли украинцы и другие национальности СССР самостоятельности? Сколько лет Украина была самостоятельной?
5. Почему у вас нет свободы?
6. Почему мы должны жить как вы, русские, для лозунгов и истории?

Наряду с изложенным, необходимо указать, что значительное количество чехословацких туристов доброжелательно относится к нашей стране, к советской действительности, заявляет о дружбе и солидарности с нашим народом.

В беседах они заявили, что питают чувство благодарности к Советскому Союзу за ту помощь и поддержку, которую он им оказывал и оказывает.

Комитет госбезопасности при СМ СССР по этому вопросу нами информирован.

Зам[еститель] Председателя Комитета госбезопасности
при Совете Министров Украинской ССР

Б. Шульженко

*ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1 (1971), пор. 6, арк. 32–37.
Оригінал. Машинопис.*

№ 9

**Інформація голови КДБ при РМ УРСР В. Нікітченка
ЦК КПУ про легалізацію Греко-католицької церкви
у Чехословаччині**

20 серпня 1968 р.

м. Київ

Секретно

Екз. № 1

В конце июля 1968 года в ЧССР по частным делам выезжал находящийся на пенсии бывший Пражский митрополит Иоанн Кухтин, где встречался с митрополитом Пражским и Чехословацким Дорофеем. Последний передал Кухтину письмо на имя патриарха Алексия.

В этом письме Дорофей указывает, что в связи с постановлением чехословацкого правительства от 18 июня 1968 года о восстановлении Греко-католической (униатской) церкви в Чехословакии, униатские священники насильственно захватывают православные церкви, допускают угрозы и издевательства по отношению верующих, остающихся приверженцами православия. В результате таких действий униатов 180 православных священников остались без приходов.

Митрополит Дорофей также сообщает, что 27 июня сего года 98 православных священников приезжали в Прагу в Министерство культуры и информации (секретариат по церковным делам) с жалобой на бесчинства униатов. Дорофей по этому поводу написал два письма в Ватикан.

Обращаясь к патриарху Алексию, Дорофей просит оставшихся без работы православных священников устроить на приходы Московского патриархата в США.

Председатель Комитета госбезопасности
при Совете Министров Украинской ССР

В. Никитченко*

* На документі примітка: «Доложено тов. Шелесту П.Е. Булаевский. 21.VIII.».

№ 10

**Інформаційне повідомлення голови КДБ при РМ УРСР
В. Нікітченка ЦК КПУ про негативну реакцію
громадян ЧССР, що перебували в Україні,
на введення військ Варшавського договору
на територію Чехословаччини²²**

22 серпня 1968 р.

м. Київ

Секретно

Екз. № 1

Поступающая в органы госбезопасности республики информация свидетельствует о том, что большинство граждан ЧССР, находящихся на территории Украины, отрицательно относятся к вводу войск Варшавского договора на территорию Чехословакии.

Работающие на Горловском химкомбинате 11 чешских специалистов 21 августа связались по телефону с работником чешского посольства в Москве Владеком, который им сообщил, что советские войска оккупировали Чехословакию. Владек утверждал, что чешский народ объявил в 12 часов забастовку. Дубчек и Свобода обратились к Советскому Союзу с протестом. В связи с этим, он рекомендовал им проявить солидарность и 22 августа не работать.

На Константиновском металлургическом заводе им. Фрунзе работает 21 чешский специалист. Указанные лица распространяли клеветнические выступления чешской печати, осуждали мероприятия КПСС и других братских партий по укреплению дружбы и социалистических завоеваний в ЧССР, занимались спекуляцией, неправильно вели себя в быту. В связи с этим директор завода приглашал их на беседу, но они не явились. Один из указанных специалистов, Майориш, говорил, что Советский Союз больше оказывает экономическую помощь ГДР, чем ЧССР, хотя немцы живут лучше, к тому же чехи больше заслуживают. Высказывал мнение, что Чехословакии выгоднее торговать с США. Сообщения советской печати считает ложными.

21 августа из Крыма в Москву вылетела группа туристов из Чехословакии в количестве 20 человек вместе с послом ЧССР в Москве. Турист Горак, ссылаясь на сообщение посла, говорил, что ни президент ЧССР, ни первый секретарь КПЧ не приглашали вооруженные силы стран

²² Вторгнення в Чехословаччину військ Варшавського договору (операція «Дунай») розпочалось 21 серпня 1968 р. Практичну підготовку операції здійснював головнокомандуючий Об'єднаними Збройними Силами країн Варшавського Договору маршал І. Якубовський.

Варшавского договора. Происходящие в ЧССР события похожи на венгерские в 1956 году. Это может вызвать, по его словам, разрыв отношений между СССР и ЧССР.

В «Киевметрострое» находится 9 чешских специалистов. На утро 21 августа им была заказана прогулка по Днепру, а на 12 часов намечалось совещание у руководителя «Метростроя». Эти специалисты в 9 часов утра после безуспешной попытки связаться с Прагой, пошли в свое консульство, откуда сообщили, что отказываются от прогулки и просили перенести совещание.

Проводник поезда Габурчак Михаил, гражданин ЧССР, сказал: «Советский Союз без предупреждения оккупировал ЧССР. Кто-то от имени Новотного обратился к СССР, а вы сразу без просьбы народа захватили радио, печать, телевидение. 21 августа в квартире был захвачен член ЦК Цысарж и судьба его не известна. В стране паника, большинство магазинов закрыто».

Турист Врзалек Ян, находящийся в Одессе, высказал недовольство по поводу ввода в ЧССР войск Варшавского договора, расценил это как агрессивный акт по отношению Чехословакии. Он же распространял ложные слухи, что войска ФРГ якобы заняли несколько городов Чехословакии. Врзалек обеспокоен, что снова к власти придет Новотный и учинит расправу над честными коммунистами.

Прибывший в г. Жданов по частным делам Валишевски, исключенный из КПЧ за несогласие с линией партии, заявил, что он сторонник Дубчека, который, по его словам, пытался реорганизовать КПЧ, пересмотреть ее устав, разрешить фракции в партии. Валишевски считает это настоящей демократией, истинным социализмом. Сообщения в советской печати о событиях в ЧССР считает необъективной пропагандой. По поводу сообщения ТАСС Валишевски заявил: «Это трагедия и интервенция, подавление демократии».

Председатель Комитета госбезопасности
при Совете Министров Украинской ССР

В. Никитченко*

* На документі примітка: «Доложено т. Шелесту П.Е. Однороманенко. 22.VIII.»

ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1 (1971), пор. 7, арк. 165–167.
Оригінал. Машинопис.

№ 11

З інформації заступника голови КДБ при РМ УРСР Б. Шульженка ЦК КПУ про реакцію населення республіки на Заяву ТАРС від 21 серпня 1968 року про ввід військ соціалістичних країн на територію ЧССР

22 серпня 1968 р.

м. Київ

Секретно

Экз. № 1

В КГБ при СМ УССР продолжает поступать информация о реагировании населения республики на Заявление ТАСС от 21 августа сего года о вводе войск социалистических стран на территорию ЧССР.

Так, известный львовский композитор Кос-Анатольский заявил, что: «КПСС и Советское правительство заняло совершенно правильную линию по отношению к событиям в Чехословакии. Так называемая «демократия», за которую ратуют некоторые чехословаки, фактически превратилась в анархию и это положение используют враждебные социализму силы. Во имя социализма в Чехословакии необходимо, чтобы анархия была подавлена, чтобы Коммунистическая партия Чехословакии взяла в свои руки контроль над всеми средствами пропаганды: прессой, радио и телевидением» [...]

Со стороны отдельных граждан допускаются высказывания, не одобряющие принятое Советским правительством решения о вводе войск в ЧССР, а порой и прямо осуждающие этот шаг.

Так, начальник научно-исследовательского отдела Архивного управления при СМ УССР, кандидат исторических наук Бутыч И.Л.²³ в частной беседе заявил: «Это вообще очень плохо для политического авторитета нашей страны в мире. Мы еще не знаем, чем все это кон-

²³ Бутыч Иван Лукич (1919–2007) — історик-джерелознавець і архівіст, кандидат історичних наук. З 1992 р. — дійсний член НТШ. Народився в с. Усівка (нині Пирятинського р-ну Полтавської обл.). У 1945 р. закінчив Київський ун-тет, у 1954–1971 рр. — начальник науково-видавничого відділу Архивного управління при РМ УРСР, 1958–1965 рр. — відповідальний редактор «Науково-інформаційного бюлетеня Архивного управління УРСР», 1965–1971 рр. — журналу «Архіви України». Співзасновник і співредактор міжвідомчого збірника «Історичні джерела та їх використання» у 1964–1971 рр. У 1971–1991 рр. працював у редакції ІМіС УРЕ, з 1991 р. — провідний науковий співробітник Ін-ту української археографії АН України (нині Ін-т української археографії НАН України). Автор праць з архівознавства, історіографії, краєзнавства. За участь у науковому опрацюванні і виданні шоденника О. Кістяківського присуджено премію НАН України ім. М. Грушевського.

чится. Мы не должны были вводить в Чехословакию вооруженные силы. Что там делается, мы не знаем. Мы знаем только то, что передали сегодня по радио».

Инженер по технике безопасности Черновицкого инструментального завода Кутин Е.Д. сказал: «Советское правительство сделало политическую ошибку, введя войска в ЧССР. Это приведет к тому, что коммунистическое движение во всем мире будет терпеть поражение. Это 1968 год, а не 1956, и никто не хочет этого понять».

Рабочий международного цеха Киевского главпочтамта Бережной А. Заявил: «Ничего это не даст и вообще не нужно было вводить войска. Я пострадал во время венгерских событий и не хочу, чтобы страдали другие».

Ранее профилактированный за националистические взгляды молодой днепропетровский поэт Сокульский И.Г.²⁴, беспартийный, в

²⁴ *Сокульський Іван Григорович* (1940–1992) — український поет, правозахисник, громадський діяч. Народився у с. Червоноярському Синельниківського р-ну Дніпропетровської обл. У 1962–1964 рр. навчався на філологічному факультеті Львівського ун-ту, пізніше — у Дніпропетровському ун-ті. Активний учасник Львівського та співзасновник Дніпропетровського клубів творчої молоді. У 1966 р. «за написання націоналістичних віршів» виключений з комсомолу і відрахований з університету. Працював пожежником, бібліотекарем, кореспондентом газети «Енергетик», матросом річкового пароплавства. Контактуював з дисидентськими колами, поширював «самвидав». У 1968 р. виступив одним з авторів «Листа творчої молоді Дніпропетровська», в якому висловлювався протест проти політики русифікації в Україні, переслідування національної інтелігенції, плюндрування пам'яток культури, цькування роману О. Гончара «Собор». Навесні 1969 р. «Лист» передала радіостанція «Свобода», опублікували зарубіжні засоби масової інформації. У середині червня 1969 р. був заарештований. 27 січня 1970 р. Дніпропетровський обласний суд за ст. 62, ч. 1 КК УРСР («антирадянська агітація і пропаганда») засудив І. Сокульського до 4,5 років таборів суворого режиму. Покарання відбував у Мордовії, з кінця 1971 р. — у Володимирській в'язниці, згодом — у таборах Пермської обл. Звільнений 14 грудня 1973 р. У жовтні 1979 р. — член Української Гельсинської спілки. У квітні 1980 р. був знову заарештований, рішенням суду визнаний особливо небезпечним рецидивістом і засуджений у січні 1981 р. до 10 років позбавлення волі та 5 років заслання. Покарання відбував у Чистопольській в'язниці (нині Татарстан, РФ). За 9 днів до закінчення тюремного терміну 3 квітня 1985 р. засуджений Чистопольським міськсудом до трьох років таборів за «хуліганство». У жовтні 1985 р. переведений на дільницю особливо суворого режиму Кучинського концтабору ВС-389/36-1 Пермської обл. Звільнений з ув'язнення у серпні 1988 р. Був одним із засновників обласних організацій Товариства української мови ім. Т. Шевченка, НРУ, «Меморіалу». Очолював обласну організацію Української республіканської партії. З 1989 р. редагував і видавав журнал «Пороги».

частной беседе заявил следующее: «Наши войска сегодня вступили в Чехословакию, хотя обстановка там не так уж тревожная. Вот, что значит жить старыми традициями и бояться всего нового, передового, прогрессивного. У себя в государстве не можем навести порядок, так полезли в чужую страну. Мы скомпрометировали себя этим шагом в глазах мировой общественности как агрессоры».

Известный своими националистическими взглядами член Союза писателей Украины Борис Тен²⁵ заявил в частной беседе: «Наши связи, проживающие в ЧССР Мушинка и другие, борющиеся за автономию чешских украинцев, после наведения “порядка” могут быть подвергнуты репрессиям. Это нежелательно, так как мы потеряем источники информации и силы для развития национального движения на Украине».

Поступают сведения об отдельных высказываниях некоторых бывших участников ОУН.

Так, возвратившийся и заключения Колопузак Владимир, проживающий в гор. Львове, высказал уверенность, что Чехословакия отколется от социалистического лагеря, а вслед за ней — Румыния.

Другой бывший участник ОУН Заставный Дмитрий, также проживающий в гор. Львове, заявил: «Над Чехословакией нависла страшная беда. Русские без предупреждения чехословацкого правительства оккупируют Чехословакию. Чехи поступили очень умно и призвали свой народ не оказывать сопротивление оккупантам, чтобы избежать пролития крови».

²⁵ *Тен Борис* (Микола Васильович Хомичевський 1897–1983) — поет, перекладач. Народився у с. Дермань (нині Здолбунівського р-ну Рівненської обл.), в родині священика. Навчався у Дерманській школі, Клеванському духовному училищі, закінчив Волинський ін-т народної освіти. У 1922 р. архієпископом Степаном Орликом висвячений у сан ієрея (згодом стане протоієреєм) Української автокефальної православної церкви. Упродовж 1924–1926 рр. — настоятель Київського Софійського собору. 7 серпня 1929 р. заарештований. 4 лютого 1930 р. засуджений на десять років ув'язнення у виправно-трудовах таборах. Покарання відбував на Далекому Сході, звільнений достроково 1 вересня 1936 р. 3 грудня 1936 р. — завідувач літературної частини Третього київського пересувного театру, у 1937–1941 рр. — методист Будинку народної творчості у м. Калінін (нині м. Тверь, РФ). З 1938 р. заочно навчався у Московському музично-педагогічному ін-ті. Учасник Великої Вітчизняної війни. З 1945 р. жив у Житомирі. З грудня 1945 р. — завітл Житомирського облмуздрамтеатру. Впродовж 1951–1955 рр. викладає латинську мову в інституті іноземних мов. Володів грецькою, латинською, польською, німецькою, французькою, російською і чеською мовами. Перекладав твори Ескіла, Шекспіра, Шиллера, Пушкіна. Лауреат премії імені Максима Рильського, заслужений діяч польської культури. За переклади з Ю. Словацького, А. Міцкевича, Є. Жулавського отримав нагороду Міністерства Культури і Мистецтва Польщі.

Рекомендую собеседнику внимательно следить за событиями, Заставный сказал: «Мы еще посмотрим, что из этого выйдет».

Некоторые граждане республики считают, что неполная информация о положении в Чехословакии способствует возникновению многих вопросов, на которые наша пресса не дает ответа, что, в свою очередь, приводит к возникновению различного рода слухов. В этой связи высказываются мнения, что желательным было бы опубликовать документ, в котором бы подробно было освещено положение в ЧССР и названы конкретные лица, возглавляющие силы реакции в стране.

В качестве аргумента в пользу этого мероприятия приводятся ссылки на речь Гомулки по поводу событий в ПНР, после опубликования которой в нашей прессе стали ясны причины беспорядка, а также были лишены почвы любители «свободной» интерпретации этих событий.

По мере поступления информации будем докладывать.*

Зам[еститель] Председателя Комитета госбезопасности
при Совете Министров Украинской ССР Б. Шульженко

* На документі примітка П. Шелеста: «Срочно, использовать для информации] 22.VIII.».

*ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1 (1971), пор. 7, арк. 53, 59–61.
Оригінал. Машинопис.*

№ 12

Інформаційне повідомлення заступника Голови КДБ при РМ УРСР Б. Шульженка ЦК КПУ про реакцію громадян ЧССР, що перебувають в УРСР, на уведення військ Варшавського договору на територію Чехословаччини

22 серпня 1968 р.

м. Київ

Секретно
Экз. № 1

В Комитет государственной безопасности Украины продолжает поступать информация о реагировании находящихся на территории республики граждан ЧССР на события, происходящие в Чехословакии.

Отдельные чешские граждане одобряют действия Советского правительства по вводу войск Варшавского договора на территорию Чехословакии, однако большинство отрицательно реагируют на эти события.

Так, руководитель чехословацких специалистов, работающих в локомотивном депо ст. Киев — пассажирский, услышав сообщение ТАСС, заявил: «Это очень плохо для коммунистических партий других стран».

Эти специалисты активно обсуждали между собой последние события, в разговор с советскими гражданами не вступали.

Далишецкая Мирослава, жена сотрудника госбезопасности ЧССР, находящаяся в городе Одессе по частным делам, говорила: «События в Чехословакии направлены на улучшение жизни чехов и словаков. Если бы советская печать освещала правильно эти события, то советские люди захотели бы поступить так же, как поступают в настоящее время чехи и словаки».

Работающие на монтаже Калушской ТЭЦ (Ивано-Франковская область) чехословацкие специалисты Вассербауэр Франтишек и Пеняз Вацлав, 21 августа отказались выехать к месту работы и заявили: «Московское радио лжет. Мы слышали передачу радио Чехословакии и знаем, что на Пражской радиостанции была стрельба перед тем, как она прекратила радиопередачи. Наше правительство было окружено. Весь народ Чехословакии за Дубчека и Свободу. Ввод советских войск в ЧССР — большая ошибка, которую исправить будет трудно и за десятилетие. Мы возмущены тем, что поляки и венгры будут наводить порядок в Чехословакии».

В гор. Харькове гастролирует группа артистов чешской эстрады в количестве 25 человек. Руководителем группы является Влаха Карел, подписавший письмо «2 тысячи слов». После объявления Заявления ТАСС указанные лица отказались от поездки на отдых, остались в номерах гостиницы. Затем несколько чехов зашли в ресторан и явились свидетелями вноса в банкетный зал красного знамени. Чехи начали смеяться. Им объяснили, что знамя будет установлено в связи с празднованием 25-летия освобождения Харькова от немецких захватчиков. Один из чехов заявил: «Мы думали, что вы торжествуете победу над Чехословакией»*.

Зам[еститель] Председателя Комитета госбезопасности
при Совете Министров Украинской ССР Б. Шульженко

* На документі примітка: «Доложено тов. Шелесту П.Е. Однороманенко. 22.VIII.».

*ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1, пор. 7, арк. 62–64.
Оригінал. Машинопис.*

№ 13

Інформація голови КДБ при РМ УРСР В. Нікітченка ЦК КПУ про відгуки населення республіки на уведення військ країн Варшавського договору у Чехословаччину

23 серпня 1968 р.

м. Київ

Секретно

Екз. № 1

В Комитет госбезопасности при СМ УССР продолжают поступать данные о единодушном одобрении большинством советских людей мер, принятых ЦК КПСС и советским правительством в отношении Чехословакии.

Вместе с тем отмечаются отрицательные суждения.

Преподаватель школы-интерната с. Мешково-Погорелово Жовтневого района Николаевской области — Маковеенко Виктор Андреевич, беспартийный, в разговоре с учителями высказался: «Чехословаки хотят жить лучше и поэтому требуют изменения существующего строя, а наши не дают им этого сделать. Они же нам ничего не говорили, когда мы меняли порядки Хрущева».

Врач Луганского облтубдиспансера Шварцман Лев Абрамович заявил: «Произошла самая настоящая агрессия против Чехословакии, т.е. произошло то, что в свое время Гитлер проделал с этим государством. Не знаю, как мы будем выглядеть перед общественным мнением, когда нет никакой разницы между действиями США во Вьетнаме, Израиле в ОАР. Возмутительная вещь произошла в Чехословакии. Народу не дают возможность высказывать свое волеизлияние. Кучка авантюристов, пробравшись к власти, диктует народу свою волю».

Учитель СШ № 2 г. Луганска Цейтлин Адольф Григорьевич, еврей, член КПСС, сказал: «Самая настоящая оккупация Чехословакии».

Костенко Анатолий Васильевич, 1939 года рождения, беспартийный, инженер СПБ «Машпроект» гор. Николаева заявил: «Советский Союз поступил неправильно, направив свои войска в Чехословакию. Этот шаг идет вразрез с нашими заявлениями о невмешательстве в дела других государств, об уважении суверенитета. Необходимо было искать другие пути урегулирования. Я считаю эту меру суровой и неправомерной».

Электроиспытатель лаборатории прочности СПБ «Машпроект» гор. Николаева Матусевич Яков Васильевич, 1944 года рождения, член ВЛКСМ, сказал: «Надо навести порядок у нас, а потом залезать в чужой огород».

22 августа в г. Луганске, вблизи здания горисполкома Беляев Владимир Михайлович, 1923 года рождения, зубной техник, нигде не работает,

при задержании работниками милиции за нарушение общественного порядка выкрикивал: «Долой советских правителей! Долой советских оккупантов из Чехословакии!». Ранее Беляев привлекался к административной ответственности за мелкое хулиганство. По данному факту принято решение о привлечении Беляева к уголовной ответственности.

Студент 2 курса филологического факультета Киевского университета Григорьев Михаил в беседе заявил: «Это своего рода нахальство, все время охаивать политику экспансии империализма, а сами, прикрываясь фиговыми листками миролюбия, дружбы и братской помощи, нивелируют и устанавливают свои порядки в странах, которые этого не желают, а хотели бы развиваться своим путем».

Преподаватель кафедры философии Черновицкого госуниверситета Сидоренко, 1940 года рождения, член КПСС, и аспирант кафедры зоологии ЧГУ Костюк, 1938 года рождения, беспартийный, активно обсуждали обстоятельства, связанные с вводом войск стран Варшавского договора в ЧССР. При этом Сидоренко заявил: «Система социализма терпит крах, ибо от нее отпадает одна страна за другой и характерно, что не только правительства отошедших от лагеря социализма стран, а и народ не поддерживает политики социализма».

Председатель Комитета госбезопасности
при Совете Министров Украинской ССР

В. Никитченко.*

* На документі резолюція першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста: «Інф[орму-вати] обком» та примітка голови КДБ при РМ УРСР В. Нікітченка: «23.08.68. Черновицкому обкому сообщено. 29.08.68».

ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1 (1971), пор. 6, арк. 160–162.
Оригінал. Машинопис.

№ 14

Інформаційне повідомлення голови КДБ при РМ УРСР В. Нікітченка ЦК КПУ про активізацію «націоналістичних елементів» в Україні у зв'язку з подіями у Чехословаччині

24 серпня 1968 р.

м. Київ

Секретно

Екз. № 1

В Комитет госбезопасности при СМ УССР поступают данные, свидетельствующие о том, что в связи с событиями в Чехословакии активизировалась деятельность националистических элементов в республике.

Некоторые националистические элементы в событиях в Чехословакии видят надежду на возможность завоевания национальной независимости Украины в случае раскола социалистического лагеря.

Так, возвратившийся из мест заключения Дмитрик Владимир Михайлович, 1924 года рождения, житель гор. Стрый Львовской области, заявил, что урегулирование чехословацкого вопроса заключается в том, чтобы предоставить свободу и независимость народам, в том числе и Украине.

21 августа сего года на территории завода «Львовсельмаш» была обнаружена надпись националистического характера с призывом бороться за т.н. «Самостійну Україну».

Житель гор. Львова Балук Иван Семенович, инженер облколхозстроя, у памятника советским воинам заявил: «Чехи освобождаются от коммунистического ига. Пора и нам, украинцам, сделать то же самое. Здесь лежат не герои, а бандиты. Настоящие герои лежат в лесу, убитые советами».

Поступают сигналы, что националистические настроения проявляются также среди резервистов, призванных в Советскую Армию.

Житель гор. Львова Гладкий Иван, который в мае сего года, призвался в армию, рассказал, что он проходит службу в части, сформированной из украинцев. Резервисты проявляли недовольство службой, многие требовали демобилизации и открыто высказывали свое нежелание воевать за других. Отдельные лица пели в части националистические песни.

В результате такого положения часть резервистов-украинцев была демобилизована, а на их место прибыли кадровые солдаты.

Инженер станции Львов — Беленький заявил, что у нас следует пересмотреть отдельные вопросы теории. Ленин, по его мнению, разработывал теорию в другую эпоху и в иной обстановке и если бы он был жив, то пересмотрел бы свои труды, т.к. трудно себе представить, чтобы на ту огромную помощь СССР, оказанную Чехословакии, иметь подобные факты.

Житель с. Шубранец Заставницкого района Черновицкой области Гильчук Дарий, 1936 года рождения, колхозник, комментируя события в Чехословакии, заявил: «Если начнется война против Чехословакии, то нас, украинцев, там не увидят».

Житель села Репуженцы Заставницкого района Черновицкой области Смук И.И., 1940 года рождения, в беседе сказал, что «наши кричат об освобождении других народов, а своих не освобождают. Почему украинский народ уже полсотни лет находится под гнетом? Но пройдет год—два и украинская нация будет свободна».

Далее он заявил, что если бы не «москаля», то, может быть, лучше бы жили украинцы.

Комитетом госбезопасности при СМ УССР принимаются меры по пресечению антисоветской деятельности националистических элементов.

Председатель Комитета госбезопасности
при Совете Министров Украинской ССР В. Никитченко*

* На документі примітка: «Доложено П.Е. Шелесту. Однороманенко».

ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1 (1971), пор. 7, арк. 210—212.
Оригінал. Машинопис.

№ 15

Інформаційне повідомлення голови КДБ при РМ УРСР В. Нікітченка ЦК КПУ про виявлення у м. Чернігові лістівки, присвяченої подіям у Чехословаччині

24 серпня 1968 р.

м. Київ

Секретно

Экз. № 1

24 августа 1968 года в 5 час. 30 мин. утра в гор. Чернигове на улицах Нахимова и Лесковицкой обнаружены 4 листовки за подписью «Свободный голос» в отношении событий в Чехословакии.

Приняты меры к розыску автора и распространителя листовок.

Приложение: копии листовок на 2-х листах.

Председатель Комитета госбезопасности
при Совете Министров Украинской ССР В. Никитченко

ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1 (1971), пор. 8, арк. 77.
Оригінал. Машинопис.

Додаток

Копії листівок, знайдених у м. Чернігові

Копии листовок, обнаруженных 24 августа 1968 года в городе Чернигове

Текст листовок следующий:

1. «Товарищи, призываем вас трезво обдумать события в Чехословакии! Разве вы не знаете, что чехословацкая общественность и руко-

водство компартии, включая I секретаря ЦК Дубчека, желает самостоятельно урегулировать возникшие проблемы.

Вы должны учиться строить жизнь у народа Чехословакии, а не навязывать ему свои идеи. Если чехословацкому народу действительно дорог социализм, он отстоит его своими собственными силами. “Свободный голос”».

2. «Товарищи, призываем вас трезво обдумать положение в Чехословакии. Роль СССР — это роль жандарма. Если народам Чехословакии действительно дорог социализм, они отстоят его собственными силами. Идеологическая борьба в Чехословакии, это не борьба между социализмом и капитализмом, а борьба между старыми и новыми идеями внутри социализма. Зарвавшиеся политики поставили страну на грани контрреволюционного мятежа и теперь стараются удержаться у власти при помощи русских штыков. Все, кому дороги демократия и свобода, борется против устаревшей системы правления. Советская пропаганда ставит их в один ряд с преступниками, шпионами, диверсантами, к которым они не имеют никакого отношения. “Свободный голос”».
3. «Товарищи, призываем вас трезво обдумать события в Чехословакии! Роль СССР в этих событиях — это роль жандарма. Идеологическая борьба в Чехословакии это не борьба между социализмом и капитализмом, а борьба между старыми и новыми идеями внутри социализма. Зарвавшиеся политики-коммунисты во главе с Новотным поставили страну на грани контрреволюционного мятежа и теперь стараются удержаться у власти при помощи русских штыков. На состоявшемся 23 августа съезде компартии Чехослов[акии], подавляющее большинство проголосовало за вывод всех иностранных войск из страны. “Свободный голос”».
4. «Товарищи, призываем вас трезво обдумать события в Чехословакии! Разве вы не знаете, что чехословацкая общественность и руководство компартией, включая I секретаря ЦК Дубчека, желает самостоятельно урегулировать возникшие проблемы. Вы должны учиться строить жизнь у народов Чехословакии, а не навязывать ему свои идеи. Если чехословацкому народу действительно дорог социализм, он отстоит его своими собственными силами. “Свободный голос”».

*ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1(1971), пор. 8, арк. 78–79.
Копія. Машинопис.*

№ 16

**Спеціальне повідомлення голови КДБ при РМ УРСР
В. Нікітченка ЦК КПУ про розшук автора
анонімного листа з критикою зовнішньої політики СРСР**

24 серпня 1968 р.

м. Київ

Секретно

Экз. № 1

Оперативным путем в гор. Жданове Донецкой области выявлен анонимный документ за подписью «Революционный рабочий», адресованный в Москву, ул. Правды, 24, следующего содержания: «Итак, преступление совершилось. По вине Брежнева и его ЦК на русский народ снова ложится оскорбительный эпитет “агрессор”. Мы не даем вам права прикрывать ваши злодеяния именем народа. Весь советский народ осуждает и проклинает ваши бандитские действия против социалистической Чехословакии. Ревизионисты, вон из Чехословакии! Руки прочь от подлинного социализма! Да здравствует свобода слова, свобода печати! На свалку красный фашизм! Вон, Брежнев! Да здравствует Косыгин!»

Приняты меры по розыску автора.

Председатель Комитета госбезопасности
при Совете Министров Украинской ССР

В. Никитченко

*ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1(1971), пор. 8, арк. 80.
Оригінал. Машинопис.*

№ 17

**Інформаційне повідомлення голови КДБ при РМ УРСР
В. Нікітченка ЦК КПУ про негативні відгуки окремих осіб
щодо вторгнення військ країн Варшавського договору
у Чехословацьчину**

24 серпня 1968 р.

м. Київ

Секретно

Экз. № 1

В Комитет госбезопасности при СМ УССР продолжают поступать данные о единодушном одобрении большинством советских людей мер, принятых ЦК КПСС и Советским правительством в отношении Чехословакии.

Вместе с тем, отмечаются отрицательные суждения.

Студент Киевского театрального техникума Редькин Л.И., член КПСС, заявил: «Это — самая настоящая оккупация. Чем мы отличаемся от США, которые ведут захватническую войну во Вьетнаме?»

Сотрудник Киевского НИИ радиоэлектроники Минчук Е.М. сказал: «Это не следовало бы делать, т.к. это является нарушением демократии и суверенитета».

Инженер республиканских научно-реставрационных мастерских Стесель Б.Е., член КПСС, заявил: «Этого не следовало делать, т.к. события подчеркивают полный разлад в социалистическом лагере».

Инженер технического отдела комбината химического волокна гор. Киева Иоффе М.М. сказала: «У нас нет действительной свободы слова и печати. Одаренные писатели не могут издать своих произведений в своей стране, а издают их за рубежом».

Чехи с такими условиями не согласны, а поэтому возникли настоящие события».

Работники Львовского треста зеленого строительства Лозорьяк Богдан Иванович считает, что этот «инцидент» кончится войной, что войска в ЧССР введены без приглашения, но Чехословакия — это не Украина. «Они не дадут наплевать себе в кашу».

Лозорьяк заявил, что ввод войск в ЧССР тем хорош, что весь мир понял, что такое «русский Иван», что они хуже любого агрессора, а эта агрессия хуже американской во Вьетнаме».

Известный органам КГБ житель гор. Львова Кодчинский Богдан, считает ввод войск в ЧССР варварством по отношению к чехам, так как они как никто дружны к Советскому Союзу.

Заместитель начальника цеха одного из львовских заводов Вайнер заявил: «Поверьте моему жизненному опыту — покончат с Чехословакией, начнут закручивать гайки у нас».

Отбывший ранее наказание за националистическую деятельность житель гор. Львова Гаранджа А.П., заявил, что «о последствиях “нахальной инквизиции” СССР на Чехословакию пока трудно предсказать. Это зависит только от позиции, которую займут США. Если возмущение Америки ограничится только протестом Джонсона и сенатора Кеннеди (другими словами, если Америка продаст Чехословакию как в 1938 году), то оккупационные войска останутся в Чехословакии. Будет создано просоветское правительство и жизнь потечет спокойно. Если же Америка выступит более решительно, то существуют две возможности: первая — возникновение военного конфликта, вторая — СССР выведет свои войска и тем самым потеряет Чехословакию и свой престиж».

Разнорабочий завода «Рембыттехника» гор. Одессы Пиршман, 58 года, еврей, заявил: «Наши шаги дают основания руководителям капиталистических стран усилить репрессии против коммунистов своих стран».

Я думаю, что так поступит де Голь. Я уверен, что многие коммунистические партии наши шаги осудят и к нам охладят. Наше давление на Чехословакию отрицательно повлияет на единство коммунистических и рабочих партий и на созыв совещания форума коммунистов».*

Председатель Комитета госбезопасности
при Совете Министров Украинской ССР

В. Никитченко

* На документі примітка: «Доложено тов. Шелесту П.Е. Однороманенко. 24.VIII».

ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1 (1971), пор. 6, арк. 299–302.
Оригінал. Машинопис.

№ 18

Інформаційне повідомлення голови КДБ при РМ УРСР В. Нікітченка ЦК КПУ про висловлювання серед «антирадянськи налаштованих осіб» та «політично незрілої частини населення» України

25 серпня 1968 р.

м. Київ

Секретно

Екз. № 1

В Комитет госбезопасности республики продолжают поступать данные о реагировании трудящихся на события в Чехословакии.

Подавляющее большинство советских людей единодушно одобряет меры, принятые ЦК КПСС, Советским Правительством и другими дружественными социалистическими государствами в отношении ЧССР.

Вместе с тем, отмечается ряд отрицательных, а иногда открыто враждебных суждений, особенно со стороны антисоветски настроенных лиц, ранее судимых, а также политически незрелой части населения.

Бывший бандпособник Столярчук, житель села Ильпень Ровенской области заявил: «Чуть поднялись чехи и тут же сразу начали брать в армию нашего брата. Они думают, что я и другие будем воевать, но сейчас уже дураков нет, если бить, так коммунистов и гадов, которые пьют нашу кровь».

Националистически настроенный Хазан, рабочий Запорожского мотостроительного завода, в оскорбительном тоне отзывался о Советском Правительстве и заявил далее: «Доживу ли я до тех пор, когда коммунистов будет стрелять, как в бешенных собак»*.

* На документі примітка П. Шелеста: «Д[оложить]».

В городском парке города Мелитополя Запорожской области вечером 23 августа при задержании за хулиганские действия рабочий сборочного цеха моторостроительного завода Вихляев, обращаясь к группе молодежи, высказался в адрес работников милиции: «В кольцо их! Сделаем им как в Чехословакии! Давай вторую Чехословакию!».

Вихляев привлекается к уголовной ответственности.

Житель х[утора] Лесовой Черняховского сельсовета Черниговской области Попков в беседе о событиях в ЧССР высказал следующее сообщение: «Коммунистов в СССР надо перестрелять и сделать революцию в России. Они ничего не делают, а больно деньги большие получают».

Коваль, житель с. Борки Козелецкого района Черниговской области, сын бывшего полицейского, заявил председателю сельсовета: «Если бы была другая власть и я был бы начальником, я бы тебя уничтожил первого».

Попков и Коваль взяты в проверку и к ним будут приняты соответствующие меры.

По полученным данным, рабочий Днепропетровской фабрики «Ремонтобувь» Фраер, еврей, в прошлом исключенный из партии, заявил: «В нашей печати все ложь, ни слова правды. Мы потеряли авторитет, нам никто не верит, никто не хочет жить по нашим догмам. Мы потеряли Китай, Албанию, Румынию, а теперь — Чехословакию. Разве раньше это было возможно? Кто у нас руководит? Кто сейчас идет работать в партийный аппарат? Ни один солидный человек не идет сейчас работать на партийную, административную или профсоюзную работу. Что сделали с партией? Засорили ее миллионами, которые, в лучшем случае, являются балластом, а во многих случаях только дискредитируют партию. Нашу политику не разделяют даже союзники. Наша молодежь смотрит на все иначе. Она еще свое скажет. Уже сейчас в некоторых учебных заведениях раздается протест против нашей политики».

Коммунисты нигде не пользуются авторитетом. На производстве и в учреждениях проявляется безразличие к их деятельности, а в ряде случаев — презрение».

Известный украинский националист, возвратившийся из заключения Гаранжа, проживающий во Львове, следующим образом предсказывает возможный ход событий: «Политическое положение СССР с 1945 года еще не было таким напряженным и серьезным. Сегодня СССР фактически не имеет союзников. Страны народной демократии уже нельзя считать союзниками. Ушла Чехословакия. Уйдет и Венгрия, Болгария будет вынуждена изменить свою политику. Эти страны ориентируются сейчас на Югославию. Возможно образование Балканского блока — национальных коммунистических стран».

Что касается Польши, то она лишь в союзе с СССР может удерживать западные земли. Население Польши враждебно настроено к СССР и польскому правительству. Поляки считают, что если им придется отдать западные земли, то они взамен получат часть Украины.

В Азии все коммунистические партии находятся под влиянием КПК. Европейские компартии будут на стороне «культурного коммунизма» и «истинной демократии».

Ясно, что такое напряженное положение не может долго продолжаться. Произойдет разрядка — или возникнет война, или путем внутренней перестройки Советского строя в направлении демократизации типа Югославии или Чехословакии.

Второй вариант самый неблагоприятный для решения украинского вопроса, так как он сглаживает национальный антагонизм.

Если возникнет война, СССР долго не продержится. У него нет союзников, внутри страны война приведет ко многим преобразованиям. Невозможно уже возвратит сталинский режим».

Аналогичные взгляды высказали жители города Червонограда Львовской области Романов и Брюховский.

Житель Галицкого района Ивано-Франковской области Ворончук заявил, что события, подобные чехословацким, должны разыграться в Румынии и ГДР, которые вскоре потребуют независимость. Все это должно способствовать тому, что и Украина может получить самостоятельность, нужно только терпение.

Рабочий Ужгородского приборостроительного завода Тромбак, 1945 года рождения, беспартийный, занимался изготовлением холодного оружия и, будучи уличенным в этом, на вопрос, зачем ему нужны эти кинжалы, заявил: «Они нужны мне для того, чтобы резать коммунистов так, как это делают в Чехословакии».

Решается вопрос о привлечении Тромбака к уголовной ответственности.

Рабочая пекарни № 1 Ужгородского хлебокомбината Фуско Мария среди рабочих смены сказала: «Русским нечего вмешиваться в дела ЧССР. То, что происходит в Чехословакии — это вина русских, этот они довели чехов до такого положения, а теперь наводят порядок».

На замечание, что пусть лучше будут в ЧССР наши войска, чем войска ФРГ, она ответила, что немцы дали бы людям землю, а русские все забирают.

Житель г. Хуста Мермелштейн Л.Д., 1928 года рождения, еврей, член КПСС, ювелирный мастер комбината бытового обслуживания, сказал: «Войска стран Варшавского Договора уже в Чехословакии. Чаушеску ждет такая же судьба как и Дубчека. Чаушеску делает ошибки тем, что Румыния остается участником Варшавского Договора. Пока Румыния

состоит в Варшавском Договоре, от нее могут потребовать выполнения своих обязательств. А если Румыния хочет проводить другую политику, она должна выйти из Варшавского Договора».

Рабочий шахты «Холодная Балка» города Макеевки Богомолов, беспартийный, заявил: «А зачем нам лезть к чехам! Ведь они строят свою жизнь так, как считают нужным, а мы вмешиваемся. Возьмите у нас, жизнь хорошая, но только для начальства, которое имеет большие оклады и живет как при коммунизме, а рабочего жмут, наказывают и пожаловаться некому, так как жалобы разбирают те же начальники, на которых жалуются».

Сафонов В.В., 1950 года рождения, член ВЛКСМ, токарь Енакиевского металлургического завода, высказал следующее мнение: «Политика СССР в отношении ЧССР аналогична политике США в отношении других стран. Если США где-то что-то не нравится, они вмешиваются во внутренние дела государства. Так и мы вмешались в политику Чехословакии. Это называется агрессией».

Священник Вознесенской церкви в гор. Киеве Ратушняк Л.А., касаясь чехословацких событий, заметил: «Было бы очень хорошо, если бы и в нашей стране образовалась такая же реакция, которая бы выступила против существующего в СССР государственного строя и устранила коммунистов от управления государством».

Электромеханик завода п/я 27 Голубов, русский, беспартийный, житель города Одессы, заявил: «Кто его знает, кто говорит правду о событиях в ЧССР — мы или они. Во всяком случае чехословаки всегда жили лучше чем мы. У нас на заводе все симпатии на стороне Чехословакии. Никто не просил нас приходить на помощь».

Доцент Одесского технологического института Зубатов сказал: «Авторитет СССР подорван для всего мира. Интересно, почему не сообщают фамилии членов ЦК КПЧ, обратившихся к нам за помощью. Не фикция ли это?».

Заведующий кафедрой Одесского политехнического института Бояр сказал: «По сути дела — это интервенция. Мы не имеем никаких юридических оснований для ввода войск в ЧССР. Я сомневаюсь в целесообразности этого акта».

Комментируя события в ЧССР, учитель города Прилуки Черниговской области Гринько, художник, беспартийный, заявил: «Мы чехам навязывали свою волю, диктуем им. Пусть они сами что хотят, то и делают».

Аналогичное суждение по данному вопросу высказал Крупичко, член КПСС, заместитель начальника железнодорожной станции Прилуки. Он заявил, что ему непонятно, почему наше правительство вмешалось в дела Чехословакии. Договор о взаимопомощи должен дей-

ствовать тогда, когда на страну нападают другие извне. А фактически на ЧССР нападения не было.*

Председатель Комитета госбезопасности
при Совете Министров Украинской ССР

В. Никитченко

* На документі резолюція П. Шелеста: «К» тов. Овчаренко Ф.Д.²⁶ Прошу подготовить мероприятия. 27/VIII».

*ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1 (1971), пор. 8, арк. 83–89.
Оригінал. Машинопис.*

№ 19

Спеціальне повідомлення голови КДБ при РМ УРСР В. Нікітченка ЦК КПУ про активізацію «націоналістичних елементів» у зв'язку з подіями у Чехословаччині

25 серпня 1968 р.

м. Київ

Секретно

Экз. № 1

Националистические элементы активизировали свою деятельность и усилили антисоветскую пропаганду. Ими распространяются слухи, что чехословацкие события это только начало и подобного рода явления скоро начнутся и на Украине.

Отдельные лица высказывают готовность перехода на нелегальное положение при осложнении обстановки с целью ведения борьбы против Советской власти.

Характерными в этом отношении являются следующие высказывания:

Житель села Витков Радеховского района Львовской области Иванничий заявил, что «скоро начнется война и мы все пойдем в лес».

Житель села Княжполь Старосамборского района Львовской области Крента: «Возникшие события могут довести до войны. Вот тогда будут хорошие условия для ведения борьбы с Советской властью. Мы еще себя покажем и постоем за свое дело».

Националистическими элементами предпринимаются конкретные шаги в этом направлении. В лесном массиве в 1 км от села Бабино

²⁶ Овчаренко Федір Данилович (1913–1996) — вчений у галузі колоїдної хімії, академік АН УРСР (1961 р.). У 1949–1967 рр. працював в Ін-ті загальної та неорганічної хімії АН УРСР, з 1967 р. — в Ін-ті колоїдної хімії та хімії води АН УРСР (у 1967–1968 рр. директор). У 1968–1975 рр. — секретар ЦК КПУ з ідеології.

Самборского района Львовской области обнаружено строительство сχροна. Принимаются меры к установлению лиц, причастных к этому.

Со стороны ряда лиц допускаются открытые враждебные заявления и угрозы в адрес советско-партийного актива.

Возвратившийся из заключения житель села Губичи Старосамборского района Львовской области Гичка выразил удовлетворение возможностью возникновения войны в связи с чехословацкими событиями и заявил, что когда начнется война, он рассчитается со своими врагами.

Жительница того же села Волошина, также возвратившаяся из заключения, активисту колхоза Фенчину во время ссоры заявила: «Придет время и мы будем расправляться с коммунистами. Это будет скоро, так же как и в Чехословакии».

Рабочий Дрогобычского автокранного завода Львовской области Бобурчак, член ВЛКСМ заявил: «Я не намерен платить членские взносы и кормить нахлебников «москалей». С вашими идеями в Польше и Чехословакии уже началась заваруха и здесь может быть тоже самое».*

Председатель Комитета госбезопасности
при Совете Министров Украинской ССР

В. Никитченко

* На документі примітка: «Доложено т. Шелесту П.Е. 27.VIII.68 г.».

ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1 (1971), пор. 8, арк. 237–238.
Оригінал. Машинопис.

№ 20

Інформаційне повідомлення голови КДБ при РМ УРСР В. Нікітченка ЦК КПУ про результати моніторингу громадської думки щодо рішення Уряду СРСР з приводу уведення радянських військ до ЧССР

26 серпня 1968 р.

м. Київ

Секретно

Экз. № 1

Поступившая в КГБ при СМ УССР за период с 21 по 25 августа сего года информация о реагировании трудящихся республики на решение Советского правительства и правительств стран-участниц Вар-

шавского Договора о вводе союзных войск на территорию ЧССР свидетельствует о том, что подавляющее большинство населения Украины поддерживает и одобряет мероприятия, предпринятые Советским Союзом и другими братскими странами в защиту социализма в ЧССР.

Вместе с тем, в потоке поступившей информации содержится ряд критических суждений, оценок и предложений, а определенная часть свидетельствует об антисоветских враждебных позициях их авторов.

Комитетом госбезопасности республики в результате изучения поступивших материалов сделана попытка определить соотношение между некоторыми наиболее характерными вопросами, затронутыми в информации в связи с событиями в ЧССР.

Из всего объема отрицательной информации (681 случай) соотношение между характерными вопросами видно из следующих данных:

		Количество случаев	В процентах к общему числу
1.	Высказывания против ввода созданных войск, за невмешательство в дела ЧССР.	173	25,4 %
2.	Опасения по поводу возможного возникновения третьей мировой войны.	125	18,3 %
3.	Оценка военных мер СССР и других социалистических стран, как нарушение суверенитета ЧССР, «оккупация», «интервенция», «жандармские меры».	94	13,8 %
4.	Требование ввода войск в Румынию.	49	7,1 %
5.	Высказывания о том, что меры, предпринятые СССР и другими социалистическими странами в отношении ЧССР, подрывают престиж СССР в глазах других социалистических стран.	32	4,7 %
6.	Высказывания отдельных представителей интеллигенции, рабочих, молодежи и других слоев населения о необходимости в нашей стране действий, аналогичных «демократии» в ЧССР.	26	3,8 %
7.	Распространение провокационных слухов в связи с событиями в ЧССР	25	3,6 %

8.	Высказывания о том, что меры, предпринятые в отношении ЧССР, подрывают престиж СССР в глазах коммунистических и рабочих партий капиталистических стран.	23	3,3 %
9.	Высказывания о том, что меры, предпринятые в отношении ЧССР, приведут к отходу от социалистического содружества других социалистических стран.	19	2,7 %
10.	Требования ввода войск в Югославию.	13	1,9 %
11.	Высказывания о том, что меры, предпринятые в отношении ЧССР, подрывают престиж СССР в глазах рабочего класса капиталистических стран.	12	1,7 %
12.	Информация о панических настроениях, выражающихся в закупке большого количества продуктов первой необходимости.	12	1,7 %
13.	Высказывания о том, что меры, предпринятые в отношении ЧССР, подрывают престиж СССР в глазах национально-освободительного движения Латинской Америки, Азии и Африки.	11	1,6 %
14.	Информация об отрицательном реагировании еврейских националистов на ввод союзных войск в ЧССР.	9	1,3 %
15.	Высказывания, содержащие угрозы расправиться с коммунистами в случае осложнения обстановки в стране.	8	1,1 %
16.	Отрицательное реагирование церковников и сектантов на ввод войск в ЧССР.	8	1,1 %
17.	Высказывания бывших участников националистического подполья о том, что события в ЧССР будут способствовать усилению националистических тенденций в республике и тем самым — борьбе за т.н. «самостійну Україну».	7	1,0 %

В отношении лиц, допустивших явно враждебные выпады и распространяющих измышления буржуазной пропаганды и провокационные слухи, КГБ при СМ УССР принимает соответствующие меры.*

Председатель Комитета госбезопасности
при Совете Министров Украинской ССР В. Никитченко

* На документі примітка: «Доложено т. Шелесту П.Е. 28.VIII».

ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1 (1971), пор. 7, арк. 89–93.
Оригінал. Машинопис.

№ 21

3 інформаційного повідомлення голови КДБ при РМ УРСР В. Нікітченка ЦК КПУ про виявлення листівки у м. Одесі

27 серпня 1968 р.

м. Київ

Секретно
Экз. № 1

[...] IV. 25 августа сего года на Одесском главпочтамте при сортировке почтовой корреспонденции обнаружена листовка антисоветского содержания, исполненная скорописью на листке ученической тетради, с призывом размножить ее и распространить в городе.

Приняты меры к розыску автора.*

Председатель Комитета госбезопасности
при Совете Министров Украинской ССР В. Никитченко

* На документі примітка: «Доложено т. Шелесту П.Е. 28/VIII».

Додаток

Текст листівки, знайденої на Одеському головпоштамті 25 серпня 1968 р.

«Позор советским агрессорам! Руки прочь от Чехословакии! Да здравствует свободолюбивый народ Чехословакии, отстаивающий свою независимость от советских оккупантов! Позор политическим разбойникам, творящим черное дело на территории суверенного государства Чехословакии!

Комитет борьбы за социальное освобождение».

На обратной стороне листовки написано:

«Дорой товарищ, если ты патриот своего народа, перепиши эти лозунги в нескольких экземплярах (сколько сможешь) и распространи среди людей нашего города. Это будет твоим вкладом в борьбу за свободу нашего народа от засилья банкротов ЦК КПСС».

*ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1 (1971), пор. 7, арк. 94–96.
Оригінал. Машинопис.*

№ 22

Інформаційне повідомлення голови КДБ при РМ УРСР В. Нікітченка ЦК КПУ про висловлювання окремих осіб щодо зовнішньої політики СРСР

27 серпня 1968 р.

м. Київ

Секретно

Екз. № 1

В Комитет госбезопасности при СМ УССР продолжает поступать информация о реагировании населения республики на события, происходящие в Чехословакии.

Наряду с положительной оценкой большинством населения мер, принятых ЦК КПСС и Советским правительством по оказанию военной помощи чехословацкому народу, со стороны отдельных лиц имеют место отрицательные высказывания.

Так, житель Дубновского района Ровенской области Трофимчук Степан Трофимович, в прошлом судимый за антисоветскую деятельность, в частной беседе заявил: «Попытка захвата чужих территорий, под каким бы видом ни происходило, никогда себя не оправдывала. Итальянская и французская компартии осудили наши меры. Китайцы также считают нас агрессорами и оккупантами. Запад и Америка, конечно, это так не оставят. Немцы уже начали маневры, того и жди, что начнется война».

Аналогичное суждение по данному вопросу высказал бывший руководитель бандоуновского подполья Кацур Владимир, 1910 года рождения, житель Винницкой области, работающий грузчиком, который заявил: «Все коммунистические партии и правительства социалистических стран осуждают нашу агрессию, по отношению к Чехословакии. На этом мы теряем свой авторитет. Нужно, чтобы нас осудили в ООН и заставили убраться из Чехословакии».

Адвокат Луганской горконсультации Мутман Фаина Давыдовна, 1919 года рождения, беспартийная, в кругу близкого окружения заяви-

ла о том, что Совет Безопасности ООН осудит действия СССР, которые, по ее словам, весь мир рассматривает как интервенцию против Чехословакии. Мутман сказала: «Идеологическую борьбу мы умеем вести только с помощью оружия. Интересно как мы после этого будем возмущаться Израилем, который не выполняет решений ООН?»

Конструктор Уманского машиностроительного завода Черкасской области Затучный Соломон Иосифович, 1939 года рождения, еврей, в беседе с сослуживцами сказал: «Если у них дошло дело до столкновения, значит им не нравится теперешний строй, и они хотят его изменить, а потому мешать им не следует. Если бы у нас так тоже началось, то я больше чем уверен, многие выступили бы против нашей политики, против теперешнего строя. Я не за такой социализм как у нас сейчас».

Старший преподаватель кафедры математики Черкасского пединститута Мусневский Иосиф Александрович, беспартийный, считает, что в связи с неправильными действиями руководителей Советского государства по отношению к событиям в ЧССР ожидаемое совещание коммунистических и рабочих партий может провалиться, т.к. многие компартии мира осуждают наши действия.

Отдельные лица в связи с происходящими в Чехословакии событиями вынашивают враждебные намерения и совершают преступные действия.

Так, проживающий в Кременецком районе Тернопольской области Орлов Ярослав, шофер скорой помощи, высказывая надежду на то, что в Советском Союзе скоро будут происходить события, подобные чехословацким, заявляет о том, что виноваты во всем коммунисты, занимающие руководящие посты и использующие свое положение в личных целях. Орлов сказал: «Я б при случае сам стрелял таких коммунистов».

Дважды судимый за хулиганство бывший житель села Кривеньки Чертковского района Тернопольской области Заварыкин А.И. 25 августа с.г. ворвался в квартиру председателя колхоза этого же села Мушкало В.Ф. и высказал угрозу расправы над ним в случае, если тот не покинет села. Заварыкин арестован.

24 августа сего года в лесном массиве вблизи гор. Кременца Тернопольской области обнаружен строящийся бункер, назначение которого выясняется.

Житель Тернопольской области Сташко И.И., 1937 года рождения, рабочий сахзавода, пытался уклониться от призыва в Советскую Армию, мотивируя это плохим материальным положением и наличием малолетних детей. Доставленный на сборный пункт Сташко, подстрекал призывников не подчиняться работникам военкомата.

Имеет место факты высказываний недоверия к сообщениям радио и печати о событиях в Чехословакии.

Жительница Лановецкого района Тернопольской области Гринчак Л.М., жена бывшего участника ОУН, в частной беседе высказалась

о том, что для получения объективной информации о событиях в Чехословакии надо слушать радиостанцию «Свобода».

Заведующий базой райпотребсоюза того же района Гуменюк И.Г. сказал: «В Чехословакии события проходят не так, как передают у нас по радио. Там есть много жертв. Сегодня я видел, как поездом ехали наши раненые солдаты».

Служащие Новоселецкого сельпо Бережанского района Тернопольской области Костив М.А. и Гаецкий Ф.В. в беседе высказались о том, что хотя наши войска и войска Польши, Венгрии, Болгарии и ГДР ведут настоящие бои в Чехословакии, наши газеты и радио об этом не сообщают.

В связи с событиями в Чехословакии и частичной мобилизацией в некоторых местах республики среди населения наблюдаются факты панических настроений.

Жителями скупаются соль, спички, консервы, крупы и другие продукты первой необходимости, создаются очереди в магазинах.

Подобные факты наблюдаются в городах Одессе, Ивано-Франковске, Каневе.*

Председатель КГБ при Совете Министров
Украинской ССР

В. Никитченко

* На документі примітка: «Доложено т. Шелесту П.Е. 28/VIII».

ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1 (1971), пор. 7, арк. 99–103.
Оригінал. Машинопис.

№ 23

Спеціальне повідомлення голови КДБ при РМ УРСР В. Нікітченка ЦК КПУ про зміст передач окремих радіостанцій Чехословаччини

28 серпня 1968 р.

м. Київ

Секретно

Экз. №1

Сообщаем содержание передач некоторых радиостанций Чехословакии, перехваченных Комитетом госбезопасности республики в ночь на 28 августа 1968 года.

Радиостанции «Пильзень», «Готвальдов», «Соколово», «Кладна» и др. передали требование вывода союзнических войск, возмещение убытков, нанесенных ЧССР войсками, а также выражают поддержку Дубчеку. Призывают население к спокойствию и признанию решений внеочередного XIV съезда КПЧ. Они также призывают к тому, чтобы не капитулировать перед союзническими войсками.

Радиостанция «Прага» передала, что ее работники не согласны с Коммюнике, подписанным в Москве между делегациями СССР и ЧССР.

Радиостанция «Средняя Словакия» выражает доверие Дубчеку, Чернику²⁷, Цисаржу²⁸ и несогласие с тем, чтобы их отстранить от занимаемых постов. Требуем вывода войск.

Радиостанция «Брно» передала выступление секретаря горкома партии города Брно Франтишека Фишера. От имени коммунистов Южно-моравского края и города Брно Фишер приветствует возвращение Свободы, Дубчека и других. Далее он выразил такие требования:

1. Дубчека, Смрковского²⁹, Черника и других оставить на прежних руководящих должностях.
2. Вывести союзнические войска из ЧССР и возместить Чехословакии те убытки, которые нанесены этими войсками.
3. Признать все решения Внеочередного XIV съезда КПЧ действительными, а избранные на съезде руководящие органы законными.
4. Осудить изменников и не допустить их в дальнейшем на занимаемые ранее должности.
5. Установить нормальную информацию по радио и телевидению.
6. Избранный ими путь к коммунизму считать правильным.

Радиостанция «Брно» передала обращение окружкома партии Южной Моравии к словакам и коммунистам.

В нем содержатся призывы, чтобы они в эти тяжелые минуты были верными политике Дубчека, защищали интересы родины.

Обращение заканчивается словами:

«Мы думаем о вас, вы думаете о нас! Выдержите!»

²⁷ Черник Одржих (1921–1994) з 8 квітня 1968 по 28 січня 1970 року був головою Ради міністрів Чехословаччини.

²⁸ Цисарж Честмір — один з лідерів «Празької весни». В ЦК КПЧ відповідав за освіту, культуру, науку. Причетність Цисаржа до розробки заходів по забороні політичної цензури зробила його популярним політиком в країні.

²⁹ Смрковський Йозеф (1911–1974) з 18 квітня 1968 р. по 31 грудня 1968 р. — голова Національних Зборів ЧССР.

Радиостанция «На Дунае» передала сообщение о прибытии в Братиславу Гусака³⁰ и Барбирека.*

Председатель Комитета госбезопасности
при Совете Министров Украинской ССР

В. Никитченко

* *На документі примітка:* «Доложено т. Шелесту П.Е. Однороманенко. 28/VIII.68».

*ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1 (1971), пор. 6, арк. 313–315.
Оригінал. Машинопис.*

№ 24

З інформаційного повідомлення голови КДБ при РМ УРСР В.Нікітченка ЦК КПУ про профілакування осіб, які негативно висловлювалися щодо зовнішньої політики СРСР

4 вересня 1968 р.

м. Київ

Секретно

Экз. № 1

Поступающая в КГБ при СМ УССР информация о реагировании трудящихся республики на Коммюнике о результатах переговоров между руководителями СССР и ЧССР³¹, на дальнейшие меры по нормализации положения в ЧССР свидетельствует о том, что подавляющее большинство населения республики воспринимает их с одобрением.

Вместе с тем, отдельные граждане высказывают негативную оценку результатам Московских переговоров в той обстановке, в которой они будто бы проходили. [...]

[...] Поступают также сообщения о том, что трудящиеся предприятия положительно воспринимают профилактические меры, предпринимаемые партийными и общественными организациями на местах к

³⁰ *Гусак Густав* (1913–1991) — чехословацкий державный та громадський діяч. З квітня 1968 р. обіймав пост заступника голови уряду Чехословаччини. Після вторгнення радянських військ полишив лави реформаторів та став прихильником Л. Брежнева. Упродовж 1969–1987 рр. — перший секретар КПЧ. В 1975–1989 рр. — Президент ЧССР.

³¹ 3 серпня 1968 р. у Комюніке зустрічі представників комуністичних країн Варшавського договору декларувалося, що «захист соціалістичних завоювань — інтернаціональний обов'язок всіх соціалістичних країн» (ця теза згодом отримала назву «доктрина Брежнева»).

лицам, высказывающим в связи с событиями в Чехословакии политически вредные и иные нежелательные суждения.

Так, 27 августа сего года в нарядной [комнате] шахты № 68 треста «Свердловуголь» Луганской области состоялось заседание Совета рабочей чести, на котором было обсуждено недостойное поведение забойщика Рунчака И.Н., 1941 года рождения, уроженца Чехословакии, беспартийного, с семиклассным образованием, который оправдывал действия контрреволюционных элементов в Чехословакии, осуждал ввод союзных войск в ЧССР.

На заседание Совета были приглашены ветераны труда, бывшие фронтовики, передовики производства.

Собрание проходило оживленно, при большой активности присутствовавших. Все выступавшие резко критиковали Рунчака, осуждали его за политическую близорукость, отмечали, что он позорит честь рабочего человека.

Совет объявил Рунчаку общественное порицание и строго его предупредил.

Рунчак заявил, что он осознал свою вину, просил простить его и заверил, что подобного никогда не повторит.

Обсуждение Рунчака вызвало широкий резонанс среди рабочих шахты и жителей горняцкого поселка. Трудящиеся единодушно одобряли решение Совета, что это будет хорошим уроком и для других болтунов и демагогов.

Активно прошло заседание Совета рабочей части на шахте № 10 имени Артема треста «Коммунарскуголь» Луганской области, на котором обсуждался рабочий Абраменко Н.Н., 1931 года рождения, также допустивший политически нездоровые высказывания. В заседании Совета приняли участие 4 Героя Социалистического Труда и Советского Союза.

В отношении Абраменко Н.Н., а также рабочего шахты № 63 Ельцова Л.Д. и рабочего шахты «Суходольская» № 1 Луганской области Шерепа В.И. Советы рабочей чести возбудили ходатайство о привлечении их к уголовной ответственности.*

Председатель Комитета госбезопасности
при Совете Министров Украинской ССР

В. Никитченко

* *На документі примітка:* «Доложено т. Шелесту П.Е. 4.IX.68».

*ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1 (1971), пор. 7, арк. 144, 147–149.
Оригінал. Машинопис.*

№ 25

**З інформаційного повідомлення КДБ при РМ УРСР ЦК КПУ
про виявлення у с. Заліське Тальнівського району
Черкаської області листівки із засудженням
військового вторгнення до ЧССР**

7–8 вересня 1968 р.

м. Київ

Секретно

Екз. № 1

[...] IV. В селе Залесское Тальновского района Черкасской области, 5 сентября сего года начальником отделения связи Тепленко П.Г. была обнаружена антисоветская листовка, осуждающая мероприятия КПСС по оказанию помощи Чехословацкой Социалистической Республике.

(Текст листовки приводится).

«Руки геть від свободололюбивого чехословацького народу! Громадяни! Чехословацький народ, як ви знаєте, повстав проти сваволі і гніту зграї людей, які називають себе комуністами і лізуть з шкіри, щоб зберегти свою владу над народом.

Народ, як відомо, перемиг, але керівники наших комуністів послали наші війська на придушення чехословацького народу. Вони бояться щоб і їх не спіткала така участь, бо не є секретом, що комуністи наші стараються доказати свою зверхність над нашим народом. Вони не мають морального права так безцеремонно розпоряджатись його судьбою, не радячись з народом. Тим більше, що комуністи не користуються популярністю в народів.

Вони своїх членів, даже бездарних, малограмотних ставлять на керівні посади. А, як відомо, посадові оклади комуністи устанавлюють самі. Вони не стільки господарюють, скільки доказують в пресі і по радіо свою зверхність над народом. І от вони послали наших синів убивати братів=слов'ян — чехословаків.

Руки геть!

Районний підпільний комітет партії соціальної справедливості. УПСС».

*ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1 (1971), пор. 8, арк. 245, 249–250.
Оригінал. Машинопис.*

№ 26

**Інформаційне повідомлення голови КДБ при РМ УРСР
В. Нікітченка ЦК КПУ з аналізом критичних висловлювань
різних верств населення республіки та іноземців у зв'язку
з подіями у Чехословаччині**

12 вересня 1968 р.

м. Київ

Секретно

Екз. № 1

Комитетом государственной безопасности республики проанализирована информация, поступившая в органы КГБ за период с 21 августа по 7 сентября 1968 года, в которой отражено реагирование различных слоев населения республики, а также иностранцев на события в Чехословакии.

Следует подчеркнуть, что трудящиеся Украины единодушно одобрили меры, принятые Советским Союзом и другими дружественными социалистическими странами в отношении ЧССР, а вступление союзных войск на территорию Чехословакии и итоги московских переговоров повсеместно оценены положительно.

В то же время эти события вызвали у отдельной части населения критические суждения, а некоторые лица оценивали сложившуюся обстановку с антисоветских позиций.

Из анализа информации по фактам отрицательного реагирования советских граждан (1182 случая) видно соотношение между отдельными затронутыми вопросами, а также от каких категорий населения исходят эти суждения.

№№ пп		Всего сигналов	%	По социальному положению				По партийности		
				рабочих	колхозников	служащих	учащихся	членов и кандидатов КПСС	членов ВЛКСМ	беспартийных
1.	Высказывания против ввода союзных войск, за невмешательство в дела ЧССР.	303	25,8	105	25	168	10	13	6	284
2.	Опасения по поводу возможного возникновения 3-й мировой войны.	214	18,1	39	55	64	2	3	—	211

3.	Оценка военных мер СССР и др. социалистических стран, как нарушение суверенитета ЧССР, «оккупация», «интервенция», «жандармские меры».	209	17,8	38	15	115	9	7	2	200
4.	Высказывания, содержащие угрозы расправиться с коммунистами в случае осложнения обстановки в стране.	89	7,7	34	43	8	2	-	-	89
5.	Требования ввода войск в Румынию и Югославию.	56	4,8	20	4	32	-	13	-	56
6.	Высказывания о том, что меры, предпринятые СССР и др. социалистическими странами в отношении ЧССР, подрывают престиж СССР в глазах др. социалистических стран.	41	3,5	11	3	27	1	3	-	38
7.	Высказывания бывших участников националистического подполья о том, что события в ЧССР будут способствовать усилению националистических тенденций в республике и тем самым — борьбе за т.н. «самостійну Україну».	32	2,8	46	9	7	-	-	-	32
8.	Высказывания отдельных представителей интеллигенции, рабочих, молодежи и др. слоев населения о необходимости в нашей стране действий, аналогичных «демократизации» в ЧССР.	33	2,8	16	-	13	9	-	-	33
9.	Информации о случаях распространения антисоветских листовок и анонимных документов в связи с вводом войск в ЧССР.	23	2,2	1	-	-	2	-	2	1

10.	Распространение провокационных слухов о событиях в ЧССР.	28	2,1	9	2	15	2	6	-	22
11.	Высказывания о том, что меры, предпринятые в отношении ЧССР, подрывают престиж СССР в глазах коммунистических и рабочих партий капиталистических стран.	25	2	2	8	13	2	1	2	22
12.	Высказывания о том, что меры, предпринятые в отношении ЧССР, приведут к отходу от социалистического содружества других социалистических стран.	21	1,9	11	5	8	-	-	-	21
13.	Высказывания о том, что меры, предпринятые в отношении ЧССР, подрывают престиж СССР в глазах рабочего класса капиталистических стран.	14	1,2	4	-	10	-	1	-	13
14.	Информация о панических настроениях, выражающихся в закупке большого количества продуктов первой необходимости.	14	1,2	3	6	5	-	-	1	13
15.	Высказывания о том, что меры, предпринятые в отношении ЧССР, подрывают престиж СССР в глазах национально-освободительного движения Латинской Америки, Азии и Африки.	12	1,1	3	-	8	1	1	2	9
16.	Информация об отрицательном реагировании еврейских националистов на ввод союзных войск в ЧССР.	13	1,1	2	-	9	-	2	-	11
17.	Информация об антисоветских надписях, появившихся в связи с вводом войск в ЧССР.	10	0,9	-	-	-	1	-	1	2

18.	Высказывания о том, что меры, предпринятые в отношении ЧССР, затрудняют созыв Международного совещания коммунистических и рабочих партий.	8	0,8	2	-	4	1	1	-	7
19.	Отрицательное реагирование церковников и сектантов на ввод войск в ЧССР.	8	0,7	2	4	2	-	-	-	8
20.	Публичные призывы в поддержку чехословацкой революции.	5	0,4	1	1	3	-	-	-	5
21.	Высказывания об отказе служить в армии в связи с вводом союзных войск в ЧССР.	5	0,4	2	3	-	-	-	-	5
22.	Высказывания о том, что меры СССР и др. социалистических стран в отношении ЧССР будут способствовать усилению военных действий американских империалистов во Вьетнаме.	4	0,3	1	-	3	-	-	-	4
23.	Высказывания о том, что меры СССР и др. социалистических стран в отношении ЧССР будут способствовать усилению агрессии Израиля против арабских стран.	5	0,4	1	-	-	4	-	-	5

О характере реагирования иностранцев на события в ЧССР свидетельствуют следующие данные.

Многие иностранцы, временно находившиеся на территории Украины, вообще воздерживались от высказываний своего отношения к этим событиям.

Зафиксировано немало фактов положительной оценки наших мер, в особенности от иностранцев из социалистических, дружественных государств и развивающихся стран.

5 иностранцев из капиталистических стран и 55 граждан ЧССР высказали критические упреки в адрес партийных и государственных деятелей ЧССР.

В то же время поступило 370 информации, в которых в той или иной степени меры Советского Союза и других социалистических стран осуждены, как неправомерные.

Из 370 случаев отрицательные суждения высказали 79 иностранцев из капиталистических и 291 из социалистических государств.

В числе последних — 258 граждан ЧССР.

По тематике они распределяются следующим образом:

№ пп		Всего случаев	На иностранцев из капиталистических стран	На иностранцев из социалистических стран	В т.ч. по чехам и словакам
1.	Оценка военных мер СССР и др. социалистических стран, как нарушение суверенитета ЧССР, «оккупация».	190 (45,1%)	54	136	110
2.	Активный протест против ввода войск в Чехословакию (отказ от работы, ношение траурных повязок, направление телеграмм протеста и т.п.).	120 (33,4%)	-	120	118
3.	Враждебные высказывания в адрес СССР и др. социалистических стран.	18 (5%)	11	7	4
4.	Высказывания о необъективности советской прессы и радио по событиям в ЧССР.	12 (3,4%)	3	9	7
5.	Распространение провокационных слухов.	11 (3%)	2	9	3
6.	Необъективная оценка причин событий в ЧССР.	8 (2,2%)	2	6	6
7.	Высказывания о том, что меры, предпринятые в отношении ЧССР, подрывают престиж СССР в глазах др. социалистических стран.	4 (1,1%)	-	4	4
8.	Наличие у иностранцев печатных изданий с критикой действий СССР и др. социалистических стран в отношении ЧССР.	7 (1,9%)	7	-	-

Наибольшее число фактов отрицательного реагирования зафиксировано от иностранцев — туристов из числа студенческой молодежи.

В отношении советских граждан, допустивших антисоветские и политически вредные действия, органами КГБ республики продолжается работа по их проверке и пресечению враждебной деятельности.*

Председатель Комитета госбезопасности
при Совете Министров Украинской ССР

В. Никитченко

* На документі примітка: «К». Доложено т. Шелесту П.Е. Однороманенко. 16.IX.1968 г.».

*ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1 (1971), пор. 9, арк. 37–45.
Оригінал. Машинопис.*

№ 27

3 інформаційного повідомлення голови КДБ при РМ УРСР В. Нікітченка ЦК КПУ про розповсюдження листівок у м. Чернівці з протестом проти вторгнення радянських військ у ЧССР

12 вересня 1968 р.

м. Київ

Секретно

Экз. № 1

[...] 2. 12 сентября 1968 года в гор. Черновцах обнаружено несколько листовок разного содержания, однако аналогичных по способу изготовления и прикрепление (кнопками) в следующих местах:

На доске объявлений заочного отделения Черновицкого госуниверситета следующего содержания:

«Комсомол в нашей стране, превратившись из подлинно молодежной организации в казенный придаток государственной машины, потерял доверие и авторитет у молодежи. Стараясь завоевать роль идейного вдохновителя юности нашей страны, комсомол не брезгует приемами и методами фашистской пропаганды. Тысячи детей одевают военную форму, учат военным порядкам. Дух казармы вносится в сознание и психологию ребенка. Факельные шествия, оружие в руках подростков, громкие речи и марши... Детей учат думать одинаково. Массовые военные игры (“Малый Днепр”) воспитывают молодого человека в духе любви к армейской организации и в конечном счете в духе поборника и участника применений военной силы.

Жестоким и примитивным государственной системе выгодно обольщение личности, и ЦК ВЛКСМ рьяно выполняет поставленные перед ним задачи».

На дверях дома № 3 по улице Украинской:

«Товарищи! Пропаганда в нашей стране обрушивает шквал клеветы на народ, Коммунистическую партию, печать и радио и молодежь социалистической Чехословакии. Пытаясь оклеветать партийных и государственных деятелей ЧССР, советская пропаганда использует грязные сплетни и домыслы, очередной раз, демонстрируя дешевые приемы шантажа и угроз. Из продажи изъяты газеты крупнейших компартий мира. Позор прислужникам грязной пропагандистской кампании!»

В подъезде дома № 10 в переулке Украинском:

«События в ЧССР доказывают, что кучка захвативших власть в стране и партии лиц, ради сохранения своего господствующего положения предала интересы мира, социализма и пролетарской солидарности. Их авантюристические действия вновь ввергли мир в ужасы холодной войны, сорвали подписание договора о нераспространении ядерного оружия и вызвали небывалый до сих пор раскол в коммунистическом движении.

Долой поразивших нашу страну политиков-авантюристов!»

В подъезде дома № 10 по ул. Мицкевича:

«Товарищи! Не верьте лжи о контрреволюции в Чехословакии. Дальнейшее развитие социализма в ЧССР угрожало господствующему положению партийной верхушки КПСС, не способной обеспечить развитие социализма в СССР по пути демократии и свободы. Руководство КПСС боится примера Чехословакии, а для оправдания агрессии выдумало миф о контрреволюции. Долой реакционную верхушку КПСС — души-теля свободы и социализма!»

В подъезде дома № 26 по ул. Ленина:

«Отсутствие элементарной свободы, выражение мнений, свободы критики государственной политики — задерживают развитие нашей страны по пути социализма, воспитывает целые поколения с неполноценной психологией молчаливых исполнителей, выдвигает другие страны вперед в развитии всех областей человеческой деятельности. Отмена цензуры печати — первое условие демократизации полицейского режима нашей страны».

В подъезде дома № 35 по ул. Шевченко обнаружены обрывки листовки, в которой упоминается: «Здесь мир, мировое ... авантюризм ... долой правительство ... политиканов ...»

Приняты меры к розыску авторов анонимных документов* [...]

Председатель Комитета госбезопасности
при Совете Министров Украинской ССР

В. Никитченко

* На документі примітка: «Доложено т. Шелесту П.Е. 16.IX.Однороманенко».

*ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1 (1971), пор. 8, арк. 270–274.
Оригінал. Машинопис.*

№ 28

**3 інформаційного повідомлення КДБ при РМ УРСР за
16 вересня 1968 р. ЦК КПУ про
страйк чехословацьких залізничників з приводу
вторгнення військ Варшавського договору в ЧССР**

17 вересня 1968 р.

м. Київ

Секретно
Экз. № 1

[...] 2. По сообщению УКГБ Закарпатской области, 12 сентября с.г. на ст. Чиерна состоялась встреча руководящего состава Львовской жел[елезной] дороги с руководителями Братиславской железной дороги. С советской стороны во встрече участвовали: начальник Львовской жел[елезной] дороги Богданович, его заместитель Алексеенко, начальник Ужгородского отделения Львовской жел[елезной] дороги Миронюк и начальник ст. Чоп Козак. С чехословацкой стороны: начальник Братиславской дороги Шутко, начальник Кошицкого отделения этой дороги Когут и начальник ст. Чиерна Дудинский. Встреча осуществлена в связи с жалобой чехословацкой стороны в адрес Советского правительства на нарушение плана грузооборота между ЧССР и СССР. Последнее имело мест по двум причинам: большие, не предусматривавшиеся дорогой, воинские перевозки и саботаж руководства Братиславской дороги и Кошицкого отделения после 21 августа. Доходило до того, что Шутко, Когут отказывались даже вести переговоры по телефону по вопросам налаживания приема поездов чехословацкой стороной после 21 августа.

Пятичасовая беседа сторон проходила в напряженной обстановке. Шутко и Когут пытались всю вину в нарушении грузооборота свалить на советскую сторону. Когут открыто выражал враждебное отношение к СССР. Все свои высказывания сводил к тому, что их страна «оккупирована», «зачем вы пришли к нам, когда уйдут войска» и т.д.

Приведенные представителями советских железнодорожников факты забастовок чехословацких железнодорожников, отказ машинистов вести составы из СССР, приказы Когута, направленные на срыв маршрутов и т.д. не смогли быть опровергнуты чехословацкой стороной. И они, за исключением Когута, признали, что в срыве части маршрутов и невыполнении плана грузооборота виноваты они сами. Шутко обещал сделать все для нормального грузооборота. Большую поддержку советской стороне оказал начальник ст. Чиерна Дудинский.

Тов. Богданович считает, что Шутко и его заместитель по движению (также участвовал во встрече) — люди колеблющиеся, но с ними можно наладить взаимодействие. Когут — открытый националист и антисоветчик. Характерно, что когда по окончании встречи один из

наших товарищей сказал, что мы останемся друзьями, Когут ответил: «Нет, только соседями». Дудинский в беседе наедине с Козаком заявил, что существующая ненормальная обстановка в ЧССР останется до тех пор, пока у руководства находятся Дубчек и Смирковский.*

Зам[еститель] Председателя Комитета госбезопасности
при Совете Министров Украинской ССР Б. Шульженко

* На документі примітка П. Шелеста: «Срочно подготовить инфор[мацию] в ЦК КПСС».

*ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1 (1971), пор. 8, арк. 277–279.
Оригінал. Машинопис.*

№ 29

**Спеціальне повідомлення заступника голови КДБ
при РМ УРСР Б. Шульженка ЦК КПУ про
«антигромадські прояви церковників» у Львівській області**

18 вересня 1968 р.

м. Київ

Секретно
Экз. № 1

В ряде сел Городокского и Сокальского районов проводит активную нелегальную работу униатский священник Пирожок П.И., 1920 года рождения, служащий центрального аптечного склада гор. Львова, проживающий без прописки в гор. Львове. В прошлом Пирожок задерживался во время проведения нелегальных сборищ, был профилактирован и подвергнут административному наказанию.

19 августа 1968 года Пирожок провел незаконное богослужение в селе Градовка Городокского района в помещении закрытой, но не освоенной под хозяйственные нужды православной церкви, после чего был задержан дружинниками.

Узнав о задержании Пирожка, группа верующих в количестве свыше 100 человек собралась около здания сельсовета и стала требовать освобождения униатского священника. Получив отказ, верующие заполнили служебные помещения сельсовета и пытались проникнуть в комнату, где находился Пирожок. Руководители сельсовета и колхоза были вынуждены закрыть дверь кабинета на замок, а возле дверей выставить дружинников.

После вмешательства сотрудника КГБ и работников милиции, выехавших на место происшествия, собравшиеся разошлись.

В селе Вербиз Николаевского района церковники на протяжении ряда лет использовали закрытую православную церковь, куда систематически приглашали для отправления нелегальных богослужений бродячего священника Чеборика М.Г., 1917 года рождения, судимого в 1960 году за нарушение погранрежима к 3 годам ИТЛ.

18 августа 1968 года в действующую православную церковь села Розвадов Николаевского района во время богослужения ворвалась группа «покутников»³² в количестве 10 человек во главе с Малаший Р.М., которая пыталась стянуть священника с алтаря. Прихожане, прервав моление, стали выдворять «покутников» из церкви, вследствие чего возникла потасовка, продолжавшаяся на улице.

За эти действия «покутники» Малаший, Чупко, Завальняк Николаевским народным судом в соответствии со ст. I Указа Президиума Верховного Совета СССР от 26.VI.66 года «Об усилении ответственности за хулиганство» арестованы на 15 суток.*

Зам[еститель] Председателя Комитета госбезопасности
при Совете Министров Украинской ССР Б. Шульженко

* На документі примітка: «Доложено т. Шелесту П.Е. Однороманенко. 21.9.68 г.».

*ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1 (1971), пор. 8, арк. 280–282.
Оригінал. Машинопис.*

№ 30

Доповідна записка заступника голови КДБ при РМ УРСР Б. Шульженка ЦК КПУ про активізацію діяльності «покутників»

18 вересня 1968 р.

м. Київ

Секретно
Экз. № 1

Управлінням КГБ при СМ УРСР по Львівській області был разыскан и арестован находящийся на нелегальном положении один из орга-

³² *Покутники* (від слова «покута») — йдеться про прихильників Слов'янської Церкви Святого Духа, релігійного руху, що відкололися від УГКЦ. В 1954 р. священник УГКЦ, що знаходилася у підпіллі, Гнат Солтис проголосив «воцаріння царства антихриста», тобто «радянської влади». «Спасіння» можливе було лише через постійну покуту. Прихильники Г. Солтиса відкидали всі радянські атрибути (паспорт, трудові книжки), не бажали служити в армії.

низаторов изуверской секты «покутников» — Поточняк А.Г., 1912 года рождения, уроженец гор. Стрыя, с высшим богословским образованием, не женат, ранее был дважды судим.

Возвратившись в 1960 году из заключения, Поточняк установил связь с бывшим униатским священником Солтысом³³ и вместе с ним инспирировал т.н. «чудо» на Среднянской горе в Ивано-Франковской области.

Используя «среднянское чудо», Поточняк и Солтыс развернули широкую религиозную пропаганду среди верующих и в первую очередь среди лиц, недовольных советским строем, страдающих физическими недугами, психически неполноценных, испытывающих трудности в семейной жизни и т.п.

Под воздействием Поточняка и Солтыса на территории Львовской области реакционными идеями «покутников» оказались пораженными верующие ряда сел Сокальского, Жидачевского, Стрыйского и Дрогобычского районов.

После ареста Солтыса в 1962 году Поточняк скрылся и продолжал нелегально поводить преступную деятельность по вовлечению новых

³³ *Солтис Гнат* (1912–?) — один із лідерів руху «покутників» в Україні. Народився у с. Середне (нині Івано-Франківської обл.). Восени 1937 р. розпочав навчання у Станіславській духовній семінарії, яку незабаром полишив через слабке здоров'я. З утвердженням радянської влади Г. Солтис працював інспектором Станіславської міської ради. У грудні 1958 р. Станіславським облуправлінням КДБ порушено кримінальну справу проти Г. Солтиса, в якій висувалися звинувачення в тому, що він, будучи націоналістично налаштованим, в 1948 р. перейшов на нелегальне становище, проводив антирадянську діяльність з метою створення на території області підпільної униатської церкви. У грудні 1954 р. організував поблизу с. Середне провокаційне «чудо» з метою антирадянської релігійної пропаганди (освятити джерело на Середнянській горі, що стало святиною «покутників»). Згідно з Указом Президії ВР УРСР від 23 липня 1951 р. «Про заходи боротьби з антирадянськими і паразитичними елементами» Г. Солтиса засуджено до 5 років ув'язнення. Після умовно-дострокового звільнення в 1961 р. Солтис нелегально поселився у м. Стрию. Спільно з священником А. Поточняком, продовжив нелегальну діяльність з відродження УГКЦ. До моменту арешту у 1962 р. проводив нелегальні зібрання віруючих за місцем власного проживання та у будинку А. Поточняка. Справу Г. Солтиса у жовтні 1962 р. розглянув Львівський обласний суд, який засудив організатора «среднянського чуда» до 7 років у виправно-трудоу колонії суворого режиму. На думку дослідника В. Пашенка, у 1962–1965 рр. остаточно сформувався основні ідеї вчення і з'явився термін «покутник» (спокутування гріхів на Середнянській горі), яким називали послідовників Г. Солтиса. Вирішальну роль у формуванні ідеології релігійного руху відіграв А. Поточняк (вдруге ув'язнений у 1968 р.). Г. Солтиса втретє заарештували у січні 1981 р. за ознаками злочину, передбаченого ст. 209. ч. 1 КК УРСР.

членов в секту. В феврале 1968 года он был задержан и привлечен к уголовной ответственности по ст. 209 ч. I УК УССР.

По делу Поточняка был проведен открытый судебный процесс, на котором присутствовали представители коллективов, предприятий и колхозов Стрийского района, в том числе члены семей «покутников» и корреспонденты областных и районных газет.

Свидетели Головацкая, Здись, Яцышинец, Белинский и другие рассказали, что Поточняк систематически проводил нелегальные сборища, вовлекал неустойчивых граждан в секту «покутников», требовал от единоверцев оставлять работу на предприятиях и колхозах, выбрасывать и не признавать советские паспорта, комсомольские, военные и профсоюзные билеты, не принимать участия в общественной жизни, запугивал их «божьем судом», по велению которого, по его утверждению, в первую очередь погибли коммунисты, комсомольцы, пионеры, а также все иноверцы.

Об изуверских методах религиозной деятельности Поточняка, которые явились причиной тяжелых нервных заболеваний верующих Ковальчук и Венгер, рассказывали на суде свидетели Чернега, Ковальчук и другие.

Поточняк на протяжении всего процесса вел себя вызывающе, возбуждал различные ходатайства, пытался воздействовать на свидетелей, апеллировать к залу, а право на последнее слово пытался использовать для распространения реакционной сектантской идеологии.

По решению суда Поточняк осужден к 5 годам лишения свободы в ИТЛ строгого режима и к 5 годам высылки. Материалы судебного процесса опубликованы в областной и районной печати, переданы по радио и телевидению.

Общественность и подавляющее большинство населения Львовской области положительно встретили решение суда. Некоторые активные «покутники» стали вступать в контакт с окружением, взяли из милиции свои паспорта, от которых ранее демонстративно отказались.

Вместе с этим отдельные фанатично настроенные «покутники» Кушпелер, Стрийкив и Машталер враждебно встретили организацию открытого процесса над Поточняком и остались на своих позициях. В знак протеста они организовали шествие по бригадам колхоза им. Кирова и в поселке Гнездичев Жидачевского района, пытались открыто отправлять религиозные обряды, наносили оскорбления работникам поселкового Совета и правления колхоза, требовали выписать их из «антихристианских книг».

Эти действия перечисленных лиц были задокументированы. Кушпелер, Стрийкив, Машталер подвергнуты аресту, а затем и осуждены выездной сессией народного суда Жидачевского района пос. Гнездичева.

В клубе, где проходило открытое судебное разбирательство, присутствовало около 350 жителей. Во время допроса в судебном заседании

Кушпелер, Стрийкив и Машталер на вопросы членов суда, обвинителя и защитников давать ответы категорически отказались, о себе говорили: фамилия — «покутница», имя — «избранная богом», год рождения — 1964-й, место работы — «божья нива», место жительства — «словесный храм на Середнянской горе» и т.п.*

Зам[еститель] Председателя Комитета госбезопасности
при Совете Министров Украинской ССР Б. Шульженко

* На документі примітка: «Доложено т. Шелесту П.Е. Однороманенко 21.IX.68 г.»

ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1 (1971), пор. 8, арк. 283–286.
Оригінал. Машинопис.

№ 31

Інформаційне повідомлення заступника голови КДБ при РМ УРСР Б. Шульженка ЦК КПУ про зростання у вересні–жовтні 1968 року кількості листів із Чехословаччини на адресу українських школярів

16 жовтня 1968 р.

м. Київ

Секретно

Экз. № 1

Органами госбезопасности республики фиксируется много случаев направления из ЧССР в адреса общественных, культурных, научных организаций и предприятий Украины, а также частным лицам документов, в которых осуждаются меры, предпринятые странами-участницами Варшавского Договора по защите социалистических завоеваний чехословацкого народа. Действия союзных войск представляются как вероломная агрессия, повлекшая за собой якобы убийство многих мирных граждан, в том числе женщин и детей, разрушение исторических и культурных памятников Чехословакии и другие подобные утверждения.

Особенно много таких документов было направлено из ЧССР на Украину в сентябре–октябре с. г., главным образом в адреса советских школьников, ранее поддерживающих двухстороннюю переписку со школьниками Чехословакии. Содержание писем дает основание полагать, что они писались под влиянием и при вмешательстве антисоциалистически настроенных сил.

Обращает на себя внимание однообразие структурного построения подавляющего большинства писем, идущих из ЧССР. В них обязательно утверждается, что чехи и словаки до 21 августа 1968 года относились к советским людям как к братьям, что в 1945 году воины СССР осво-

бодили Чехословакию, а их сыновья в 1968 году оккупировали эту страну, что советские танки якобы разрушали Чехословацкий Национальный музей, давили гусеницами женщин и детей, а также содержатся другие клеветнические измышления.

Дословно повторяющиеся в письмах доводы и измышления дают основание предполагать, что массовая засылка подобных писем на Украину носит организационный характер и преследует цель дезинформировать советскую общественность.

По нашему мнению, было бы целесообразно с участием партийных организаций учебных заведений, а также отдельных лиц, включая школьников, в адреса которых направляются подобные письма, организовать написание ответов на них с разъяснением авторам их ошибочной оценки политики Советского правительства, действий Советской Армии и недопонимания опасности преступной деятельности контрреволюционных элементов в ЧССР.*

Зам[еститель] председателя Комитета госбезопасности
при Совете Министров Украинской ССР Б. Шульженко

* На документі примітки П. Шелеста: 1. «тов. Дрозденко, дайте предложения. 17.X.1968» 2. «Доложено т. Шелесту П.Е. 31.X.68 г. Овчаренко».

*ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1 (1971), пор. 9, арк. 268–269.
Оригінал. Машинопис.*

№ 32

**Інформаційне повідомлення голови КДБ при РМ УРСР
В. Нікітченка ЦК КПУ про порушення кримінальної справи
по факту відправлення антирадянського анонімного листа
на адресу чехословацького посольства у Москві**

22 жовтня 1968 р.

м. Київ

Секретно
Экз. № 1

Комитет госбезопасности республики № 1099/Ш от 18 октября сего года докладывал ЦК КП Украины, что автором анонимного антисоветского письма, обнаруженного на Кировоградском почтамте, направлявшемся в адрес чехословацкого посольства в Москве, является Дубовов Георгий Алексеевич, 1912 года рождения, уроженец станицы Голубинская Калачевского района Волгоградской области, русский, беспартийный, доцент кафедры физики Кировоградского пединститута.

Проверкой установлено, что Дубовов Г.А. в декабре 1942 года был арестован органами госбезопасности по ст. 58-1 «А» УК РСФСР по обвинению в том, что он, будучи членом ВКП(б), в июне 1942 года приехал из Саратова на жительство в станицу Голубинскую Калачевского района Сталинградской области и добровольно остался на временно оккупированной территории у своего отца, работавшего старостой села, впоследствии бежавшего с немцами. Дубовов Г.А. имел подозрительные связи с немецкими офицерами. В мае 1943 года Дубовов из-под стражи был освобожден и как социально опасный элемент выселен из пределов Сталинградской области в более тыловые районы СССР.

По факту отправления антисоветского анонимного документа в Чехословацкое посольство возбуждено уголовное дело. В Киевском научно-исследовательском институте судебной экспертизы проводятся дополнительные графические исследования анонимного документа Добовова в целях привлечения его к уголовной ответственности.*

Председатель Комитета госбезопасности
при Совете Министров УССР В. Никитченко

* На документі примітка: «Доложено т. Шелесту П. Е. 22/X 1968 г.»

*ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1(1971), пор. 2, арк. 53–54.
Оригінал. Машинопис.*

№ 33

**З інформаційного повідомлення голови КДБ
при РМ УРСР В. Нікітченка ЦК КПУ про результати
перлюстрації листів радянських військовослужбовців,
які перебували у Чехословаччині**

28 жовтня 1968 р.

м. Київ

Секретно
Экз. № 1

В ходе выборочного контроля корреспонденции советских военнослужащих, поступающей из Чехословакии, фиксируется значительное количество сообщений о том, что процесс нормализации внутриполитической жизни в стране проходит медленно из-за сопротивления антисоциалистических сил, реакция продолжает сеять клевету на политику нашей партии и Советского правительства и не получает в то же время должного отпора со стороны руководителей ЧССР.

Приводим наиболее характерные выдержки из документов:

«... Дела в Чехословакии несколько улучшается, но контра по-прежнему свирепствует.

Не перестают распространять ложь и клевету на все хорошее, что сделали наши отцы и старшие братья» [...]

«... Я прозябаю в ЧССР. Как ты знаешь, нашему брату здесь плохо. Чехи зовут нас оккупантами, нагло в глаза говорят: зачем приехали, убирайтесь отсюда пока целы.

Я сам разговаривал со многими чехами и, знаешь, такое отношение, что взял бы да как прикладом...

Был в городе Остраве, туда лучше не ездить: кидают камнями, тухлыми яйцами, даже стреляют. С нашей стороны уже много жертв, многие матери уже получили извещение о гибели сына...³⁴

Сначала нам запретили стрелять в чехов, теперь дали приказ стрелять, когда в тебя стреляют... Ну, короче говоря, нас бьют, стреляют, травят, режут, а мы мужаем...»

«... В политической жизни ЧССР нормализации абсолютно никакой нет, она с каждым днем обостряется.

Нам предоставили казармы, в которых размещен их железнодорожный батальон. Но как только узнали, что они должны освободить казармы, то забрали все буквально в хранилища, а железнодорожную колею разобрали полностью.

В казармах поломали печки, побили все окна — вот тебе и друзья...».

«... Живем в лесу, в палатках. Все также блокируем военный городок. Все также получаем оскорбления (“Оккупанты!”, “Захватчики!”), угрозы (“Убирайтесь домой” и пр.).

Контры здесь очень много. Она притаилась перед силой. И иногда еще наносят предательский удар в спину. За сухими газетными строчками сумей понять всю серьезность положения, всю тревогу за социализм в ЧССР и Европе.

Мы должны занять казармы ЧНА, но встречаем яростное сопротивление правых.

Главное, что правые и ревизионисты пользуются неограниченной поддержкой продажной верхушки...»

³⁴ У ході передислокації та розміщення радянських військ (з 20 серпня по 12 листопада 1968 р.), у результаті сутичок з вороже налаштованими особами загинуло 12 військовослужбовців, в тому числі один офіцер, поранено та травмовано 87 вояків (з них 19 офіцерів). Крім того, загинуло у катастрофах, аваріях, при необережному поводженні зі зброєю та бойовою технікою, а також померло від хвороб — 84 особи. (Див. докл.: Россия и СССР в войнах XX века: статистическое исследование. — М., 2001).

«... У меня все в порядке, рисуем планы перестройки города, чехи психуют и не хотят уходить. Мы их понемногу приучиваем слушаться, но врагов мы нажили на десятки лет.

По деревням ездят вооруженные молодчики и запугивают крестьян не давать нам ничего, не разговаривать и вообще не контактировать с нами. Этих молодчиков ловят и приводят к нормальному виду. Сотни радиостанций орут о нас на все лады, большая половина вымыслов, которые они преподносят как “по имеющимся авторитетным данным”.

Пражские жители продолжают саботировать договоренность, затягивают всячески исполнение положенного. Долго нам придется наводить здесь порядок и выкорчевывать гниль, которая завелась еще в 1968 года».

«... В ЧССР обстановка усложняется. Руководители страны выдали форму и оружие “волосатым парням”, и они разъезжают на мотоциклах по селам и учиняют физический террор над людьми, которые относились к нам с открытой душой... По всей ЧССР началась новая волна смены руководящих партийных работников и в первую очередь тех, кто был к нам лоялен. Сейчас возвратились из Москвы Гусак и Черник (Дубчек двуличная сволочь, я о нем даже не хочу говорить), которые, я думаю, положат конец этим гадостям. Несмотря ни на какие проделки контрреволюции, народ с большой любовью относится к нам. Сообщают в комендатуру очень важные сведения. Недавно в нашу комендатуру пришел один рабочий с завода “Свит” (а там работает 27 тысяч рабочих), и указал 10 адресов, где находятся склады оружия. По всем указанным местам мы изъяли большое количество автоматов, гранат, пистолетов и большое количество боеприпасов.

И хороших людей с каждым днем все больше...».

«... В ЧССР положение неважное. Дубчек призывает народ к политической забастовке. Он призывает, чтобы рабочие не ходили на работу, а студенты и школьники не посещали учебные заведения и школы до тех пор, пока войска Варшавского Договора не покинут страну...».

«... Обстановка в стране остается очень напряженной. Ожидается выступление студентов. Первый секретарь ЦК КПЧ Дубчек призывает народ к политической забастовке. Он заявляет, что она будет продолжаться до тех пор, пока союзные армии не уйдут с территории ЧССР...».

«... Слишком медленно нормализуется обстановка здесь, более того, контра активизируется, обьявив моральный террор всему народу. Появились новые «2000 слов», только более реакционные. Я лично никакого социализма у них не обнаружил...».

«... Наши друзья — чехи упрекают нас в том, что мы очень пассивные. Надо, говорят, душить контрреволюцию, а мы стоим за городом и

ничего не делаем. Конечно, это не совсем так, кое-что делается, но в общем-то они правы...».

В некоторых письмах советские военнослужащие выражают недовольство тяготами воинской службы, а иногда высказывают суждения, свидетельствующие об их подавленном моральном состоянии.

Приводим некоторые выдержки.

«... Здесь находится, это хуже всякой паршивой работы. Вокруг одни деревья, и больше ничего. Солнце почти не видишь, живешь как в тюрьме, не видишь белого света. Иной раз сядешь и приходит в голову, и довольно часто, зачем меня мать родила. Хочется взять автомат и пустить пулю в лоб. Ты скажешь “дурак”: да, я согласен, но что делать, если офицер, прослуживший десять лет, убегает в Союз. Ему дорога жизнь. А ты солдат, ты должен ничего не бояться, тех людей, которые стреляют по тебе, и пуль, которые свистят возле ушей. А тебя за это считают скотиной, каким-то безумцем, о, у тебя голова не такая. И гоняют тебя, как зверя охотники. Зачем мне окопы, а солдат все равно убивают и ничего не помогает...».

«... Сегодня нам зачитали приказ Министра обороны, срок службы добавили один месяц. Я понял, что у нас в армии правды нет, говорили одно, а получилось не так как мы все думали. Мы живем как свиньи, все грязно. Как скажешь, то знаешь — сразу говорят, что предатель Родины. Где правда — понять не могу и знаешь как это обидно. Я только знаю одно — от генерала до кашевара — нет правды и люди за правду сидят в тюрьме...».

«...Уже надоело все. Просто и глаза уже не хотят ни на что смотреть. Так хочется домой, увидеть родных, близких, а выход из этого положения пока только один — уволиться из армии. Сейчас идет массовое увольнение. Увольняются почти все сверхсрочники: не хотят служить они — разочаровались в службе. Многих, конечно, под разными предлогами задерживают, не хотят отпускать из армии, а они сейчас специально напиваются пьяными, чтобы их просто-напросто выгнали».

«... Здесь уже некоторые сверхсрочники начинают в полном смысле слова сходить с ума, уже двоих отправили. А вообще они как крысы с тонущего корабля, все бегут отсюда. Это уж наше дело телячье, никуда не прочь...».

«... Бывают срывы у всех, у меня тоже. Я не очень большой пьяница, но иногда настроение падает до нуля, нигде не находишь себе места, да его-то искать негде — палатка четыре на четыре. Вот плюешь на все, на эту проклятую жизнь, на здоровье и даже на тот день, когда родился. Вот так вечером иногда, когда не могу заснуть, возвращается к памяти вся служба и этот конец, и задаешь себе вопрос, почему,

именно, нас 9 человек заперли? Здесь много солдат, но это люди, которые служат второй год, которые служат 3 год, но вечно сидели на гауптвахте. Но почему мы девять, солдаты, которые все 3 года были отличниками, рисковали не один раз на этом разминировании, на которых фактически держалось подразделение, сидим здесь, выполняем свой интернациональный долг? Да, но из других частей, который имеют замену — увольняют домой, а мы задаем своим вопросы, они грозятся, чем только можно, вплоть до того, что называют провокаторами. А у нас в военных билетах стоят отметки — уволен в запас 21 июня. Иногда хочется забросить этот военный билет в вещмешок и не носить его. Так вот это такое начальство. Им бы были нужны сдавать проверки, защищать честь части, а теперь мы никому не нужны, проверок нет, вот затыкают все дыры...».*

Председатель Комитета госбезопасности
при Совете Министров Украинской ССР

В. Никитченко

* На документі резолюція П. Шелеста: «Срочно подготовить инфор[мацию] по основ[ным] вопросам писем. 29.IX. 1968».

*ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1 (1971), пор. 9, арк. 143, 147–157.
Оригінал. Машинопис.*

№ 34

Інформаційне повідомлення голови КДБ при РМ УССР В. Нікітченка про результати перлюстрації листів радянських військовослужбовців, дислокованих у Чехословаччині

30 жовтня 1968 р.

м. Київ

Секретно

Экз. № 1

Продолжая работу по выборочному контролю корреспонденции советских военнослужащих, поступающей из Чехословакии, группа по обработке корреспонденции, созданная по решению инстанций в гор. Львове, фиксирует значительное количество сообщений о внутриполитической обстановке в ЧССР.

Некоторые документы характеризуют моральное состояние советских солдат и офицеров, находящихся в Чехословакии.

Приводим наиболее характерные высказывания:

«... Должен тебе сказать, что в Чехословакии положение очень сложное, пока еще много непонятного.

К нашему сожалению, по-прежнему бездействуют местные власти, включая и партийные комитеты.

У партийных руководителей власти, как таковой, почти нет и они не в состоянии бороться с засоренностью в печати.

Радио, печать, как ни странно, все еще продолжают иногда в тонкой форме лить грязь на нашу Родину, на армию.

Бездействуют органы милиции, КГБ, которым работы сейчас по горлышко, но указаний им никто не дает, и они ухом не ведут, чтобы дело делать...».

«... КПЧ фактически потеряла еще до нашего прихода влияние на хозяйственную и политическую жизнь.

Выполнение мероприятий согласно Московскому совещанию идет медленно, порой преднамеренно тормозится.

Наши солдаты и офицеры проявляют исключительную выдержку, дисциплинированность, каждый является активным агитатором.

Население начинает понимать суть происходящих событий, особенно старые члены КПЧ.

Но для окончательной нормализации надо, чтобы КПЧ стала настоящей руководящей и единой силой, тем более, что в парторганизациях единства нет...».

«... Контрреволюции до нас удалось занять руководящие посты. Здесь по-прежнему дают все обещания, а сами свое дело продолжают.

В самых надежных местах засела контра. В школах, институтах учителя и профессора преподают ученикам и студентам клеветнические нападки на Советский Союз, на социализм, а эта лохматая молодежь им охотно верит.

Контрреволюция пока еще не сдается, обстановка остается накаленной, контра здесь зверее фашистов...».

«... Политический порядок не только не улучшился, а наоборот. Не были они сволочи нашими друзьями и не скоро будут. Кто-то давно повернул сознание людей в другую сторону.

У молодежи давно воспитана ненависть к русским. В такой обстановке немцам легко было бы здесь навести свой порядки...

... А с места они сошли недопустимо далеко в сторону. Ну а то, что мы уже стоим здесь который месяц без семей — это не так уж страшно.

Во всяком случае, согласись, намного это лучше, чем, если бы пришлось каждую пядь этой «дружеской» земли брать с боями, опять разбрасывать русские кости по чужим землям. А к этому шло».

«... В Чехословакии после свержения Новотного пришли к власти в своем большинстве контрреволюционные силы...

... Их правительство надо просеять, а затем начинать жизнь сначала. Они все решения принимают такие, чтобы обозлить свой народ и этим свернуть на нашу армию, смотрите, мол, что все это из-за рус-

ских. Как пришли к власти Дубчек, Смирковский и другие деятели — тюрьмы все распустили, пустые везде. Сейчас решено нашим правительством создать и оставить здесь группу войск, нужно разместить в казармах. Что они предпринимает: решили уволить из армии десять тысяч офицеров и этим показать, что в этом опять виноваты мы, мол, у них нет никакого выхода. За их армией, радио, телевидением и типографиями осуществляется контроль с нашей стороны...».

«... Не знаю, хватит ли у меня здоровья дожить до демобилизации. Ведь у меня было очень тяжелое ранение — пуля попала в правую часть легких.

Не знаю, дорогая, как дальше будет, но обстановка сильно и даже сильно напряженная.

Всего 99 процентов за то, что не вернешься живым домой, а один процент, что вернешься...».

«... Если бы мне сказали, что можно положить билет и тогда будешь дома — я бы пошел на это, до чего мне хочется домой... Отношение остается прежним, показывают кулаки, а дети, при виде нас, разбегаются, даже их солдаты показывают нам кулаки...».

«... Здесь в Чехословакии я уже потерял два своих друга, вернее хороших людей.

Мне очень тяжело, но я держусь, не унываю. Знаю, это, возможно, и со мной случится, но все же имеют надежды на лучшее...».

«... В Чехословакии обстановка стала еще сложнее. Я не хочу скрываться от тебя, возможно я больше не увижу тебя да и всех остальных. Некоторые матери воинов уже ходят в траурной одежде, возможно, и моя мать оденет ее...».

«... Живем в поле, в палатках, а уже осень, сыро и холодно. Но не это самое главное.

Главное то, что никто не знает, что ему делать, куда приложить свои способности офицера.

Вошли мы сюда и бездействуем. Занимаемся только тем, что боремся с холодом, грязью и дизентерией...

... Чехи к нам настроены враждебно, в контакт с нами не вступают, а если и вступают, то только для того, чтобы чем-нибудь спровоцировать. Уже на этом погорело много офицеров. Меньше погибло во время вхождения, чем сейчас, одно ЧП за другим и все связано с пьянкой, а люди уходят из жизни и таких не один десяток...».

«... Положение здесь ничуть не улучшилось, хотя нас обещают после 3-х месяцев отпустить домой.

Если не отпустят, то я, наверное, больше не выдержу и убегу отсюда. Эх, если бы ты знала, как это мне надоело...».

В некоторых документах, поступающих в Советский Союз, пересылаются антисоциалистические и националистические листовки, рас-

пространяемые в Чехословакии. Ежедневно изымается 10–15 документов с таким вложением.*

Председатель Комитета госбезопасности
при Совете Министров Украинской ССР

В. Никитченко

* На документі примітка: «Доложено т. Шелесту П.Е. 2.XI.68 г. Однороманенко».

ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1 (1971), пор. 9, арк. 156–161.
Оригінал. Машинопис.

№ 35

Спеціальне повідомлення голови КДБ при РМ УРСР В. Нікітченка ЦК КПУ про проведення заходів по припиненню діяльності осередків УГКЦ у Львівській області

22 листопада 1968 р.

м. Київ

Секретно

Экз. № 1

На основании полученных Управлением КГБ при СМ УССР по Львовской области материалов, работниками милиции в августе 1968 года во время проведения нелегального сборища с верующими были задержаны нелегальные униатские священники Пирожок П.И., 1920 года рождения, работник Львовского аптекоуправления и Городецкий-П.Д., 1929 года рождения, без определенных занятий.

При обыске в квартире Городецкого обнаружена домашняя церковь, где, кроме церковной утвари, хранился магнитофон с набором лент с записями проповедей, передаваемых радио Ватикана, большое количество униатской литературы.

По этим материалам против Городецкого П.Д. прокуратурой возбуждено уголовное дело.

Учитывая, что Городецкий по нелегальной деятельности был связан с рядом активных униатов, прокуратурой Львовской области по инициативе и при непосредственном участии оперативных работников УКГБ 18 октября 1968 года были проведены обыски у униатских авторитетов Величковского³⁵, Стернюка, Цегельского, Курчабы, Дейнеги, Вороновского, Волосянка, Олейника и Матковского.

³⁵ Рішення уряду Чехословаччини про відновлення греко-католицької церкви активізували громадський рух за легалізацію УГКЦ в УРСР. Тому влада

В результате этих обысков изъято большое количество реакционной литературы, клеветнических документов, религиозных атрибутов (антименсы³⁶, иконы), церковных календарей, сотни религиозных открыток, много комплектов священнического облачения и других предметов культа.

Так, в квартире Волосянка обнаружена нелегальная домашняя церковь, изъято 12 комплектов священнических облачений, 13 антименсов. В подсобном помещении у него действовала иконописная мастерская, в которой изъято 10 подготовленных к реализации икон, холст, специальная бумага, масляные краски и другие принадлежности для икон.

Униата Лоподчака оперативная группа застала в нелегально оборудованной в его квартире фотолaborатории за изготовлением открыток папы Павла VI, кардинала Слипого и печатных религиозных текстов. На одной из открыток засняты бывшие епископы униатской церкви во главе с Шептицким и Слипым, там же оставлены незаполненными пять рамок, по-видимому для ныне действующих нелегальных епископов. У Лоподчака изъята фотоаппаратура, приставка для микрофотографирования, химикаты, большое количество фотобумаги, несколько сот отпечатанных фоторепродукций, предназначенных для распространения.

В квартире Курчабы обнаружено и изъято 12 антименсов, большое количество униатских проповедей и конспектов по истории «гонимой» церкви, пособия и кустарно изготовленные книги для подготовки новых священников.

У Величковского изъято епископское облачение, 17 антименсов, около 4 тысяч рублей советских денег, список на 50 активных униатских священников, карта униатской митрополии, книги Шептицкого, часть рукописи Слипого «История вселенской церкви», большое ко-

провела ряд арештів серед духовенства. У жовтні 1968 р. зазнали переслідувань священники УГКЦ М. Дейнека, Й. Воровський, І. Цегельський, Г. Матківський, П. Васишин, І. Лопотчак, В. Стернюк та ін. Під час обшуків у них вилучались релігійна література, предмети культу. Особливого розголосу набула справа ігумена монастиря ордену редemptористів Василя Величківського. В 1965–1967 рр. він написав книжку «Історія чудотворної ікони Божої Матері безнастанної помочі», в якій допустив численні критичні судження щодо гонителів УГКЦ. До того ж виявилось, В. Величківський регулярно слухав радіопередачі з Ватикану, оповідаючи новини Святого престолу одновірцям. Спираючись на інформацію органів КДБ, Львівський обласний суд вироком від 23 вересня 1969 р. засудив Величківського за ст.ст. 138 ч. II та 187 КК УРСР до 3 років позбавлення волі у виправно-трудових таборах.

³⁶ *Антимінс* — посвячений обрус із кришинкою мошів святих на престолі в православних церквах.

личество машинописных документов клеветнического содержания, авторами которых являются православные священники Эшлиман, Якунин³⁷ и Краснов³⁸, молитвенники под редакцией Слипого, изданные в последние годы в Ватикане, и различная реакционная литература.

Добытые материалы будут использованы органами прокуратуры для возбуждения уголовных дел против Величковского и Лоподчака. В отношении привлечения к уголовной ответственности других лиц вопрос будет решен в зависимости от результатов следствия по этим делам.

Следует отметить, что униатские священники Курчаба Ф.И. и Стернюк О.В. в сентябре и октябре сего года задерживались органами милиции и общественностью на территории Ивано-Франковской области в момент проведения ими нелегальных сборищ верующих.

В сентябре 1968 года на квартире гражданки Бобовской Марии во Львове во время обучения группы детей школьного возраста религии и подготовки их к первому причастию были задержаны униатский священник Михайлюк В.Д., 1919 года рождения, работающий бухгалтером в аптекоуправлении, монахини Бокаим Р.Т., 1910 года рождения, медсестра Львовской городской поликлиники № 11 и Маровецкая Т.Е., 1906 года рождения. У этих лиц изъяты различные церковные атрибуты, необходимые для отправления религиозных треб, молитвенники и ученические тетради с религиозными записями.

Проведенные мероприятия возымели определенное влияние на униатов в целом. Отдельные активные священники прекратили нелегальную деятельность. Некоторые из них обвиняют в случившемся Величковского, который, по их словам, допустил чрезмерную активизацию деятельности униатов.

³⁷ *Якунин Гліб Павлович* (1934 р.н.) — священник РПЦ. У листопаді 1965 р. разом з М. Ешлиманом направив патріарху Алексію I (Сіманському) відкритий лист, в якому наводилися приклади порушення з боку владних структур прав і свобод віруючих у СРСР. Лист було розмножено і розіслано у грудні 1966 р. всім діючим архієреям Московського патріархату, а також Генеральному прокурору СРСР Р. Руденку, голові Верховної Ради СРСР М. Підгорному. За правозахисну діяльність у травні 1966 р. рішенням Священного синоду Г. Якуніна та М. Ешлимана відлучено від церкви. У листопаді 1979 р. заарештований, а в серпні 1980 р. засуджений за антирадянську діяльність. В 1987 р. був амністований і відновлений у сані. Упродовж 1993–1996 рр. депутат Державної думи Російської Федерації.

³⁸ *Краснов-Левітін Анатолій Емануїлович* (1915–1991) — церковний письменник, дисидент. Автор численних праць у «самвидаві». Виступав на захист віруючих в СРСР.

О дальнейшей работе по этой линии будем информировать.*

Председатель Комитета госбезопасности
при Совете Министров Украинской ССР

В. Никитченко

* *На документі примітка:* «Доложено П.Е. Шелесту. 25/ХІІ.68. Однороманенко».

*ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1 (1971), пор. 10, арк. 82–85.
Оригінал. Машинопис.*

№ 36

Інформація голови КДБ при РМ УРСР В. Нікітченка ЦК КПУ про зростання потоку кореспонденції з ЧСРСР в Україну через самоспаленням студента Яна Палаха³⁹

2 лютого 1969 р.

м. Київ

Секретно

Экз. № 1

В КГБ при СМ УССР поступают данные о том, что после самосожжения Яна Палаха значительно увеличился поток писем из ЧССР в республику, в которых содержатся нездоровые высказывания, а подчас и подстрекательские призывы.

Так, в адрес семьи главного художника Тернопольского драмтеатра Данилишина из ЧССР направлялось письмо, носящее резко выраженный враждебный характер, с призывом к активным антисоветским действиям.

В частности, в нем говорилось: «Сегодня умер студент филологического университета Ян Палах ... 16 января на площади Святого Вацлава в Праге он облил себя горячим и сжег себя!!! Для того, чтобы разбудить свой народ от безнадежности, чтобы принудить наше правительство ликвидировать цензуру, провозгласить свободные выборы (которые должны быть уже давно, но которые наши сильнейшие братья

³⁹ *Ян Палах* (1948–1969) — чеський студент, який в знак протесту проти військової інтервенції країн Варшавського договору у Чехословаччину 16 січня 1969 р. здійснив самоспалення поблизу Національного музею на Вацлавській площі у Празі. Похорони Я. Палаха переросли у багатолюдну демонстрацію. За прикладом Я. Палаха до квітня 1969 р. 26 осіб здійснили спробу самоспалення у такий спосіб, протестуючи проти військового втручання СРСР у справі Чехословаччини.

запретили, чтобы в правительстве остались люди, которым никто из нас не верит, которых никто не хочет!), чтобы ликвидировать радиостанцию “Влтава”, нелегальную, русскую, со своим журналом “Справы” ... Наше правительство постоянно протестует перед вашим, но ничего не получается. Мне стыдно слушать что там говорят...

Ян Палах написал, что если за 5 дней не исполнятся его требования, завтра, 21 января, вспыхнет следующий факел!!! ... Сегодня большие демонстрации студентов, чтобы сказать друзьям Яна Палаха, что мы все переприняли его факел и не надо уже молодых жизней!!! Нет, мы никогда не смиримся с той судьбой, которую стараются “подготовить” нам наши друзья. Еще Ленин сказал: “Не свободен тот народ, который отнимает свободу другого народа...”. За свободу умирали у вас, умирают теперь у нас, но не по вине фашистов, тем хуже!

Игорь, теперь обращаюсь к тебе: зачем вы, советские студенты, ничего не делаете? Почему вы спите? Почему вы позволяете вашему правительству такие вещи, какие делаются у нас? Мы ждем ваш первый факел! Мы знаем, что вы не сможете быть согласны со всем этим! Так почему о вас ничего не слышно? Ведь из вашей генерации в будущем будет новое правительство. Если вы будете как это сегодняшнее, может весь народ совершить самоубийство!!!

Не спите, пожалуйста, вы все советские люди».

В письмах направленных из ЧССР, делается попытка изобразить поступок Палаха, как героический подвиг, а его представить как «национального героя».

Советские туристы, возвратившиеся из ЧССР, сообщают о том, что некоторые сопровождающие их гиды, переводчики и другие чехословацкие граждане, с кем им приходилось общаться, пытались проводить среди них открытую антисоветскую пропаганду.

Кроме этого, зафиксированы случаи, когда отдельные советские граждане при возвращении из ЧССР пытаются ввезти в СССР идеологически вредные материалы.*

Председатель Комитета госбезопасности
при Совете Министров Украинской ССР

В. Никитченко

* На документі примітка: «Доложено Шелесту П.Е. Булаевский»

№ 37

Інформаційне повідомлення голови КДБ при РМ УРСР В. Нікітченка ЦК КПУ про збільшення випадків виявлення на упаковці чехословацьких вантажів «антирадянських» надписів

11 березня 1969 р.

м. Київ

Секретно

Экз. № 1

В КГБ при СМ УССР поступают данные о том, что в последнее время участились случаи, когда на упаковке грузов, прибывших из ЧССР в республику, имеются исполненные от руки надписи враждебного, а подчас и подстрекательского характера.

Так, на упаковке груза, поступившего в феврале сего года из «Техноэкспорта ЧССР» в адрес Житомирского завода синтетического волокна, были сделаны надписи на русском языке следующего содержания:

«Идите домой русские захватчики! Здесь никакой контрреволюции нет!».

«Почему в Чехословакии ваша армия? Мы не хотим ее!».

«Мы хотим свободы! Ваше государство очень плохое! Сделайте революцию!».

Кроме этого, зафиксированы случаи, когда в адреса школьников Украины из ЧССР поступают письма, в которых антисоциалистические элементы из ЧССР, подстраиваясь под переписку детей, пытаются оклеветать действия союзных войск в Чехословакии и оправдать контрреволюционные проявления в своей стране.*

Председатель Комитета госбезопасности
при Совете Министров Украинской ССР

В. Никитченко

* На документі примітка: «КГБ Союза доложено 11.03.69.»

З ІСТОРІЇ СПЕЦСЛУЖБ

*В'ячеслав Василенко
(Київ)*

Підготовка антибільшовицького повстання в Україні у 1921 р. (за документами ГДА Служби безпеки України)

Vasylenko V. The preparation for the anti-Bolshevik uprising in Ukraine in 1921 (based on the documents of State archive of the Security service of Ukraine).

Based on the unknown documents saved in the State archive of the Security service of Ukraine, the author cast light on the new aspects of activity of partisan staff attached to the General command of UNR army during the preparation for the anti-Bolshevik uprising in 1921.

Після невдалого протистояння регулярної армії Української Народної Республіки загарбникам, Директорія УНР в листопаді 1920 р. опинилася у вигнанні, але не полишала надії на повернення до України¹. У критичний для існування української державності час національний уряд небезпідставно розраховував на підтримку власного народу. Українські селяни, донедавна засліплені більшовицькою пропагандою, тепер уже масово повертали зброю проти

¹ Джерельною базою публікації є, переважно, документи Галузевого державного архіву Служби безпеки України (*далі* — ГДА СБ України), значна частина яких на цей час ще не введена до наукового обігу. Раніше проблему досліджували за матеріалами ЦДАВО України, ЦДАГО України та обласних державних архівів, зокрема, І. Срібняк та В. Мусієнко, за документами, переданими у фільмокопіях з архіву Бібліотеки Народової у Варшаві (Польща) до ЦДІА України у м. Львові, — В. Сідак. Останнім вагомим дослідженням теми стала кандидатська дисертація Т. Плазової «Український Партизансько-Повстанський Штаб та його участь в організації антибільшовицької боротьби в Україні (1920–1921 рр.)» (Львів, 2005 р.).

експортованої радянської влади та її носіїв, а в містах розгортали діяльність очолювані національно свідомою місцевою інтелігенцією повстанські комітети (повстанками).

З урахуванням нових реалій, у лютому–березні 1921 р. на території Польщі у м. Тарнов почав діяти Партизансько-повстанський штаб при Головній команді військ УНР (ППШ), який очолив досвідчений практик партизанської боротьби генерал-хорунжий армії УНР Юрій Тютюнник². Йому в допомогу було призначено начальника Розвідувальної управи Першого генерал-квартирмейстерства Генерального штабу армії УНР підполковника Олександра Кузьмінського та 3–5 технічних працівників³. Ініціативу уряду УНР про створення такого штабу підтримали начальник французької Військової місії у Варшаві генерал Ніссель та начальник польського Генерального штабу (ПГШ) генерал Развадовський⁴.

Основним завданням штабу Тютюнника було об'єднати під керівництвом повстанські загони в Україні, підготувати їх до одночасного всенародного антибільшовицького повстання, наслідком якого мало стати відновлення УНР. Під час повстання ППШ мав перетворитися на штаб діючої Повстанської армії і отримати у розпорядження окремий корпус регулярних військ із кадрів, інтернованих у польських таборих⁵.

У наказі № 1 «По повстанським військам Української Народної Республіки», виданому 12 березня 1921 р.⁶ за підписами Головного отамана військ УНР С. Петлюри та начальника ППШ Ю. Тютюнника, містяться заклик до українського народу зосереджено готува-

² Головна команда військ УНР – вища військова інституція Армії УНР, накази якої підписували Головний отаман військ УНР і Військовий міністр. С. Петлюра доручив Ю. Тютюннику здійснити практичні заходи щодо формування апарату штабу та налагодження його роботи 23 лютого 1921 р.

³ Відомості про посаду О. Кузьмінського взято із досліджень І. Срібняка. Останній також зазначає, що на час свого перебування у Тарнові ППШ мав 7 штатних співробітників.

⁴ ГДА СБ України, спр. 39, т. 2, арк. 27–28; ф. 6, спр. 73862-ФП, арк. 26; спр. 74760-ФП, т. 2, арк. 2.

⁵ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 73862-ФП, арк. 26–27.

⁶ Наказ був привезений в Україну для розповсюдження з Польщі у кінці травня 1921 р. уповноваженим з іноземних справ Цупкому Ф. Наконечним (Дністровим). Копія наказу фігурує як речовий доказ у справі «Цупкому» без зазначення на ній дати створення оригіналу. Дата 12 березня 1921 р. вказана на підставі дослідження аналогічного документу, проведеного Р. Ковалем.

тись «до останнього рішучого бою» та повідомлення, що після закінчення всіх приготувань «виданий буде наказ про повстання, де буде сказано, що і кому треба робить»⁷.

З метою прискорити підготовку до загального повстання і донести до українців директиви ППШ на територію радянської України із еміграції повернулися десятки колишніх повстанців, зокрема отамани Голуб, Карий, Волинець, Шепель, Богатиревич та ін.⁸

Польська та французька сторони свідомо розраховували, перш за все, на активізацію диверсійної та розвідувальної діяльності на території ворожої держави. Адже підписання Польщею 18 березня 1921 р. Ризького мирного договору з РСФРР та УСРР, головним наслідком якого став поділ України і визнання Польщею УСРР, засвідчило фактичну зраду поляками, здавалося б, дуже привабливої для них головної ідеї Варшавського договору між Польщею та УНР від 21 квітня 1920 р. про спільний федеративний устрій⁹. Власне українськими інтересами поляки особливо не переймалися як при складанні умов Варшавського договору, так і при організації діяльності ППШ на території Польщі.

Необхідну технічну та фінансову допомогу новостворений повстанський центр отримував у Львові від експозитури 2 відділу ППШ — 2 відділення штабу Шостої армії¹⁰. Уповноваженим представником Ю. Тютюнника при штабі цієї армії був вже згадуваний підполковник О. Кузьмінський. Обов'язковою умовою і перепусткою для українських емісарів стало проведення розвідувальної діяльності на користь Польщі¹¹.

Всенародне повстання спочатку планувалося на травень–червень 1921 р. Як зауважує Ю. Тютюнник, у випадку реалізації цього плану фактична роль ППШ у підготовці повстання, з огляду на брак часу, звелася б до дій, спрямованих на утвердження серед повстанських мас в Україні як морального організуючого центру у всеукраїнському масштабі. За досвідом минулих років, ППШ

⁷ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 74760-ФП, т. 10, арк. 6–6 зв.; *Коваль Р.* Рейд у вічність: 36. док. ДА СБ України. – К.: Діокор, 2001. – С. 4.

⁸ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 73862-ФП, арк. 26 зв.

⁹ Енциклопедія українознавства. – Львів: НТШ, 1996. – Т. 6. – Арк. 2248.

¹⁰ У Польщі 2 відділ Генерального штабу здійснював функції розвідувального центру та контролював діяльність своїх експозитур — відповідних відділень штабів армій

¹¹ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 74760-ФП, т. 2, арк. 2; ф. 13, спр. 439; т. 2, арк. 28.

розраховував на ініціативу місцевих організацій та максимально високу активність селян перед жнивими¹².

Але надмірна місцева ініціатива, що призвела до створення 18 березня 1921 р. Всеукраїнського центрального повстанського комітету (ВУЦПК або Цупкому¹³), стала для ППШ несподіванкою¹⁴. Керівну п'ятірку Цупкому очолив досвідчений громадський та політичний діяч, колишній есер Іван Чепилко¹⁵. Фельдшер за фахом, він був на той час студентом-медиком і завідувачим Центральним розподільником Медичної академії, де часто проводилися зібрання керівників Цупкому. Уповноваженим з іноземних справ став залишений в Україні для ведення підпільної роботи представник Міністерства внутрішніх справ уряду УНР Федір Наконечний (Дністров)¹⁶. Секретарем і уповноваженим із внутрішніх справ та інформації обрано інструктора з кооперації районної філії Київської губернської спілки Спиридона (Свирида)¹⁷ Махиною¹⁸. За зв'язок відповідав працівник телеграфу Іван Данчевський¹⁹, а за військові справи — у недалекому минулому член партії українських соціал-демократів (незалежників), а на той час студент юридичного факультету Інституту народної освіти Олександр Грудницький²⁰, котрий мав певний досвід підпільної роботи при попередніх владах гетьмана Павла Скоропадського та генерала Антона Денікіна. Штаб комітету перебував спочатку у Києві, згодом — у м. Ірпінь. Його комендантом було призначено племінника голови Цупкома Микола Чепилка²¹.

Серед інших впливових діячів Цупкому варто пригадати тих, хто брав безпосередню участь у його заснуванні: старшого ділово-

¹² ГДА СБ України, ф. 6, спр. 73862-ФП, арк. 26.

¹³ У чекістських джерелах частіше вживається абревіатура Цупком — Центральний український повстанський комітет.

¹⁴ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 73862-ФП, арк. 27.

¹⁵ Там само, спр. 74760-ФП, т. 1–2; т. 3, арк. 1–26; т. 9, арк. 28.

¹⁶ Там само, т. 1–2; т. 3, арк. 27–54; т. 9, арк. 29.

¹⁷ В анкеті заарештованого та інших російськомовних слідчих документах вказано ім'я Спиридон, але у власноручно наданому українськомовному свідченні І. Чепилка йдеться про Свирида Махиною.

¹⁸ ГДА СБ України, спр. 74760-ФП, т. 1–2; т. 3, арк. 55–70; т. 9, арк. 30.

¹⁹ *І. Данчевський* — єдиний з керівної п'ятірки, хто уник арешту у червні–липні 1921 р. і не проходить як обвинувачений за справою «Цупкому». В матеріалах справи наявні лише окремі відомості про нього.

²⁰ ГДА СБ України, спр. 74760-ФП, т. 1–2; т. 3, арк. 71–86; т. 9, арк. 31.

²¹ *М. Чепилко* був убитий 19 червня 1921 р. при спробі втечі під час ліквідації чекістами штабу Цупкому в м. Ірпінь.

да окружного квартирному управлінню Миколу Комара²², працівників Київської поштової контори Зотика Коротюка²³ та Леонтія Онищука²⁴, секретаря геофізичної секції Академії наук Макара Суходольського²⁵ та колишнього начальника оперативного штабу корпусу Січових Стрільців армії УНР, на той час діловода районної філії Київської губернської спілки Івана Андруха (Авраменка)²⁶. До активної роботи в Цупкомі було залучено інструктора шкіл Капітона Фендрік-Ганджу²⁷, відомого письменника Григорія Чупринку²⁸, а також уповноваженого Київського повітового відділу охорони здоров'я Юрія Гриня²⁹, котрий за всіх попередніх українських урядів обіймав переважно адміністративні та господарські посади в українському війську.

Привертає увагу те, що більшість керівників, засновників та активних діячів Цупкому належала до інтелігенції. Значна частина цих людей і раніше не стояла осторонь політичного та громадського життя країни, але майже всі вони не мали необхідного досвіду у військовій та підпільній справі. За нових обставин їм довелося проводити небезпечну і абсолютно невластиву для них діяльність: встановлювати зв'язки з Державним центром УНР в екзилі, з місцевими підпільними та повстанськими групами, щоб надалі мати змогу узгоджувати власні дії з першим і координувати дії останніх³⁰.

Певний час український та закордонний повстанські центри паралельно розповсюджували вплив на територію України, що не додавало ефективності їх організаційним заходам. Наприкінці березня Ф. Наконечний відвідав Тарнов, повідомив уряд Петлюри і штаб Тютюнника про заснування Цупкому, домігся визнання Цупкому вищим військовим і цивільним органом національної влади в Україні та провідником ідей і виконавцем завдань ППШ, отримав гроші і директиви. У травні, під час наступного візиту до Польщі, Ф. Наконечний навіть отримав затверджене Головним

²² ГДА СБ України, спр. 74760-ФП, т. 1–2; т. 4, арк. 1–10; т. 9, арк. 32.

²³ Там само, т. 1–2; т. 4, арк. 11–14; т. 9, арк. 33.

²⁴ Там само, т. 1–2; т. 4, арк. 15–17; т. 9, арк. 34.

²⁵ Там само, т. 1–2; т. 4, арк. 32–38; т. 9, арк. 44.

²⁶ Там само, т. 1–2; т. 4, арк. 18–31; т. 9, арк. 41.

²⁷ Там само, т. 1–2; т. 5, арк. 13–31; т. 9, арк. 43.

²⁸ Там само, т. 1–2; т. 8, арк. 18–20; т. 9, арк. 50.

²⁹ Там само, т. 1–2; т. 5, арк. 1–12; т. 9, арк. 42.

³⁰ Там само, т. 2.

отаманом і начальником ППШ уповноваження з дорученням об'єднати повстанські організації і партизанські загони на теренах всієї України, пов'язуючи їх між собою і Головною командою³¹. Але й після цього навіть у межах Київщини діяльність окремих місцевих повстанкомів, зокрема у Мотовилівці і Боярці, та партизанських загонів, зокрема загону І. Струка, були підпорядковані безпосередньо ППШ³².

З українським повстанським центром були пов'язані впливові на Київщині отамани Юліан Мордалевич³³ та Орлик (Федір Артеменко³⁴)³⁵. Перший — 12 квітня 1921 р. був призначений Цупкомом керівником повстанських сил у районі Київ–Козятин–Фастів–Київ, а розпорядженням С. Петлюри від 24 травня 1921 р. — командуючим Другою повстанською групою³⁶. Повноважними представниками Цупкому з організації повстанського руху на Полтавщині та Чернігівщині було затверджено Юрія Гриня³⁷, на Катеринославщині і Таврії — голову Катеринославського губернського повстанкому Андрія Зірку³⁸, а в Холодноярській військовій організації — Григорія Чупринку³⁹.

Підлеглість Цупкому також визнала «Військова організація січових стрільців» (ВОСС), яка була заснована у квітні 1921 р. при Другій київській школі «Червоних старшин» і прагнула охопити впливом військові частини Київського військового округу⁴⁰. Ініціатор заснування організації та її керівник галичанин Думін⁴¹

³¹ ГДА СБ України, спр. 74760-ФП, т. 2, арк. 9–10, 12–14, 25–26.

³² Там само, ф. 65, спр. С-5880, арк. 31.

³³ Там само, ф. 6, спр. 74760-ФП, т. 3, арк. 4–6

³⁴ Слідчі та судові документи стосовно Артеменка Федора Петровича (отамана Орлика) та повстанців його загону долучено до архівної кримінальної справи № 66646 під назвою «Петлюрівські отамани» (томи 8–11), яка зберігається в ГДА СБ України.

³⁵ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 74760-ФП, т. 2, арк. 12.

³⁶ Там само, т. 3, арк. 4–4 зв.; т. 11, арк. 170–171; *Срібняк І. Обеззброєна, але нескорена. Інтернована Армія УНР у таборах Польщі і Румунії (1921–1924 рр.)*. – К., 1997. – С. 91–93; *Кульчицький Ю. Шаблі з плугів. Український повстанський рух у визвольних змаганнях*. – Львів, 2000. – С. 169.

³⁷ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 74760-ФП, т. 2, арк. 10–11, 34; т. 5, арк. 9 зв.

³⁸ Там само, т. 2, арк. 29–30; т. 10, арк. 9.

³⁹ Там само, т. 2, арк. 21–22; т. 8, арк. 19.

⁴⁰ Там само, т. 2, арк. 27–29, 32–33; т. 6.

⁴¹ За справою Цупкома Думін не проходить як обвинувачений. На час ліквідації чекістами військової організації він перебував у районі

обіймав посаду лектора школи «Червоних старшин». Заступником останнього був командир першої сотні цієї школи Антон Решетуха⁴². З початку травня 1921 р. «ВОСС» стала називатися «Українською військовою організацією» (УВО). Нова назва організації, на думку її керівництва, значно більше відповідала поставленим за мету намаганням досягнути військової консолідації у всеукраїнському масштабі. На час розгортання загального повстання, початок якого було намічено на 28 травня, «УВО» було розроблено план заходів щодо захоплення школи «Червоних старшин», заводу «Арсенал», артилерійських складів та інших стратегічних об'єктів у Печерському районі Києва⁴³.

Протягом першої половини травня до Цупкому та місцевих повстанкомів для зміцнення їх кадрового потенціалу з території Польщі до різних районів Київської, Волинської та Херсонської губерній були направлені відповідальні військові спеціалісти Петро Турянський, Василь Мирон та ін.⁴⁴ За наказом Головного отамана військ УНР С. Петлюри у розпорядження отамана Ю. Мордалевича прибув Тихон Бесарабенко, як отаман повстанських куренів Таращанського, Сквирського та Бердичівського повітів на Київщині⁴⁵. Вже згадуваний сотник Іван Андрух (Авраменко) після заснування в Україні повстанського центру, як і Ф. Наконечний, також відвідував штаб Ю. Тютюнника у Польщі і повернувся звідти вже для інспектування військової роботи Цупкому⁴⁶.

Саме в цей час сподівання на повалення в Україні більшовицького режиму та відновлення УНР шляхом здійснення всенародного повстання ще мали під собою реальне підґрунтя. За даними ППШ, станом на липень 1921 р. в УСРР нараховувалось до 42 значних повстанських загонів. Зокрема, загін отамана Семена Заболотного, що діяв у районі Ольгопіль–Балта, налічував до 6000 багнетів і шабель, 6–8 гармат, кулемети. Три тисячі повстанців отамана Ілька Струка, оперували у районі Коростень–Житомир–Козятин. Загін отамана Брови перебував у районі Новомосковськ–

Павлоград, маючи до 3000 багнетів, близько 1000 шабель, 27 кулеметів та гармати. У розпорядженні отамана Ю. Мордалевича було 1220 багнетів у Радомишльському повіті на Київщині, 1200 — у повстанському формуванні Бондарчука–Завгороднього–Хмари на Черкащині і близько 1000 — у загоні Удовиченка на Полтавщині. «Надбузька повстанська дивізія» діяла у Гайсинському та Уманському повітах і складалася із 4 тисяч повстанців⁴⁷. Навіть з урахуванням певного перебільшення штабом Ю. Тютюнника основних повстанських сил⁴⁸, останні під керівництвом ППШ, Цупкому, потужних місцевих повстанських центрів і при підтримці сотень дрібніших партизанських загонів, підпільних груп та значної частини населення становили дійсну загрозу утвердженню більшовицької влади в Україні.

Попри сприятливу ситуацію для розгортання в Україні національного руху, ППШ, що вів подвійну гру, не поспішав з остаточною згодою у визначений термін озброїти інтернованих у таборах солдат і старшин армії УНР та перекинути їх до кордонів Радянської України. Перебуваючи в цілковитій залежності від поляків, Головний отаман військ УНР Симон Петлюра відмовився затвердити план Тютюнника про початок повстання у травні–червні 1921 р.⁴⁹ Таким чином, загальне повстання було відстрочено, а слушний час для його початку — безповоротно втрачено.

Завдяки вправному запровадженню внутрішнього інформування, діяльність Цупкому перебувала у полі зору Київської губернської надзвичайної комісії (ГНК). Його ліквідація була розпочата 18 червня 1921 р. — через кілька днів після переходу на бік радянської влади Ю. Мордалевича, коли постала загроза переміщення штабу повстанського центру до Холодного Яру. Чекістська операція була проведена одночасно у Києві та Ірпені й не набула широкого розголосу. Заарештовані керівники Цупкому почали свідчити, що

⁴⁷ Розвідка і контррозвідка України. 1917–1921 рр.: Зб. док. і матер. / За ред. В. Сідака. — К., 1995. — С. 158–159.

⁴⁸ І. Срібняк у праці «Обеззброєна, але нескорена. Інтернована армія УНР у таборах Польщі і Румунії (1921–1924 рр.)», зокрема, зазначає, що сформована із загонів отаманів Дорошенка, Лиха, Підкови, Цимбалюка, Пушкаря та ін. 144-а Надбужанська дивізія, яка з лютого 1921 р. діяла в районі Гайсин–Тульчин–Брацлав–Чигирин, налічувала «лише» близько 640 повстанців.

⁴⁹ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 73862-ФП, арк. 27; ф. 13, спр. 439, т. 2, арк. 25.

Трипілля, завдяки чому зумів уникнути арешту. У слідчих та оперативних чекістських документах поряд із прізвищем його ім'я не згадується.

⁴² ГДА СБ України, ф. 6, спр. 74760-ФП, т. 1–2; т. 6, арк. 18–33; т. 9, арк. 129.

⁴³ Там само, т. 2, арк. 32.

⁴⁴ Там само, арк. 23–24.

⁴⁵ Там само, т. 7, арк. 39–43; т. 10, арк. 7–8.

⁴⁶ Там само, т. 2, арк. 27.

не вберегло їм життя, але призвело до викриття закордонного штабу, ліквідації «УВО» та пов'язаної з нею підпільної групи у дислокованому в Умані 402-му стрілецькому полку, більшості місцевих повстанкомів⁵⁰. Повстанський рух було, практично, дезорганізовано. За таких обставин частина отаманів і рядових повстанців зневірилася у можливості подальшої боротьби і вслід за Ю. Мордалевичем припинила збройний опір радянській владі, відгукнувшись на запропоновану амністію.

В той час, як у самій Україні повстанський рух зазнавав фатальних втрат, організаційна діяльність закордонного повстанського центру ставала все активнішою. З метою забезпечення тіснішого зв'язку з експозитурою ППШ та скорочення відстані до кордонів Радянської України в кінці червня 1921 р. ППШ було переведено до Львова, розширено його апарат⁵¹, поновлено завдання. З часом, штаб остаточно підрозділяється на два керування, а ті, в свою чергу, на відділи та відділення. Цивільне керування (ЦК), відгалужене від Політично-інформаційного департаменту Міністерства внутрішніх справ УНР, очолив Йосип Добротворський, а військове (ВК) — Юрій Отмарштейн. Перший відповідав за організацію пропаганди та підготовку законопроектів на майбутнє, а другий опікувався роботою військових відділів, що мали забезпечити організацію, підготовку і проведення загального антибільшовицького повстання в Україні⁵².

Колегія Київської ГНК 28 серпня 1921 р. оголосила вирок 130-ти особам, що проходили за справою Цупкому. З них 45 були засуджені до розстрілу⁵³. Незадовго до цього, 5 серпня, зусиллями вцілілих від репресій представників «Цупкому» у м. Біла Церква було засновано «Козачу Раду Правобережної України», задуману як новий центр всієї підпільної, політичної, військової та виконавчої влади на території Київської, Подільської, Волинської, Миколаївської та Одеської губерній. Головою організації було

⁵⁰ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 74760-ФП; ф. 68, спр. 1, арк. 152.

⁵¹ Структура ППШ на різних етапах його діяльності, зокрема тих відділів, що входили до Військового керування, детально описана у відповідних дослідженнях вже згадуваних В. Сідака та І. Срібняка. У процесі власного дослідження автор неодноразово повертатиметься до цієї проблеми, не ставлячи при цьому за мету розкрити її цілісно.

⁵² ГДА СБ України, ф. 6, спр. 73862-ФП, арк. 28; спр. 74760-ФП, т. 2, арк. 2.

⁵³ Там само, ф. 6, спр. 74760-ФП, т. 2, арк. 55–62 зв.

обрано Павла Гайдученка, начальником інформаційного бюро — Миколу Лозовика, уповноваженим пошти і телеграфу — Михайла Симака, а керівництво військовою роботою було доручено Івану Шемулянку і згадуваному раніше Тихону Бесарабенку. Однак, після ліквідації Цупкому С. Петлюра і Ю. Тютюнник вже не вірили у можливість безперешкодного та ефективного функціонування на території України загальнонаціонального повстанського центру. Саме тому вони визнали «Козачу Раду» лише як «центр інформаційної роботи на Правобережній Україні», про що й повідомили делегованим до Польщі М. Лозовику та Т. Бесарабенку⁵⁴.

Новостворена організація вирішила самостійно об'єднати навколо себе повстанські загони на Правобережжі, після чого домогтися від уряду УНР відповідних повноважень. Наказом від 16 вересня 1921 р. «Козача Рада», спираючись на наказ Головного отамана військ УНР С. Петлюри про підняття антибільшовицького національно-визвольного повстання в Україні, уповноважила отамана Т. Бесарабенка на командування Північно-Східним фронтом з підпорядкуванням йому всіх повстанських загонів на території вздовж Дніпра до Канева, по лінії Біла Церква–Сквира–Бердичів і до румунського кордону, а отамана І. Шемулянка на командування Північно-Західним фронтом з підпорядкуванням йому всіх повстанських загонів на території вздовж Дніпра від Канева, по лінії Київ–Чорнобиль–Овруч до Бердичева і польського кордону⁵⁵.

Будучи цілком ізольованою від відповідних приготувань закордонного повстанського центру, білоцерківська організація не змогла власними силами підтримати листопадовий рейд військових частин армії УНР. Попри всі амбіції та зусилля, наприкінці свого існування вона зуміла заручитися лише підтримкою отаманів Івана Трейка та Гайового (Івана Грисюка⁵⁶), загони яких діяли неподалік від Сквири та Фастова відповідно, а також начальника Восьмого повстанського району⁵⁷ Миколи Якубовича⁵⁸. Вже у жовтні 1921 р.

⁵⁴ Там само, ф. 6, спр. 74554-ФП, т. 2, арк. 4 зв.–6.

⁵⁵ Там само, арк. 6–6 зв.

⁵⁶ Слідчі та судові документи стосовно Грисюка Івана Андрійовича (отамана Гайового) та повстанців його загону долучено до архівної кримінальної справи № 66646 під назвою «Петлюрівські отамани» (томи 2–7), яка зберігається в ГДА СБ України,

⁵⁷ В ГДА СБ України зберігається архівна кримінальна справа № 75144-ФП під назвою «8-й повстанський район військ УНР», за якою притягнуто до відповідальності М. Якубовича, С. Яворського, Г. Грабовського

«Козача Рада» потрапила під пильне око Київської ГНК, а в березні наступного року була остаточно ліквідована. У справі «Козачої Ради Правобережної України» було притягнуто до відповідальності 325 осіб, з яких 86 за вироком Київського губернського революційного трибуналу від 25 серпня 1922 р. засуджено до різної міри покарання. Засуджено до розстрілу 47 осіб, у тому числі вищезазначених керівників організації⁵⁹.

Питання готовності інтернованих у таборах військових частин армії УНР до збройного виступу проти УСРР постійно піднімалося на спільних нарадах представників ППШ та ПГШ у Львові. Так, ще 9 серпня 1921 р. керівник Львівської експозитури 2 відділу ПГШ майор Флерек інформував свого шефа у Варшаві І. Матушевського про ухвалення ним розробленого ППШ плану антибільшовицького повстання. Згідно з планом регулярні частини українських військ мали зосереджуватися у прикордонних районах під виглядом бригад будівельників та лісорубів. План передбачав на початку бойових дій проведення демонстративно-провокаційних актів щодо польських військ, аж до імітації розграбування військових складів і нападів на прикордонні застави Польщі. На думку Ю. Тютюнника, це дозволяло Польщі формально дотримуватися «нейтралітету», пояснюючи радянській стороні збройний виступ самочинними діями армії УНР. Повстанці повинні були б напасти на польських прикордонників з радянського боку і дати Польщі привід для висловлення протестів Радянській Росії⁶⁰.

Невдовзі, у тому ж таки серпні, Ю. Тютюнник змушений був уже погрожувати прийняти власне рішення про початок антибільшовицького повстання в Україні в разі подальших затримок виконання зобов'язань, взятих на себе польською стороною⁶¹. А вже на той час ППШ вже надіслав командуючим повстанськими групами накази Головного отамана, що вимагали закінчити всі приготування до всенародного повстання в Україні до 1 вересня 1921 р. та

та ін. (всього 150 осіб). Згідно з документами справи, Восьмий повстанський район охоплював території Таращанського, Сквирського, Білоцерківського, Канівського, Звенигородського та Черкаського повітів.

⁵⁸ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 74554-ФП, т. 2, арк. 10–13.

⁵⁹ Там само, спр. 74554-ФП; ф. 13, спр. 223.

⁶⁰ Сідак В. Повстансько-Партизанський штаб Державного центру УНР в еміграції (1921 р.): Нарис. – К., 1995. – С. 52–53.

⁶¹ Там само. – С. 16.

містили конкретні завдання щодо своєчасного проведення масштабних бойових дій та диверсійно-підривної роботи⁶².

Натомість, 31 серпня на нараді вищого командного складу армії УНР у присутності С. Петлюри Ю. Тютюнник все ще узгоджував план збройного виступу частин армії УНР. Зокрема, передбачалося вести наступ у двох напрямках. Південна група військ під керівництвом генерала-хорунжого Андрія Гулого-Гуленка після форсування Дністра з Румунії повинна була захопити Одесу, а першочерговою метою очолюваної самим Ю. Тютюнником Північної групи було захоплення Кам'янця, куди мав прибути С. Петлюра для проголошення відновлення УНР. Регулярні війська мали бути підтриманими повстанськими формуваннями, з яких належало створити окрему Повстанську армію, посилити її штаб здібними офіцерами ППШ⁶³. З метою координації дій повстанських загонів та передачі їм останніх настанов штабу в ніч з 19 на 20 вересня в районі містечка Корець на Волині перейшов кордон спеціальний загін генерала Василя Нельговського, складений із 16 старшин та 14 підстаршин української армії⁶⁴.

Більшовики були добре поінформовані про діяльність на території Польщі ППШ, про підготовку інвазії та всеукраїнського повстання. Радянські дипломати домоглися згоди Варшави на виведення за межі Польщі емігрантських груп, які загрожували добросусідським взаєминам двох держав. Неофіційно ППШ продовжував діяльність. Однак, 28 вересня 1921 р. Голова уряду Радянської України Християн Раковський висловив офіційний протест польському Міністерству закордонних справ⁶⁵. У ноті наголошувалося, що польська влада знала про існування українських відділів, які готували військову інтервенцію в УСРР. Такий акт втручання, свідчив Х. Раковський, заперечував п'ятий пункт Ризького дого-

⁶² ГДА СБ України, ф. 5, спр. 66646, т. 22, арк. 4–5.

⁶³ Сідак В. Вказ. праця. – С. 53.

⁶⁴ Верига В. Листопадовий рейд. – К., 1995. – С. 37.

⁶⁵ Офіційний протест був підготовлений радянською стороною у відповідь на надіслану їй 25 вересня 1921 р. урядом Польщі ноту Міністерства закордонних справ із звинуваченнями у порушенні постанов Ризького договору. Нота пов'язана з викриттям польськими спецслужбами діяльності на власній території «Закордоту» (Закордонного відділу ЦК КП України), організованому урядами УСРР та РРФСР з метою здійснення, зокрема у Польщі, комуністичного заклоту під виглядом білоруського та українського рухів.

вору. Він також поінформував поляків про ліквідацію «Цупко-му», внаслідок чого і були отримані дані про заплановану інвазію⁶⁶.

Всі подальші приготування Державного центру УНР до загального антибільшовицького повстання уже не становили великої таємниці для радянської агентури, яка інфільтрувалася навіть до найближчого оточення С. Петлюри та Ю. Тютюнника. Окрім того, мали місце факти розголошення таємної інформації посадовими особами й військовослужбовцями армії УНР, навіть самими співробітниками ППШ. Так, поява на сторінках місцевих газет «Рідний край» та «Українська трибуна» таємних наказів С. Петлюри, схем розташування в Україні повстанських загонів і штабів спричинила їх негайний розгром більшовиками⁶⁷.

В тому, що повстання було відкладене до пізньої осені, коли для його успішного розвитку вже не було ніяких передумов, Ю. Тютюнник пізніше не зовсім щиро звинувачуватиме С. Петлюру⁶⁸. Однак, такому зволіканню існує очевидне пояснення. Підготовка інтернованих частин армії УНР до збройного виступу, визначення загальної кількості учасників походу, своєчасне забезпечення їх необхідною зброєю та спорядженням, як, врешті, і остаточне узгодження плану і часу переходу польсько-українського кордону Повстанською армією, цілковито залежали від позиції польського уряду. Польща ж не переймалася закулісними домовленостями з українською політичною еміграцією настільки, щоб беззастережно ігнорувати офіційні умови цілком вигідного для неї міждержавного договору з РСФРР та УСРР.

23 жовтня 1921 р. Ю. Тютюнник у підписаному ним «Наказі № 1 Повстанській Армії» таки оголосив про розформування ППШ і свій вступ за наказом Головного отамана «в командування Повстанською Армією на Україні», повідомив про призначення старшин на інші керівні посади та вимагав від підлеглих проведення термінових організаційних заходів⁶⁹.

З території Румунії готувався збройний виступ Бесарабської, а з території Польщі Подільської та Волинської груп військ армії УНР. Цей виступ, задуманий ППШ як сигнал для одночасного

⁶⁶ *Кульчицький Ю.* Вказ. праця. – С. 191–192.

⁶⁷ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 605; *Мазепа І.* Україна в огні і бурі революції. 1917–1921. – К., 2003. – С. 464; *Сідак В.* Вказ. праця. – С. 37–38.

⁶⁸ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 439, арк. 25.

⁶⁹ Наказ Повстанській Армії Ч. 1. (організаційний) // *Мазепа І.* Вказ. праця. – С. 556–557.

початку загального повстання в Україні, поляками та румунами розглядався і подавався, з огляду на конспіративність, а також «вагомість» та «своєчасність» допомоги, наданої для його організації, не інакше як підготовлена самими українцями диверсійна акція.

У доповіді Головному отаману від 2 листопада 1921 р. Ю. Тютюнник, попри значну нестачу у підлеглих йому козаків та старшин озброєння, боєприпасів, зимового одягу та взуття, виказував впевненість в успішному розвитку збройного виступу Української повстанської армії та наголошував на необхідності готувати до переведення через кордон решти дивізій армії УНР «для організації захоплених територій»⁷⁰.

У зазначеній доповіді йдеться також про Подільський та Волинський загоны військ армії УНР та про відсутність донесень від призначеного командуючим Першою повстанською групою А. Гулого-Гуленка⁷¹.

Так, задуманий як кінний, Подільський загін підполковника Михайла Палія (Сидорянського) формувався у м. Копичинці із козаків Четвертої київської дивізії УНР у кількості до 700 осіб, на озброєнні мав 200 рушниць, 10 тисяч набоїв до них, а також 5 кулеметів, 4 стрічки з набоями, 12 без набоїв і лише 12 коней. Цей загін перейшов польсько-радянський кордон через р. Збруч в ніч з 25 на 26 жовтня 1921 р. Про його бойові успіхи, зокрема участь у захопленні повстанцями Кам'янець-Подільського, взяття Проскурова, ведення боїв в районі м. Шепетівка, Тютюнник звітував Петлюрі на підставі відомостей з преси та не завжди виважених доповідей підлеглих⁷².

Волинський загін формувався в районі станцій Москвин–Костопіль під керівництвом генерал-хорунжого Володимира Янченка із старшин і козаків Третьої, Четвертої та Шостої дивізій УНР, зведених в одну Київську дивізію, до складу якої входило 2 бригади піхоти, 1 гарматна бригада, 1 кінна сотня, технічна сотня і польова варта — всього до 900 чоловік. Загін мав на озброєнні 430 рушниць та 74 тисячі набоїв до них, 34 кулемети з набоями і стрічками до них, 300 шабель, 150 списів, 600 ручних гранат та підірвні засоби⁷³.

⁷⁰ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 66646, т. 22, арк. 37–38.

⁷¹ Там само.

⁷² Там само.

⁷³ Там само.

Окремо наголошено на незадовільному стані обмундирування учасників майбутнього походу, серед яких 35 % взагалі не мали взуття, 50 % — верхнього одягу. Відчутно не вистачало білизни. Заходи, вжиті штабом Тютюнника для поліпшення ситуації з обмундируванням, були недостатніми⁷⁴.

Напередодні трагічного листопадового рейду Волинського загону Тютюнник запевнював його учасників у тому, що на той час Правобережжя України уже охоплене повстанням, червоноармійці безладно відходять до Росії, а тому прийшов час зайняти Україну і «влаштувати там життя»⁷⁵.

У складі Волинського загону, що перетнув кордон в ніч з 3 на 4 листопада 1921 р., перебували штаб Другої повстанської групи під керівництвом підполковника Леоніда Ступницького⁷⁶, а також ППШ, перетворений у штаб діючої Повстанської армії УНР, та апарат ЦК при ньому. Адміністраторам та чиновникам було поставлено завдання організувати цивільне керівництво на звільненій повстанцями території України⁷⁷.

До Другого зимового походу долучилися партизанські загони отаманів Хмари, Литвинчука, Святенка та Орлика. Одночасно з рейдовими групами проводили допоміжні акції повстанці отаманів Заболотного — в районі Балта–Ольгопіль, Шепеля — між Брацлавом та Вінницею, Лиха — поблизу Липівця, Брови — в районі Кременчука, Гайового і того ж таки Орлика — під Києвом⁷⁸.

Проте, на появу в Україні пізньої осені національної армії очікували не стільки знесені та розпоршені повстанські формування, скільки добре підготовлені ворожі армійські підрозділи. За таких обставин відносно вдалим можна вважати лише рейд Подільського загону, який з мінімальними втратами за місяць пройшов з боями 150 кілометрів території України і, не маючи

⁷⁴ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 66646, т. 22, арк. 37–38.

⁷⁵ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України), ф. 263, оп. 1, спр. 71525-ФП, арк. 133.

⁷⁶ Підполковник Л. Ступницький приступив до виконання обов'язків командуючого Другою Повстанською групою згідно наказу Ю. Тютюнника від 23 жовтня 1921 р., змінивши на цій посаді отамана Орлика. У наведеному І. Мазепою тексті наказу зазначено інше військове звання Л. Ступницького — полковник.

⁷⁷ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 66646, т. 22, арк. 37–38; ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 71525-ФП.

⁷⁸ *Кульчицький Ю.* Вказ. праця. — С. 198–199; ГДА СБ України, ф. 5, спр. 66646, т. 2, арк. 1; т. 9, арк. 33–34.

змоги з'єднатися з головними силами Ю. Тютюнника, був змушений 25 листопада під натиском Червоної армії перейти кордон у зворотному напрямку, де його роззброїли та знову інтернували поляки⁷⁹.

Волинський загін 7 листопада спробував здобути стратегічно важливу станцію Коростень. Невдалий штурм та важкі погодні умови призвели до наявності великої кількості поранених та обморожених бійців, внаслідок чого загін втратив мобільність і в ніч з 16 на 17 листопада був оточений та розбитий кінною дивізією Григорія Котовського у бою під с. Малі Миньки.

360 полонених учасників походу, зокрема і цивільні управлінці, були розстріляні 23 листопада 1921 р. під с. Базар на Житомирщині⁸⁰. Ще 59 повстанців того ж дня було перепроваджено до Особливого відділу Київського військового округу (ОВ КВО) у зв'язку з їх пораненням або для перевірки відомостей про попередню їх службу в лавах Червоної армії. Рішенням Надзвичайної трійки ОВ КВО від 15 грудня 1921 р. 10 арештантів були засуджені до розстрілу, 24 — до двох років суспільно-примусових робіт, 22 — зараховано до віддалених частин Червоної армії під негласний нагляд військових командирів, 1 — помер під час слідства, а рішення щодо 2-х — на той час не було прийнято до остаточного з'ясування всіх обставин⁸¹.

Офіцери штабу Повстанської армії Євген Копац, Іван Ващенко, Діонісій Ступа, Степан Козюлич; керівники ЦК ППШ Семен Куриленко, Олександр Красовський, Петро Кравченко та чиновник Сергій Донченко були переведені до Харкова і 22 січня 1922 р. засуджені судовою колегією ВУНК до розстрілу. Вирок виконано лише щодо Є. Копаца та І. Ващенка 17 лютого 1922 р., бо всім іншим у грудні–січні було «дозволено» померти самотійно у слідчій тюрмі від тяжких захворювань⁸². Ю. Тютюннику та його найближчому оточенню з рештками Волинського загону в ніч на 20 листопада пощастило пробитися до Польщі⁸³.

⁷⁹ *Кульчицький Ю.* Вказ. праця. — С. 194–196; *Срібняк І.* Діяльність Партизансько-повстанського штабу при Головній команді військ УНР у 1921 р. // Укр. іст. журн. — 2001. — № 5. — С. 117.

⁸⁰ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 74629-ФП, т. 1.

⁸¹ Там само, ф. 5, спр. 8466.

⁸² ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 71525-ФП, арк. 165 зв., 198–252.

⁸³ *Срібняк І.* Діяльність Партизансько-повстанського штабу... — С. 117.

Найменша за чисельністю Бесарабська група військ Андрія Гулого-Гуленка, за задумом ППШ, повинна була першою розпочати бойові дії, відтягнувши на себе військові частини Червоної армії. Через недбалість власного штабу вона виступила в похід на Одещину лише в ніч на 19 листопада — в той час, коли на півночі уже було розбито головні сили Тютюнника. Румунсько-радянський кордон в районі с. Красногорка перейшли 187 козаків і старшин армії УНР очолювані командуючим Першим повстанським районом⁸⁴ Йосипом Пшоником. Чисельно переважаючі радянські армійські підрозділи очікували на цей наступ і вже надвечір того ж дня змусили більшість учасників походу після невдалої спроби захоплення Тирасполя відступити назад до Румунії, частину повстанців було розбито або взято у полон⁸⁵.

Таким чином, невдала організація і провал Другого Зимового походу армії УНР похитнули віру населення в дієздатність уряду УНР та позбавили подальшої можливості підтримки українською армією все ще нескореного повстанського руху, спричинили подальше розформування таборів для інтернованих військ армії УНР, призвели до значного скорочення фінансової допомоги Польщі уряду Петлюри та позбавлення його можливості робити будь-які самостійні політичні кроки⁸⁶.

Неспроможність створеного урядом УНР у Польщі повстанського центру реально контролювати події в Україні та адекватно на них реагувати, а також неможливість з об'єктивних причин мати в поляках щирого, надійного і, насамперед, рівного союзника та пов'язана з цим втрата дорогоцінного часу призвели до краху сподівань на здійснення загального антибільшовицького повстання в Україні і відновлення на початку 20-х рр. минулого століття української державності.

Наступні спроби української політичної еміграції та місцевих патріотів реанімувати повстанський рух в Україні були приречені. Однак, вони були не поодинокі і часто асоціювалися з іменем колишнього начальника ППШ та командуючого Повстанською армією Ю. Тютюнника. Відтак, справою честі для органів ДПУ

стало організувати «добровільний перехід» останнього на бік радянської влади. Внаслідок чекістської операції, 17 червня 1923 р. його було «виведено» до УСРР на зустріч у прикордонному селі Вихватнівці з керівниками нібито створеного у Києві нового повстанського центру «Вищої військової ради» та схоплено відразу ж після переправи на радянський берег Дністра. Тютюнника схилили до публічної відмови від боротьби проти радянської влади, після чого він був амністований Президією ВУЦВК за клопотанням органів ДПУ. Все це призвело до дезорганізації українського національного руху в еміграції, повернення в Україну відомих повстанських діячів Павла Бондаренка, Митрофана Очеретька, Йосипа Добротворського та інших, припинення збройної боротьби деякими повстанськими формуваннями⁸⁷.

Незважаючи на амністію, Ю. Тютюнник весь час залишався під пильним наглядом органів державної безпеки СРСР. 12 лютого 1929 р. його було заарештовано за звинуваченням у контрреволюційній діяльності. Подальшим розслідуванням справи з 4 березня займався контррозвідувальний відділ ОДПУ СРСР. У його висновку від 2 грудня 1929 р. підсудному інкриміновано приховування створеної ППШ диверсійно-повстанської мережі, яку використовували поляки; підтримання зв'язків з українськими контрреволюціонерами та з колишніми співниками, що переховувалися; критику заходів радянської влади і її політики щодо селян; націонал-фашистські погляди та виправдання своєї минулої діяльності. 3 грудня 1929 р. судова колегія ОДПУ засудила Ю. Тютюнника до розстрілу. Вирок виконано 20 жовтня 1930 р.⁸⁸

З документів, що свідчать про всі описувані вище історичні події, варто виділити підготовлену на вимогу слідчих 3 квітня 1929 р. власноручно Ю. Тютюнником «Схему організації і роботи ППШ» (див. док. № 1). Засвідчений підписом автора рукописний оригінал та три його машинописні копії були долучені до відповідної кримінальної справи⁸⁹.

У «схемі» вказано місця дислокації та час діяльності ППШ, описано мету, завдання та окремі заходи штабу при підготовці

⁸⁴ Перший повстанський район охоплював територію Одеського, Тираспольського та Ананьївського повітів.

⁸⁵ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 66646, т. 16, арк. 23–26, 37; т. 17, арк. 80 зв. – 81 зв.; *Срібняк І.* Діяльність Партизансько-повстанського штабу... – С. 114; *Верига В.* Вказ. праця. – С. 51–54.

⁸⁶ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 73862-ФП, арк. 26; ф. 13, спр. 439, т. 2, арк. 31.

⁸⁷ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 605; ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 71525-ФП.

⁸⁸ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 73862-ФП. Див. також: Генерал-хорунжий Армії УНР: Невідома автобіографія Ю. Тютюнника / Публ. О. Божка // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — № 1/2 (6/7). — С. 24–56.

⁸⁹ Там само, арк. 26–36.

загального повстання, запланованого на травень–червень 1921 р. Далі Ю. Тютюнник пояснював причини відстрочення повстання, в загальних рисах подав структуру ППШ після його переїзду із Тарнова до Львова, розкривав функціональні обов'язки власні та керівників управлінь, зосереджував увагу на діяльності Розвідвального відділу ППШ та пригадував окремі прізвища причетних до нього осіб, зупинявся на особливостях співпраці українців з поляками⁹⁰. Навіть якщо брати до уваги віддаленість у часі описуваних Тютюнником подій, його свідоме або підсвідоме бажання щось забути, пом'якшити чи спростити, цей документ все одно заслуговує на пильну увагу дослідників.

Цікавим видається і спілкування «по прямому проводу» (див. док. 2, 3) завідуючого Секретно-оперативним управлінням ВУНК Юхима Євдокимова із головою Київської ГНК Яковом Лівшицем у частині висвітлення останнім на вимогу першого «історично-політичної сторони» діяльності «Цупкома». У зазначеному спілкуванні порушені питання про створення та діяльність українського повстанського центру, його засновників, дислокацію, рівень зв'язку з урядом Петлюри, штабом Тютюнника, місцевими повстанками та отаманами і таке інше⁹¹.

Значний масив документів, створених штабом Тютюнника влітку–восени 1921 р., у вигляді оригіналів та копій зберігається в окремому томі архівної кримінальної справи № 66646 під промовистою назвою «Петлюрівські отамани. 1922–1923 рр.». Причому, ширше у цій збірці представлені документи ЦК ППШ, які у більшості є оригінальними. В той же час наявні напрацювання ВК ППШ збережені лише у копіях. Не викликає сумніву як достовірність походження першоджерел, так і відсутність на той час будь-якої потреби у викривленні чекістами інформації під час її копіювання. Спробуємо лише з'ясувати їх шлях до архіву органів державної безпеки.

У довідці від 23 листопада 1936 р. інспектора обліково-архівного відділу Головного управління державної безпеки НКВС Вла-

⁹⁰ Йдеться про спільну організацію у прикордонних районах Польщі контрольно-перепускних пунктів з мережею підпунктів, що забезпечували перетинання кордону розвідниками та кур'єрами повстанців, а також про викладання польськими спеціалістами на організованих при 2 відділі ВК ППШ курсах для розвідників та особисте інструктування емісарів Тютюнника і працівників зазначеного відділу.

⁹¹ ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-5880, арк. 29–31.

дімірова вказані документи названо «наказами, інструкціями та закликами отамана Левченка». У довідковому томі цієї справи зазначено, що загін Левченка чисельністю до 60 осіб діяв на території Ольгопільського та Гайсинського повітів Подільської губернії і мав на озброєнні кулемети. У 1922 р. в одному з боїв з частинами Червоної армії отаман був важко поранений, однак відомостей про його подальшу долю у справі немає⁹². У 21 томі справи зберігаються лише слідчі матеріали на селян, затриманих у квітні 1922 р. за підозрою у причетності до повстанців отамана Левченка, але невдовзі звільнених за недоведеністю їх провини.

Обмежені чекістські дані про Левченка та виправдання всіх селян, притягнутих до відповідальності за контакт з повстанцями його загону, ніби не дозволяють віднести Левченка до «класичних» отаманів, що здобували авторитет за місцем народження та постійного проживання і діяли при підтримці земляків. Але й однозначно вважати Левченка петлюрівським емісаром, за браком таких відомостей, не можна.

Інші джерела і дослідники, також вказують на активну діяльність у 1921–1922 рр. на Поділлі повстанського загону отамана Левченка, але докладніші відомості наводять про отамана Андрія Левченка, чий загін у 1920–1921 рр. діяв на Полтавщині і був розбитий на початку весни 1922 р.⁹³ Сам отаман під чужим прізвиськом, був випадково затриманий у Катеринославі співробітниками міліції 8 квітня того ж року. Однак співробітники Катеринославної ГНК знали про його перебування у місті і швидко впізнали у підозрілому селянинові повстанського ватажка. Чекісти змусили А. Левченка давати свідчення, після чого за вироком Полтавського губернського революційного трибуналу від 8 березня 1923 р. його засудили до страти⁹⁴.

Водночас, самі «документи Левченка», зокрема збережені у чекістських копіях зведення 1 відділу Генштабу⁹⁵ станом на 1 жовтня 1921 р. про підпорядковані ППШ повстанські загоони в

⁹² ГДА СБ України, ф. 5, спр. 66646, т. 1, арк. 4.

⁹³ Там само, ф. 13, спр. 254, арк. 67–76; спр. 425, арк. 3 зв.–4; *Архивейський Д., Ченцов В.* Влада і селянство в Україні у 20-ті рр. // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1999. – № 1/2. – С. 101–102.

⁹⁴ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67457, т. 3.

⁹⁵ Оригінал зазначеного зведення був підготовлений працівниками Облікової секції 1 (Організаційного) відділу ВК ППШ, рукописну копію документу відтворено чекістами 20 листопада 1921 р.

Україні, вказують на те, що загін отамана А. Левченка нараховував 900 багнетів, 300 шабель, мав на озброєнні 3 кулемети і вважався основною ударною силою повстанців 12 району 3 групи. Саме через командуючого третьою групою отамана Левченка мав підтримуватися зв'язок ППШ з командуючим четвертою групою отаманом Бровою. Копія наказу Ю. Тютюнника останньому також міститься серед зазначених документів. У той же час про діяльність на Поділлі загону Левченка в них не згадується⁹⁶.

Останні факти викликають сумнів у тому, що документи ППШ були втрачені саме отаманом Левченком, що діяв на Поділлі, і дають підстави вважати їх вилученими в якості речових доказів у полоненого отамана А. Левченка. Принаймні частина цих документів, виходячи з їх змісту, могла бути залишена в Україні штабом Повстанської армії під час невдалого листопадового рейду або здобута оперативним шляхом радянською агентурою у Польщі. Тому доречнішим виглядає згрупування цих матеріалів в окремому томі справи не за приналежністю конкретному отаману, а за спільним джерелом їх походження.

Більшість підготовлених у вересні–жовтні 1921 р. наказів та інструкцій ЦК ППШ до уповноважених на місцях провідників повстанського руху є оригінальними документами, за якими стоять власноручні підписи керівників ЦК ППШ — начальника ЦК підполковника Йосипа Добротворського, начальника Адміністративного відділу ЦК члена Ради міністрів внутрішніх справ УНР Семена Куриленка, начальника Економічного відділу інженера Олександра Красовського, начальника Транспортного відділу інженера Віктора Яновського, начальника Загального відділу⁹⁷ (особа не встановлена)⁹⁸. Частина цих документів була затверджена начальником ППШ генерал-хорунжим Юрієм Тютюнником⁹⁹. Проте виготовлені з використанням того ж паперу і друку копії інструкцій та положення, оригінали яких мали бути засвідчені підписами перерахованих осіб¹⁰⁰, а також Головного отамана військ УНР Симона Петлюри та Головного військового прокурора гене-

⁹⁶ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 66646, т. 22, арк. 4, 33–35.

⁹⁷ С. Куриленко на допитах взагалі не вказував на існування Загального відділу і свідчить про те, що Цивільне керування ППШ складалося лише з Адміністративного, Економічного і Транспортного відділів.

⁹⁸ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 66646, т. 22, арк. 1–2, 8–23.

⁹⁹ Там само, арк. 1–2, 8–18.

¹⁰⁰ Там само, арк. 24–30.

рал-хорунжого Євгена Мошинського¹⁰¹, не викликають сумніву щодо аналогічного з попередніми документами їх походження.

Для забезпечення чіткого та якісного виконання провідниками повстанського руху в Україні наказів ЦК ППШ, останні, як правило, супроводжувалися докладними інструкціями. Таким чином, узаконювалася та регламентувалася, у відповідності до законодавства УНР, тимчасова діяльність повстанської влади в Україні. Основний зміст цих документів чітко окреслював майбутню демократичну модель стосунків центральної державної влади з органами місцевого самоврядування. Щоправда, така демократія логічно пояснювалася небажанням уряду УНР брати на себе всю відповідальність за подолання наслідків розрухи у суспільному та господарському житті. Саме на це і вказував Ю. Тютюнник при спілкуванні з новопризначеним начальником Адміністративного відділу ЦК ППШ С. Куриленком, наголошуючи, що вся повнота влади на місцях мала б належати місцевим органам, обраним із місцевих мешканців. Втручання уряду у діяльність цих органів було б доречним лише за умови, якщо ті не хочуть або не можуть виконувати покладених на них обов'язків¹⁰².

Так, Наказ № 53 від 22 жовтня 1921 р. «Про організацію кордонної охорони» передбачав тимчасове виконання начальниками прилеглих до прикордонної смуги повстанських районів функцій, що перейдуть до компетенції прикордонної жандармерії після організації такої, згідно із відповідним Законом УНР від 28 вересня 1921 р. Долучені до закону інструкції «Кордонній охороні щодо пересування людної через кордон» та «Кордонній охороні у справах перевозу товарів через кордон» надають відповідальним на місцях вказівки, в яких визначено пункти перетину кордону для людей і товару, необхідні для перетину кордону документи, загальні рекомендації щодо ввозу та вивозу товарів, їх обліку, конфіскації в разі порушень встановлених правил транспортування тощо¹⁰³.

Наказом 1921 р. «Губернським та повітовим управам у справах фінансових» на зазначені управи, і безпосередньо на губернських та повітових референтів у справах фінансових покладено обов'язки встановлення об'єктів та норм оподаткування для їх подальшого затвердження ЦК ППШ, надано можливість самостійного визна-

¹⁰¹ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 66646, т. 22, арк. 6–7 зв.

¹⁰² ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 71525-ФП, арк. 120 зв.

¹⁰³ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 66646, т. 22, арк. 1–2.

чення управами способів стягнення податків та вказано на необхідність ведення точної реєстрації про їх сплату. Разом з тим, губернським управам дозволено користуватися державними прибутками в розмірі до 50 % від усіх надходжень державного оподаткування в губернії та встановлювати розміри таких надходжень для повітових управ. До наказу долучено інструкції «Губернському референту у справах фінансових», «Повітовому референту у справах фінансових», коротка інструкція «У справі переведення організації скарбниць та податкових інспекцій на звільнених від ворога теренах України» та «Оповіщення міністерства фінансів УНР»¹⁰⁴.

Наказ «Про порядок відновлення діяльності або відкриття міняльних лавок у тиловому районі діючої армії УНР» йде у контексті з попереднім наказом та інструкціями. Він визначав перелік дій і документів, необхідних для організації такої діяльності на місцях з дозволу повітових референтів у справах фінансових. Вищий нагляд за діяльністю міняльних лавок, видача наказів, визначення податків та проведення ревізій покладено на Міністерство фінансів УНР і начальника ЦК ППШ безпосередньо або через референта Економічного відділу при ЦК¹⁰⁵.

Збережені як в оригіналах, так і в копіях наступні інструкції не прив'язані, як у попередніх випадках, до наказів або такі накази не збереглися.

Найбільш інформативною з них стала Інструкція № 84 від 5 вересня 1921 р. «Провідникам повстанського руху в Україні щодо тимчасової організації влади в різних галузях державного життя» (див. док. № 4). 14 машинописних аркушів інструкції вміщували 152 пункти роз'яснень щодо організації 12 напрямків владної діяльності¹⁰⁶.

Зокрема, визначено порядок встановлення у звільнених від ворога селах та містах, волостях, повітах і губерніях нової місцевої адміністрації, а також її права, обов'язки та відповідальність. Обумовлено поширення, компетенцію та термін діяльності повстанського суду. Відповідальність за перерозподіл землі покладено на громади, а за користування землями, посівами, майном держави та радянських господарств — на органи місцевої державної влади; підтверджено право господаря на вирощений ним урожай. Ліси

проголошено державною (в окремих випадках — громадською) власністю, а відповідальність за їх збереження і дбайливе використання покладено на лісові урядові установи. Рекомендовано повернути до виконання обов'язків, згідно із Законом УНР від 24 лютого 1919 р. «Про шкільне управління», призначених українською владою за попередніх часів повітових комісарів освіти, або тимчасово призначити таких за рекомендацією правління вчительської повітової спілки та місцевих діячів освіти і культури. Вказано на необхідність тимчасової державної підтримки медичних закладів та установ до поступової передачі їх на утримання органів місцевого самоврядування, а також державного сприяння у відновленні діяльності Українського товариства червоного хреста і місцевих громадсько-благодійних організацій. Ухвалено організувати парафіяльні та повітові церковні братства, повітові та губернські церковні ради, метою діяльності яких мало б стати відродження автокефалії української церкви та виявлення ворожих УНР осіб у церковному середовищі. Наголошено на необхідності призначення місцевих залізничних адміністрацій та їх підпорядкування Транспортному відділу ЦК ППШ; на залізничників покладено відповідальність за збереження рухомого складу та скупчених на залізниці вагонів з товарами, унеможливлення їх вивозу більшовиками та вживання наступних невідкладних заходів з відновлення руху. Наказано позбавити керуючі органи окупаційного війська телеграфного і телефонного зв'язку та передбачити можливість його негайного відновлення для потреб української влади. У справах народного господарства порушено питання про внутрішню торгівлю, промисловість, монополію, державні розрахунки, державне майно, звітність, статистику, компетенцію органів народного господарства тощо¹⁰⁷. Щодо робітничої політики¹⁰⁸ йдеться про рівні з іншими громадянами УНР права та обов'язки робітників, повернення останніх місцевою цивільною владою в особі референта праці до нормального трудового життя із забезпеченням їх соціального захисту, охорони праці, організації профспілок тощо. Передбачено проведення конкретних заходів для відновлення місцевих інститу-

¹⁰⁷ Останні пункти розділу «У справах народного господарства» даної інструкції не збережено.

¹⁰⁸ Справжню назву наступного розділу інструкції та його перші пункти також не збережено. Але у наступних пунктах розділу йдеться саме про політику уряду УНР стосовно робітників.

¹⁰⁴ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 66646, т. 22, арк. 16–18.

¹⁰⁵ Там само, арк. 18 зв.

¹⁰⁶ Там само, арк. 8–15.

цій Міністерства фінансів УНР та повернення в обіг українських грошових знаків¹⁰⁹.

Цілком природно поєдналися на спільних аркушах інструкції «Губернському уповноваженому у справах народного господарства» та «Повітовому уповноваженому у справах харчових». Перша обумовлювала порядок призначення губернського уповноваженого у справах народного господарства, окреслює його відповідальність за збереження всього залишеного більшовицькою владою майна, організацію, координацію та керівництво діяльністю місцевих апаратів відомств народного господарства, розробку на рівні губернії питань господарського значення для подальшого їх затвердження ЦК ППШ тощо. До компетенції останнього відноситься, зокрема, і затвердження повітового уповноваженого у справах харчових, порядок обрання, повноваження та обов'язки котрого і розтлумачувала друга інструкція¹¹⁰.

Інструкція «Уповноваженому у справах народного господарства на залізниці» передбачала тимчасове призначення повстанською владою таких уповноважених при кожному експлуатаційному районі та при кожній залізничній дирекції з часу утворення останніх. На уповноважених покладено відповідальність за опис, організацію належного зберігання та охорони всього майна, залишеного більшовицькою владою на залізниці, за негайне розвантаження рухомого складу та своєчасне надання ЦК ППШ інформації про наявність майна і вжиті заходи. Уповноважений надає розпорядження про видачу майна за рішенням ЦК ППШ, а при терміновій необхідності — з дозволу начальника даного повстанського району¹¹¹.

Положення від 25 вересня 1921 р. «Про повстанський суд» доповнює та конкретизує загальні настанови досліджуваної вище Інструкції № 84 від 5 вересня 1921 р. в частині, що стосується функціонування повстанського суду. Зокрема, розтлумачуються порядок організації діяльності повстанського суду, обов'язки кожного його члена, процедура притягнення підозрюваних до відповідальності, сам хід судового засідання тощо. В додаток до визначеної українським законодавством кримінальної відповідальності за скоєні злочини передбачається покарання смертю за агітаційні,

військові, шпигунські, диверсійні та інші дії проти повстанської влади та УНР; каторгою та грошовим штрафом — за спекуляцію; ув'язненням — за порушення обов'язкових військових постанов повстанської влади. До положення долучено тексти присяжних обітниць для суддів, свідків християн, мусульман, іудеїв та караїмів, а також зразки присуду та постанови¹¹².

Інструкцією № 11 від 3 вересня 1921 р. «Для громадської самоохорони» передбачено тимчасове функціонування громадської самоохорони — утримуваних на кошти громадян озброєних загонів місцевих мешканців, які допомагали б українській цивільній та військовій владі встановити правопорядок у даній місцевості. Надано конкретні вказівки щодо організації таких загонів у громадах (селах та містечках), містах, волостях та повітах, а також встановлення зв'язку між ними¹¹³.

І, нарешті, Інструкція № 28 від 23 вересня 1921 р. «Органам місцевої влади щодо прав і обов'язків їх та порядку підлеглості» визначає порядок обрання органів влади, їх повноваження, компетенцію та підлеглість на рівні громади, волості, повіту і губернії, а також акцентувала увагу на таких напрямках діяльності місцевої влади як внутрішня безпека, земельна політика, народне господарство, робітнича політика, освіта, фінанси, пошта і телеграф, та військова повинність¹¹⁴. Остання інструкція частково відтворювала, частково доповнювала відповідні положення вже згадуваної Інструкції № 84 від 5 вересня 1921 р.

Проаналізовані документи засвідчують проведення ЦК ППШ серйозної організаційної роботи, спрямованої на підготовку відновлення влади УНР. За умови переможного розвитку запланованого на осінь 1921 р. всенародного антибільшовицького повстання в Україні результати цієї роботи, напевне, стали б відчутними.

Незадовго до початку Другого зимового походу до громадян України із закликом підтримати повстання проти більшовицької влади звернулися командуючий Повстанською армією Ю. Тютюнник та начальник його штабу Ю. Отмарштейн. Є підстави вважати, що копія цього звернення була виготовлена у жовтні 1921 р. саме у ППШ¹¹⁵.

¹¹² ГДА СБ України, ф. 5, спр. 66646, т. 22, арк. 6–7 зв.

¹¹³ Там само, арк. 24–26.

¹¹⁴ Там само, арк. 27–30.

¹¹⁵ Там само, арк. 31–31 зв.

¹⁰⁹ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 66646, т. 22, арк. 8–15.

¹¹⁰ Там само, арк. 21–23.

¹¹¹ Там само, арк. 19–20 зв.

Наступні документи, зокрема, ще одне звернення керівників Повстанської армії, тепер уже російською мовою до офіцерів і солдат Червоної армії із закликом повернути зброю проти своїх справжніх ворогів — комісарів та чекістів¹¹⁶, збереглися в копіях, відтворених з оригіналів чекістами.

Накази штабу командуючим Другою та Четвертою повстанськими групами отаманам Орлику та Брові щодо готовності станом на 1 вересня 1921 р. до здійснення конкретних військових операцій на підтримку всенародного повстання, ставлення до полонених комуністів, чекістів та рядових червоноармійців, а також тимчасової організації військової влади на визволеній від ворога території України покладають неабияку відповідальність на ватажків повстанського руху та виказують високий ступінь довіри до них¹¹⁷. Ухвалений Радою народних міністрів та затверджений 7 жовтня 1921 р. Головою Директорії Петлюрою Закон «Про поширення на повстанців та на їх родини всіх прав на пенсію та одноразові грошові допомоги, що їх встановлено для військовиків регулярної армії» свідчить про визнання урядом УНР заслуг повстанців перед батьківщиною, починаючи з 14 листопада 1918 р.¹¹⁸

У вже згаданому зведенні 1 відділу ВК ППШ про дислокацію партизанських загонів станом на 1 жовтня 1921 р. (див. док. № 5), окрім самої дислокації повстанців, зазначено також їх чисельність, озброєння та рівень зв'язку зі штабом¹¹⁹. Наведені у документі дані свідчать про наявність у закордонному повстанському центрі застарілої або перекрученої інформації про реальний стан готовності українського народу до повстання і про дійсне становище в Україні. У вірності такої думки також переконують оптимістичні повідомлення про військові успіхи повстанців, підтримуваних Подільським загonom підполковника М. Палія-Сидорянського, напередодні трагічного листопадового рейду Волинського загону, що містяться у доповіді від 2 листопада 1921 р. генерал-хорунжого Ю. Тютюнника Головному отаману військ УНР С. Петлюрі¹²⁰. Разом з тим, перший документ розкривав весь масштаб і вчасно не використаний потенціал підпорядкованого ППШ національно-

¹¹⁶ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 66646, т. 22, арк. 32–32 зв.

¹¹⁷ Там само, арк. 4–5 зв.

¹¹⁸ Там само, арк. 36–36 зв.

¹¹⁹ Там само, арк. 33–35.

¹²⁰ Там само, арк. 37–38.

визвольного повстанського руху, останній — ряснів цінними подробицями про стан справ у Волинському та Подільському загонах Армії УНР напередодні їх збройних виступів, а також підкреслював факт очевидної нескоординованості спільних дій цих загонів з Бессарабською групою військ А. Гулого-Гуленка.

В той же час рапорт начальника ППШ Тютюнника Головному отаману Петлюрі щодо утримання штабу А. Гулого-Гуленка в Румунії, написаний згідно резолюції Петлюри від 22 серпня 1921 р.¹²¹, демонстрував певну напруженість у стосунках між українськими повстанськими центрами в Румунії та Польщі, що не сприяло підготовці спільного збройного виступу¹²².

Звіти про роботу Другого відділу генштабу¹²³ за 1–15 вересня 1921 р. та підлеглого йому Контрольно-розвідувального пункту № 1 у Тарнополі станом на 1 серпня 1921 р. розкривають їх структуру та особливості діяльності у вказані періоди часу¹²⁴.

Отже, можна стверджувати, що вищезазначені документи штабу Ю. Тютюнника конкретизують і доповнюють встановлені дані про підготовку восени 1921 р. загального антибільшовицького повстання та відновлення влади УНР в Україні.

Накази та інструкції ЦК ППШ провідникам повстанського руху в Україні, по суті, є актами органів виконавчої влади, підпорядкованих Державному центру УНР. Ці документи окреслюють цілісну та різнобічну програму заходів, реалізація якої призвела б до створення принципово нової ситуації в житті української держави. Збережені у чекістських копіях накази, звернення, доповіді та звіти ВК ППШ висвітлюють його реальну діяльність, а також рівень поінформованості закордонного повстанського центру про ситуацію в Україні і масштаби нереалізованих сподівань.

¹²¹ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 66646, т. 22, арк. 44–44 зв.

¹²² У бесіді з Головою ДПУ УСРР В. Балицьким Ю. Тютюнник виказував невдоволення наданням Петлюрою штабу генерала Гулого-Гуленка в Румунії у п'ять разів більше коштів на організаційні витрати, ніж отримував штаб у Польщі, в той час як масштаб роботи останнього, на думку Тютюнника, був у п'ять разів більший.

¹²³ Мається на увазі Інформаційний (Розвідувальний) відділ ВК ППШ. Його керівництво звітувало поручнику Ковалевському, котрий очолював експозитуру 2 відділу польського Генштабу

¹²⁴ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 66646, т. 22, арк. 45–46.

Документи публікуються мовою оригіналу за сучасним правописом зі збереженням стилістичних особливостей. Найвні у тексті стилістичні й орфографічні помилки, що не впливають на зміст документа, виправлені без застережень.

№ 1

Схема організації та роботи Партизансько-повстанського штабу при Головній команді військ УНР, підготовлена генерал-хорунжим армії УНР Ю. Тютюником

3 квітня 1929 р.

1. Спеціального положення о Партизанско-повстанческом штабе — ППШ заблаговременно не было разработано. Это положение должно было появиться потом, когда станет ясной обстановка и реальные возможности для работы штаба как на территории Советской Украины, так (особенно) и на польской территории.

2. Задачей ППШ была организация всех антисоветских украинских элементов с целью последующего общего массового восстания и руководства последним, после чего УССР должна была быть замененной УНР.

3. Свою работу ППШ начал в феврале–марте 1921 года в г. Тарнове и окончил свое существование в ноябре того же года в г. Львове, т.е. существовал на протяжении всего около 9 месяцев. Во главе штаба стоял я, а в помощь мне с первых же дней существования ППШ был назначен Кузьминский, пользовавшийся особенным доверием Петлюры и, как в последствии оказалось, поляков. Для технической работы в самом начале взято было всего 3–5 сотрудников.

4. Определенных сроков для подготовительной работы и начала восстания не было намечено. Но ориентировочно считали возможным предварительную подготовку закончить в первой половине лета (май–июнь) 1921 г. и тогда же начать восстание. Таким образом, располагая всего временем в 2–4 месяца, ППШ не считал возможным провести своими силами серьезную систематическую подготовку к восстанию, полагаясь по опыту прошлых лет борьбы, на инициативу местных организаций и на максимальное повышение активности крестьянства в период перед уборкой хлебов. Фактическая роль ППШ в подготовительный период мне представлялась, так сказать, в виде морального организующего центра, который своим авторитетом и всеукраинским масштабом покрывал бы местные «атаманские» авторитеты и масштабы, стремясь использовать все силы для направления удара восстания к единой цели и в единый определенный момент. Только с момента начала восстания ППШ должен был фактически стать штабом действующей повстанческой армии в полном смысле этого слова, имея в своем распоряжении отдельный корпус регулярных войск из кадров, интернированных в польских лагерях.

В виду изложенного, ППШ в начале своей деятельности (по крайней мере, я лично — за Кузьминского не ручаюсь!) не ставил себе целью организовать систематическую разведывательную работу, каковая могла быть рассчитана только на более продолжительные сроки, чем существование самого ППШ.

5. К моменту возникновения ППШ и в первые недели его работы в г. Тарнове имелось налицо несколько десятков беженцев — бывших повстанцев и между ними даже «атаманы»: Голуб, Карый, Волицец, Шепель, Богатыревич... Все они как-будто изъявили желание немедленно отправиться на Украину для проведения директив петлюровского центра, в данном случае ППШ. Их то, в первую очередь, ППШ и направил на советскую территорию — на Правобережье, где они прежде действовали. Из «атаманов», наверное, перешли границу и прибыли в свои районы только Карый и Шепель, а остальные предпочли на некоторое время совсем скрыться с горизонта УНР. Остальные беженцы-повстанцы, не имевшие за собой атаманского прошлого, были назначены в распоряжение соответствующих «атаманов» по своему желанию или в районы, где еще не было местных «атаманов»; поименно их и кто, куда именно был назначен — не помню и, кроме того, сомневаюсь, чтобы все они на самом деле стремились и попали на советскую территорию для проведения весьма опасной работы.

6. Как известно, вся территория Советской Украины была разделена на 5 территориальных групп-округов, с подразделением последних на районы (ГПУ имеет соответствующую карту). При территориальном разделении принимались во внимание соображения политического характера (тяготение местностей к бывшим губернским центрам), географические (топографические и хозяйственные) свойства местностей и стратегическое значение определенных пунктов и линий, а также приходилось считаться и с географическими границами популярности местных «атаманов».

Имена назначенных командующими группами и районами ГПУ известны.

7. Вскоре после начала деятельности ППШ стало известным, что на Украине местной инициативной группой организован всеукраинский центр — Цупком, который повел работу параллельно с ППШ и свое влияние распространил также преимущественно в районе Правобережья. Это непредвиденное обстоятельство и параллельная работа Цупкома не были благоприятными для проведения систематической работы ППШ. Провал Цупкома, переход на сторону советов Мордалевича и т.п. вносили хаос и дезорганизацию и в значительной степени парализовали работу ППШ... Первая половина лета не могла быть сроком для восстания.

8. Польский генштаб также не особенно спешил с окончательным согласием в определенные сроки вооружить интернированных в лагерях и перебросить их к границам Советской Украины. Зато поляки решили активно сотрудничать с ППШ. Они согласились на переброску в оди-

ночку и небольшими группами интернированных из лагерей на Советскую Украину для усиления кадров повстанческих организаций на местах. С целью совместной работы с экспозитурой польгенштаба состоялся переезд ППШ в г. Львов и одновременно весьма значительное расширение самого аппарата штаба и его работы. В это время штаб окончательно подразделяется на управления: Гражданское и Военное и во главе первого ставит Добротворский, а второго — Отмарштейн. Управления подразделяются на отделы и отделения.

9. Было выработано в штабе и утверждено Петлюрой положение о Гражданском управлении ППШ, положения же о ППШ в целом так и не было, кажется, до конца его существования. О распределении работы между отдельными лицами в ППШ и порядке работы могу сказать следующее:

Начальник штаба, т.е. я лично: а) давал общие указания непосредственно подчиненным мне Отмарштейну и Добротворскому о направлениях, темпе и объеме работы; б) рассматривал различные проекты и доклады, подаваемые начальниками управлений, утверждал, одобрял или отвергал, или же дополнял, исправлял предлагаемое; в) регулярно принимал доклады о состоянии текущей работы в управлениях, а в исключительных случаях и доклады заведу[ющих] отделами; г) после получения соответствующих инструкций в отделах отправляющимися на Украину людьми принимал последних и лично вел беседы с ответственными работниками, причем, эти беседы имели характер скорее «напутствия», а не инструктирования. Целью этих бесед и приемов было дать моральную зарядку, технические же инструкции практического порядка, как правило, не могли быть предметом разговора, т.к. таковые давались соответствующими людьми в управлениях-отделах, специально работавшими в той или иной отрасли. Из этих людей лично помнить я мог и помню только команд[иров] групп, команд[ующих] районами и в исключительных случаях мог некоторое время помнить более мелких работников; д) по предложению Петлюры, по личной инициативе и, как правило, по докладом начальников управлений давал назначения ответственным работникам, отправлявшимся на Украину — подписывал мандаты и приказы; е) еженедельно ездил в г. Тарнов для доклада Петлюре о состоянии и работе ППШ во всем объеме и получал от него различные указания общего порядка; ж) регулировал различные вопросы, возникавшие между министерствами Петлюры и ППШ; з) регулировал различные вопросы, возникавшие в работе ППШ с экспозитурой польгенштаба; и) в отдельных случаях вел непосредственно или через представителя переговоры с польгенштабом в Варшаве, а так же с Савинковым, Яковлевым и др.; к) в отдельных случаях лично принимал и выслушивал доклады людей, прибывавших с Советской Украины.

Начальник Гражданского управления Добротворский руководил работой Управления — агитпропагандой и организацией (проекты на будущее).

Начальник Военного управления Отмарштейн фактически и непосредственно руководил подчиненными ему отделами, в том числе и разведывательным, работой коего фактически в настоящее время интересуется ГПУ.

Начальник Разведывательного отдела Кузьминский, кроме руководства работой отдела, лично или при посредстве и помощи подчиненных ему Очеретька и, кажется, Михайлика и Пирогова детально инструктировал людей, отправляющихся на Советскую Украину для разведывательной работы. При отделе даже были организованы краткосрочные курсы для разведчиков. Работой отдела особенно интересовались поляки и уделяли ей много внимания: преподавали на курсах, лично инструктировали людей, а также и работников отдела.

10. Аппарат ППШ на польской территории схематически представляется в таком виде:

- А. Штаб —
ему подчинены:
- Б. Пункты —
им подчинены:
- В. Подпункты (Посты) —

Пункты были расположены в Копычинцах, Тарнополе, Ровно и (кажется) в Сарнах. Они являлись передаточной инстанцией — этапами для людей, направлявшихся на Советскую Украину и возвращавшихся обратно; там же имелись запасы агитлитературы и в незначительном количестве оружие, подрывные материалы и т.п. Начальниками пунктов были польские офицеры, а их помощниками — украинцы.

Подпункты имели задачей непосредственно переправлять через границу людей, оружие и литературу. Они же первыми принимали прибывавших с Украины. Каждому пункту было подчинено 2–4 подпункта, кои были расположены у самой границы. Первейшей обязанностью подпункта было подыскание и установление на советской стороне вблизи границы конспиративной явочной квартиры, которая играла в своем роде роль подпункта на советской территории, т.е. принимала и переправляла в обратную сторону прибывающих людей. При этом практиковалось в широких размерах использование контрабандистов, кои получали вознаграждение товарами из Польши. На подпунктах работали украинцы, и, кажется, имели помощниками поляков. Расположение большинства подпунктов мне неизвестно, а также не помню и общего количества таковых; из тех, что помню: Скала, Гусятин, Скалат (?), Подволочиск, в районе против м. Ямполья, вблизи Корца, Устье и против Олевска севернее линии железной дороги.

Конечно, все работавшие на подпунктах знали и не могут забыть (им нечего больше помнить) месторасположение бывших явочных квартир на советской территории. Раскрытие же последних могло бы дать

весьма ценные данные для выявления линий связи, если таковые были установлены вглубь страны, со всеми вытекающими последствиями.

Кто же из возвратившихся на Украину работал на подпунктах? Я знаю, наверно, только одного Каменецкого, бывшего зав[едующего] подпунктом в районе Ровно—Сарны и, кажется, Головка-Левецкий, тоже в районе Ровно, если он не был помощником начальника пункта в самом г. Ровно; в последнем случае он должен знать расположение подпунктов на своем участке. Помощником начальника пункта в г. Тарнополе был Кузьменко-Титаренко — тоже должен помнить места расположения своих бывших подпунктов, а также и лично работавших на подпунктах. Очень вероятно, что среди лиц, прибывших в составе эшелона генерала Янченко, также есть лица, работавшие на подпунктах, что можно проверить по списочному составу после показаний Кузьменко-Титаренко и Головка-Левецкого. Добротворский должен помнить пункт своего перехода при посредстве Грабовского в шелетовском направлении.

11. Схема организации разведывательных групп на территории Советской Украины мне не известна. Возможно, что она и была доложена мне, но, к сожалению, на разведывательную работу штаба я обращал слишком мало внимания по вышеуказанным причинам (слишком непродолжительный и к тому же заранее не определенный срок существования штаба, моя личная перегруженность другой работой и т.п.). Вообще, с переездом в г. Львов, когда, собственно, и развертывалась работа ППШ, я вполне полагался на Отмарштейна — человека, знающего свое дело, и, безусловно, преданного. Все же по памяти я представляю себе схему разведывательных органов на территории Советской Украины в таком виде:

А. Группа во главе с резидентом.

Б. В составе группы подчиненные резиденту агенты.

В. Линии связи (возможно только одни явочные квартиры вблизи границы).

Эти группы, наверно, расположены вблизи важнейших стратегических пунктов. В их задачи входило не только разведывание, но и диверсии.

Вот и все.

Полагаю, что специально по организации разведки больше знает Очеретько и, быть может, Пирогов.

Ю. Тютюнник

3 апреля 1929 года.

ГДА СБУ, спр. 73862-ФП, арк. 26—29 (зв.).
Рукопис.

№ 2

Витяг із записки начальника Секретно-оперативного управління ВУНК Ю.Євдокимова голові Київської губернської надзвичайної комісії Я. Лівшицю про надання історичної довідки щодо створення Всеукраїнського центрального повстанського комітету

13 липня 1921 р.

Лично

[...] 2. Необходимо в срочном порядке дать полный конкретизированный в персональном отношении обзор и ваше заключение по делу с историко-политической стороны, т.е.: а) Историю организации Ценповстанкома и ответвления УВО и др.; б) Когда, кем и где создана; в) Что сделано за период деятельности; г) Дислокация; д) Связи местные и закордонные и подчиненность, е) Откуда исходили директивы и указания; ж) Политическая окраска; з) Контакт с Петлюровскими [контрреволюционными] группировками, личный состав и персональная обрисовка-характеристика с биографической и политической стороны; и) Указать число партийных и Сов[етских] служащих в Военчастях; к) План работ, преследуемые цели, конечные цели; л) Расчеты и ставки; м) Фактическая сила; н) Связь с бандитами; о) Склады оружия, место и количество, происхождение; п) Авторитет Ценповстанкома перед ответвлениями; р) Популярность среди населения и на кого делались ставки; с) Связь с Красной Армией и т.д.

[...]

Сегодня делал доклад Политбюро. Интерес к делу большой. Выражено пожелание представление особо отличившихся товарищей к награде [...] НР 659/ш 13/VII. 21 г.

Нач[альник] сек[ретно]-опер[ативного] упр[авления] ЕВДОКИМОВ

Расшифровала КУЛАКОВА*

ГДА СБУ, ф. 65, спр. С-5880, арк. 29.
Машинопис. Завірена копія.

* Записка була передана по «прямому проводу».

№ 3

Витяг із записки голови Київської губернської надзвичайної комісії Я. Лівшиця начальнику Секретно-оперативного управління ВУНК Ю. Євдокимову про створення Всеукраїнського центрального повстанського комітету

[не раніше 13 липня 1921 р.]

Гор. ХАРЬКОВ ЗАВ[ЕДУЮЩЕМУ] СЕКРЕТНО-ОПЕРАТИВНОГО УПРАВЛЕНИЯ тов. ЕВДОКИМОВУ*.

[...] На Ваш № 659/ш во второй его части доношу:

1). По пункту А: Начало организации Всеукраинского Центрального Повстанческого Комитета, ныне нами ликвидированного, должно отнести к концу 1920 года, когда в украинских кругах, настроенных национально-шовинистически, проявилось сильное оживление. В это время появились активные одиночки, как Чепилко, Бугай, Комарь, Каротюк и другие, которые начали вокруг себя собирать группировки. На Киевщину стали прибывать представители от Петлюры и Тютюника, принявшие в этих группировках деятельное участие. В начале все действия этих группировок были разрозненные и руководились исключительно Уполномоченными от Петлюры по директивам последнего. В начале 1921 г. стало проявляться стремление к организации Центра, который бы принял на себя работу по объединению всех группировок и общему руководству ими. Вследствие разноречия во взглядах различных группировок некоторое время это слабо удавалось и только в начале марта по настоянию Чепилко было созвано Совещание из представителей отдельных группировок, на котором был поставлен вопрос о необходимости немедленной организации Всеукраинского Центрального Повстанческого Комитета. На этом усиленно настаивал прибывший в то время из за кордона Наконечный, а также Абраменко-Андрюх. На совещании присутствовало 10 человек: Чепилко, Наконечный, Комарь, Махиня, Суходольский, Каротюк, Онищук, Данчевский, Грудницкий и Абраменко-Андрюх. Собрание этой десятки было назначено в Софиевском соборе, а организационное совещание произошло в Пролетарском Саду. На этом совещании была избрана «пятерка», на которую была возложена вся работа по организации повстанкомов, руководству и инспектированию их, установление связи с другими губерниями и уездами, организация сети районных, волостных и сельских повстанкомов. Здесь же было определено и название этой «Пятерки», — «Всеукраинский Центральный Повстанческий Комитет» (Комитет Вызволения Украины).

* Так в тексті. Посада Ю. Євдокимова називалася «начальник Секретно-оперативного управління».

В состав его вошли: Чепилко, как председатель и членами: Наконечный — Уполномоченный по инделам, Махиня — Уполномоченный по внутренним делам, главным образом по организации ответвлений, Данчевский — Уполномоченный по связи и Грудницкий — Уполномоченный по военным делам. Абраменко-Андрюх в Комитет не попал, так как имел от Петлюры и Тютюника специальное назначение Инспектором Повстанческих войск УНР на территории Украины, каковым и остался до самого момента ареста. Комитет был построен по беспартийному принципу. Платформа его была формулирована кратко, как платформа УНР. Цели были определены:

- 1) Организация сети Повстанческих Комитетов.
- 2) Группировка вокруг этих Повстанкомов всех вооруженных повстанческих сил УНР.
- 3) Организация повстанческих ячеек по возможности во всех воинских частях.
- 4) Подготовка и поднятие вооруженного восстания в целях свержения на Украине соввласти.
- 5) Самая широкая агитация и популяризация Петлюры и Тютюника.
- 6) Подпольная организация гражданской власти в губерниях, городах, волостях и селах, через Повстанкомы и из среды Повстанкомов для того, что бы к моменту свержения соввласти можно было сразу приступить к Управлению Республикой.

Немедленно после избрания Центрповстанкома за кордон был послан Наконечный для регистрации его, утверждения состава и признания принятой платформы и целей, а также для получения информации, дальнейших инструкций и денег. Одновременно Наконечный должен зарегистрировать и явку Центрповстанкома в Киеве. Такими явками в то время были: Комарь, Каротюк и Махиня (на Махиню, кроме всего, были возложены еще и обязанности по информации). Ответвление УВО было создано почти одновременно с Всеукрцентрповстанкомом, через специального представителя от Петлюры галичанина — офицера Думина. Правильная связь УВО с Всеукрцентрповстанкомом была установлена в начале мая через специального присланного из-за кордона от Тютюника для этой цели галичанина Турянского.

По пункту Б: см. ответ по пункту А.

По пункту В: 1) Установлена связь с почтой и телеграфом; 2) Установлена связь с Мордалевичем, которому был выдан мандат как Командующему Северной группы Киевской губернии; 3) Была установлена связь с Орликом и со всеми главнейшими руководителями банд; 4) За время существования Центрповстанкома было создано 10 организационных и распорядительных заседаний; 5) Через нового вошедшего в Центрповстанком члена Гриня была организована Киевская Городская военная организация; 6) Через специальных Уполномоченных были

установлены связи почти со всеми губерниями Украины; 7) Губернии были разбиты на районы, в которые входили группы волостей и сел; 9) По всей сети повстанческих организаций была подготовлена гражданская власть; 10) Было назначено три срока для поднятия вооруженного восстания: 10 мая, 28 мая и 15 июня и все три раза отменялось по приказу из-за кордона; 11) Была установлена правильная и постоянная связь с закордоном, которая использовалась Петлюрой не только в целях повстанчества, но и военного и гражданского шпионажа; 12) Налажена связь с Савинковской орган[изацией].

По пункту Д: Связями местными и связями с закордоном являются все лица, фамилии которых перечислены в докладе (предыдущем), причем, все специально закордонные связи отмечены в докладе особо. Порядок подчиненности: Штаб Петлюры — Всеукраинский Центрповстанком — Уполномоченные от Петлюры и Центрповстанкома — губернские организации — Уполномоченные по районам — уездные организации — волостные организации и сельские ячейки. Некоторые бандитские группировки, как, например, банда Струка и некоторые повстанческие штабы, как, например, в Мотовиловке, в Боярке и другие, минуя Центрповстанком, подчинены непосредственно штабу Петлюры.

По пункту Е: Директивы и указания Центрповстанкому исходили от Петлюры и Тютюника, а по всем ответвлениям от Всеукраинского повстанкома.

По пункту Ж: Ярко выраженной политической окраски Всеукраинский повстанком не имел, ориентируясь исключительно на Петлюру и безоговорочно проводя его политику, включая в нее даже ориентацию Петлюры на французов и поляков и слабо возражая на проводимый в последнее время контакт Петлюры с Врангелем.

По пункту К: План работ и преследуемые цели указаны выше. Конечная цель захват власти, восстановление Республики УНР и объявление военной диктатуры (последняя линия проводится сторонниками Тютюника).

По пункту Л: Главнейшие расчеты Центрповстанкома строились на недовольстве масс и на симпатии масс к Петлюре и его политике (в последнее время весьма глубоко верили все главные руководители), кроме того, главнейшие ставки Центрповстанкома были — помощь Франции и Польши.

По пункту М: фактическую силу, которой располагал Центрповстанком учесть, конечно, невозможно, так как определить она могла только в момент вооруженного выступления, предположительная же сила: главнейшая — школа «Червонных Старшин», 402-ой полк и все ответвления организации УВО. Второстепенное все действующие банды и все вооруженные силы, какие удалось сгруппировать вокруг себя повстан-

комам. (Точного учета фактического наличия сил не знал и Центрповстанком, предполагалось, что могут опереться на Украине на 80—100 тысяч бойцов, но это количество должно подвергнуться большому сомнению). При подсчете сил Центрповстанком главнейшую надежду возлагал на стихию и на внезапность нападения.

По пункту Н: связь с бандитами была несомненная и теснейшая. Лучшей иллюстрацией служит то, что для связи с Орликом посылались члены Центрповстанкома, Бугай и Бендик-Ганджа.

По пункту О: Складов оружия, как указывалось в докладе, было зарегистрированных 3. Действительное количество складов и места хранения могут быть выявлены только в порядке детального следствия. Происхождение, главным образом, хищение из воинских частей, официальные получения путем подложных требований и унесенное с собой дезертирами, а также добытое бандами путем разоружения небольших отрядов. Довольно значительным источником являлись хищения оружия и огнестрельных из Киевского арсенала и артсклада.

По пункту П: Авторитет Центрповстанкома перед ответвлениями был, несомненно, достаточно высоким, так как централизация была проведена полностью.

По пункту Р: Популярность повстанкомов в среде населения была также достаточно высокой, но только в тех слоях и кругах, которые были близки к этим Повстанкомам. Установлено, что крестьяне всех слоев охотно укрывали членов повстанческих организаций. Тоже должно отметить и относительно городов в среде мещанства, мелких торговцев и иногда даже среди рабочих.

По пункту С: О связях с Красной Армией указано выше.

Дислокация и другие, не перечисленные здесь пункты, могут быть выявлены только в порядке детального следствия и будут сообщены дополнительно. По разработке периферии сведения будут даны в указанный выше срок сводками агентурной и следственной разработки.

ПРЕДГУБЧЕКА ЗАВСЕКРОПЕРОТДЕЛОМ

«___» 1921 года*.

ГДА СБУ, ф. 65, спр. С-5880, арк. 30—31.
Машинопис. Завірена копія.

* Записка была передана по «прямому проводу».

№ 4

**Інструкція Партизансько-повстанського штабу
при Головній команді військ УНР щодо формування
тимчасових органів виконавчої влади
на звільненій території України**

5 вересня 1921 р.

Таємно

НАКАЗУЮ: в справах внутрішнього управління всім органам влади військової і цивільної офіції по належності керуватися «Інструкцією провідникам повстанчого руху на Україні», затвердженою ГОЛОВНИМ ОТАМАНОМ ВІЙСЬК У.Н.Р. С. ПЕТЛЮРОЮ.

Начальник Партизано-Повстанчеського Штабу
ГЕНЕРАЛ-ХОРУНЖИЙ

Ю. Тютюнник

«5» вересня 1921 р.

ч. 84.

ІНСТРУКЦІЯ

Провідникам повстанчого руху на Україні щодо тимчасової організації влади в різних галузях державного життя.

І. В СПРАВАХ АДМІНІСТРАЦІЙНОЇ ВЛАДИ

§ 1. Повстанчий рух має своїм завданням нищити більшовицьку владу та її провідників і підготовляти ґрунт для своєї рідної законної влади УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНЬОЇ РЕСПУБЛІКИ.

§ 2. Після захоплення якоїсь місцевості, села чи міста, Начальник повстанчого війська, що обняв цю місцевість, оголошує в спосіб, який буде найбільш доцільним (скликання зборів на базарі, в церкві, друкованим наказом і т.п.), що повстанці ведуть боротьбу з чужоземною московською ворожою владою для установлення сталої і рідної влади УНР, національної, незалежної й демократичної Української Державности.

§ 3. Щоби запобігти руйнації народнього добробуту, яка завжди виникає під час боротьби та періоду безладдя в мент після повалення ворожої влади, Командуюч[ий] повстанським військом, що обняв певну місцевість, негайно встановляє тимчасову місцеву владу на підставі нижче наведених правил:

- а) в селах та невеликих містечках населення обирає сільського чи містечкового старосту, який остаточно затверджується волосною управою.

б) У волостях та великих містечках (де існувало так зване «Поселково-ве Управління» чи «Упрощеное» міське) Командуючий Повстанським військом, звільнивши дану місцевість, призначає волосну чи міську управу в складі Голови та двох помішників його: одночасово з призначенням такої Управи наказує не довше як в тижневий строк скликати волосні чи містечкові збори, на яких має бути обрана нова Управа: склад обраної Управи надсилається негайно на затвердження повітовій Управі, після чого вони приступають до виконання своїх обов'язків.

в) У повітах і губерніяльних містах Командуючий Повстанчим Військом, звільнивши повітове чи губерніяльне місто, призначає повітову чи міську Управу з найбільш поважних осіб в складі Голови і 4 членів, які негайно приступають до виконання своїх обов'язків: одночасово з призначенням такої Управи наказує їй не пізніш як в двохтижневий строк скликати повітовий з'їзд чи міські збори, на яких має бути обрана нова Управа: склад обраної Управи подається на затвердження Командуючому Повстанським районом, до якого входять даний повіт чи губерніяльне місто.

г) В губерніях Командуючий повстанською групою призначає губерніяльн[у] Управу в складі Голови та 4-х членів, які так само негайно приступають до виконання своїх обов'язків і перевибори яких мусять бути переведені в найближчий термін губерніяльним з'їздом, скликаним Головним Командуванням Повстанчого війська.

§ 4. Зазначені в попередньому параграфі цієї інструкції органи влади негайно перебирають всі права та обов'язки по Цивільному Управлінню в підлеглий їм місцевості.

§ 5. На ці виборні органи влади покладається відповідальність:

- а) За нормальний хід життя у всіх його галузях у підлеглий місцевості.
б) За охоронення і якнайкраще збереження всього державного, громадського та приватного майна, залишеного ворогом.
в) За своєчасне виловлення та припинення діяльності, як організації так і окремих осіб, ворожих У.Н.Р.

Для виконання цих обов'язків органи влади призначають своїх підпоручників, для керування по різних галузях життя і використовують залишені ворогом адміністраційні апарати зі всіма їх діловодством та документами, викидаючи з персонального складу цих апаратів ворожий Український Державности елемент та поступаючи з ним згідно з законом.

§ 6. За невиконання своїх обов'язків і за службові злочини місцева цивільна влада відповідає перед повстанським судом, до якого віддається наказом [Командуючого повстанчої] групи.

§ 7. Для здійснення догляду за діяльністю органів місцевої влади та для інструктування їх Командуючий повстанським військом призначає

своїх відпоручників на будь-який район по мірі звільнення території від ворога і обов'язково на повіт та губернію.

§ 8. В разі помічення в діяльності місцевих органів влади, порушення законів, наказів та розпоряджень повстанчої влади, перевищення чи бездіяльності влади або невідповідності розпоряджень місцевої влади державним інтересам, громадським користям і потребам, а також законним інтересам поодиноких осіб — відпоручники Повстанчої влади в залежності від обставин даної справи або вносить про це Начальникові Цивільного Керування, якому вони підлягають, або порушують карне переслідування перед Повстанчим Судом, згідно з § 9 цієї інструкції (§ 4 Уст. 2, наказ ч. 2)

§ 9. Всі розпорядження місцевої влади населення повинно виконувати точно і неухильно як накази військові. Всі особи, не виконуючі або порушуючі розпорядження місцевої влади караються Повстанчим Судом. справи відання до Повстанчого Суду належить Командуючому Повстанським військом, займаючим посаду не нижче Командуючого районом, а також їх підпоручника при Повітовій владі.

§ 10. Служба безпеченства організується на підставі статуту про Державну варту (закон від 4-го січня 1919 року ч. [25]), та окремої інструкції [...] органів безпеченства.

§ 11. Командуючі Повстанчим військом по обняття території видають накази щодо учоту та збереження державного й приватного майна [відбувших] власників, мобілізаційні списки, обов'язків населення, постачати повстанське військо харчами, підводами, одягом, зброєю і т.п., а також що до обов'язків всіх і кожного викрити ворогів УНР.

§ 12. Державне та приватне майно (§ 11) береться на учот і видається для охорони найближчим або найбільш зацікавленим в ньому громадам та громадським установам під їх відповідальність.

§ 13. Списки осіб, що підлягають заклику до війська є в більшовицьких установах, а тому потрібно вжити всіх заходів, щоб ці списки не було вивезено або знищено: в противному разі видається наказ про їх поновлення.

§ 14. Всі вимоги Повстанчого війська щодо грошових та натуральних повинностей здійснюються через органи місцевої влади.

§ 15. Населення повинно вказати й доставити до Повстанчого Штабу для суду всіх ворогів У.Н.Р.

§ 16. Повстанча влада мусить всіма заходами боротися з особами, що підкопують авторитет УНР, і особливо з ріжного рода погроми єврейськими і т.п. Погроми треба давити в корні рішучими засобами.

§ 17. Командуючі повстанським військом повинні мати на увазі, що деякі існуючі зараз установи можуть бути потрібними і припинення їх діяльності може шкідливо відбитись на господар[стві] краю, через те такі установи тимчасово продовжують свою працю під доглядом органів влади, з усуненням всіх осіб, прихильних до комунізму і ворожих У.Н.Р.

§ 18. Потрібно також пам'ятати, що в ріжного рода радах, комітетах та канцеляріях ворога знаходиться багато справ, списків і матеріалів цінних як для державної роботи, так і для боротьби з більшовицькою владою. Через це всі вказані справи, списки та матеріали потрібно зберігати.

II. ПОВСТАНЧИЙ СУД

§ 19. Повстанчі суди заснуються в повстанчих районах в міру потреби, але не менше одного суду на повіт.

§ 20. До компетенції Повстанчого суду належить — розгляд справи про всі карні вчинки, що їх заборонено карними законами, або розпорядженнями Повстанчої влади під загрозою кари.

§ 21. Винні в заподіянні карних вчинків віддаються до Повстанчого Суду Командуючим Повстанчим військом, що займає посаду не нижче Командуючого районом, або його підпоручниками при повітовій владі.

§ 22. Чинність Повстанчих судів продовжується аж до поновлення діяльності нормальних судів в даній місцевості.

§ 23. Порядок судового поступовання в Повстанчих судах визначається окремими правилами.

III. В СПРАВАХ ЗЕМЕЛЬНИХ

§ 24. Жодних змін у фактичному розподілі землі між населенням не допускається без згоди громади.

§ 25. Урожай належить тому господареві, який засіяв землю.

§ 26. Посіви зроблені селянами з примусу совітської влади, поступають в розпорядження тої громади, яка давала робітників, живий та мертвий реманент для засіву, за винятком тих випадків, коли ці посіви мали особливе значіння в інтересах держави та загальнонародного добробуту (досвідні станції, насіннові господарства, [з]разкові господарства, бурякові плантації і т.п.). Організація дальших робіт на цих участках, а також вирішення справи про призначення й розподіл урожаю з таких посівів, покладається на органи повітової влади під керівництвом загальної влади.

§ 27. Посіви на землях бувших комун поступають в розпорядження тих, хто обробляв ці участки (§ 25), але [із] забезпеченням, в міру можливості, повернення державі тої допомоги, комунам, що бу[л]а зроблена совітською владою. За виконанням цьому стежать громади під загальним керівництвом повітової влади.

§ 28. Посіви на землях совітських господарств поступають в розпорядження влади як майно державне.

§ 29. Посіви на землях при містах, котрі були зроблені заходами совнархозу (ко[л]хозів), поступають в розпорядження влади, яка на певних умовах може передати їх в дальше порядкування міст.

Примітка I. Живий реманент, що знаходиться в господарствах, зазначених в §§ 27, 28, 29, особливо племена худоба, зберігаються в спосіб, який буде знайдено за найкращий тими, хто приймає господарство.

Примітка II. Громади чи установи, які прийняли господарств[а], зазначені в §§ 27, 28, 29, складають відповідні акти про кількість десятин посіву, врожаю з них, живого й мертвого реманенту, з зазначенням осіб, що прийняли на охорону той реманент або племену худобу.

§ 30. Землі запасного земельного фонду, заняті під садиби, залишаються в користуванню тих, хто їх посіяв.

§ 31. Повітова влада дбає про те, щоби буряки для цукроварень і картопля для гуралень були своєчасно оброблені.

§ 32. Кінські заводи та заводські стайни, злучні пункти та племена худоба, повинні бути збережені в окремих маєтках в складі стад.

§ 33. Повітова влада дбає, щоб досвідні станції, школи з маєтками при них та поля були збережені з відповідними при них апаратами.

IV. СПРАВИ ЛІСОВІ

§ 34. а) Всі ліси є державна власність і підлягають керуванню урядових установ: тільки невеличкі частки, що, входячи в склад господарств трудового типу, хозяйствено невіддільно сполучені з ними і не мають державного чи господарчого значіння, можуть бути у приватному користуванні, підлягаючи в той же час пильному технічному догляду з боку урядових установ, що до правильности рубок, і взагалі лісових користувань.

б) Ліси захистні — себто ті, що захищають ґрунт від розмивань, коло річок, ярів тощо, або ж скріпляють пісчані чи інші не міцні ґрунти, чи затримують рух сусідніх пісків, також тим, що охороняють дерева річок, ярів тощо, від висихання та інші подібні, як маючі державне значіння, незалежно від розміру їх площ підлягають керуванню урядових установ.

в) Ліси громадські (міські, селянські, недільні, тощо) можуть залишатись в користуванні громад, але також при умові виконання всіх технічних умов, що до правильности користувань — за чим мають стежити лісові урядові установи.

§ 35. Розкорчовки лісових площ для повернення їх в інші угоддя не допустимі.

§ 36. Органами адміністративно-технічного керування лісами є: губерніяльні лісничі, повітові та місцеві лісничі, які призначаються з осіб, з фаховою підготовкою й керують лісами на підставі технічних інструкцій.

§ 37. Головним завданням цих органів, як у відповідних випадках і загальної влади є:

а) збереження в цілості всього лісового майна;

б) правильне з технічного боку, на підставі існуючих технічних інструкцій, визначення розмірів і способів лісових користувань (руба[ного], запасів тощо);

в) встановлення і підтримання всіма лісовими установами належного порядку, що до провадження грошових операцій і рахівництва, а також і всього діловодства.

г) встановлення правильних цін за відпускаємий ліс відповідно цінам на інші предмети споживання: ціни встановлюються головною лісовою комісією (пункт «д»);

д) урегулювання справи забезпечення ріжних споживачів, державних громадських установ, промислових підприємств та населення в потрібному розмірі лісовими матеріалами та паливом в спосіб скликання головної і повітових та місцевих Лісових Комісій, в складі представників місцевої влади, лісових установ та відповідних громадських органів.

§ 38. До охорони лісів від самовольних користувань (порубів, випасів тощо) мусить бути притягнуто в допомогу лісовій адміністрації місцеве сільське населення в особі громадських установ. Серйозна увага мусить бути звернена на охорону молодого лісу, як природнього так і особливо штучного походження, від усяких ушкоджень і в першу чергу від випасів.

§ 39. При всіх відпусках ліс мусить бути оплачений споживачами.

Примітка: а) відпуски лісу в установлених формах для задоволення потреб державних (також військових) та потреб народних шкіл переводиться по окремих рахунках в борг.

Примітка: б) На відбудування осель зруйнованих військовими подіями тощо, ліс в разі потреби може відпускатися в борг в кількості по масі не більше 1—4 куб. сажи, на одно господарство в залежності від лісистости району, запасу придатного до відпуску лісу та інших обставин на підставі постанов зазначених в п. «д» § 37 Повітових Лісових Комісій під загальним керівництвом Головної Лісової Комісії.

Примітка: в) На задоволення потреб бідних кіл трудового населення (інвалідів, бідних вдов, погорільців тощо) ліс може відпускатися по зниженій ціні і на будування в кількості по масі не більше зазначеної вище в пр. «б», а на опал не вище норм вироблених повітовими і затверджених Головною Лісовою Комісією для ріжних місцевостей в залежності від усіх місцевих обставин. Пониження цін допускається до 50 %.

Примітка: г) В інших випадках ліс відпускається на загальних підставах з оплатою вартости його по установлених цінах.

V. В СПРАВАХ НАРОДНОЇ ОСВІТИ

§ 40. Відпоручник Повстанчої влади мусить покликати до життя ті діючі чинники освітньої справи, які є на місцях і, в першу чергу, відновити діяльність Повітового Комісара Освіти, призначеного українською владою.

§ 41. В разі не оказється на місці Повітового Комісара Освіти, призначеного Українською Владою за попередніх часів, відпоручник По-

встанчої влади скликає Правління вчительської повітової спілки і, після рекомендації відповідного кандидата, призначає його тимчасовим повітовим Комісаром Освіти.

§ 42. Коли б не оказалось Правління учительської повітової спілки, відпоручник скликає наради місцевих культурно-освітніх діячів і після їх рекомендації призначає тимчасового повітового Комісара Освіти.

§ 43. На випадок, коли би повітовий Комісар Освіти, що його призначено було Українською владою за попередніх часів, був би скомпрометований, як прихильник комуністичної влади і відпоручник мав би сумнів про його попередню діяльність, він повинен скликати Правління повітової вчительської спілки чи нараду культурно-освітніх діячів, коли немає спілки і після їх рекомендації призначає на уряд Повітового Комісара Освіти іншу особу, по можливості з вищою освітою.

§ 44. Після видання наказу про призначення Комісара Освіти освітніми справами керує й несе за них відповідальність повітовий Комісар Освіти.

§ 45. Всякі заходи, що торкаються культурно-освітньої справи і вчителства, повинні провадитись через повітового Комісара Освіти.

§ 46. Відпоручники Повстанчої влади мусять давати всяку допомогу повітовим Комісарам Освіти в їх службових справах.

§ 47. Відпоручник сам безпосередньо не веде ніяких грошових сунків з місцевим вчителством, а лише видає повітовому Комісарові Освіти аванси, який вже сам веде виплату грошей і відчотність.

§ 48. Відпоручник повинен допомагати Комісарові Освіти у відбудованні зруйнованих шкіл і їх ремонту, а також в тім, щоб військові відділи не займали, по можливості, шкіл та просвітанських будинків, а також щоб вживались заходи до охорони бібліотек, шкільного приладдя та іншого шкільного майна.

§ 49. Повітовий Комісар Освіти керує всіма повітовими справами повіту*, згідно закону У.Н.Р. про шкільне управління від 24-го лютого 1919 року.

§ 50. Повітовий Комісар Освіти коли найде потрібним, може покликати до діяльності повіту шкільну управу в повному складі або частково.

VI. В СПРАВАХ НАРОДНЬОГО ЗДОРОВЛЯ ТА ОПІКУВАННЯ

§ 51. Вважаючи на те, що справи медично-санітарні та опікунські — аполітичні, усі установи й заклади цих галузів життя мусять залишитись з їх апаратом та діловодством і провадити далі працю без перерви.

§ 52. Комісії й комісари, що керували цими установами (нарздриви і собези) та закладами (шпиталі, притулки та інше) усовуються, на їх

* Очевидно мала місце описка. Замість слова «повіту» повинно бути слово «освіти».

місце тимчасово призначаються колегії, або особи в порозумінні з місцевими громадськими українськими організаціями, або населенням, по можливості, з тих осіб, що працюють в тих установах, як фахові люди.

§ 53. Беручи на увагу, що всі ці установи удержувалися окупантами на кошти держави, треба, щоб вони удержувалися і на наші державні кошти до того часу, поки з'організуються органи місцевого самоврядування.

§ 54. Всі відділи Українського Товариства Червоного Хреста та місцеві українські громадсько-благодійні організації поновляють свою діяльність і користуються підтримкою Української влади, не допускаються до участі в цих установах лише особи, скомпрометовані прихильністю до комуністичної влади: з цими особами поступається згідно з установленими правилами.

§ 55. Родини козаків, старшин та урядовців, що перебувають з Урядом У.Н.Р. на еміграції, користуються з виключних прав на негайну допомогу від Української Влади.

VII. В СПРАВАХ РЕЛІГІЙНИХ

§ 56. Пам'ятаючи на велику релігійність селян на Україні, до релігійних справ треба ставитися обережно; варто маніфестувати і свою релігійність: правити де потрібно молебні, панахиди і живі служби Божі.

§ 57. Організувати скрізь церковні братства: в селах парафіяльні, в повітових містах повітові. Найпершим завданням братств є відродження Автокефалії Української церкви (українізація церкви, служба Божа на українській мові або українською вимовою). Проповідь на українській мові, діловодство тільки по-українськи, збор по церквах на українські потреби.

§ 58. Закладати по повітах повітові церковні ради: з двох духовних, трьох мирян та двох представників від повітового церковного братства. Повітова церковна рада працює по українізації церкви в повіті.

§ 59. В губерніальних містах організується губерніальна церковна Рада з п'яти членів, на підставі закону 1920 року.

§ 60. По всіх церквах, на всіх службах поминати у відповідних місцях УКРАЇНСЬКУ НАРОДНЮ РЕСПУБЛІКУ, ГОЛОВНОГО ОТАМАНА, УРЯД І СЛАВНЕ КОЗАЦТВО.

§ 61. Відновлені церковні Ради повинні подбати про виявлення ворожого У.Н.Р. елемента серед церковних осіб.

VIII. В СПРАВАХ ШЛЯХІВ ТА КОМУНІКАЦІЙ

§ 62. Всі залізниці, шосові шляхи, водні в районах повстання підлягають Головному Штабу Партизано-Повстанчеських військ через Транспортний відділ.

§ 63. Для досягнення найбільшої пляномірності й систематичності праці особливо на залізницях, в кожному осередкові адміністрації приказом штаба призначається один із адміністраторів головним по району, який відповідає за всю роботу залізниць по всім службам.

§ 64. Головним адміністратором в районі призначається Начальник Відділу Служби Руху. Зі всякими вимогами військові не мають права безпосередньо зноситись з представниками різних служб, а направляють свої вимоги до Головного Адміністратора — Начальника Відділу Служби Руху.

§ 65. Всі накази військово-повстанчі виконуються залізничниками, яко оперативні військові накази з відповідальністю перед військовим Судом.

§ 66. Під час повстанчого наступу залізничники повинні вживати всіх засобів для утруднення більшовицьких комунікацій: телефонних та телеграфних зносин, підвоз військ, амуніції, постачання й інше а також унеможливити вивіз більшовиками рухомого складу майна, бойового знаряддя тощо.

§ 67. Після залишення станції більшовиками всі служачі мусять з'явитися на місця служби. Місцева адміністрація залишає по своєму вибору необхідну мінімальну кількість робітників по фактичній потребі, а решту відпускає додому, до з'ясування їх становища спеціальною комісією. За час ненаходження зазначених служачих на роботі, платня не полагается. Відпущені служачі й робітники мусять залишити свої адреси і по першому заклику їм на станції з'явитися в розпорядження Комісії.

§ 68. Кожен залізничник повинен вживати всіх засобів до збереження залишеного більшовиками як залізничного, так і військового, а рівно ж і приватного майна. Ніякі заяви про розграбовання прийматись на увагу не будуть. Для досягнення цього пропонується:

- а) зберігати паровики й вагони від ушкодження й розграбування окремих їх частин;
- б) все залишене в вагонах майно, коли не буде окремих наказів військової влади про відправку його в другі місця або про передачу куди-небудь[,] вигрузити в пакгаузи по згоді з військовою владою, охороняти власними засобами;
- в) за цілість майна вивантаженого в пакгаузи, як рівно ж і залишеного в вагонах або складах і рампах, відповідають всі залізничники даної станції, в першу чергу адміністрація;
- г) на все майно повинні бути складені описи й акти, підписані не менше трьома старшими адміністраторами, по можливості різних служ[б,] а також і військовим представником. Майно для схоронення повинно [бу]ти здано під розписки, щоб були особи безпосередньо відповідальні за цілість даного майна;

д) на випадок передачі куди-небудь майна по розпорядженню чи то військової чи залізничної влади мусять обов'язково бути складені акти і приложені писемні розпорядження.

§ 69. Всі грошові суми, що залишаються у залізничної адміністрації чи в окремих осіб, себто: станційна уторика, аванси і інше, повинні бути перевірені в комісії зі складанням актів і хоронитися в касах. Витрачення цих сум допускається лише з відома Військової влади і за персональною відповідальністю витративших гроші адміністраторів. Про необхідність витрат складаються акти.

§ 70. Зараз же після залишення більшовиками даної станції чи участка всі залізничники мусять вжити енергійних засобів до налагодження телефонних і телеграфних зв'язків і то не лише по залізницях, але навіть і по державних дротах[,] ремонту колії і переводів, поворотних стругів, водопостачань брокіровки, централізації освітлення мостів і т.д. Вживати всіх заходів до найскоршого відновлення руху.

Примітка. Все зазначене в цьому акті повинно робитись тоді, коли мається певність, що це буде сприяти успіху повстанців, і не може бути використано більшовиками. В випадку знаходження в межах залізниць Військової влади таке розпорядження буде видане військом, в випадку відсутності Військової влади цю ініціативу мусить взяти на себе адміністрація.

§ 71. Майстерні, депо, склади, електричні станції, негайно повинні розпочати свої функції особливо по ремонту рухомого складу і разом з чисто залізничною працею провадити працю по улаштуванню бронепотягів по вимогам Військової влади.

§ 72. При необхідності пропонується притягати до служби залізничників і не по своєму фаху їх кількості вільних від робіт по своєму прямому призначенню. В випадку потреби притягнення до робіт місцевого населення, звертатися за допомогою до повстанчої адміністрації, яка мусить вимоги задовольнити.

§ 73. Відповідна залізнична адміністрація повинна дбати про забезпечення залізниць своїми заходами, при допомозі військових опалом, [шмаром], гасом і іншими матеріялами, потрібними для провадження руху і праці.

§ 74. Всі постачаючі залізницю дровами і іншим лісовим матеріялом організації як залізничні, так і приватні повинні продовжувати свою працю і вести строгий учот як тих, що залишилися після більшовиків, так і тих, що будуть виробляти[сь] на ново, а також хоронити всі грошові й матеріальні відчоти за часи тої чи іншої влади.

§ 75. Кошти на видатки експлоатаційні, відбудівельні, постачальні, а також і утримання службовців буде видаватися [за авансами] по змозі Повстанчою Владою. На випадок відсутности у Військової Повстанчої Влади потрібних коштів належить прибігати системи боргового по-

квітування або зако[нних] реквізіцій на підставі порядку, який буде указаний Військовою Повстанчою Владою.

§ 76. В випадку, коли з майстерень вивезена яка-небуд[ь] машина, а вона являється конче необхідною для ремонту рухомого складу, може бути переведена реквізіція на загальних підставах.

§ 77. В випадку необхідності організації залізничної охорони, для охорони залишеного майна, утворити її в порозумінню з Повстанчою Владою із звільнених залізничників, певних як з національного, так і з морального боку.

§ 78. Злочиний, взагалі шкідливий і ворожий українській справі елемент передається Повстанчій Владі, яка усовує злочинців на полосу відчуження.

§ 79. Рух потягів, як особових, так і комерційних може провадитись тільки лише за згодою Транспортного відділу Головного Повстанчого Штабу. Військовий рух провадиться по вимогам місцевої військової влади до вступу Транспортного Відділу до керування.

§ 80. Тарифами користуватись належить більшовицькими по ставкам, які будуть оголошені Транспортним Відділом Повстанчого Головного Штабу.

§ 81. Продовольче питання служачих буде вирішене в той спосіб, який буде при даних умовах найзручнім і можливий для виконання повстанчою владою.

Примітка. Необхідно залишити штат служачих, маючи на увазі пересічно три пари потягів. Докладні відомості про штати будуть розіслані до відома всім адміністраторам.

ІХ. В СПРАВАХ ПОШТИ ТА ТЕЛЕГРАФУ

§ 82. Всіма засобами досягати технічного поладження і відбудування технічного апарату на Україні, для чого провадити працю з можливо більшою затримкою кореспонденції, особливо урядової та військової, а саму затримку пояснювати зіпсованістю апаратів та інших технічних засобів та приладь, ветхістю та зруйнованістю дротів. В цей спосіб за рахунок совітської влади відремонтувати і привести до належного стану технічний апарат відомства, зруйнований військовими подіями, а також підсилити [завоз] технічних приладь, які будуть необхідні при поверненні на Україну Української Влади.

§ 83. Під час повстання на Україні проти окупаційної влади всіма засобами позбавляти керуючі органи окупаційного війська телеграфних і телефонних зв'язків шляхом об'єднання проводів, руйнування їх і іншими способами, які вживались по вказівкам Міністерства під час боротьби з Денікіним.

Примітка: Місця з'єднання й руйнування мусять бути відомі технічним силам українським для швидкого налагодження зв'язку, коли прийде Українська Влада.

§ 84. При відступі російських окупантських військ всіма засобами перешкоджувати вивозити з установ апаратів і приладь, ховати їх в певні місця і передавати на схованку повстанцям.

Для більш успішного переведення цієї праці українські організації П/Т робітників повинні бути в найтіснішій контакт з українськими повстанчими організаціями.

Примітка: Передати керуючими повстанчими військовими організаціями телеграфні шіфри окупаційної влади і періодично давати відомості і дисльокацію окупаційних військ, перехоплюючи ці відомості контрольними апаратами.

§ 85. Після, як повстанчі війська, об'єднавшись між собою під одну владу, опанують повний терен і міцно тримають його в своїх руках, поштово-телеграфний апарат мусить негайно відновляти свої функції в повній мірі. Для цього всі зруйновані зв'язки мусять бути негайно поладжені, переключені та з'єднані. Лінії урегульовані і пушені в діло. Заховані апарати й приладдя мусять бути установлені на місце дії. До відновлення руху залізниць відновити рух пошти способом перевози пошти кіньми.

§ 86. В праці керуватись наказами й розпорядженнями Міністерства Пошт та Телеграфів У.Н.Р., що були надруковані і свій час оголошені в Вістнику Міністерства Пошт і Телеграфів, а також розпорядженням, переданим Міністерством через Поштово-телеграфні округи.

Коли життя буде вимагати певних нових заходів, або виникнуть питання, які не передбачені цими розпорядженнями, негайно звертатись за вказівками до найближчих керуючих органів відомства.

Х. В СПРАВАХ НАРОДНЬОГО ГОСПОДАРСТВА

а. Внутрішній торг.

§ 87. Оголошується повна воля внутрішнього торгу. Недопускається ніякої заборони чи регулювання внутрішнього торгу.

б. Промисловість.

§ 88. Підприємства належать власникам їх. Ніяких заборон власникам ступу їх до розпорядности своїми підприємствами не допускається.

§ 89. В разі відсутности власників можливо тимчасове удержавлення підприємств для пушення в рух.

§ 90. При потребі допускається фінансування державою підприємств відповідно місцевим умовам.

§ 91. Організаціями Управління тимчасово удержаними підприємствами установлюється в залежности від місцевих умов, але по можливості одноманітно і з участю представництва від робітників та підприємців.

§ 92. Державний саботаж дає право на тимчасове удержавлення підприємства.

§ 93. Не допустимі жодні переміщення машин чи іншого приладдя з одного підприємства до другого без згоди на це власників.

§ 94. Продукти промисловости можуть відбиратися владою по цінах добровільно установлених.

§ 95. Допускається пущення з рук гуралень та продаж спирту, причому має бути встановлена одна ціна на всій занятій території.

§ 96. Мусять провадитись підготовчі роботи по забезпеченню цукроварень для майбутньої цукрової компанії.

§ 97. Захоплений цукор зберігається.

в. Монополія.

§ 98. Державними монополіями є лише монополії на цукор та спирт.

г. Державні розрахунки.

§ 99. Всі матеріяли, заготовлені на державні кошти, рахуються власністю Держави.

§ 100. В разі часткового фінансування підприємства, Держава може забрати або відповідну частину продуктів, або закупити з відповідною знижкою.

§ 101. Власники мілітаризованих по постанові урядового представництва та військової влади підприємств дістають від Держави компенсації відповідно нормальним місцевим умовам.

д. Державне майно.

§ 102. Все захоплене від більшовицької влади май[н]о, або оплачене нею рахується державним майном УНР.

§ 103. Все реквізоване більшовицькою владою майно вважається державним і повертається власникам лише в разі доказаности законним порядком його приналежности.

§ 104. Все державне майно негайно береться на учот і витрачається лише на підставі розпоряджень влади і під відповідним контролем.

е. Учот.

§ 105. По всіх зазначених в попередньому (§ — *Авт.*) операціях має вестися відповідне діловодство і точний учот.

ж. Статистика.

§ 106. На всьому звільненому терені негайно мають збиратися статистичні дані, щодо стану промисловости, запасів матеріялів, цін на продукти, робочу силу та по господарству взагалі, а також відносно негайної потреби народної господарки, щодо продуктів та технічних засобів.

з. Компетенція органів народнього господарства.

§ 107. До компетенції Уповноваженого по продовольчих справах належать функції більшовицьких продорганів, які відповідають загальному напрямку економічної політики УНР, а також справам зібрання та охорони залишеного більшовиками майна та розподілення його. Крім того, на Уповноваженого по продовольчим справам можуть бути покла-

дені і інші функції окремими розпорядженнями чи інструкціями центральної влади.

§ 108. По справах промисловости негайно відновляється інститут фабрично-заводських інспекторів.

§ 109. До компетенції фабрично-заводських інспекторів відносяться всі ті функції, що покладені були на них попередніми не більшовицькими законами, крім функцій по охороні праці...

(Зміст § 110–120 та частини § 121 зазначеного документу не зберігся. Розділ XI, який бере початок в межах цих §§, ймовірно, має назву «В СПРАВАХ РОБІТНИЧОЇ ПОЛІТИКИ». — *Авт.*)

§ 121. ... [з]аходів для боротьби з саботажем та для збільшення продукційности, а також виявити ворогів УНР з поміж членів робітничих організацій.

§ 122. Воля зібрань, слова друку забезпечується всім робітничим організаціям на рівні з іншими громадянами УНР, згідно з діючими законами.

§ 123. Відповідальність робітничих організацій як і окремих осіб за протидержавні вчинки встановлюється діючими законами УНР нарівні з відповідальністю інших громадян УНР.

§ 124. Місцеві агенти цивільної влади в справах праці мають ділати (діяти. — *Авт.*) в контактї й порозумінню з робітничими організаціями, притягнувши останніх через референта праці до активної роботи:

- а) в справах встановлення ладу, порядку й нормального трудового життя місцевої людности;
- б) в справах відновлення промисловости й транспорту, відкриття майстерень для обслуговування господарчих потреб селянства;
- в) в справах налагодження виплати робітникам заробітної платні;
- г) в справах налагодження харчування робітників та їх дітей (школи, притулки й т.п.) постачання робітничих кооперативів.

§ 125. Для організації постійних органів для переведення робітничої політики Управою призначається референт в справах праці.

Примітка: Призначення референтів праці відбувається за порозумінням з робітничими організаціями.

§ 126. По справах охорони праці референтами праці мусять бути ужиті заходи, що до перетворення більшовицьких установ по соціальному забезпеченню робітництва в каси хорих, які ділають на підставі існуючих законів УНР та цієї інструкції.

§ 127. Всі роботодавці (приватних, державних і громадських підприємств, організацій чи установ) обов'язані зголосити своїх працівників до каси хорих.

§ 128. Каса хорих починає свою діяльність з менту оголошення 500 членів Каси.

§ 129. До менту початку функціонування Каси хорих оголошення приймаються референтом праці.

§ 130. Каса хорих утворюється на терені повіту, при чому в повіті не може бути більш, як одна Каса.

§ 131. Вкладки за оголошених вносять роботодавець в розмірі 10 % заробітку, причому до суми заробітку прираховується вартість натуральної оплати, де така переводиться.

§ 132. На повітові Управи покладається обов'язок догляду за тим, щоби роботодавцями приписи цієї інструкції, що до оголошення працюючих та внесення оплати, точно виконувалися.

§ 133. Справи конфліктні між працівниками та роботодавцями вирішують паритетні комісії з представників роботодавців і відповідних робітничих організацій, які скликаються референтом праці.

§ 134. В справі ринку праці лишається в силі дотихчасові не більшовицькі закони про біржі праці.

§ 135. В справі охорони праці референт праці приймає на себе всі функції попередніх фабрично-заводських інспекторів в частині, яка торкається охорони праці та комісарів праці.

§ 136. Фабрично-заводські комітети діють на підставі закону від 22 квітня 1917 року.

§ 137. Професійні спілки і всі інші робітничі організації обов'язані в строк, установлений референтом праці, подати відомости про свою назву, завдання, адресу, район діяльності, склад правління і адреси членів.

§ 138. Права юридичної особи мають ті організації, статuti котрих затверджені або зареєстровані до більшовицькою владою. Усі інші організації можуть набути ці права після реєстрації.

ХІІ. В СПРАВАХ ФІНАНСОВИХ

§ 139. В районах, звільнених від окупації радянської влади, управа того району призначає референта по справах фінансових. Повітовий референт безпосередньо підлягає Губерніяльному Референтові.

§ 140. Референт по справах фінансових негайно оголошує припиненню діяльність фінотделів та інших фінансових установ совітської влади: разом з тим відновляє ті інституції фінансового відомства, що були чинними при владі У.Н.Р.

§ 141. Закликає до праці вищих урядовців, що стояли на чолі місцевих інституцій Міністерства Фінансів: управителів митниць, фінансових палат акцизних управлінь, податкових інспекторів, губерніяльних та повітових скарбників, управителів відділів державного банку та державного земельного банку. Коли б вищих урядовців не було, закликає найближчих їх помічників.

§ 142. Цим урядовцям доручається тимчасове, до окремого розпорядження центральної установи відомства фінансів формування інституцій в стислому, необхідному для праці на перші часи складі співробітників.

§ 143. Перебирає від совітських фінансових установ і підлеглих їм інституцій та переводить учот всіх справ, [майна], грошових знаків і

інших цінностей, (зазначаючи детально всі роди та купюри) про що складає акти за своїм підписом і підписами не менше як двох вищих урядовців місцевих фінансових установ української влади.

§ 144. Всі грошові знаки, а також всякого рода цінності референт здає в місцеву скарбницю в депозит Губерніяльного референта по справах фінансових. Губерніяльний референт негайно повідомляє про всі такого роду поступлення Цивільне Керування Штабу, чи за відсутністю зв'язку — групи. Розпорядником цих поступлень являється Цивільне Керування П.П. Штабу, чи з його доручення — групи. В разі екстрених потреб, що вимагаються державними інтересами чи військовими подіями, таке право надається і Губерніяльному референту за його особистою відповідальністю і за згодою губерніяльної управи. Про всі такого роду видатки губерніяльний референт негайно повідомляє Цивільне Керування Штабу з відповідною мотивівкою.

§ 145. Референт по фінансових справах оголошує не обов'язковими до прийняття, як в урядових інституціях, так і промеж населенням всіх грошових знаків, крім українських (гривні й карбованці).

§ 146. Податкові органи Української влади негайно приступають до упорядкування всіх книг та рахунків за попередній час, а також до з'ясування складу платників по всіх видах простих прибутків за біжучий рік, виконуючи поруч з цим які особи чи інституції, якого роду податки і в яких розмірах сплатили як грішми так і натурою.

§ 147. В селах та волостях всі справи щодо податків до того часу, поки будуть видані нові закони, покладаються на волосні управи під доглядом і керуванням податкових інспекторів.

§ 148. Органи акцизного відомства негайно упорядковують всі книги та рахунки за попередній час: разом з інспекцією цукрових та горільчаних справ беруть участь в перевірці кількості й якості залишеного після ворога на заводах цукру й спирту і ці відомості негайно надсилають до Цивільного Керування Штабу, разом з тим обкладають акцизом всі продукти, що по законам УНР підлягають такому обложенню.

§ 149. Вивіз за кордон ріжного краму, а рівно ж збіжжя, цукру, спирту, скоту — для приватних осіб без особливого для кожного конкретного випадку дозволу Центральної влади забороняється до відповідного розпорядження.

§ 150. До того часу, поки Центральною владою не буде видано нове розпорядження, діяльність інституції державного банку, державного земельного банку, а також ошадних кас не відновляється. Так само не дозволяється відновляти діяльність всіх приватних та громадських кредитних закладів.

§ 151. Відновлені інституції фінансового відомства повинні скласти в найкоротшому часі всі відомости, про кількість служачих даної установи, розмір роботи і стан в відновленню тієї галузі фінансового господарства, яка стосується відповідної установи.

§ 152. Складені на підставі попереднього артикулу цієї інструкції відомости надсилаються до Цивільного Керування П.П. Штабу.

Начальник Цивільного Керування Підполковник *Й. Доброворський*

Начальник Адміністраційно[го] Відділу член Ради Міністрів Внутрішніх справ *С. Куриленко*

Начальник Транспортного Відділу Інженер *В. Яновський*

Начальник Економічного Відділу Інженер *О. Красовський*

Начальник Загального Відділу [підпис нерозбірливий]

ГДА СБУ, спр. 66646, т. 22, арк. 8–15. Машинопис. Оригінал.

№ 5

Схема дислокації повстанських загонів станом на 1 жовтня 1921 року

Схема Ч. Д[уже] Таємно

Дислокація загонів на 1 жовтня 1921 р.

Ч.	Район та назва загонів	Багнетів	Шабель	Гарматів	Кулеметів	Район подій	Примітка
1	1 група 2 район Махно	-	-	-	-	Миколаїв. та Лисаветград[ський] повіт	По відомостям та большев. прес. загін Махна знищено, а його забито
2	3 район Козлик	-	-	-	-	[Верхнедніпр.] повіт	Про сили не відомо
	4 район						Відомості старі
3	Хмара Чиг[ирин]	-	400	-	10	Чигирин[ський] повіт	

4	Нестеренко	-	400	-	н. в.	Холодн[ий] Яр. Чорний ліс	
5	Березняк	-	150	-	н. в.	Чорний ліс	
6	Ярошенко	-	400	-	2	[Вишнепіль]	
7	Пантеля	-	-	-	-		
8	Ількевич	100	50	-	1		
9	Залізняк	100	50	-	1		
10	Іванов	-	250	-	2	Бобринець	
11	Батрак	-	150	-	2	[Вишнепіль]	
12	Пугач	-	50	-	-		
	Разом в 4 районі	200	1900	-	18		
	5 район						
13	Заболотний	1000	500	3	22	Балта, Ольгопіль	Резерв. Таємні сотні до 1500 [козаків].
14	Коваленко	100	160	-	-	Ольгопіль	[Входить до] складу загон[ів] Заболотного
	Разом в 5 [районі]	1000	500	3	22		
	Разом в I групі	1200	2400	3	40		
	II група 6 район						
15	Проскур[івський] партизани	300	-	-	-	Городок Под.	Не перевірено
16	Хмара Летич[ев]	30	-	-	-	Летичев і Літ[инський] повіт	
	Разом в 6 районі	330	-	-	-		
	7 район						
17	Дегтяр	100	-	-	-	Уманщина	Відомості старі
18	Стримський	-	-	-	-	Бердич[івський] і Сквирський пов.	Про сили не відомо.
19	Карий	-	100	-	-	Бердич[івський] і Вінницький пов[іт]	Частина піших. Склад загону зараз змінився значно

20	Лихо Гайс[ин]	-	-	-	-	Гайсинщина	Про силу не відомо
21	Хмара Гайсин	-	-	-	-	--	Є чутки, що Хмару забито
	Разом в 7 рай[оні]	100	100	-	-		
	8 район						
22	Дерещук	-	-	-	-	Жашків. Уманщина	Про силу не відомо
23	Бондарчук	-	300	-	8	[Черкаський] повіт	Відом[ості] старі
24	Загородний	-	500	-	6	Черкас[ький], [Чигиринський] пов., півн[ічна] Херсонщина	
25	Ярий	60	-	-	-	Канівщина	Відом[ості] старі
26	Голий	-	100	-	-	--	Відом[ості] старі
27	Завзятий	100	-	-	-	Київський повіт	Відом[ості] старі
	Разом в 8 рай[оні]	160	900	-	14		
	9 район						
28	Панченко	-	80	-	н. в.	Бердич[івський] пов., далі – не розбірливо.	
29	[Трейко]	-	50	-	-	Сквир[ський], Бердич[івський] пов.	По деяким відомостям до [певного часу] усі [з'явля]ться до Карого
	Разом 9 рай[он]	-	130				
	10 район						
30	Підкова	-	-	-	-	Трип[ілля]	Про сили не відомо
31	Волошин	-	-	-	-	Корост[ишів].	--
32	Орлик	-	-	-	-	Бородянка	Сили дуже мал[і]
33	Струк	30	-	-	1	Чернобиль	

34	Голубенко-[П]ирсанко	80	-	-	3	Фастов і Боярка	Відом[ості] старі
35	б. Гаєвого	26	-	-	2	Мотовиловка	Сам Гаєвой ... умер ... ран
	Разом 10 рай[он]	136	-	-	6		
	Разом II гру[па] відом[их]	726	1130	-	20		
	Груп[а] III						
	Район 11						
36	Маруся	-	-	-	-	Чернігівщина	Про сили не відомо.
37	Галака	200	-	-	-	Чернігівщ[ина]	По від[омостям] больш. [преси] Галаку забито
	12 район						
38	Чорний [Перець]	400	-	-	-	Переяслав[ський] пов[іт]	
39	Савченко	210	-	-	-	Золотонош[ський] пов.	
40	Левченко	900	300	-	3	Полтавщина	
	Разом 12 район	1510	300	-	10		
	14 район						
41	Орловський	-	-	-	-	Нова [Перещепина]	Сили значні, кільк[ість] точно не відома.
42	Біленький	-	-	-	-	Решетилівка	Сили значні, кільк[ість] точно не відома.
43	Христовий	50	-	-	-	Гадяч[ський] повіт	Відом[ості] старі
	Разом сил відом. III групі	1760	300	-	10		
	IV група						
	15 р[айон]						
44	Брова	-	1500	-	27	Новомосковськ	Частина піших

	18 район						
45	Кармелюк	-	60	-	-	Старобільськ	Відом[ості] старі
46	Маслак	-	1500	-	н. в.	Донбас	Відом[ості] старі
	Разом 18 район	-	1560	-	-		
	Разом IV група	-	3060	-	-		

Начальник I-го Відділу Генштабу
Підполковник

Начальник Учетної Секції
Сотник (Галата)

С подлин[ным] Верно:
[Опер]уполн[омоченный]

20.XI.[19]21.

ДА СБУ, спр. 66646, т. 22, арк. 34–35.
Рукопис. Завірена копія.

Світлана Ляковська
(Київ)

Діяльність органів ДПУ УСРР в сфері економіки в 1927–1928 рр.: за матеріалами відомчої статистики

Lyaskovska S. The activity of DPU of the Soviet Ukraine in the economic field in 1927–1928 (according to documents of departmental statistics).

Based on the unknown documents, the activity of executive unit of DPU against the economic crimes was analysed.

І. Історичні аспекти визначення економічних злочинів у 1920-х рр.

Однією з ознак суспільного розвитку кінця ХХ – початку ХХІ ст. стало зростання кримінальної злочинності, перетворення її з локального явища в глобальне. Саме цим пояснюється підвищення наукового інтересу до проблем кримінальних злочинів та

заходів протидії з боку юристів, кримінологів, психологів, політологів. Певну роль у дослідженні даної проблеми можуть відіграти і історики. Звичайно, що кожна економічна і політична система породжує злочини з притаманними тільки їй особливостями, проте при більш детальному розгляді ми можемо знайти і багато спільних рис в кримінальній злочинності різних періодів вітчизняної і зарубіжної історії, особливо якщо йдеться про перехідні періоди.

У перехідні періоди, як правило, зростає чисельність економічних злочинів, безпосередньо пов'язаних з економічними відносинами, що існують в країні. Перехід від ринкової до командної (чи навпаки) економіки створює певні труднощі щодо визначення кримінологічної значимості та обсягів економічної злочинності. Саме тому вивчення досвіду боротьби зі злочинністю держав, які свого часу пройшли через кризові етапи, а також досвіду власної країни, допоможе більш успішному виявленню причин зростання злочинності та організації протидії їй.

Історичні дослідження з даної проблематики актуальні сьогодні ще й тому, що кримінальна злочинність останнім часом часто розігрується у політичній грі. Коли карні злочини та їх масштабність виходять за межі суспільного терпіння, створюються умови, коли суспільство погоджується на обмеження прав та свобод, аби вгамувати злочинність. При цьому зростає кількість т. зв. «політичних» злочинів проти влади. З цієї точки зору важливим стало дослідження динаміки кримінальних злочинів, їх залежність від кримінальної політики 1920–1930-х рр., місце каральних органів у здійсненні цієї політики.

Дана проблема в різні часи наукою трактувалася по-різному. Уведення в науковий обіг раніше невідомих документів, зміна ціннісних орієнтирів наприкінці ХХ ст. дозволили по-новому подивитися на це явище. Вивчення економічних злочинів та протидія з боку правоохоронних (каральних) органів, в основному, відбувалася в контексті дослідження політичної та соціально-економічної системи в СРСР чи загальної діяльності каральних органів¹. Деякою

¹ Шаповал Ю.І. Людина і система: Штрихи до портрету тоталітарної доби в Україні. – К., 1994; Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи. – К., 1997; Ченцов В.В. Політичні репресії в радянській Україні в 20-ті роки. – Тернопіль, 1999; Його ж. Аналоги в історії. Деятельность экономических подразделений ЧК–ГПУ в условиях новой экономической политики. В кн.: Тоталитаризм и антитоталитарные движения в Болгарии, СССР и других странах

мірою ця проблема піднімалася в окремих публікаціях щодо відомчої статистики². Дослідження причин, проявів, динаміки економічних кримінальних злочинів і протидія з боку органів державної безпеки дають змогу краще зрозуміти сутність радянської влади в 1920-ті рр., діяльність Державного Політичного Управління (ДПУ) та його місцевих органів в економічній сфері.

До економічних злочинів в СРСР зараховували:

- деякі види державних злочинів (порушення правил про валютні операції, виготовлення та збут підроблених грошей чи цінних паперів);
- злочини проти соціалістичної власності (розкрадання, розтрата, зловживання службовим становищем, шахрайство тощо);
- господарські злочини (спекуляція, приписки, комерційне посередництво та ін.);
- посадові злочини (хабарництво, зловживання владою, фальшивка та ін.)³.

Боротьбою зі злочинністю в економічній сфері в 1920-ті рр. в СРСР займалися органи прокуратури, міліції, карного розшуку, державної безпеки.

Економічний напрям був одним із провідних в роботі спецслужби. З перших днів існування органи державної безпеки: Всеукраїнська надзвичайна комісія (ВУНК), Центральне управління надзвичайних комісій по боротьбі з контрреволюцією, спекуляцією і посадовими злочинами (Цупнадком) повинні були перейматися порушеннями в економічній сфері. З цією метою створювалися наради, комісії та групи, на які покладалася завдання боротьби з певними видами злочинів. 24 лютого 1921 р. з метою координації їх діяльності в структурі Цупнадкому було створено Економічний відділ (реорганізовано в Економічне управління [ЕКУ] наказом № 20/144 голови ВУНК В. Манцевим від 6 травня 1921 р.)⁴. До його завдань входила як боротьба з контрреволюційною діяльністю в економі-

Восточной Европы (20–80-е годы XX ст.). – Х., 1994. – Т. 1. С.261–268. Шаповал Ю., Золотарьов В. Всеволод Балицький: особа, час, оточення. – К., 2002.

² Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті роки). Іст.-стат. дослідж. – Донецьк, 2003.

³ Лунев В.В. Преступность XX века. Мировой криминологический анализ. – М.: Норма, 1997. – С. 257.

⁴ Малицкий А. Чека и ГПУ. – Харьков: Путь просвещения, 1923. – С. 39.

ці — шкідництвом, диверсіями, шпигунством, саботажем у народному господарстві, так і зі звичайним криміналом — спекуляцією, «мішечництвом», розкраданнями, посадовими злочинами тощо. Завдання ЕКУ та його органів на місцях були уточнені в «Положенні про економічне управління ДПУ РСФРР» (оголошено наказом голови ДПУ № 37 від 30 січня 1923 р.), яке розповсюджувалося і на республіканські структури органів державної безпеки.

У липні 1925 р. в Харкові відбувся з'їзд начальників окружних відділів ДПУ УСРР, на якому було прийнято низку важливих рішень щодо подальшої роботи спецслужб, зокрема, і в економічній сфері. На окружні відділи ДПУ покладалася завдання: 1) попередження і придушення відкритих контрреволюційних злочинів як політичних, так і економічних; 2) розкриття контрреволюційних організацій та осіб, діяльність яких була спрямована на підірвання політичної і економічної могутності Республіки; 3) боротьба з проявами бандитизму; 4) охорона державних таємниць і боротьба зі шпигунством в усіх його проявах; 5) боротьба з економічною і політичною контрабандою поза межами 22-кілометрової смуги; 6) боротьба з усякого роду економічними злочинами в державних, кооперативних і господарських установах і організаціях та попередження їх⁵.

Постанова ВУЦИК і РНК УСРР від 9 червня 1926 р. уточнювала функції органів ДПУ України. На них покладалася застосування заходів попередження і ведення, на рівні з іншими органами дізнання і слідства, боротьби з такими видами економічних злочинів: а) посадовими, що були передбачені ст. 105–118 Кримінального Кодексу (КК) України (1922 р. — *Авт.*); б) господарськими (ст. 128, 129, 130, 136–139); в) розкраданнями державного та громадського майна та завданням державним і громадським установам збитків (ст. 180, 188 КК УСРР); г) підробками грошових знаків, банківських білетів Державного банку, процентних паперів, марок та інших знаків державної оплати (ст. 85, ч. 1)⁶. Отже, боротьба з економічною контрреволюцією і економічними злочинами залишалася провідною в діяльності органів державної безпеки.

У вивченні цієї донедавна закритої теми, існували певні труднощі, однією з яких була засекреченість статистичних даних. Особ-

⁵ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБ України), ф. 30, спр. 373, арк. 20–22.

⁶ Борьба с преступностью в Украинской ССР. Т.2. – К., 1967. – С. 259.

ливе місце серед статистичних матеріалів належить кримінальній статистиці. Кримінальна статистика завжди була предметом маніпуляцій, причинами яких були мотиви, як правило, ідеологічного, політичного порядку. Історично склалося, що в Україні, як і в цілому в СРСР, кримінальна статистика мала суто відомчий характер, і тому допущення до неї сторонніх осіб було небажаним для чиновників. Особливої таємності набули статистичні матеріали органів державної безпеки.

Інформаційні можливості звітної статистичної документації органів ОДПУ унікальні, хоча і мають специфіку. На відміну від «моральної статистики», що публікувалася у вісниках та бюлетенях Центрального статистичного управління (ЦСУ) СРСР в 1920-ті рр. та спеціальних виданнях, що готувалися Державним інститутом по вивченню злочинності і злочинців, створеним в 1925 р. при Народному комісаріаті внутрішніх справ РСФРР, статистика ДПУ УСРР не вказує кількості осіб, притягнутих до відповідальності. Ці джерела дають можливість дослідити в динаміці кількість справ слідства та дізнання, співвідношення різних видів злочинів, розкриттям яких займалися органи державної безпеки, характер реалізації цих справ (припинення чи направлення до органів прокуратури, народного суду, особливої наради тощо), чисельність, соціальний, національний та віковий склад осіб, притягнутих до слідства (а не засуджених). Отже, дані матеріали цікаві, в першу чергу, з точки зору вивчення діяльності спецслужби; з іншого боку, вони допоможуть уточнити картину формування кримінальної політики досліджуваного періоду, яка спрямовувала діяльність органів виконавчої влади, правоохоронних органів і громадськості на боротьбу зі злочинністю. Це впливало, зокрема, на динаміку певних видів злочинів, масштаби репресій тощо.

В Галузевому державному архіві Служби безпеки України збереглися статистичні матеріали органів ДПУ УСРР за IV кв. 1927 р. та 1928 р. Для економічного напрямку в діяльності спецслужби це надзвичайно важливі роки — зміна економічної і кримінальної політики: останній рік непу та перехід до форсованої індустріалізації. Саме в 1928 р. було «розкрито» т. зв. контрреволюційну шкідницьку організацію серед інженерно-технічних працівників вугільної промисловості, відому під назвою «Шахтинська справа», та організовано пошук «шкідників» в усіх галузях народного господарства. Безперечно, визначальну роль у процесі «викриття ворогів» відіграли органи державної безпеки.

1928 р. позначився і зміною політики стосовно селянина-приватника. І хоча, у відповідності до рішень XIV з'їзду РКП(б), наступ на приватника розпочався ще в 1926 р., хлібозаготівельна криза 1927–1928 рр. форсувала процес ліквідації «дрібнобуржуазності селянина». До подолання хлібозаготівельної кризи також залучалися органи державної безпеки.

До того ж, існували порушення і кримінальні злочини, обумовлені не лише зміною економічного курсу, а характерні, більшою чи меншою мірою, для всіх часів у різних суспільствах. Боротьба з деякими з них також входила до компетенції спецслужб.

Метою даної роботи стало дослідження на матеріалах статистики ДПУ України актуальності економічного напрямку в оперативній роботі радянської спецслужби, визначення видів злочинів в економічній сфері, що стояли в центрі уваги органів державної безпеки, порівняння їх співвідношення в структурі злочинів, відстеження характеру реалізації слідчих справ та справ дізнання в 1927 і 1928 рр., дослідження соціального та національного складу притягнутих по слідчих справах по видам злочинів. Це дасть можливість повніше розкрити та зрозуміти природу зміни економічних відносин в середині 1920-х рр., вплив кримінальної політики на динаміку кримінальних злочинів тощо.

Як і кожне джерело, статистичні матеріали органів ДПУ УСРР потребують критичного аналізу. Ступінь достовірності інформації, що міститься в статистичних документах органів ДПУ, встановити складно. Проте, при їх дослідженні необхідно пам'ятати, що дані документи готувалися для внутрішнього використання, не для сторонніх осіб, а тому можемо припустити, що вони відображають реальний стан справ у суспільстві та діяльності спецслужби. В різних формах звітності (таблицях) та коментарях до звітів інколи зустрічаються розбіжності в кількості слідчих справ, тому виникає потреба, де це можливо, звіряти всі дані по певній позиції і опосередкованим шляхом встановлювати, яка ж цифра була більш вірогідною для даної позиції. Там, де встановити реальні кількісні показники не уявляється можливим, будемо подавати ті цифри, котрі містяться в архівній справі, вказуючи на невідповідність їх у різних формах звітності. Як правило, ці розбіжності суттєво не впливають на встановлення процентного співвідношення кількості справ та осіб, притягнутих до слідства.

За 1927 р. збереглися статистичний звіт та пояснювальна записка до нього за IV квартал, лише деякі коментарі до звіту да-

ють змогу уявити приблизну картину боротьби із злочинністю в економічній сфері за весь рік. Фрагментарне збереження статистичних матеріалів за 1927 р. не зменшує їх значимості при вивченні даної проблеми. Крім того, у коментарі до звіту вказується, що відповідні звіти за попередні три квартали склалися за зовсім іншими принципами, а тому, навіть, якщо б вони і збереглися, було б неможливим прослідкувати динаміку росту чи зменшення окремих видів злочинів. За 1928 р. збереглися дані за весь рік, поквартальних даних немає, а тому для дослідження динаміки кількості справ та осіб, притягнутих до слідства, будемо порівнювати не кількісні, а процентні показники по різних позиціях.

Існуючий звіт за IV кв. 1927 р. і звіти за 1928 р. складено не шляхом додавання цифрових даних за матеріалами місцевих органів, а за справами централізованого обліку слідчих справ та дізнань Обліково-статистичного відділу⁷, а тому дійсна картина боротьби органів ДПУ з економічною злочинністю може бути дещо іншою.

При характеристиці даної проблеми здається доречним прокоментувати, які види злочинної діяльності відносилися до економічної сфери і були визначальними в роботі Економічного управління ДПУ, розглянути їх визначення та ступінь небезпечності у Кримінальному законодавстві досліджуваного періоду.

Особливо небезпечними в Кримінальному Законодавстві країни вважалися державні злочини. Сесія ЦВК СРСР 25 лютого 1927 р. ухвалила **Положення про державні злочини** (його норми було внесено в Кримінальні кодекси [КК] союзних республік без будь-яких змін), в якому давалося визначення контрреволюційного злочину. Контрреволюційними називалися дії, які, між іншим, були спрямовані і на підлив чи послаблення «основних господарських ... завоювань пролетарської революції» (ст. 1 Положення, ст. 54 п. 1 КК УСРР 1927 р.)⁸. Всі контрреволюційні злочини поділялися на групи в залежності від того, з якого боку здійснювалося зазіхання на пролетарську диктатуру: політична контрреволюція, зрадницька контрреволюція і економічна контрреволюція. **Економічна контрреволюція**, або «шкідництво» (ст. 7 Положення, ст. 54 п. 7 КК УСРР в редакції 1927 р.), визначалася як «підлив державної промисловості, транспорту, торгівлі, грошового обігу чи кредитної

системи, ...кооперації, скоєних з контрреволюційною метою шляхом використання державних установ та підприємств..., а також використання державних установ та підприємств або протидія їх діяльності, що скоєно в інтересах колишніх власників або зацікавлених капіталістичних осіб».

Ст. 54 п. 6 КК УСРР визначала також збирання та передачу іноземним державам «економічних відомостей», «що не підлягають розголошенню...». Юристи кваліфікували такі діяння як економічне шпигунство⁹.

Не вдаючись в юридичні тонкощі даного діяння, зазначимо, що на момент прийняття нового Кримінального Кодексу УСРР навколо цієї статті серед юристів точилися дискусії щодо визначення поняття «основних господарських завоювань пролетарської революції». На думку професора А. Піонтковського, невизначеність даного поняття могла привести до розмивання межі між контрреволюційним та іншими злочинами, що завдавали збитків економіці країни — господарськими, проти порядку управління тощо. При обговоренні даного питання М. Криленко пояснював, що таке широке тлумачення потрібно «для еластичності нашої каральної політики і для боротьби із прихованими формами контрреволюційної діяльності»¹⁰.

Врешті-решт юристи зійшлися, що для кваліфікації економічного злочину як контрреволюційного, обов'язковою повинна бути контрреволюційна мета. Наприклад, розтрата чи безгосподарність, наносячи збитки підприємству, опосередковано підривають державну промисловість, але при цьому не являються контрреволюційними злочинами, оскільки вони не переслідують контрреволюційної мети, хоча збитки від них можуть бути більшими, ніж від контрреволюції. На практиці часто важко було встановити, чи мають відповідні дії контрреволюційну мету, а тому будь-які економічні злочини можна було кваліфікувати як контрреволюційні, все залежало від спрямування кримінальної політики та суб'єкту злочину. Начальник Економічного управління І. Блат у статті про роботу

⁹ Собрание Узаконений УССР (далі — СУ УССР). — 1927. — № 57–59. — Ст. 232; Уголовный Кодекс Украинской ССР. В кн.: Уголовное законодательство СССР и союзных республик: Сб. (Основные законодательные акты) / Под ред. проф. Д. С. Карева. — М., 1957. — С. 93.

¹⁰ Стенографический отчет и постановление II-ой сессии ВЦИК X-го Созыва. 25.07.1927 г. — М., 1928. — С. 50.

⁷ ГДА СБ України, ф. 42, спр. 1, арк. 1.

⁸ Собрание Законов СССР (далі — СЗ СССР). — 1927. — Ст. 123.

управління про боротьбу з економічною контрреволюцією, визначив такі злочини як безгосподарність, хабарництво та економічне шпигунство, а визначаючи «ворогів навколо наших заводів та фабрик», називав «приватних заготівельників, що постачають сировину та матеріали для підприємств та проявляють хижацькі апетити»¹¹.

Боротьба з економічною контрреволюцією та шпигунством входила до компетенції Економічного управління ДПУ УСРР та його органів на місцях. В матеріалах статзвітності окремо виділялася графа «економічна контрреволюція, шпигунство» (малося на увазі саме економічне шпигунство).

Протягом 1920-х рр. не спостерігалось сплеску економічної контрреволюції. У 1924–1926 рр. засуджені за всі види контрреволюційних злочинів становили 0,1–0,2 % усіх засуджених; значна частина контрреволюційних злочинів, які розглядалися судами, відносилася до контрреволюційних злочинів, які були скоєні в роки громадянської війни та при самодержавстві (боротьба з робітничим рухом, сприяння білому руху тощо). У 1926 р. «історична контрреволюція» становила 66,6 % всіх справ про контрреволюційні злочини, що пройшли через губернські суди, економічна контрреволюція — лише 1,8 % справ¹². Отже, у період непу, не дивлячись на кваліфікацію економічної контрреволюції та шпигунства як найбільш небезпечних для соціалістичної держави злочинів, даний вид злочинності займав дуже незначну частку в криміногенній ситуації країни.

Другий розділ Положення — «Особливо для Союзу РСР небезпечні злочини проти порядку управління» включав «**підробку грошових знаків**», або «фальшивомонетництво» (ст. 22 Положення). Включення даного складу злочинної діяльності до загальносоюзного закону серед контрреволюційних злочинів було обумовлено підвищеною небезпекою підробки грошових знаків для кредитнофінансової системи країни — великі розміри збитків могли перетворити даний злочин зі злочину проти порядку управління у контрреволюційний.

¹¹ Блат И. ГПУ на хозяйственном фронте // Пролетарий. – 1927. – 18 декабря.

¹² Роднянский А. Карательная политика губернских судов по контрреволюционным преступлениям в 1926 г. // Еженедельник советской юстиции. – 1926. – № 33 – С. 1009.

Цей вид злочинної діяльності особливо загрозливого характеру міг набути саме в період, що розглядається. У 1927 р. Закордонному відділу ОДПУ агентурним шляхом вдалося встановити, що з 1926 р. в Парижі діяла організація по виготовленню фальшивих радянських червінців. Фабрика по друкуванню радянських грошей існувала і в Берліні. Таким чином, справа по виготовленню фальшивих грошових знаків була добре налагоджена не лише місцевими «умільцями», а й їх закордонними «колегами». Протягом 1926–1928 рр. в межах СРСР було організовано декілька великомасштабних операцій по затриманню крупних валютників та фальшивомонетників, проте у загальній злочинності країни даний злочин займав відносно невелике місце, хоча він і завдавав великої шкоди господарству.

В СРСР була встановлена валютна монополія, всі операції із золотом та іншими коштовними металами, а також валютними цінностями на території країни дозволялося здійснювати виключно Державному банку СРСР. Порушення цих правил визначало склад злочину, включеного до другого розділу Положення про державні злочини (ст. 27) — «порушення правил про валютні операції», у статистичних звітах спрощена назва — «**спекуляція валютою**». Отже, «фальшивомонетництво» та «спекуляція валютою» у 1927 р. кваліфікувалися законодавством як особливо небезпечні злочини проти порядку управління.

До **господарських злочинів**, що згадуються у статистичних звітах, відносяться «**розтрата**», «**розкрадання**», «**безгосподарність**» (ст. 116 КК УСРР 1927 р.). Деякі з даних видів злочинів за обставин, що вони були скоєні посадовими особами з використанням посадового становища, могли бути кваліфіковані як злочини посадові (ст. 104 КК УСРР 1927 р.). Збільшення кількості справ та засуджених за **розтрата** особливо посилюється, починаючи з 1924 р. 1925 і 1926 рр. було оголошено роками посиленої боротьби з розтратами. Вперше Народний комісаріат юстиції висунув гасло боротьби з розтратами в циркулярі від 4 червня 1925 р. Спонукало до цього кількісне зростання розтрат та майнові збитки, які завдавали розтрати державному, громадському та кооперативному майну. У 1926 р. порівняно з 1922 р. кількість злочинів по факту «розтрата» збільшилася майже учетверо¹³. Посадові розтрати, тобто розтрати,

¹³ Герцензон А.А. Основные тенденции динамики преступности за десять лет // Советское право. – 1928. – № 1. – С. 78.

що були скоєні посадовими особами, наприкінці 1926 р. становили 62 % усіх посадових злочинів¹⁴.

С. М. Шнейдер у статті «Розтратники» (1925 р.) мав усі підстави написати, що в умовах непу, суспільну власність «не можна було не брати» і її «лише ледачі не брали»¹⁵.

Починаючи з 1926 р. боротьба з розтратами здійснювалася в рамках проголошеної кампанії «режиму економії»; при цьому рекомендувалося звернути особливу увагу на розтрати, привласнення та інші господарські злочини, скоєні посадовими особами в професійних, кооперативних, державних та інших громадських органах. Слідство по цим справам прискорювалося¹⁶.

Наскільки небезпечними вважалися дані види злочинів говорить той факт, що в 1924 р. засуджено за розтрати до розстрілу було 7 осіб, в 1925 р. — 18 осіб¹⁷.

За Кримінальним кодексом УСРР 1927 р. (ст. 104), за кваліфікований вид посадової розтрати зберігалось покарання від двох років позбавлення волі з підвищенням до розстрілу і конфіскацією майна. Кваліфікованою за об'єктом розтрата ставала тоді, коли було присвоєно особливо важливі державні цінності. При цьому цінними визнавалися не лише предмети через абсолютну цінність (діаманти або велика кількість грошей), але й інші предмети в залежності від обставин, наприклад, продукти харчування в голодні роки.

16 березня 1927 р. за звітною доповіддю Наркома юстиції РСФСР було прийнято постанову про боротьбу з розтратами та кримінальною безгосподарністю посадових осіб¹⁸. У постанові підкреслювалася особлива небезпека розтрат в умовах проведення режиму економії і давалася вказівка Народному комісаріату юстиції продовжувати суворо наглядати, щоб не були послаблені репресії за даними видами злочинів. Намічалася також широка програма заходів, направлених на усунення умов, що полегшували скоєння розтрат. Лише у зв'язку з 10-ою річницею Жовтневої революції (1927 р.), розстріл за розтрату було відмінено.

¹⁴ Халфин В.С. Растрата среди должностных преступлений. В кн.: Растраты и растратчики. — М., 1926. — С. 30.

¹⁵ Шнейдер С.М. Растратчики. В кн.: Преступник и преступность. — М., 1928. — С. 76.

¹⁶ Державний архів Донецької області, ф. Р-1171, оп. 1, спр. 5, арк. 131; спр. 6, арк. 52, 71, 93; оп. 2, спр. 3, арк. 16.

¹⁷ Доклад о работе УНКК ВС РСФСР за 1925 г. // Еженедельник советской юстиции. — 1927. — № 3.

¹⁸ СУ РСФСР. — 1927. — № 28. — Ст. 198.

У складі господарських злочинів містилися і норми, що були характерні для конкретної історичної обстановки, пізніше вони втратили значення і були або змінені, або взагалі виключені із законодавства. Саме до таких норм відноситься «**порушення правил економічного регулювання**» (ст. 135 КК УСРР). У 1920-ті рр. складалася ціла система органів, які регулювали внутрішній ринок. З цією метою спеціально були створені центральні органи: Управління регулювання торгівлі у складі Центрального управління статистики Вищої Ради народного господарства (ВРНГ, створено 4 травня 1922 р.) та Комітет внутрішньої торгівлі при Раді Праці та Оборони (РПО, створено 9 травня 1922 р.). Вже з 29 грудня 1921 р. на місцях діяли товарні біржі. У відповідності з циркулярним листом РПО від 4 жовтня 1922 р. на місцях за ринками спостерігали губернські економічні наради (з 1925 р. — окружні економнаради). Різні інші установи: трести, синдикати, губернські (окружні) ради народного господарства також мали право на регулювання ринку в межах компетенції¹⁹.

З одного боку, економічне регулювання використовувалося як засіб боротьби зі спекуляцією, коли дійсні спекулянти через розгалужену мережу агентів (перекупників) штучно створювали ажіотаж на дефіцитні товари (трикотаж, мануфактуру тощо).

Проте основна мета регулювання приватної торгівлі полягала у тому, щоб поступово витіснити приватника з тих позицій, які, на думку партійно-державного керівництва, повинні були знаходитися в руках державної торгівлі. З грудня 1926 по травень 1927 р. працювала спеціальна державна комісія по вивченню діяльності приватного капіталу в РСРР, на чолі якої стояв нарком Робітничо-Селянської Інспекції (РСІ) Г. Орджонікідзе. Водночас створювалися різноманітні комісії та підкомісії, що виробляли заходи боротьби з приватним капіталом — скорочення кредитів, підвищення орендної плати, збільшення податків тощо. Лише протягом 1926 р. частка податкового вилучення із прибутків приватного капіталу зросла на 40 %, а прибутковий податок та місцеві надбавки до нього складали від 40 до 60 % доходу приватників²⁰.

¹⁹ Кондурашкин И.С. Частный капитал перед советским судом. Пути и методы накопления по судебным и ревизионным делам 1918–1926 гг. — М.; Л.: Госиздат РСФСР, 1927. — С. 39.

²⁰ Трифонов И. Очерки истории классовой борьбы в СССР в годы нэпа (1921–1937). — М.: Политиздат, 1960. — С. 138.

У вересні 1926 р. Наркомат торгівлі СРСР заборонив державним та приватним підприємствам постачати непманам-оптовикам взуття та інші товари зі шкіри. Для приватників було встановлено допустимі ціни на одяг, взуття, металеві вироби та інші товари. Паралельно, починаючи з другої половини 1920-х рр. проводилося систематичне зниження цін. Якщо ж приватники порушували встановлені регламенти, до них застосовували відповідні репресивні заходи — конфіскація майна та притягнення до кримінальної відповідальності, як правило, за фактом «спекуляція».

В деяких таблицях статистичної звітності органів державної безпеки «порушення правил економічного регулювання» визначалося як «спекуляція та ажіотаж». За Кримінальним Кодексом УСРР 1927 р., дані діяння проходили за різними статтями (відповідно ст.ст. 135–127), міри покарань також були визначені різні. Проте статистика дані порушення поєднувала в одній графі, не визначаючи статті Кримінального Кодексу, по яким було заведено слідчі справи.

У статистичних звітах окремою графою виділяються справи, порушені по фактам «аварій та пожеж». За Кримінальним Кодексом УСРР 1927 р., «руйнування та ушкодження з контрреволюційною метою вибухом, підпалом або іншими засобами залізничних та інших шляхів сполучення, ... споруд або державного або громадського майна» кваліфікувалися як «диверсія», відносилися до державних злочинів (ст. 54, п. 2). Даний вид злочину проходить за статистичними звітами, проте боротьбою з диверсіями займалися контрреволюційні відділи.

Факти по «аваріях» та «пожежах», якими займалися економічні відділи, могли бути кваліфіковані як: «інші злочини проти порядку управління» «умисне пошкодження майна, що належить державним, громадським і кооперативним організаціям ... шляхом підпалів, затоплення, або ті, що призвели до зупинки виробництва» (ст. 75, п. 1 КК УСРР 1927 р.). 15 вересня 1935 р. було прийнято доповнення до Кримінального кодексу УСРР 1927 р. (СЗ УСРР. — 1935. — № 26. — Ст. 148), відповідно до якого «аварії та пожежі» могли кваліфікуватися як «злочини господарські» — «порушення технічного режиму або умов роботи.., що призвело до вибуху або пожежі» (ст. 121, п. 2, п. 3). Проте у коментарі до статистичного звіту вже за 1928 р. дана категорія визначається як «злочини господарські», тому в подальшому даний вид порушення будемо відносити до господарських злочинів.

До компетенції органів державної безпеки входила боротьба з деякими категоріями **посадових (службових) злочинів**. Посадовими називалися злочини, скоєні посадовими особами (всі службовці державних установ та підприємств незалежно від посади, яку вони посідали) з використанням службового становища. Касаційна практика Верховного суду УСРР в 1920-ті рр. допускала співучасть у скоєні посадових злочинів і приватних осіб. Те, що боротьбою з посадовими злочинами займалися спецслужби, було обумовлено декількома причинами. *По-перше*, це була данина традиції періоду нової економічної політики, коли дані види злочинної діяльності набули нечуваних розмірів і завдавали великої шкоди економіці країни. Протягом 1922–1926 рр. кількість офіційно зареєстрованих посадових злочинів по РРФСР (така тенденція стосується і України) зростає, за одними джерелами — на 195 %²¹, за іншими — на 239 %²². Найбільш стрімко зростання відбувалося в 1924 і 1925 рр., в 1926 р. темпи росту посадових злочинів дещо скоротилися. У 1925–1926 рр. частка засуджених за посадові злочини коливалася від 4,8 % до 6,8 % всіх засуджених.

По-друге, дані види порушень могли призвести до більш серйозних злочинів, які кваліфікувалися Кримінальним законодавством як особливо небезпечні злочини проти держави і порядку управління — шпигунства, контрабанди, спекуляції валютою тощо.

У звітах фігурують такі з посадових (службових) злочинів, як «зловживання службовим становищем» (ст. 97, 98, 99 ч. 1 КК УСРР 1927 р.), «хабарництво» (ст. 105, 106 КК УСРР), «недбалість» (ст. 99 ч. 2, 100 КК УСРР).

За практикою 1920-х рр. до статті «зловживання службовим становищем» відносили «зловживання владою», «перевищення влади», «бездіяльність». Протягом 1926 р. намітилася тенденція до збільшення даних видів посадових злочинів (за даними міліції та карного розшуку)²³.

ЦВК СРСР 4 квітня 1927 р. прийняла таємну постанову, в якій «недбалість як посадових, так і інших осіб, внаслідок ... яких траплялися руйнування, вибухи, пожежі й інші шкідливі акти

²¹ Герцензон А.А. Основные тенденции динамики преступности за десять лет. — С. 78, 79.

²² Гернет М.Н. Преступность за границей и в СССР. — М.: Сов. законодательство, 1931. — С. 74.

²³ Пионковский А.А. Советское уголовное право. Т. 2. Особенная часть. — М.; Л., 1928. — С. 219.

на підприємствах державної промисловості, на транспорті, а також підприємствах державного значення» прирівнювалася до «державних злочинів». Постанова також пропонувала посилити репресії за «недбалість»²⁴.

Дана постанова з'явилася у ході кампанії по боротьбі з диверсіями на об'єктах народного господарства, особливо на підприємствах воєнної промисловості. У січні–лютому 1927 р. на цих підприємствах було зафіксовано 157 випадків пожеж, аварій та вибухів. Під час розслідування з'ясувалося, що в 13 випадках існував «злий умисел», в 83 — це сталося внаслідок недбалого ставлення адміністрації підприємств до їх загальної та протипожежної охорони. Серед інших, називалися підприємства важкої промисловості України: на Дніпропетровському заводі стався вибух мартенівської печі, відбувся вибух турбіни на Краматорському заводі, машинного відділення на Микитовському заводі тощо. У квітні 1927 р. для протидії диверсіям при ОДПУ та його місцевих органах були створені міжвідомчі комісії, до складу яких входили представники промислових підприємств, місцевих органів влади та ДПУ. З квітня по червень комісії обстежили біля 6 тис. (в Україні — 1009) важливих промислових об'єктів і транспортних споруд на предмет виявлення недоліків загальної та протипожежної охорони²⁵. Під час та після проведення обстеження було вжито термінових заходів до виправлення виявлених недоліків. Серед заходів була і постанова від 4 квітня 1927 р., яка збільшувала відповідальність керівників підприємств за «недбале» ставлення до заходів безпеки.

Хабарництво вважалося одним з найбільш соціально небезпечних посадових злочинів, особливо коли воно набувало масового характеру, що призводило до дезорганізації державного апарату. У 1922 р. проводилася кампанія по боротьбі з хабарництвом, у 1924 р. третина всіх засуджених за посадові злочини припадала на хабарництво. Починаючи з 1925 р. спостерігається зменшення кількості засуджених за даний вид злочину²⁶.

Особливістю деяких посадових злочинів, яка перешкоджала своєчасному їх виявленню і успішній боротьбі з ними, була певна

латентність їх стану. Причина цього полягала у відсутності потерпілих та осіб, зацікавлених у виявленні даних злочинів. Наприклад, при здійсненні хабарництва жертва не вважала себе такою, бо сама мала від цього вигоду, а тому виявити дані види злочинів часто було дуже важко.

У статзвітах визначаються слідчі справи, що було заведено по фактам «**порушення правил секретного та мобілізаційного діловодства**». На основі постанови РНК УСРР від 10 вересня 1924 р. при ДПУ УСРР було створено Спеціальний відділ, на який покладалися обов'язки щодо керування шифрувальною роботою у всіх наркоматах та центральних установах УСРР²⁷. Інспекторами Спеціального відділу ДПУ і представниками місцевих територіальних і спеціалізованих органів ДПУ постійно проводилися обстеження стану таємного та мобілізаційного діловодства на підприємствах, в установах та організаціях. У 1926 р. було затверджено Перелік відомостей, що складають державну таємницю, які спеціально охоронялися. Пояснювалося це необхідністю успішніше вести боротьбу зі шпигунством.

За Кримінальним Кодексом 1927 р., «розголошення відомостей, що складають державну таємницю» могло бути кваліфіковано як «шпигунство». У тих випадках, коли відомості не склали державної таємниці, але розголошенню не підлягали, або розголошення відбулося ненавмисно, діяння посадових осіб кваліфікувалися як посадові (службові) злочини (ст. 109 КК України). У статистичних звітах не вказувалося, по яким статтям КК заведено справи щодо порушення секретного діловодства, тобто не можливо впевнено заявити, чи ці справи відносилися до державних злочинів, чи до посадових. Можна лише припустити, що, якщо існувала окрема графа «економічна контрреволюція і шпигунство», то розголошення відомостей, що склали державну таємницю, слідчі віднесли б саме в дану графу. Тому, «порушення правил ведення секретного діловодства та мобілізаційної роботи» віднесемо до посадових (службових) злочинів.

Отже, до економічних злочинів, боротьбою з якими займався Економічне управління ДПУ та його органи на місцях, відносили: — деякі види державних злочинів:

²⁷ СЗ ССРСР. — 1926. — № 32. — Ст. 213; Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі — ЦДАВО України), ф. 2, оп. 3, спр. 344, арк. 53.

²⁴ Викторов Б.А. Без грифа «секретно». — М., 1990. — С. 147.

²⁵ Блат И. ГПУ на хозяйственном фронте // Пролетарий. — 1927. — 18 декабря.

²⁶ Пионтковский А.А. Советское уголовное право. Т. 2. Особенная часть. — С. 226.

- а) контрреволюційні — шкідництво, шпигунство;
- б) проти порядку управління — підробка грошових знаків, або фальшивомонетництво, порушення правил про валютні операції, або — спекуляція валютою;
- посадові (службові) злочини: хабарництво, зловживання службовим становищем, недбалість, порушення правил секретного та мобілізаційного діловодства;
- господарські: розтрата, розкрадання, безгосподарність, порушення правил, встановлених регулюючими органами (спекуляція та ажіотаж), аварії та пожежі.

Злочини в економічній сфері або економічні злочини, безпосередньо пов'язані з економічними відносинами, які існують в суспільстві. В радянській дійсності кінця 1920-х рр. ця група злочинів була обумовлена знищенням залишків приватної власності і домінуванням соціалістичної власності.

II. Місце економічної злочинності в діяльності органів ОДПУ УСРР

Боротьбу з різними видами злочинів в економічній сфері в системі органів ДПУ України здійснювали територіальні органи (окружні відділи ДПУ та Центральний апарат ДПУ), транспортні відділи ДПУ на залізничних та водних шляхах Південного округу шляхів сполучення (відділення дорожньо-транспортного відділу ОДПУ — аббревіатура російською: ОДТО ГПУ), Особливі відділи військових корпусів та дивізій та органи ДПУ по охороні кордонів УСРР (прикордонні загони).

На 1 жовтня 1927 р. на обліку **всіх органів ДПУ** України перебувало 2316 справ. Протягом трьох останніх місяців 1927 р. на облік ДПУ було поставлено 3055 справ (за деякими іншими даними — 3052 справи). Більшість справ, записаних у графі «прибуло», були новими, заведеними протягом IV кварталу органами ДПУ УСРР, але серед них могли знаходитися справи, що були порушені органами державної безпеки в інших республіках СРСР в попередній період, але поставлені на облік ДПУ УСРР в IV кв. 1927 р. Статзвітність не вказує на орган, місце і час заведення справ, а тому для зручності всі справи, записані у графі «прибуло» будемо вважати такими, що були порушені протягом звітного періоду. Отже, з 5371 справи, що знаходилася в провадженні ДПУ УСРР в IV кв. 1927 р., 56,9 % (3055 справ) були новими, порушени-

ми упродовж останніх трьох місяців. За ними, під слідством перебувало 4934 особи, з яких 2782 особи (56,4 %) підлягали арешту²⁸.

За видами **злочинів**, що визначалися як **скоєні в економічній сфері**, існують певні труднощі з визначенням кількості справ: різні форми таблиць статзвітності по однакових позиціях дають різні цифри, в деяких місцях при додаванні кількості справ отримуюмо цифри, що не співпадають із загальними, проставленими в таблицях. У подальшому всі неточності будемо оговорювати.

На 1 жовтня 1927 р. на обліку ДПУ стояло 559 справ (за іншими даними — 552 справи), порушених за злочини в економічній сфері (див. табл. 1.1). Найбільшу кількість справ становили посадові (службові) злочини, на їх долю припадало 46,2 % у структурі економічних злочинів. Серед них виділяються «зловживання службовим становищем» — 133 справи — 23,8 % та «недбалість» — 73 справи — 13,1 %.

Таблиця 1.1²⁹

Облік справ слідства та дізнань всіх органів ДПУ УСРР на 1.10.1927 р. за видами злочинів, що проходили по лінії ЕКУ

Види злочинів	економ. контрревол., шпигунство	аварії, пожежі	зловживання службовим становищем	розтрата*	хабарництво	безгосподарність	недбалість	розкрадання	ажіотаж спекуляція	фальшивомонетництво**	спекуляція валютою	Разом
Органи ДПУ												
територіальні	4	15	90	41	34	21	23	3	42	14	35	322
транспортні	3	5	37	25	15	6	47	73	1	–	–	212
особливі відділи	–	1	5	–	3	1	3	4	–	–	–	17
прикордонні загони	–	–	1	–	–	–	–	–	–	–	–	1
Разом	7	21	133	72	52	28	73	80	43	15	35	552 559

²⁸ ГДА СБ України, ф. 42, спр. 1, арк. 1.

²⁹ Там само, арк. 17, 19, 64, 101, 175.

* По справах «розтрата» всі наведені в таблицях цифри взято із архівної справи, при додаванні кількості справ по всім органах отримуюмо цифри, які відрізняються від загальних цифр, наведених в таблицях, які також взято із архівної справи.

** Погіршість в 1 справу існує по фактам «фальшивомонетництво».

Після посадових злочинів, за кількістю справ, йшли злочини господарські — 244 справи — 43,6 % справ по господарським злочинам. Серед них виділяються розкрадання (80 справ — 14,3 %) та розтрата (72 справи — 12,9 %).

Злочини проти порядку управління становили 8,9 % (50 шт.) справ по економічним злочинам, що стояло на обліку ДПУ УСРР на 1 жовтня 1927 р.

Найменша кількість справ (7 справ — 1,3 %) припадала на злочини державні — економічна контрреволюція і шпигунство.

У IV кварталі на облік було поставлено 1340 справ (за іншими даними — 1327 справ), це становило 70,5 % справ по злочинам в економічній сфері, що стояли на обліку ДПУ в IV кварталі (див. табл. 1.2). Порівнюючи відповідні показники із загальними по ДПУ — 56,9 %, можемо констатувати, що в IV кварталі кількість справ по економічних злочинах зростала швидше, ніж в середньому за всі інші види злочинів.

Протягом звітного періоду найбільше було порушено справ за господарські злочини. Найбільшу кількість справ — 371 (12,1 % в загальній кількості справ по ДПУ, 27,6 % в структурі економічних злочинів) дали порушення правил торгівлі, встановлених регулюючими органами (або «ажіотаж і спекуляція»). Це було спричинено як загальною політикою наступу на приватника, так і організації у грудні 1927 р. кампанії, пов'язаної із кризою хлібозаготівки. Це порушення дало і найбільшу кількість арештів, заарештовано було 402 особи або 66,8 % притягнутих слідством по даному забарвленню. Такий великий відсоток арештів по злочинах, що не були визнані як особливо небезпечні для держави, свідчить про бажання вищого партійно-державного керівництва СРСР надати політичної значимості боротьбі з даним порушенням. Боротьбою зі спекуляцією та ажіотажем на ринку, в основному, займалися територіальні органи — ними було заведено 368 справ або 99,2 % справ по даному порушенню. Разом зі справами, що залишилися з попереднього часу, дане порушення дало 414 справ.

Було порушено 308 справ за фактами розкрадання, що становило 10,1 % усіх справ ДПУ та 23 % справ по економічних злочинах. Із 308 справ — 285 (переважна більшість — 92,5 %) припадало на транспортні органи. В структурі злочинів, по яким велося слідство транспортними органами, на «розкрадання» приходилося 24 % усіх справ. Це пояснюється тим, що територіальні органи займалися лише розкраданнями, що відбулися на державних чи приватних

підприємствах, а також у сфері кооперації, у великих розмірах. Транспортні відділення займалися, як розкраданнями на залізницях в особливо великих розмірах (по аналогії з територіальними відділами ДПУ), так і звичайними крадіжками багажу у пасажирів, що у територіальному розрізі входило до компетенції міліції. В деяких місцевостях за погодженням з Транспортним Відділом ДПУ УСРР це могли робити органи міліції та кримінального розшуку.

Таблиця 1.2³⁰

Облік справ слідства та дізнань, порушених всіма органами ДПУ УСРР у IV кв. 1927 р. по видам злочинів, що проходили по лінії ЕКУ

Види злочинів	економ. контрревол., шпигунство	аварії, пожежі	зловживання службовим становищем	розтрата*	хабарництво	безгос-подарність	недбалість**	розкрадання	ажіотаж спекуляція	фальшивомо-нетництво	спекуляція валютною***	Разом
територіальні	1	20	77	68	43	16	29	6	368	18	7	653
транспортні	—	13	73	66	22	6	158	285	3	—	—	626
особливі відділи	—	—	11	—	3	1	5	15	—	—	—	35
прикордонні загоны	—	2	2	2	1	—	3	2	—	—	—	13
Разом	1	35	163	147	69	23	194	308	371	18	11	1327 1340

Розкрадання, по кількості заведених справ, йшли на другому місці після порушення правил, встановлених регулюючими органами (в різних таблицях та коментарях назву даного порушення замінюють «спекуляцією та ажіотажем на ринку»).

³⁰ ГДА СБ України, ф. 42, арк. 17, 19, 64, 101, 175.

* По справах «розтрата» всі наведені в таблицях цифри взято із архівної справи, при додаванні кількості справ по всім органам отримуємо цифри, які відрізняються від загальних цифр, наведених в таблицях, які також взято із архівної справи.

** Загальна кількість справ (194) було взято із архівної справи, підраховуючи кількість справ, заведених різними органами ДПУ, отримуємо цифру «195», неточність становить 1 справу.

*** Цифри по даній позиції взято із архівної справи.

Серед інших господарських злочинів великою кількістю справ – 147 (4,8 % по справам ДПУ, 11 % — по економічним злочинам) — виділяється «розтрата», боротьбою з цим порушенням рівною мірою займалися як територіальні, так і транспортні органи ДПУ УСРР. Справи по аваріях в основному припадали на територіальні органи.

Загалом протягом IV кв. 1927 р. було порушено 885 справ по господарських злочинах. Це становило 29 % (майже третину) справ, заведених по всім злочинам органами ДПУ та більше половини — 66 % — справ по економічних злочинах. Отже, протидія господарським злочинам в IV кв. 1927 р. займала провідне місце в роботі органів державної безпеки.

Високими залишалися показники посадових (службових) злочинів (зловживання службовим становищем, хабарництво, недбалість) — 426 справ (13,9 % справ по ДПУ, 31,7 % — по економічним злочинам), знаходилися в провадженні як територіальних так і транспортних органів. 81,4 % — 158 справ про «недбалість» було порушено транспортними органами. У структурі «транспортних» злочинів вони становили 13 %. Причини цього полягали у великому поширенні в середовищі транспортних органів, на ґрунті важкого матеріального стану, посадових злочинів. Саме через це звільнялася велика кількість співробітників Частин Охорони Громадського Порядку (ЧОГП), структурного підрозділу дорожньо-транспортних відділів ДПУ (створені у відповідності з постановою ВУЦВК «Про охорону складів, пакгаузів, сховищ, а однаково споруд на залізничних і водних шляхах сполучення» від 9 грудня 1921 р.).

«Територіальними» були злочини щодо порушення монополії на здійснення валютних операцій, або «спекуляція валютою» (63,6 % справ по даному виду злочинів було порушено територіальними органами) та за підробку грошових знаків («фальшивомонетництво») (100 % справ порушено територіальними органами). Разом злочини проти порядку управління становили 0,9 % справ по ДПУ та 2,2 % справ за злочини в економічній сфері.

Протягом кварталу була порушена територіальними органами лише одна справа за економічну контрреволюцію (0,03 % справ по органах ДПУ УСРР, 0,1 % справ по економічних злочинах).

Як бачимо, майже всі інші види злочинної діяльності в економічній сфері у різному співвідношенні, але приблизно в рівній мірі розглядалися як територіальними, так і транспортними органами (див. табл. 1.1 і 1.2).

Невелика частина службово-посадових злочинів припадала на Особливі відділи військових частин (Особливі відділи, в основному, займалися розслідуванням військових злочинів). Серед них у звітній період найбільша частка припадає на справи по «розкраданню» — 4,9 % всіх справ, заведених по даному факту по ДПУ України. 11 справ (6,7 % по всім органам) було порушено за зловживання службовим становищем, 5 справ (2,6 % по всім органам) за «недбалість».

Прикордонні загони, в основному, порушували справи по контрабанді, нелегальному переході кордонів, шпигунству (польському, румунському тощо). Проте і до їх компетенції входило розкриття службово-посадових видів злочинів, які були скоєні в установах, що контролювалися безпосередньо прикордонниками. На прикордонні загони припадало 1,4 % справ, порушених в IV кварталі по фактам «розтрата», 1,2 % — зловживання службовим становищем, 0,6 % справ по розкраданню, 1,4 % справ по факту «хабарництво». У IV кварталі прикордонниками було також порушено 2 справи (5,7 %) по факту «аварій».

Отже, справ по злочинах, які входили до компетенції економічного управління та його місцевих підрозділів, в органах ДПУ України протягом IV кварталу стояло на обліку 1899 (559 справи залишалось з попереднього періоду, 1340 — нові, заведені у звітний період), за іншими підрахунками — 1879 (552 справ — з попереднього періоду, 1327 — нові), вони становили 35,4 % (35 %) — третину — усіх справ, якими займалися органи держбезпеки. Переважна більшість злочинів, що стосувалися до економічної сфери, розглядалася територіальними органами ДПУ УСРР (табл. 1.1. і 1.2), велика їх частка приходилася і на транспортні органи.

Статистичні матеріали за 1928 р. відображають роботу органів ДПУ УСРР за всі дванадцять місяців, представлені повніше і по окремих позиціях докладніше, ніж звітні таблиці за 1927 р. У 1928 р. у провадженні органів ДПУ знаходилася 18281 справа. Протягом року було порушено 16285 (у коментарі до звіту називається цифра 16613) нових справ, що становило 89,1 % усіх справ, що стояло на обліку. За ними під слідством перебувало 29741 особа, з них 19151 — було заарештовано. Арештовані становили 64,4 % осіб, притягнутих до слідства. Як говорилося вище, дані за весь 1927 р. відсутні, але у коментарі до звіту за 1928 р.³¹ зазна-

³¹ ГДА СБ України, ф. 42, спр. 3, арк. 3.

чається, що в 1928 р. було арештовано на 2337 осіб (14 %) більше, ніж протягом 1927 р. Окремі види злочинів дали зменшення кількості арештів. В основному, це були злочини, порушені прикордонними загонами — контрабанда, нелегальний перехід кордону тощо. Збільшення кількості арештованих відбулося за рахунок «контрреволюційної і антирадянської діяльності» — на 1461 особу, а також за злочини в економічній сфері: службово-посадові — на 1161 особу, економічну контрреволюцію — на 237 осіб. Статистики припускають думки, що за «ажіотаж та спекуляцію» також зросла кількість арештованих більше, ніж на 1 тис. осіб, але навіть у них не було точних даних по арештам за це порушення за 1927 р.

На 1 січня 1928 р. на обліку всіх органів ДПУ стояло 789 (або 790) справ, порушених за злочини в економічній сфері (див. табл. 1.3), слідство по яким тривало з попередніх років. Це становило 66 % справ (від 1196), що залишалося в провадженні органів ДПУ УСРР з 1927 р.

Найбільша кількість справ припадала на спекуляцію та ажіотаж на ринку — 238 (19,9 % справ по всіх органах і напрямках ДПУ, 30,2 % — у структурі економічних злочинів). Як зазначалося вище, у грудні 1927 р. почалася спеціальна кампанія, в ході якої торгівці-приватники притягувалися саме за дане порушення. На початку 1928 р. кампанія тривала, і справи, порушені у 1927 р., знаходилися в центрі уваги органів ДПУ.

Зловживання службовим становищем та розкрадання дали однакову кількість справ — по 105 (по 8,8 % справ ДПУ, по 13,3 % — серед справ по економічних злочинах).

На початок 1928 р. залишалася лише одна незакінчена справа — 0,08 % справ по ДПУ, 0,1 % справ по злочинам в економічній сфері — по економічній контрреволюції, що знаходилася в провадженні територіальних органів.

Важко встановити точну кількість справ, порушених за економічні злочини в цілому по ДПУ в 1928 р. Дані зведеної таблиці за видами злочинів по Україні (вказується цифра 7481 справа) відрізняються від суми кількості справ по видам злочинів, наведених по різним органам ДПУ (територіальним, транспортним, особливим відділам, прикордонним загонам — 7525 справ — див. табл. 1.4), невідповідність становить 44 справи. Частка нових справ становила 90,5 % (90,1 %) справ по економічних злочинах, це наближувалося до середніх показників по всім видам злочинів по ДПУ України.

Таблиця 1.3³²

Облік справ слідства та дізнань всіх органів ДПУ УСРР за видами злочинів, що проходили по лінії ЕКУ, на 1.01.1928 р.

Види злочинів	економ. контрревол., шпигунство	аварії, пожежі	зловживання службовим становищем	розрота	хабарництво	безгосподарність	недбалість	розкрадання	ажіотаж спекуляція	фальшивомонетництво	спекуляція валютою	порушення правил моб. роботи, секретного діловодства	Разом
територіальні	1	9	73	41	45	27	21	2	237	21	22	19	518
транспортні	–	7	27	33	13	7	47	97	1	1	–	2	235
особливі відділи	–	1	3	4	4	3	1	6	–	–	–	9	31
прикордонні загоони	–	–	2	1	–	1	1	–	–	–	1	–	6
Разом	1	17	105	79	62	37*	70	105	238	22	23	30	790 789

У провадженні всіх органів ДПУ України у 1928 р., як вже зазначалося вище, знаходилася 18281 справа. Економічні злочини (ті види, що входили до компетенції ЕКУ, різні види диверсій, навіть, якщо вони призводили до нанесення матеріальних збитків економіці — аварії, пожежі тощо — відносилися до компетенції контррозвідувальних органів; сюди також не входила контрабанда, хоча вона і наносила серйозних матеріальних збитків державі) дали 8270 (за іншими підрахунками — 8315) справ (табл. 1.3 та 1.4), що становило 45,2 % (45,5 %) усіх слідчих справ органів ДПУ УСРР.

Таким чином, частка справ по економічних злочинах в органах ДПУ в 1928 р. порівняно з IV кв. 1927 р. збільшилася на 10 %. Це свідчило про надання в 1928 р. важливості саме економічному напрямку в роботі органів державної безпеки.

³² ГДА СБ України, ф. 42, спр. 2, арк. 3, 4, 7, 8, 99, 135, 145.

* Усі цифри, наведені у таблиці, взято із архівної справи. У колонках, позначених «*», підрахована сума не співпадає з цифрами, наведеними у таблиці.

Таблиця 1.4³³

**Облік справ слідства та дізнань, порушених всіма органами
ДПУ УСРР в 1928 р. за видами злочинів,
що проходили по лінії ЕКУ**

Види злочинів	Органи ДПУ	економ. контрревол., шпигунство	аварії, пожежі	зловживання службовим становищем	розтрата	хабарництво	безгосподарність	недбалість	розкрадання	ажіотаж спекуляція	фальшивомонетництво	спекуляція валютою	порушення правил моб. роботи, секретного діловодства	Разом
територіальні		85	86	700	266	207	99	208	49	2035	72	240	47	4094
транспортні		14	240	402	293	90	65	564	1350	37	3	21	19	3098
особливі відділи		1	6	48	62	15	9	41	87	1	1	–	39	310
прикордонні загони		4	–	2	5	1	–	2	4	–	1	4	–	23
Разом		100*	333*	1143*	619*	309*	170*	808*	1479*	2073	77	265	105	7525 7481

Які ж саме злочини в економічній сфері були найпоширенішими в 1928 р.? Як і в IV кв. 1927 р., протягом 1928 р. найбільше порушили справ за спекуляцію та створення ажіотажу на ринку — 2073 справи. Частка даного порушення в 1928 р. — 12,5 % усіх справ ДПУ, 27,7 % справ по економічних злочинах (табл. 1.4) — майже співпадала з відповідними показниками за IV кв. 1927 р. Як і в 1927 р. коментар до статзвіту пояснював це виключно кампаніями, що проводилися через хлібозаготівельні труднощі. 98 % цих справ (2038) було порушено територіальними органами.

На другому місці, за кількістю заведених справ, як і в попередньому році, виступають розкрадання — 1479 справ (9 % усіх справ ДПУ, 19,8 % — по економічних злочинах), 91,3 % цих справ припадало на територіальні органи.

Інші види господарських злочинів займали незначну частку в структурі економічних злочинів: розтрата — 8,3 %, аварії — 4,5 %,

безгосподарність — 2,3 % тощо. Разом за всі види господарських злочинів у 1928 р. різними органами ДПУ УСРР було порушено 4779 справ. Це становило 29,3 % усіх справ, порушених ДПУ, і 63,8 % справ по економічних злочинах. Отже, боротьба з господарськими злочинами займала провідне місце в діяльності спецслужби як в 1927 р., так і в 1928 р.

Велику частку нових справ дали «зловживання службовим становищем» — 1143 справи (6,9 % усіх справ ДПУ, 15,3 % справ за економічні злочини) та «недбалість» — 808 справ (відповідно — 4,9 % і 10,8 %). Така ж тенденція відбувалася і в IV кв. 1927 р., лише з тією різницею, що кількість справ про недбалість випереджала кількість справ по фактам зловживання. Як і в 1927 р., більша частка справ про недбалість (69,8 %) була порушена транспортними органами. Загалом посадові (службові) злочини дали 2260 справ, 13,9 % справ по ДПУ, 30,2 % справ по економічним злочинам.

В 100 (!) разів, порівняно з IV кв. 1927 р., збільшилася кількість справ, заведених по економічній контрреволюції. Подібна ситуація була спричинена розв'язанням в 1928 р. кампанії пошуку шкідників виробництва в середовищі технічних спеціалістів старої генерації, перш за все, у вугільній промисловості Донбасу. На сьогоднішній день доведено, що справи ці було сфальсифіковано. Хоча ми не можемо повністю виключати можливість передачі окремими спеціалістами колишнім власникам підприємств інформації щодо економічного стану цих підприємств (див. інтерв'ю журналу «Новая и новейшая история» з консультантом прес-служби зовнішньої розвідки Російської Федерації полковником Карповим)³⁴, найбільше, в чому можна було звинуватити спеціалістів, притягнутих до слідства, а потім і до суду, у господарських чи посадових злочинах. Проте вище партійно-державне керівництво СРСР вимагало іншого тлумачення недоликів в роботі важкої промисловості країни, а відповідно зміни кримінальної політики. Це позначилося на збільшенні, порівняно з попереднім періодом непу, кількості контрреволюційних злочинів, в тому числі економічної контрреволюції. Не дивлячись на абсолютне збільшення кількості справ за економічну контрреволюцію і шпигунство, та політичний резонанс, який надався цим справам, в структурі справ, порушених органами ДПУ УСРР в 1928 р. за всі види злочинів, їх частка

³⁴ Новая и новейшая история. — 1998. — № 3. — С. 120.

³³ ГДА СБ України, ф. 42, спр. 2, арк. 3, 4, 7, 8, 99, 135, 145.

* Усі цифри, наведені у таблиці, взято із архівної справи. У колонках, позначених «*», підрахована сума не співпадає з цифрами, наведеними у таблиці.

залишалася невеликою — 0,6 %, за злочини, скоєні в економічній сфері — 1,3 %. Більшість справ по даному забарвленню — 85 % — припадала на територіальні органи.

342 справи (2,1 % справ по всіх злочинах ДПУ, 4,5 % — по економічних злочинах) було порушено за злочини проти порядку управління. На відміну від 1927 р., справи по ним знаходилися в провадженні всіх органів ДПУ, хоча переважна більшість і припадала на територіальні органи.

Таким чином, в 1928 р., порівняно з IV кв. 1927 р., в структурі справ, порушених органами ДПУ в цілому, та в структурі справ по економічних злочинах, зросла частка найбільш небезпечних злочинів: державних (економічна контрреволюція та шпигунство) та злочинів проти порядку управління (порушення монополії на здійснення валютних операцій та підробка грошових знаків); трохи зменшилася частка посадових (службових) злочинів та залишилася майже незмінною частка господарських злочинів.

Проте, не дивлячись на ці зміни, боротьба з економічною контрреволюцією та зі злочинами проти порядку управління займала незначне місце в роботі органів державної безпеки як в цілому, так і в економічній сфері. Найбільшого клопоту спецслужбі завдавали господарські та посадові злочини.

III. Характеристика слідчих справ, порушених за фактами злочинів у сфері економічних відносин

Робота територіальних органів ДПУ УСРР була організована за напрямками діяльності, назви напрямів співпадали з назвами управлінь ДПУ України. Саме в роботі територіальних органів окремо виділявся економічний напрям, який визначався не кількістю справ, порушених всіма органами за економічні злочини, а лише справами, порушеними **по лінії Економічного управління (ЕКУ)**, тобто за злочини, що були скоєні в сфері економічних відносин: на виробництві (в промисловості і сільському господарстві), у торгівлі, фінансово-кредитній системі, кооперації тощо.

За напрямками складалася і статистична звітність. Такий підхід до кваліфікації в роботі територіальних органів пояснювався тим, що не в усіх окружних відділах існували відділення, які виконували роботу за конкретним напрямом і підпорядковувалися по вертикалі центральним управлінням. На місцях окремі напрями були представлені робочими групами, навіть певними особами, інколи декілька напрямів у роботі покладалися на певне відділення. До

1930 р. не було створено чіткої системи органів ЕКУ на місцях, боротьбу зі злочинністю в області економіки в місцевих органах, де не було відповідних структурних підрозділів, здійснювали секретно-оперативні відділки окружних відділів ДПУ.

По територіальних органах наведені вище види злочинів могли проходити, крім економічного, по лініях інформаційного відділу (ІНФО) та адміністративно-оперативного управління (АОУ). Проте при характеристиці роботи ДПУ в економічній сфері визначальними були дані, що наводилися «по лінії ЕКУ».

При встановленні кількості справ, порушених **по лінії ЕКУ в IV кв. 1927 р.** (див. табл. 2.1), з'явилися певні проблеми. У «Таблиці обліку слідчих справ і дізнань та притягнутих по ним обвинувачених органами ДПУ»³⁵ вказано, що по лінії ЕКУ було порушено 708 справ. При додаванні справ, порушених по різних видах злочинів по лінії ЕКУ отримуємо 704 справи³⁶.

Коментар до статзвіту пояснює, що з 3055 справ (у коментарі називається цифра 3052), порушених органами ДПУ УСРР в IV кв. 1927 р., 23 % припадає на справи, заведені по лінії ЕКУ, тобто протягом кварталу за злочини в економічній сфері було порушено 702 справи³⁷. Проте шляхом додавання кількості справ по різних видах злочинності, які були заведені по лінії ЕКУ в IV кварталі, за матеріалами коментаря, з'ясувалося, що справ було порушено 704. Це складає 23,06 % від усієї кількості справ, порушених органами ДПУ України за звітний період. На цифру 695 виходимо при підрахуванні кількості справ по галузям народного господарства, але ця цифра не може бути остаточною, оскільки відсутні дані по справам про фальшивомонетництво. Враховуючи розбіжності, пов'язані з визначенням кількості нових, порушених в IV кварталі справ по лінії ЕКУ, здається доречним за відправну взяти цифру «704».

Нові, порушені в IV кварталі справи, по лінії ЕКУ становили 65,3 % справ, що знаходилися в провадженні ДПУ по даній лінії у звітний період. У цілому по різних органах ДПУ в IV кварталі було порушено 56,9 % справ, що знаходилися в провадженні органів ДПУ України в тому ж IV кварталі (3055 справ порушено, 5371 — знаходилося у провадженні), по територіальних органах

³⁵ ГДА СБ України, ф. 42, спр. 1, арк. 16.

³⁶ Там само, арк. 160–175.

³⁷ Там само, арк. 1.

Таблиця 2.1³⁸

**Облік справ слідства та дізнання за видами злочинів
(по лінії Економічного управління) у IV кв. 1927 р.**

Види злочинів	економ. контрол., шпигунство	аварії, пожежі	зловживання службовим становищем	розтрата	хабарництво	безгосподарність	недбалість*	розкрадання	ажіотаж, спекуляція	фальшиво-монетництво	спекуляція валютою	порушення моб. роботи	Інші**	Разом	
Залишалось справ на 1.10	3	14	78	36	30	20	21	3	42	14	35	5	70	371	
Прибуло справ*** з 1.10 по 31.12	1	22	66	58	43	16	26	4	368	18	10	10	62	704	
Стояло на обліку	справ	4	36	144	94	73	36	47	7	410	32	45	15	132	1075
	% до загальної кількості	0,4 %	3,3 %	13,4 %	8,7 %	6,8 %	3,3 %	4,5 %	0,6 %	38 %	3 %	4,2 %	1,4 %	12,6 %	100 %
Закінчено	Справ	3	25	79	55	25	13	26	5	166	9	21	8	70	507
	% до стояло на обліку	75 %	69,4 %	54,9 %	58,5 %	34,2 %	36,1 %	55,3 %	71,4 %	40,5 %	28 %	46,7 %	53,3 %	53 %	47 %
Передано в інші органи ДПУ	–	1	2	1	2	–	2	–	7	2	1	–	? 7	25	
Залишилось справ на 31.12.	1	10	63	38	46	23	19	2	237	21	23	7	? 58	548	

³⁸ ГДА СБ України, ф. 42, спр. 1, арк. 19, 160, 169–172, 197.

* У зв'язку з тим, що «недбалість» по територіальних органах проходила лише по лінії Економічного та Адміністративно-оперативного управління (АОУ), і цифри по цьому забарвленні у таблиці по лінії ЕКУ розмиті, наведені вище дані підраховано шляхом віднімання цифр по лінії АОУ від цифр, поданих по всіх територіальних органах.

** Знак «?» проставлено в графах, де цифри розмиті. Поруч стоять цифри, підраховані автором. Це — приблизні цифри. При додаванні кількості справ закінчених, переданих в інші органи ДПУ та тих, що залишилися в провадженні, отримуємо «135» замість «132».

*** У графі «прибуло справ» позначено, що прибуло 22 справи по аваріях та 10 справ по спекуляції валютою. Теоретично по аваріях не могло прийти більше 20 справ, а по спекуляції валютою — більше 7 справ, оскільки по лінії ЕКУ не могло бути справ більше, ніж по територіаль-

це становило 45,9 % (1434 справ порушено, 3127 — знаходилася у провадженні). Випередження економічного напрямку по кількості заведених справ свідчить про проведення цілеспрямованих кампаній в IV кв. 1927 р. саме в економічній сфері.

704 справи по лінії ЕКУ становили 23 % (з 3055) справ, порушених протягом IV кварталу в цілому ДПУ та 49 % (з 1434) справ, порушених територіальними органами.

По цим справам до слідства було притягнуто 1489 осіб, з яких 954 особи — 64 % — було заарештовано. В цілому по ДПУ арештовані складали 56,4 % осіб, притягнутих до слідства (2782 особи — арештовано, 4934 особи — перебувало під слідством). Отже, до осіб, притягнутих за скоєння злочинів в економічній сфері, органи державної безпеки підходили суворіше, ніж це було в цілому по ДПУ УСРР.

Притягнуті до слідства за злочини в економічній сфері (1489 осіб) становили 30,1 % усіх осіб, що перебували під слідством в органах ДПУ України по справах, порушених в IV кв. 1927 р., 56,7 % — під слідством територіальних органів. Арештовані по лінії ЕКУ становили 34,3 % арештованих всіма органами ДПУ та 52,1 % — територіальними органами.

Враховуючи, що з попереднього періоду в провадженні територіальних органів по лінії ЕКУ залишалось 373 справи (і по таблиці, і шляхом додавання залишених справ по видам злочинів), в IV кварталі слідство велося по 1077 справам (по таблиці — 1073 справи), при додаванні справ по видам злочинів — 1077. Справи по лінії ЕКУ становили 20 % справ, що знаходилися в IV кварталі в провадженні всіх органів ДПУ УСРР (5371 справа) та 34,5 % справ, що знаходилися в провадженні територіальних органів (3127 справ).

Таким чином, економічний напрям в роботі органів ДПУ був одним з провідних, хоча і не визначальним.

Протягом 1928 р. по лінії ЕКУ було порушено 3822 справи, що становило 23,5 % всіх справ (16285), заведених органами ДПУ України і 43 % (8887) — територіальними органами. Відносно IV кв. 1927 р. частка економічних злочинів у структурі справ, зведених територіальними органами, зменшилася на 6 %.

них органах (див. табл. 1.2). Проте наведені вище дані, як і дані по територіальних органах, відстежуються по декільком звітам, а тому ми їх залишили без змін. 2 «зайві» справи по аваріях було заведено Волочеським прикордонним загonom, але вони пройшли по лінії ЕКУ.

При цьому подані в звіті цифри, як і в звіті за попередній рік, відображають слідчу роботу центру та місцевих органів по лінії ЕКУ, а не роботу економічних відділень та груп окружних відділів ДПУ. Це пов'язано з тим, що, по-перше, справи, заведені економічними органами стосовно порушення правил мобілізаційної роботи, а також справи, за якими проходили як підозрювані співробітники

Таблиця 2.2³⁹

**Облік справ слідства та дізнання за видами злочинів
(по лінії Економічного управління) у 1928 р.**

Види злочинів	економ. контрол., шпигунство	аварії, пожежі	зловживання службовим становищем	розтрата	хабарництво	безгосподарність	недбалість	розкрадання	ажіотаж, спекуляція	фальшивомонетництво	спекуляція валютою	порушення моб. роботи	Інші**	Разом	
Залишалось справ на 1.01	1	9	64	34	45	26	20	2	237	21	23	?	55	537	
Прибуло справ з 1.01 по 31.12	78	87	550	176	148	80	178	22	2025	73	244	?	161	3822	
Стояло на обліку	справ	79	96	614	210	193	106	198	24	2262	94	267	?	216	4359
	% до загальної кількості	1,8 %	2,2 %	14,1 %	4,8 %	4,4 %	2,4 %	4,5 %	0,6 %	51,9 %	2,2 %	6,1 %	?	5 %	100 %
Закінчено	Справ	45	83	547	183	160	81	181	20	2057	83	210	?	191	3841
	% до стояло на обліку	56,9 %	86,4 %	89 %	87,1 %	82,9 %	76,4 %	91,4 %	83,3 %	90,9 %	88,3 %	78,6 %	?	88,4 %	88,1 %
Передано в інші органи ДПУ	21	1	14	2	7	11	3	-	12	4	7	?	10	89*	
Залишилось справ на 31.12.	13	12	53	25	26	14	14	4	193	7	53	?	15	428	

³⁹ ГДА СБ України, ф. 42, спр. 2, арк. 2, 222–229.

* Загальну кількість справ, переданих в інші органи ДПУ, взято з таблиць архівної справи (дана цифра фігурує в декількох таблицях), але при підрахуванні справ за видами злочинів отримуємо цифру 92.

ДПУ, було віднесено до компетенції Спецвідлення. По-друге, в цифрові дані по лінії ЕКУ включено також справи, які входили до компетенції ЕКУ, але розслідування провели інші підрозділи. Це в основному були справи по ажіотажу і порушенню правил економічного регулювання, заведені в округах, де апарат економвідділів був незначним (Ромни, Старобельськ тощо)⁴⁰.

За новими справами під слідством перебувало 8453 особи, з яких 69 % – 5853 осіб було арештовано. В цілому по ДПУ арештовані становили 64,4 % притягнутих до слідства. Як і в 1927 р., частка арештованих за економічні злочини була більшою, ніж в середньому по органам держбезпеки. Більшим був і відсоток арештованих по лінії ЕКУ порівняно з 1927 р.

Притягнуті до слідства по економічній лінії становили 28,4 % притягнутих усіма органами ДПУ (29741 особа) та 45 % (18762 особа) — притягнутих територіальними органами; арештовані — 30,6 % (19151 особа) — арештованих ДПУ та 40,6 % — територіальними органами.

Подібна тенденція спостерігалась і в IV кв. 1927 р.: частка притягнутих до слідства за злочини по економічній лінії була більшою, ніж частка справ по лінії ЕКУ відносно відповідних показників по ДПУ і територіальним органам. Це може свідчити про те, що по серед економічних злочинів більше було групових, які вважалися більш небезпечними.

Разом з тим, порівняно з 1927 р., зменшилася частка арештованих за економічні злочини відносно всіх арештованих (1927 р. — 34,3 % і 52,1 %; 1928 р. — 30,6 % і 40,6 %).

Така, з першого погляду, невідповідність може бути пояснена, як нам здається, загальним збільшенням кількості арештованих в цілому по ДПУ (різниця у середніх показниках арештованих по лінії ЕКУ і по ДПУ становила 7,6 % (64 % і 56,4 %) в 1927 р.; 4,6 % (69 % і 64,4 %) — у 1928 р.

На обліку ж в органах ДПУ УСРР по лінії ЕКУ в 1928 р. перебувало 4359 справ (по ним 6351 осіб було заарештовано (66 % осіб, притягнутих до слідства) і 3272 осіб не підлягали арешту). 538 справ залишилося на обліку з 1927 р.⁴¹, тому нові справи, порушені в 1928 р., становили 87,7 % усіх справ, що перебувало на обліку ДПУ по економічній лінії — проти 65,3 % нових справ по лінії ЕКУ в IV кв. 1927 р. Водночас відсоток нових порушених справ

⁴⁰ ГДА СБ України, ф. 42, спр. 2, арк. 218.

⁴¹ Там само.

по ДПУ в цілому становив 90,9 % (18281 справа стояла на обліку, з них — 16613 справ порушено протягом року).

4359 справ по лінії ЕКУ становили 23,8 % усіх справ (18281), що стояли на обліку в органах ДПУ УСРР в цілому та 42,5 % справ (10264), що стояли на обліку територіальних органів в 1928 р. (в IV кв. 1927 р. — відповідно — 20 % та 34,5 %)

Отже, як і в IV кв. 1927 р., так і в 1928 р., економічний напрям був одним із основних в роботі органів державної безпеки в цілому, і провідним в роботі територіальних органів.

Укладачі звіту звертали увагу, що цифри заведених справ і арештованих, які подані у звіті, дещо перебільшують реальні показники, особливо по справах економічної контрреволюції і шпигунства. Це пояснювалося відсутністю розмежування в графі «прибуло» справ, порушених місцевими органами, та тих, що прибули з інших окружних відділів. Та ж проблема існувала при визначенні кількості заарештованих. Це необхідно пам'ятати при визначенні загальної картини притягнутих до відповідальності органами ДПУ.

Одним із показників діяльності спецслужб є **результативність слідства** стосовно порушених ним справ. Це означає визначення частки закінчених справ серед тих, що стояли на обліку. Справи, слідство по яким ще тривало, поділялися на: 1) ті, що залишалися на обліку органу, що порушив дані справи та 2) ті, що передавалися на облік в інші органи ДПУ (в залежності від значимості справи — у центральні, або в інші територіальні — за місцем перебування осіб, які знаходилися під слідством, чи за місцем скоєння злочину).

Для дослідження результативності діяльності органів ДПУ по боротьбі зі злочинністю в економічній сфері, необхідно порівняти їх показники із загальними по ДПУ та по окремих управліннях. Необхідно звернути увагу, що в звіті фігурують по різних позиціям справи, які були порушені по лінії ЕКУ у звітний період, а також справи, які були порушені раніше, але слідство по ним продовжувалося і протягом часу, що розглядається, тобто кількість справ, що знаходилася у провадженні ЕКУ в IV кв. 1927 і 1928 рр., відрізняється від кількості справ, порушених у звітний період. Далі ми будемо оговорювати, про які справи йдеться.

На кінець IV кв. 1927 р. було закінчено 3169 (в деяких таблицях — 3168) справ, що знаходилася у провадженні органів ДПУ. Це становило 103,7 % справ, порушених протягом останніх трьох місяців 1927 р. і 59 % справ, що знаходилися у провадженні органів ДПУ в той же період.

Таблиця 3.1⁴²

Облік справ слідства та дізнання за видами злочинів по лінії ЕКУ за характером їх реалізації у IV кв. 1927 р.

Види злочинів		економ. контрревол., шпигунство	аварії, пожежі	зловживання службовим становищем	розтрата	хабарництво	безгосподарність	недбалість	розкрадання	ажіотаж, спекуляція	фальшиво-монетництво	спекуляція валютою	порушення моб. роботи	Інші*	Разом**
Закінчено справ		3	25	79	55	25	13	26	5	166	9	21	8	70	505
Припинено	справ	2	3	12	3	2	1	3	—	23	2	16	2	?14	83
	% до закінч.	66,7 %	12 %	15,2 %	5,5 %	8 %	7,7 %	11,5 %	—	13,6 %	22,3 %	76,2 %	25 %	20 %	16,4 %
Передано до народ. суду	справ	—	1	2	—	—	—	—	—	2	—	—	—	?1	6
	% до закінч.	—	4 %	2,5 %	—	—	—	—	—	1,3 %	—	—	—	1,4 %	1,2 %
Передано до прокуратури	справ	1	20	59	47	21	10	20	3	140	4	4	6	?45	380
	% до закінч.	33,3 %	80 %	74,8 %	85,5 %	84 %	77 %	77 %	60 %	84,5 %	44,4 %	19 %	75 %	64,2 %	75 %
Передано до особл. наради	справ	—	—	—	—	—	—	—	—	3	1	—	—	?2	6
	% до закінч.	—	—	—	—	—	—	—	—	33,3 %	4,8 %	—	—	2,9 %	1 %
Передано в інші органи	справ	—	1	6	5	2	2	3	2	1	—	—	—	?8	30
	% до закінч.	—	4 %	7,5 %	9 %	8 %	15,3 %	11,5 %	40 %	0,6 %	—	—	—	11,5 %	5,7 %

⁴² ГДА СБ України, ф. 42, спр. 2, арк. 3, 4, 7, 8, 99, 135, 145.

* Знак «?» проставлено в графах, де цифри розмиті. Поруч стоять цифри, підраховані автором. Відсотки підраховано, виходячи із цифр, наведених у таблиці.

** Загальну кількість справ по позиціям «припинено», «передано до народ. суду», «до прокуратури», «до Особливої Народи», «до інших органів», «до інших органів ДПУ», «залишилося» взято із таблиці архівної справи «Обліку слідчих справ і дізнань органів ДПУ УСРР (по всій Україні)» (арк. 16). При їх додаванні отримуємо цифру 504, замість 505, що наведена у таблиці. Ці дані неможливо перевірити шляхом додавання кількості справ за різними видами злочинів, оскільки відсутні дані по позиції «інші злочини». Відсотки наведено, виходячи із цифр складеної таблиці.

Таблиця 3.2⁴³

Облік справ слідства та дізнання за видами злочинів по лінії ЕКУ за характером їх реалізації у 1928р.

Види злочинів		економ. контрревол., шпигунство	аварії, пожежі	зловживання службовим становищем	розтрата	хабарництво	безгосподарність	недбалість	розкрадання	ажіотаж, спекуляція	фальшивомонетництво	спекуляція валютою	порушення моб. роботи	Інші	Разом
Закінчено справ		45	83	545*	182 ^{2*}	160	81	181	19 ^{3*}	2052 ^{4*}	83	209 ^{5*}		190 ^{6*}	3830
Припинено	справ	14	11	63	6	26	6	24	2	318	25	52		48	595
	% до закінч.	31,1 %	13,3 %	11,5 %	3,3 %	16,3 %	7,4 %	13,3 %	10,5 %	15,5 %	30,1 %	24,8 %		25,3 %	15,5 %
Передано до народ. суду	справ	–	1	11	3	2	1	4	–	418	–	–		12	452
	% до закінч.	–	1,2 %	2,1 %	1,7 %	1,2 %	1,2 %	2,2 %	–	20,4 %	–	–		6,3 %	11,8 %
Передано до прокуратури	справ	18	69	436	146	123	69	150	17	1146	50	20		113	2357
	% до закінч.	40 %	83,1 %	80 %	80,2 %	76,9 %	85,2 %	82,9 %	89,5 %	55,8 %	60,2 %	9,6 %		59,5 %	61,5 %
Передано до особл. наради	справ	11	–	–	–	1	–	–	–	153	6	137		8	316
	% до закінч.	24,4 %	–	–	–	0,6 %	–	–	–	7,5 %	7,2 %	65,6 %		4,2 %	8,3 %
Передано в інші органи	справ	2	2	35	27	8	5	3	–	17	2	–		9	110
	% до закінч.	4,5 %	2,4 %	6,4 %	14,8 %	5 %	6,2 %	1,6 %	–	0,8 %	2,4 %	–		4,7 %	2,9 %

⁴³ ГДА СБ України, ф. 42, спр. 2, арк. 2, 222–229.

* Дана цифра отримана шляхом додавання кількості справ за характером їх реалізації, в таблицях загальна кількість закінчених справ визначена 547 (див. табл. 2.2).

^{2*} Дана цифра отримана шляхом додавання кількості справ за характером їх реалізації, в таблицях загальна кількість закінчених справ визначена 183 (див. табл. 2.2).^{3*} Дана цифра отримана шляхом додавання кількості справ за характером їх реалізації, в таблицях загальна кількість закінчених справ визначена 20 (див. табл. 2.2).

Дані щодо кількості закінчених справ по лінії ЕКУ також різняться. У Таблиці обліку слідчих справ зазначалося, що слідство закінчено по 505 справах. Коментар до звіту пояснював, що кількість закінчених справ по лінії ЕКУ становила 16 % усіх закінчених справ, тобто 507 справ. При додаванні кількості закінчених справ за видами злочинів із різних таблиць отримуємо 507 справ. Саме цю цифру, 507, візьмо за відправну.

При цьому було закінчено 72 % справ, порушених в IV кварталі (704 справи), та 47 % справ, що знаходилися в провадженні органів ДПУ по економічній лінії (1078 справ).

Таким чином, за кількістю порушених в IV кварталі справ економічний напрям в роботі органів ДПУ України випереджав усі інші напрями (див. вище), а за кількістю закінчених справ — відставав.

За 1928 р. органами ДПУ було закінчено 15423 справи. Це становило 94,7 % справ, порушених протягом року та 84,4 % справ, що знаходилося на обліку ДПУ України.

По лінії ЕКУ було закінчено 3842 справи (за Таблицею обліку слідчих справ по лінії ЕКУ), при додаванні кількості закінчених справ по видам злочинів отримуємо 3841 закінчену справу. Це становило 88,1 % справ, що стояло на обліку в 1928 р., та 100,5 % справ, що було порушено в тому ж році. Це більше, ніж в середньому по ДПУ, і більше, ніж відповідні показники за IV кв. 1927 р. Таким чином, по кількості закінчених справ, в 1928 р. органи ДПУ по економічній лінії працювали активніше, ніж в 1927 р. (майже вдвічі), і краще, ніж в середньому по різним органам ДПУ.

Цікавою стала інформація про результати закінчених справ. Важливим показником в роботі правоохоронних та каральних органів був відсоток припинених справ, адже він суттєво впливав на загальну картину злочинності — зменшував кількість справ за

^{4*} Дана цифра отримана шляхом додавання кількості справ за характером їх реалізації, в таблицях загальна кількість закінчених справ визначена 2057 (див. табл. 2.2)^{5*} Дана цифра отримана шляхом додавання кількості справ за характером їх реалізації, в таблицях загальна кількість закінчених справ визначена 210 (див. табл. 2.2).^{6*} Дана цифра отримана шляхом додавання кількості справ за характером їх реалізації, в таблицях загальна кількість закінчених справ визначена 191 (див. табл. 2.2).

видами злочинів, що знаходилися на обліку в органах ДПУ. Аналіз припинених справ також допомагав виявити недоліки оперативної роботи органів дізнання, в т.ч. і органів державної безпеки.

У відповідності до Кримінально-процесуального Кодексу УСРР 1927 р. (ст. 4) слідство могло бути припинено через смерть обвинуваченого, внаслідок амністії (як правило, по справах, котрі вели органи держбезпеки, це було не часто), а також при відсутності в діях обвинувачуваного складу злочину⁴⁴. Справи, що було припинено органами дізнання самостійно, як правило, були такими, що не містили в собі складу злочину, тобто з самого початку були безрезультатними. Чим більшим був відсоток припинених справ, тим гіршою вважалася робота органів слідства та дізнання.

По всіх органах і управліннях ДПУ УСРР в IV кв. 1927 р. 32,7 % закінчених справ (1037 справ) було припинено, тобто закінчилися безрезультатно. По територіальних органах відсоток припинених справ становив 45,3 % із числа закінчених, по транспортних — 20 %, по прикордонним загонах — 29 %. Якщо ж розглядати дану проблему по напрямам роботи територіальних органів, то контррозвідальні відділи дали 55 % припинених справ із числа закінчених (значним був відсоток припинених справ по польському шпигунству — 34 %, по диверсіям — 34 %), інформаційні — 54 % тощо⁴⁵. Що стосується результативності роботи спецслужби по лінії ЕКУ, то тут із числа закінчених справ припинено було лише 83 справи (16,4 %) (табл. 3.1). Це були найменші середні показники по ДПУ УСРР. Проте відсоток припинених справ по найбільш небезпечних, за законодавством тих часів, злочинах був дуже високим: по економічній контрреволюції було припинено 66,7 % закінчених справ, по спекуляції валютою — 76,2 %, фальшивомонетництву — 22,3 %. Таку ситуацію можна пояснити лише бажанням співробітників органів держбезпеки на всяк випадок «перестраховуватися» — тому справи порушувалися, не враховуючи необхідну для цього базу доказів.

У 1928 р. із закінчених в цілому по ДПУ УСРР справ — 3807 (24,7 %) було припинено. По територіальних органах припинені справи складали 26 % закінчених (2207 з 8477), транспортними

органами було припинено 23,7 % закінчених справ, прикордонними загонами — 30,4 %, особливими відділами — 11,7 %⁴⁶.

За напрямами роботи територіальних органів було припинено по лінії ЕКУ 595 справ (15,6 % із числа закінчених, табл. 3.2) (показник 16 % майже збігається з відповідним за IV кв. 1927 р.), по лінії Контррозвідального відділу — 46,3 % закінчених справ (992 з 2142) тощо. Порівняно з IV кв. 1927 р. зменшився відсоток припинених справ, хоча він і залишався великим, по економічній контрреволюції — до 31,1 %, по фальшивомонетництву — до 30,1 %, по спекуляції валютою — до 24,8 %.

Отже, порівняно з результатами роботи ДПУ УСРР в цілому, його окремих органів та напрямів, економічна лінія дала найменші показники припинених справ (ще меншими були показники лише у особливих відділів), а відповідно — робота вважалася кращою.

Після закінчення попереднього слідства чи дізнання, справи, що не входили до компетенції органів держбезпеки, направлялися до інших органів: міліції, за місцем роботи осіб, що перебували під слідством тощо. За Кримінально-процесуальним Кодексом, справи по незначних злочинах направлялися безпосередньо до народного суду. Всі інші справи повинні були бути надіслані до прокуратури, а прокурор вже визначав подальшу долю цих справ: вони направлялися до судів (окружних або Верховного, на розгляд надзвичайних сесій окружних або Верховного суду), на дорозслідування чи взагалі закривалися. До прокуратури надсилалися справи з добре опрацьованою доказовою базою.

Статистична звітність визначала, що, крім названих вище інстанцій, справи слідства та дізнання органів держбезпеки могли направлятися і до позасудових органів — Особливої наради при ОДПУ, непередбаченої Кримінально-процесуальним кодексом. Положення про права ОДПУ щодо адміністративних висилань, заслань та ув'язнення у концентраційні табори від 24 березня 1924 р. визначало перелік видів злочинів, справи по яких направлялися на розгляд до Особливої наради. До Особливої наради (по економічній лінії) направлялися справи про контрреволюційну діяльність та шпигунство, фальшивомонетництво та спекуляцію валютою, золотом, дорогоцінними металами тощо⁴⁷. Деякі справи,

⁴⁴ Уголовно-процесуальный кодекс 1927 г. – Х.: Юрид. изд-во Народного комиссариата юстиции УССР, 1927.

⁴⁵ ГДА СБ України, ф. 42, спр. 1, арк. 1–2.

⁴⁶ ГДА СБ України, ф. 42, спр. 2, арк. 2–4.

⁴⁷ Лубянка. ВЧК–КГБ. Документи. – М.: МФД, 1997. – С. 179–181.

за якими не було зібрано достатню кількість доказів і які, внаслідок цього, не могли бути розглянуті на відкритих судових засіданнях, також направлялися до Особливої наради при ОДПУ.

У IV кв. 1927 р. всіма органами ДПУ УСРР 329 справ (10,4 %) було направлено до народних судів, 1257 справ (39,7 %) — до прокуратури, 284 справи (9 %) — до Особливої наради, 255 справ (8 %) — до інших органів.

Відсоток припинених справ, як вже зазначалося, був дуже високим, а враховуючи, що до народних судів та «інших органів» направлялися незначні за змістом справи, виходило, що лише 48,7 % справ, що знаходилися у провадженні органів ДПУ України, заслуговували на увагу з боку спецслужб. Деякі справи (статзвіти не вказують кількість) було припинено органами прокуратури та відхилено клопотання про висилання Особливою нарадою. Це свідчить про ще меншу результативність по справах, порушених органами ДПУ.

Доля осіб, чії справи було направлено до народних судів, прокуратури та Особливої наради, у звіті не простежувалася. Відомо, що по закінчених справах по всіх органах ДПУ під арештом знаходилося 1359 осіб, ще 3658 осіб знаходилися під слідством, але арешту не підлягали. Таким чином, всього по закінчених справах під слідством перебувало 5017 осіб. По припинених справах проходило 1286 осіб. Звільнено у порядку зміни міри запобігання було 1203 особи, ще дві особи померло в ході слідства. Таким чином, причетність 2491 особи (49,7 % притягнутих до слідства) до злочинної діяльності не підтвердилася.

По лінії Економічного управління в IV кв. 1927 р. до народних судів було передано лише 5 % (25 справ). Це були справи по аваріях та пожежах, зловживанню службовим становищем та спекуляції. Контррозвідувальний відділ передав до нарсудів 7 % справ, Управління прикордонними загонами (УПЗ) — 4 %, транспортні відділи — 22 %. До «інших органів» по лінії ЕКУ було направлено 6 % справ (майже за всіма видами злочинів, крім найнебезпечніших — економічній контрреволюції та шпигунству, фальшивомонетництву, спекуляцією валютою та порушення правил мобілізаційної роботи), тоді як УПЗ — 13 %, транспортними відділами — 15 % тощо. Таким чином, серед закінчених справ по лінії ЕКУ 27,4 % складала справи незначні по змісту або такі, що склад злочину по ним в ході слідства не підтвердився. Відповідні показники в середньому по територіальних органах становили 50,7 %, по

транспортних — 57 %, прикордонних загонах — 46 %; в структурі територіальних органів по лінії контррозвідувальних відділів — 63 %, інформаційних — 54 % тощо⁴⁸.

До органів прокуратури по лінії ЕКУ було направлено 72 % (365 справ) всіх закінчених справ (цей показник був найбільшим по ДПУ; друге місце займали транспортні органи, ними було передано до прокуратури 42 % порушених справ), до особливих нарад — 1 % (5 справ). До особливих нарад у IV кв. 1927 р. по економічній лінії було направлено лише справи, порушенні за злочини проти порядку управління — фальшивомонетництву та спекуляції валютою. Отже, робота ЕКУ по характеру реалізації закінчених справ, порівняно з Держполітуправлінням в цілому та його окремими органами і управліннями, була однією з найбільш результативних. Високою була результативність роботи особливих відділів.

У 1928 р. на розгляд народних судів органами ДПУ УСРР було передано 1448 справ (9,5 %), 7232 справи (47 %) — до органів прокуратури, 2134 справи (13,8 %) — до особливих нарад, 754 справи (4,8 %) — до «інших органів»⁴⁹. Отже, припинені справи та справи незначні, що направлялися до нарсудів та до «інших інстанцій» в цілому по ДПУ України в 1928 р. становили 39 %. У 1927 р. до цієї категорії відносилось 51,3 % справ, порушених ДПУ (див. вище). До органів прокуратури та особливих нарад в IV кв. 1927 р. було відправлено 48,7 % закінчених справ, в 1928 р. — 61 % закінчених справ. Таким чином, по характеру реалізації закінчених справ робота ДПУ УСРР в 1928 р. була результативнішою, ніж в 1927 р.

За припиненими в 1928 р. справами проходило 4970 осіб, звільнено в порядку зміни міри припинення було 5572 особи, 7 осіб померло в ході слідства, 11 — втекли. Таким чином, із загальної кількості осіб, що знаходилося під слідством всіх органів ДПУ УСРР в 1928 р. — 33143, по 10542 особам — 31,8 % — справи було припинено, а їх звільнено.

По лінії ЕКУ — 452 справ (11,8 % із числа закінчених) було передано на розгляд до народних судів, 110 справ (2,9 %) — до «інших органів», разом із припиненими це складало 30,3 %, майже третину. Відповідно по контррозвідувальній лінії до народних судів

⁴⁸ ГДА СБ України, ф. 42, спр. 1, арк. 6.

⁴⁹ Там само, спр. 2, арк. 2–4.

та «до інших органів» було відправлено 411 справ (19,2 %). Разом це становило 65,5 %, вдвічі більше, ніж по економічному напрямку.

2357 (61,4 %) справ по лінії ЕКУ було відправлено до органів прокуратури, 316 (8,3 %) — до особливих нарад. Отже, по характеру реалізації справ слідства та дізнання Економічне управління в 1928 р. дало кращі результати ніж ДПУ УСРР в цілому. Кількість припинених та незначних справ по лінії ЕКУ була меншою, ніж в цілому по органах ДПУ, більшість справ розглядалася Прокуратурою, що свідчить про важливість даних справ та більш результативну роботу спецслужб саме по економічній лінії. До прокуратури та особливих нарад по лінії ЕКУ було направлено 69,7 % замість 61 % справ по всім органам ДПУ.

Порівняно з 1927 р., кількість справ, що була направлена до прокуратури по лінії ЕКУ, збільшилася на 3,3 %. Підсумовуючи, можемо констатувати, що за результатами реалізації закінчених справ робота територіальних органів в сфері економіки була продуктивнішою, ніж робота органів держбезпеки в цілому. Така тенденція характерна і для 1927, і для 1928 рр., хоча в 1928 р. ці показники дещо зменшилися.

Як вже зазначалося вище, доля осіб, що проходили по слідчих справах, направлених в різні інстанції, у статистичній звітності органів ДПУ не відстежувалася. Проте у «Книзі обліку роботи органів ДПУ УСРР за 1928 р.» зазначається, що протягом всього 1927 р. (а не лише IV кварталу, дані по якому аналізувалися вище) в адміністративному порядку було вислано 2982 особи (з них по справах міліції — 30 %), в 1928 р. кількість висланих збільшилася вдвічі — 6142 особи (по справах міліції вислано 59 % осіб).

У 1927 р. із 1789 осіб, висланих особливими нарадами по справам органів ДПУ, 147 осіб (8,2 %) проходили по лінії Економічного управління. У 1928 р. по лінії ЕКУ було вислано 295 (11,8 %) осіб (вдвічі більше ніж в 1927 р.) із 2506 висланих по справах ДПУ УСРР.

Збільшення кількості адміністративно висланих осіб пояснювалося не лише збільшенням кількості справ, направлених до Особливої наради (по лінії ЕКУ з 1 % до 8,3 %), але й, на думку статистиків ДПУ, покращенням якості доказової бази на осіб, що проходили по справах слідства та дізнання. У 1927 р. Особливою нарадою було відхилено 21,2 % клопотань про заміну міри припинення — скасування висилань, у 1928 р. відхилено було 95 % клопотань. З огляду на карну політику 1928 р., здається, це було пов'язано не

стільки з покращенням роботи співробітників ДПУ України, скільки з посиленням репресивної політики.

По лінії ЕКУ в 1927 і 1928 рр. Особливою нарадою розглядалися справи за злочини державні — економічну контрреволюцію та шпигунство, проти порядку управління — підробку грошових знаків і цінних паперів та спекуляцію валютою, а також справи по ажіотажу та спекуляції (за статистичними таблицями в 1928 р. до Особливої наради було направлено також 1 справу по хабарництву, проте особи, що проходили по цій справі, в числі висланих не фігурують). Законодавство 1920-х рр. створення ажіотажу на ринку та спекуляцію не відносило до найбільш небезпечних злочинів, але, як зазначалося вище, з 1927 р. в межах політики наступу на приватника, звинуваченням по даному порушенню приділялася виключна увага з боку правоохоронних органів. Розгляд справ по ажіотажу та спекуляції особливими нарадами було зумовлено особливостями карної політики кінця 1920-х рр.

У 1927 р. за ажіотаж та спекуляцію було вислано 13 осіб (8,8 % висланих по лінії ЕКУ, 0,7 % висланих по справам ДПУ), в 1928 р. кількість висланих за спекуляцію збільшилася і в абсолютній кількості — 170 осіб, і у відносній — 57,6 % висланих по лінії ЕКУ, 6,8 % — по ДПУ. Відповідно у 1927 р. валютники становили 78,2 % осіб, висланих по лінії ЕКУ і 6,4 % висланих по ДПУ УСРР — 115 осіб; в 1928 р. їх частка зменшилася до 34,6 % по лінії ЕКУ і до 4,1 % по ДПУ України, вислано було 102 особи. Фальшивомонетників в 1927–1928 рр. вислано було майже однаково — відповідно 15 і 16 осіб, змінилися лише відносні показники: в 1927 р. фальшивомонетники становили 10,2 % висланих по лінії ЕКУ і 0,8 % — по ДПУ УСРР, в 1928 р. по лінії ЕКУ їх частка зменшилася до 5,4 %, по ДПУ — до 0,6 %. За звинуваченням в економічній контрреволюції в 1927 р. було вислано 4 особи, їх частка була найменшою по лінії ЕКУ — 2,8 % і по ДПУ в цілому — 0,2 %. У 1928 р. кількість висланих за економічну контрреволюцію збільшилася в абсолютній кількості майже вдвічі — 7 осіб, проте відносні показники навіть зменшилися — 2,4 % висланих по лінії ЕКУ і 0,3 % — по ДПУ УСРР⁵⁰.

Отже, у 1928 р. кількість адміністративно висланих осіб по лінії Економічного управління збільшилася, в основному, за рахунок різкого збільшення висилань за ажіотаж та спекуляцію.

⁵⁰ ГДА СБ України, ф. 42, спр. 3, арк. 4, 8.

Різні форми звітності дають можливість розглянути роботу органів ДПУ України по лінії Економічного управління шляхом порівняння кількості справ та притягнутих по ним осіб за видами злочинів та за характером реалізації по кожному із злочинів.

У структурі видів злочинів у IV кв. 1927 р. по лінії ЕКУ найбільша кількість справ припадала на «ажіотаж та спекуляцію» (410 справ — 38 %), або «порушення норм, встановлених регулюючими органами». З них 368 справ (майже 90 %) було порушено саме в IV кварталі, що становило 52,3 % усіх справ, порушених у звітний період по лінії ЕКУ. Така тенденція була характерна і в структурі видів злочинів по територіальних органах, і в цілому по органах ДПУ щодо «економічних злочинів». Це було пов'язано з розпочатою у грудні 1927 р. кампанією по боротьбі з порушеннями торгівлі та заготівель. Восени–взимку 1927 р. селяни відмовилися продавати державним хлібозаготівникам хліб та інші сільськогосподарські продукти за твердими цінами, встановленими державою, що призвело до хлібозаготівельної кризи. Тому органи держбезпеки були залучені до боротьби з «приватниками». Саме проведенням каральної кампанії пояснювався квартальний великий відсоток арештів по Економічному управлінню — 34 % (945 осіб). Наприклад, контррозвідувальними відділами було заарештовано 24 % осіб, притягнутих до слідства, транспортними відділами — 20 %, по інших управліннях показники арештованих були ще меншими⁵¹.

За дане порушення було арештовано 422 особи із 719 притягнутих до слідства — 58,7 %, це становило 10,3 % арештів по всіх органах ДПУ України в IV кв. 1927 р.

Припинені справи складала 13,6 % закінчених справ по даному забарвленню, що було нижче, ніж в середньому по лінії ЕКУ. Невеликою була і частка справ, направлених до народних судів та до «інших» органів (разом це становило 2,1 %). 84,3 % закінчених справ було направлено до прокуратури, це становило 36,8 % справ по всіх забарвленнях по лінії ЕКУ, направлених до прокуратури. Враховуючи, що дане порушення кримінальним законодавством не кваліфікувалося як особливо небезпечне, і водночас велика частка справ по ньому направлялася до прокуратури, а також був високим відсоток арештів серед осіб, притягнутих до слідства, можемо припустити, що на даному відрізку часу боротьбі з ним приділялася особлива увага.

⁵¹ ГДА СБ України, ф. 42, спр. 1, арк. 7.

Найбільшу кількість справ та арештів дали Дніпропетровський, Запорізький, Харківський, Одеський, Київській окружні відділи ДПУ та Центральний апарат ДПУ. Не дивлячись на «масовий» характер даного порушення, не було заведено справ по ньому в Коростенському, Роменському, Чернігівському, Криворізькому та Сталінському округах. Тенденції щодо виробничої (сільськогосподарський чи промисловий) спеціалізації округу не спостерігалось.

Щодо соціального стану притягнутих до відповідальності по справах, заведених проти порушення правил, регулюючих торгівлі та заготівлі, простежувалася наступна тенденція: в більшості випадків (71 %) по справах проходили приватні підприємці і торговці, в меншій мірі — кустарі та особи без певних занять. Далі йшли кооператори та працівники державної торгівлі. По справах, заведених проти порушників під час хлібозаготівель (ці справи також відносяться до даного забарвлення), майже порівну проходили як державні, так і приватні заготівельники, а ось 80 % арештів по цим справах дали приватники, що підтверджує класову «спрямованість» при визначенні ступеню відповідальності⁵².

Друге місце за кількістю справ, порушених по лінії ЕКУ в 1927 р., припадає на злочини, пов'язані із **зловживанням службовим становищем**. У провадженні органів ДПУ в IV кварталі знаходилося 144 справи по даному забарвленню (13,4 % справ по лінії ЕКУ), при цьому нових справ, що були заведені безпосередньо протягом жовтня–грудня, — 66 (9,5 % в структурі злочинів по лінії ЕКУ). По цим справах до слідства було притягнуто 324 особи, з яких 136 осіб — 42 % — підлягали арешту. На кінець року було закінчено 79 справ (54,9 % тих, що стояло на обліку), з яких 12 (15,2 %) — було припинено, слідство ж по інших справах дало позитивний результат, причому 59 справ (74,7 % закінчених по даному забарвленню) було направлено до прокуратури.

Серед галузей народного господарства найбільша кількість справ була заведена на працівників кооперації (19 справ), державної торгівлі та легкої промисловості (по 8 справ), а також державних установ (7 справ).

До службово-посадових злочинів, крім зловживання службовим становищем, відносяться також недбалість та хабарництво. Як правило, усі ці види злочинів дуже тісно переплітаються, і у ході слідства важко відокремити їх один від одного. Проте у ста-

⁵² ГДА СБ України, ф. 42, спр. 1, арк. 6, 17.

тистичних матеріалах чітко виділено кожний з цих видів злочинної діяльності.

Забарвлення «недбалість» дало в IV кварталі 28 нових справ (4 % всіх справ, порушених в IV кварталі по лінії ЕКУ), всього ж у провадженні органів ДПУ України у звітний період за даним забарвленням перебувало 49 справ (разом зі справами, що закінчилися не закінченими з попереднього періоду). Враховуючи, яке значення надавалося кримінальною політикою 1926–1927 рр. боротьбі з даним видом злочинності, кількість справ була незначною. Протягом кварталу було закінчено 28 справ, з яких припинено — 3 (10,7 % закінчених). 75 % закінчених справ було направлено до органів прокуратури.

За забарвленням «хабарництво» у провадженні спецслужби було 73 справи, з яких 42 було заведено в IV кварталі (6 % від усієї кількості справ, порушених ЕКУ в IV кварталі). До слідства було притягнуто 239 осіб. Переважання в 3,3 рази числа осіб над числом справ свідчить, що справи за даним забарвленням були груповими, за кримінальним законодавством покарання за такі справи встановлювалися суворішими. Про це свідчить і частка арештованих серед осіб, притягнутих до слідства, — 59,8 %.

Із закінчених на кінець року 25 справ, 2 (8 %) було припинено, 84 % закінчених справ (21 справа) передано до прокуратури. Найбільше справ по цьому злочину було заведено по адміністративному апарату державних установ (13 справ) та приватним підприємствам (8 справ).

По факту розкрадання (органи ДПУ розглядали розкрадання у великих розмірах, звичайними крадіжками та розкраданнями у незначних розмірах займалися органи міліції) в IV кварталі у виробництві ЕКУ було лише 7 справ, з них 4 заведено в останньому кварталі (0,6 %). Всі 4 справи торкалися працівників державних установ. На кінець року жодна з справ не була закінчена.

У виробництві ЕКУ знаходилося 94 справи із забарвленням «розтрата», з них 58 справ було заведено протягом останнього кварталу (61,7 %). У структурі слідчих справ по економічному напрямку «розтрата» дала 8,7 %. До слідства було притягнуто 237 осіб, з яких 149 осіб (62,9 %) підлягали арешту. Такий суворий підхід до осіб, притягнутих по даному забарвленню, пояснювався державною кампанією «режиму економії», в межах якої посилювалася боротьба з розтратами державних коштів для «підвищення темпів соціалістичного накопичення».

На кінець року було закінчено 55 справ (58,5 % тих, що стояло на обліку по даному забарвленню). Цей вид злочину дав найменший відсоток припинених справ — 5,5 % (3 справи), до прокуратури було направлено 85,5 % закінчених справ. За галузями народного господарства попереду знову йшла кооперація (21 справа), на другому місці — державні установи (13 справ).

Справ по безгосподарності через органи ЕКУ в IV кварталі проходило 36, з них 16 було заведено безпосередньо у звітний період (2,3 % усіх справ, порушених в IV кварталі по лінії ЕКУ). По 36 справам до слідства було притягнуто 147 осіб (справи кваліфікувалися як групові), з яких 53 особи (36 %) було заарештовано.

На кінець року було закінчено 13 справ, припинена лише 1 справа (7,7 % закінчених по даному забарвленню справ). По безгосподарності лідирують галузі важкої промисловості, які дали найбільшу кількість справ.

Визнано, що 1927 р. був останнім роком непу, вже в 1928 р. відбулася сумнозвісна «Шахтинська справа» і з'явилися десятки обвинувачуваних та сотні підозрюваних в економічній контрреволюційній діяльності та економічному шпигунстві. Чи були подібні справи в попередньому році? Відповідь на це запитання також дають статистичні матеріали.

У IV кв. 1927 р. у провадженні територіальних органів по лінії ЕКУ знаходилося 4 справи по економічній контрреволюції (весь 1927 р. дав 8 справ) в Артемівському, Дніпропетровському, Харківському і Одеському окружних відділах. В структурі злочинів по лінії ЕКУ дане забарвлення становило найменшу частку — 0,4 %. По цим справах було заарештовано одну особу, троє інших підозрюваних навіть не бралися під арешт. При цьому позитивний результат мала лише 1 справа з трьох закінчених (дві справи було припинено і одна залишалася в провадженні), яка була порушена Артемівським окривідділом, вона була передана до прокуратури⁵³. По цій справі проходила одна особа, яка навіть не бралася під арешт.

Отже, документи ДПУ свідчать, що в Україні не відстежувалася тенденція щодо появи в 1928 р. вибуху злочинів із забарвленням «економічна контрреволюція».

Протягом IV кв. 1927 р. у провадженні територіальних органів по лінії ЕКУ було 36 слідчих справ, заведених по фактам аварій

⁵³ ГДА СБ України, ф. 42, спр. 1, арк. 5.

та пожеж на виробництві (IV квартал дав 22 справи — 3,2 % усіх справ, порушених у звітний період по лінії ЕКУ). Географія заведених справ охоплювала майже всю Україну: як промислові регіони (Артемівський, Дніпропетровський, Київський, Луганський, Сталінський, Одеський, Харківський округи), так і традиційно сільськогосподарські (Бердичівський, Волинський, Коростенський, Сумський, Тульчинський, Уманський округи)⁵⁴. До слідства було притягнуто 83 особи, з яких під арештом перебувало 50 осіб (60,2 %).

На кінець року слідство було закінчено по 25 справах (69,4 % усіх справ по аваріям), з них лише по 3 справах (12 %) злочинні дії слідством не підтвердилися, 20 справ (80 %) було передано до прокуратури, 1 справа — до народного суду для з'ясування ступеню вини обвинувачених та визначення міри покарання, 1 справа — до «інших органів», яких саме — у статзвіті не пояснюється. Серед галузей народного господарства найбільшу кількість справ по аваріях дала не важка, як прийнято вважати в історичній науці, а легка промисловість (див. табл. 3.1).

Справ, порушених за фактами «спекуляції валютою», у провадженні органів ДПУ було 45, з них лише 10 було заведено в IV кварталі (1,4 %), інші представляли собою матеріали, що залишилися з попередніх місяців. Дане забарвлення дало найменший відсоток арештів — 20 % із числа притягнутих до слідства. Протягом IV кварталу було закінчено слідство по 21 справі, з них по 16 справам слідство було припинено. Даний вид злочину дав найбільший відсоток припинених справ — 76,2 %. Справи по даному забарвленню було заведено майже всіма територіальними органами, але найбільше справ дали Херсонський та Київський окружні відділи ДПУ.

По фальшивомонетникам у провадженні економічних органів знаходилося 32 справи, нових, заведених у IV кварталі було 18 (2,6 %). По цьому забарвленню справи дали 20 округів України. На кінець року було закінчено 9 справ, з яких 2 справи — припинено (22,2 % — високий показник).

Відносно інших видів злочинів, що знаходилися у провадженні економічних органів ДПУ в IV кварталі, таких як шахрайство, безпатентна торгівля, укриття від сплати податків, використання «підставних осіб» тощо, то із 132 справ у звітний період було порушено 62 (8,9 %) майже всіма територіальними органами. Із 70 закінчених справ, 15 (21,4 %) було припинено.

У структурі слідчих справ, заведених по лінії ЕКУ, значиться також «порушення мобілізаційної роботи». На дане порушення приходилося 15 справ, з яких 10 справ — нові (1,4 % в структурі справ по лінії ЕКУ), під слідством знаходилося 22 особи, з них заарештовано було 4 особи (18,2 %). З 8 закінчених на кінець року справ — 2 (25 %) було припинено, інші 6 справ — направлено до прокуратури.

Отже, в IV кв. 1927 р. по економічній лінії в роботі територіальних органів найбільшу кількість справ дали порушення правил економічного регулювання (ажіотаж та спекуляція) — 38 %. Разом з іншими господарськими злочинами: розтратами, розкраданнями, безгосподарністю, аваріями та пожежами вони становили 53,9 % всіх злочинів в структурі злочинності по економічній лінії. Великими були і показники щодо арештів по даних видах злочинів. На службово-посадові злочини: зловживання службовим становищем, хабарництво, недбалість, порушення ведення секретного діловодства та мобілізаційної роботи припадало 24,7 %. Злочини проти порядку управління: фальшивомонетництво та спекуляція валютою давали 7,2 %. Державні злочини, серед яких по лінії ЕКУ проходили «економічна контрреволюція та шпигунство», становили найменшу частку в структурі злочинів — 0,4 %. Як прийнято вважати в історичній літературі, вже в наступному, 1928 р., протидія їм разом з «аваріями на виробництві» стали визначальними в діяльності економічних органів ДПУ. У IV кв. 1927 р. ці два забарвлення в структурі злочинів, порушених територіальними органами по лінії ЕКУ, разом становили лише 3,7 %.

У 1928 р. найбільша кількість справ — 2262, як і в IV кв. 1927 р., припадала на ажіотаж та спекуляцію, що також було пов'язано з хлібозаготівельною кампанією. Вони дали 51,9 % справ по лінії ЕКУ. По даному забарвленню під слідством знаходилося 4192 особи, з яких 3174 (75,7 %) було заарештовано — 50 % всіх заарештованих по лінії ЕКУ. Більшість заарештованих — 87 % — приходилася на приватників. По результатам реалізації було припинено 318 справ — 15,5 % всіх закінчених справ по даному забарвленню, і 53,4 % всіх припинених справ по лінії ЕКУ. Наслідком стало визволення з під варті 816 осіб, 42,2 % всіх осіб, справи щодо яких по лінії ЕКУ було припинено. Досить високий відсоток припинених справ може бути пояснений тим, що боротьба з даним видом злочинності проводилася в результаті спеціально організованої кампанії, і не завжди оперативники були об'єктивними, адже

⁵⁴ ГДА СБ України, ф. 42, спр. 1, арк. 5.

необхідно було звітуватися за результати проведеної кампанії. Якщо ж врахувати, що до народних судів було направлено 20,3 % закінчених справ, тобто справ незначних, а до інших органів — 0,8 %, виходить, що 36,3 % (більш ніж третина) справ, що стояли на обліку ДПУ по даному забарвленню, не представляли серйозної загрози для безпеки держави.

По даному забарвленню до органів прокуратури було направлено лише 55,7 %, до особливої наради — 7,4 % закінчених справ, один з найбільших показників по лінії ЕКУ.

Отже, порівняно з IV кв. 1927 р. в структурі справ, порушених економічними органами в 1928 р., збільшилася частка справ (з 38 % до 51,9 %) із забарвленням «ажіотаж та спекуляція». Збільшилася також частка арештованих (з 58,7 % до 75,7 %) серед осіб, притягнутих до слідства. Разом з тим, вдвічі (з 15,7 % до 36,3 %) збільшилася кількість припинених справ та справ, направлених до суду та інших органів; зменшилася кількість справ (з 84,3 % до 55,7 %), направлених до прокуратури. Все це свідчить про надання в 1928 р. кваліфікації даного злочину більш політизованого характеру та упередженішого ставлення до нього з боку органів державної безпеки.

По фактах «зловживання службовим (посадовим) становищем» у провадженні ДПУ УСРР знаходилося 614 справ (14,1 % по лінії ЕКУ), даний злочин стояв на другому місці після «ажіотажу та спекуляції». Така тенденція була характерна і для попереднього року. Під слідством знаходилося 1698 осіб, з яких 900 осіб (53 %) було заарештовано. У ході реалізації слідчих справ 63 справи було припинено (11,5 % закінчених справ по даному окрасу), 347 осіб було визнано непричетними до злочинної діяльності (18 % всіх звільнених по лінії ЕКУ). Проте із числа закінчених справ великий відсоток — 80 % справ — було направлено на розгляд до органів прокуратури, що свідчить про значимість і важливість порушень.

32,7 % справ по даному забарвленню було порушено на працівників кооперації, 26 % — на державних хлібозаготівників.

На обліку стояло 210 справ (4,8 %), заведених по факту «розтраги», які дали 436 підслідних, з них 288 осіб (66 %) було заарештовано. У структурі злочинності, порівняно з IV кв. 1927 р., доля цього злочину в 1928 р. зменшилася майже вдвічі. Припинено було лише 6 справ (3,3 % закінчених справ по даному забарвленню) — найменший показник за видами злочинів. Найбільшу кількість справ дала кооперація — 32,9 % та адміністративний апарат — 21,4 %.

На обліку перебувало 193 справи (4,4 %) із забарвленням «хабарництво» (869 притягнутих, з яких 561 осіб — 64,6 % — заарештовано). Цей вид злочину дав великий відсоток — 16,3 — припинених справ і водночас — 76,9 — переданих на розгляд до прокуратури. З усіх видів службово-посадових злочинів лише по цьому забарвленню одна справа була передана до особливої наради. Як і в 1927 р., найбільшу кількість справ було заведено на працівників адміністративного апарату державних установ — 34 %.

За фактом «недбалість» було порушено 198 справ (4,5 %), 351 притягнутих, з них 96 осіб або 27,4 % заарештованих. У ході реалізації 150 або 82,9 % справ було передано до прокуратури. Великий відсоток справ даного забарвлення, переданих до прокуратури пояснювалося тим, що в 1927 р. таємною постановою ЦВК СРСР від 4 квітня «недбалість ... посадових ... і всіх інших осіб, внаслідок яких траплялися руйнування, вибухи, пожежі й інші шкідливі акти на підприємствах державної промисловості, на транспорті, а також підприємствах державного значення» прирівнювалася до державних злочинів⁵⁵.

За фактом «розкрадання» на обліку в органах ДПУ України стояло лише 24 справи (0,5 %), як було зазначено вище, спецслужби займалися фактами розкрадання лише у великих розмірах. Протягом року було закінчено 20 справ, з яких 2 — припинено, а 17 справ (85 % закінчених) передано до органів прокуратури.

Справ, що були порушені по факту «спекуляція валютою», на обліку ДПУ стояло 267 (6,1 %), це в 6 разів перевищувало долю даного виду злочину в структурі економічної злочинності за IV кв. 1927 р. При цьому дане забарвлення традиційно відрізнялося великою кількістю — 24,8 % припинених справ (в IV кв. 1927 р. було припинено 72,8 % справ). Водночас, 65,2 % справ було передано на розгляд Особливої наради. Ці показники є найбільшими серед різних видів злочинів в економічній сфері.

По «фальшивомонетникам» з 94 справ слідство було закінчено по 83, з яких 25 справ (30,1 %) було припинено. 50 справ (60,2 %) було передано до органів прокуратури і 6 справ (7,2 %) — до Особливої наради.

Майже удесятеро, порівняно з 1927 р., збільшилася кількість справ, порушених за «економічну контрреволюцію і економічне

⁵⁵ Вікторов Б.А. Без грифа «секретно». — М., 1990. — С. 147

шпигунство». В 1928 р. на обліку стояло 79 справ з цим забарвленням. Слідство було закінчено лише по 56,9 % справ, 21 справу (26,6 %) було передано для продовження слідства в інших органах ДПУ. Це був найбільший відсоток справ, переданих до інших структурних підрозділів ДПУ України (шпигунством та контрреволюцією займався також контррозвідувальний відділ) та ОДПУ СРСР. Під слідством знаходилося 333 особи. Великим був відсоток заарештованих — 91,3. Проте майже третина справ (14), слідство по яких закінчилося, було припинено, 94 особи (31 % арештованих) звільнено. Високий відсоток звільнених з-під арешту дало підстави вважати про зайві арешти. По характеру реалізації 40 % справ було передано до органів прокуратури і 24,4 % — до Особливої наради.

Як це не дивно, але частка **«аварій на виробництві»** в структурі економічних злочинів у 1928 р., порівняно з IV кв. 1927 р., зменшилася з 3,2 % до 2,3 % (96 справ). Із 84 закінчених справ — 69 (82,1 %) було передано до прокуратури, 11 справ (13,1 %) — припинено.

У структурі слідчих справ по видах злочинів, що проходили по лінії Економічного управління, в 1928 р. найбільша кількість справ, як і в IV кв. 1927 р., припадала на господарські злочини — 61,9 %. Велика частка господарських злочинів пояснювалася залученням органів державної безпеки до кампанії наступу на приватника, що в 1928 р. проводилася в межах протидії хлібозаготівельній кризі і проявлялася у формі притягнення приватника до кримінальної відповідальності за спекуляцію. Справи, порушені по фактам ажіотажу та спекуляції становили 51,9 % усіх справ по лінії ЕКУ і 83,8 % справ по господарських злочинах в економічній сфері. На другому місці по кількості порушених справ знаходилися посадові злочини — 23 % справ по лінії ЕКУ, в IV кв. 1927 р. на них припадало 24,7 % справ. Трохи збільшилася, порівняно з попереднім роком, частка справ по злочинах проти порядку управління — 8,3 % проти 7,2 % у IV кв. 1927 р. У 4,5 разів збільшилася частка справ із забарвленням «економічна контрреволюція і шпигунство» — 1,8 %, у IV кв. 1927 р. їх частка становила 0,4 %. Проте, як і в 1927 р. зберігалася загальна тенденція: найбільше справ припадало на господарські злочини, за ними йшли посадові злочини, злочини проти порядку управління посідали третє місце в роботі економічних органів ДПУ України, найменша частка злочинів припадала на «економічну контрреволюцію і шпигунство».

Звітні матеріали ДПУ дозволяють з'ясувати і **географію порушених справ** по злочинності в економічній сфері в цілому та по окремим її видам.

По територіальних органах найбільша кількість справ — 286 — перебувала на обліку Харківського окружного відділу ДПУ УСРР (539 притягнутих до слідства, з них 333 заарештованих). Кількістю справ виділялися Київський відділ — 227 справ (437 притягнутих, 311 арештованих), ДПУ УСРР (Центральний апарат) — 205 справ (788 притягнутих — найбільший показник, 455 — арештованих), Одеський відділ — 205 (відповідно — 519 та 409), Полтавський — 199 (256 та 149), Дніпропетровський — 198 (450 осіб під слідством, з яких 312 осіб було заарештовано, Шевченківський — 150 (відповідно 378 та 267 осіб) тощо. Найменшу кількість справ по лінії ЕКУ дали Криворізький окружний відділ — 39, Молдавське відділення та Мелітопольський окрвідділ порушили по 42 справи. По прикордонних загонах одна справа була порушена Олевським загоном, по дві справи поставили на облік Волочиський та Славутинський прикордонні загонами. Отже, по кількості заведених справ територіальними органами ніякої тенденції не простежувалося, хіба що виділяються столичний (Харківський) та другий за значенням (Київський) окружні відділи.

Найбільшу кількість припинених по результатах слідства справ дав ДПУ УСРР — 63 справи — 35,6 %. До прокуратури найбільше надійшло справ (133 — 70,4 % всіх справ по лінії ЕКУ, закінчених відділом) по Дніпропетровському окрвідділу.

Кількістю справ із забарвленням **«економічна контрреволюція і шпигунство»** виділяються промислові регіони. На обліку Луганського окружного відділу стояло 16 справ (31 особу було заарештовано, що становило 88,6 % притягнутих до слідства); Артемівського окрвідділу — 13 справ (31 особа — 100 % — заарештовано); Сталінського — 11 справ (28 осіб заарештовано). На ці три округи припадало 50,6 % справ по даному забарвленню. Ці окрвідділи дали і найбільшу кількість справ (16 з 21), переданих до інших органів ДПУ.

У структурі справ по економічних видах злочинності на дане забарвлення в Луганському окрвідділі припадало 13,4 %, Артемівському окрвідділі — 11,6 %, Сталінському — 17,2 %. Нагадаємо, що в середньому по територіальних органах ДПУ України даний вид злочину займав лише 1,8 %. До того ж, це були не просто промислові райони, а вугледобувні регіони України, що, безперечно, було пов'язано з процесом по «Шахтинській справі».

Високі показники по даному забарвленню мали також ДПУ УСРР (Головне управління) — 10 справ, найбільша кількість арештованих — 147 осіб (48,4 % всіх арештованих за економічну контрреволюцію і шпигунство), а також Дніпропетровський окружний відділ — 9 справ, 21 заарештований.

Справи, порушені по факту «аварії» також в основному припадають на окружні відділи промислових районів: у провадженні Дніпропетровського окрвдділу знаходилося 10 справ, Луганського — 8 справ, Київського — 7, Артемівського — 6, по 5 справ було на обліку в Маріупольському та Сталінському окружних відділах. Високою була результативність по цим справах. 100 % закінчення справ було в Артемівському, Дніпропетровському, Сталінському, Кременчуцькому, Запорізькому та в інших округах.

Географія справ, порушених за «зловживання службовим становищем», представлена більш широко. В окружних відділах на обліку стояло справ: в Одеському — 34, Дніпропетровському — 33, Полтавському — 31, Лубенському — 29, Сумському — 27, Зінов'євському — 26, Першотравневому — 25, Ніжинському — 21, Куп'янському — 21 тощо.

Найбільше справ по «хабарництву» було порушено Центральним апаратом ДПУ УССР — 29, Київський та Одеський окружні відділи мали по 14 справ, Дніпропетровський — 12.

Справи про «недбалість» порушувалися багатьма окружними відділами України, як промисловими: на обліку Маріупольського окрвдділу знаходилося 18 справ, Дніпропетровського — 10, Миколаївського — 11, так і традиційно сільськогосподарськими: Зінов'євський відділ порушив 12 справ, Глухівський — 8 справ, Полтавський — 7.

По справах про «спекуляцію та ажіотаж» лідерство належало Харківському окрвдділу — 237 справ та Полтавському — 122 справи⁵⁶.

Таким чином, в 1928 р. такі види злочинів, як «економічна контрреволюція і шпигунство» та «аварії» припадали в основному на промислові регіони України, де традиційно існували та почали будуватися (за планами першої п'ятирічки) підприємства важкої промисловості. Інші ж види економічних злочинів розподілялися як між промисловими, так і сільськогосподарськими регіонами України.

⁵⁶ ГДА СБ України, ф. 42, спр. 2, арк. 223–226, 228, 229, 230, 233, 235, 237, 238, 240, 242, 244.

IV. Економічна злочинність в галузях народного господарства і державному апараті

Матеріали статзвітності містять дані щодо відсоткового співвідношення заведених справ (з арештами та без арештів) по галузях народного господарства.

У IV кв. 1927 р. по кількості заведених справ (42,8 %), арештів (43,3 %) та осіб, притягнутих до слідства без арештів (29,1 %) різко виділяються приватні підприємства. Це ще раз підтверджувало залученість органів ДПУ до державної політики наступу на непмана, яка проводилася протягом 1920-х років.

Цю тезу підтверджували і дані щодо державних та приватних хлібозаготівельників. Кількість справ, порушених проти приватних заготівельників була на 0,2 % менше, ніж кількість справ, порушених проти державних хлібозаготівельників. При цьому заарештованих приватних хлібозаготівельників було втричі більше, ніж державних. На 1,4 % була більшою і кількість осіб в приватному секторі, які знаходилися під слідством, але не підлягали арешту.

На другому місці по кількості заведених справ і притягнутих до слідства осіб стояли кооперативні об'єднання (відповідно 8,6 %, 8,1 %, 14,4 %).

Наведені таблиці демонструють кількість порушених в IV кварталі справ та кількості притягнутих до слідства осіб (окремо заарештованих та незаарештованих) по галузях народного господарства і державного апарату за окремими видами злочинів по лінії ЕКУ (крім фальшивомонетництва) (табл. 4.1). За наведеними цифрами по галузям народного господарства виявляється, що в IV кв. 1927 р. економічними підрозділами ДПУ було порушено 692 справи. Про відмінності у кількості справ мова йшла вище, ми визначилися на цифрі «704».

Найбільшу кількість справ за звітний період було заведено на представників приватних підприємств — 301 справа, по ним 559 осіб знаходилося під слідством, з них підлягало арешту 414 осіб (74 %). 262 справи (87 %) було заведено за порушення правил, встановлених регулюючими органами. Така тенденція простежується і по іншим даним, див. вище. 8 справ (39 заарештованих) було заведено по факту «хабарництва».

По кооперації було порушено 61 справу (друге місце), 149 осіб, що знаходилося під слідством, з них 77 (51,7 %) — було заарештовано. Найбільшу кількість справ було заведено по факту «роз-

трата» (21 справа (34,4 % справ по кооперації), 27 заарештованих, 17 осіб перебували під слідством без застосування до них арешту) та «зловживання службовим становищем» (19 справ (31,1 %) та відповідно 23 та 21 особи). Інші справи було заведено за порушення правил економічного регулювання, хабарництво та безгосподарність.

Державні та приватні хлібозаготівники дали порівню по 20 справ за порушення правил економічного регулювання, 1 справа припадала на державних хлібозаготівельників за зловживання службовим становищем. Але і тут спостерігаються особливості державної політики щодо приватного підприємництва. По цих справах було заарештовано 8 державних хлібозаготівників і 31 (майже втричі більше!) приватних, відповідно під слідством знаходилося 18 державних і 22 приватних заготівників.

По держапараті найбільшу кількість справ — 49 — було заведено по державних установах, відповідно по ним було заарештовано — 66 осіб — серед злочинів переважали з забарвленням «розтрата» (13 справ, 23 арештованих, 4 особи не було заарештовувало) та «хабарництво» (13 справ, 20 осіб притягнуто до слідства, серед яких 11 осіб було заарештовано), 7 справ було заведено за «зловживання службовим становищем».

По підприємствах **державної торгівлі** було порушено 26 слідчих справ, 42 арешти та 26 осіб, притягнутих до слідства без арештів. Серед видів злочинів, поширених в держторгівлі, на першому місці — «зловживання службовим становищем» (8 справ та 22 арешти), «розтрата» дала 7 справ, 13 притягнутих до слідства, 6 арештів.

По галузях народного господарства та держапарату за IV кв. 1927 р. найменше справ дали **фінансові установи** — 6 справ, 8 притягнутих та 7 арештованих. Злочини, за якими були порушені слідчі справи, стосувалися, в основному, службово-посадових: зловживання службовим становищем, розтрата тощо.

По **громадським організаціям** було заведено 18 справ (по 2–3 справи по кожному з забарвлень по лінії ЕКУ), за якими 18 осіб було заарештовано і 10 знаходилося під слідством без застосування арешту.

Важка індустрія виділялася кількістю справ, заведених за «недбалість» — 10 справ (34,5 % всіх справ по галузям важкої промисловості), під слідством перебували 23 особи, з яких лише 1 особу було заарештовано. Постановою ЦВК СРСР 4 квітня 1927 р. «недба-

Таблиця 4.1⁵⁷
Облік слідчих справ по лінії ЕКУ,
порушених ДПУ УСРР в IV кв. 1927 р.,
за галузями народного господарства і державному апарату*

Види злочинів	економ. контр революц., шпигунство	аварії, пожежі	зловживання службовим становищем	розтрата	хабарництво	безгосподарність	недбалість	розкрадання	ажіотаж, спекуляція	спекуляція валютою	порушення моб. роботи	Інші	Разом
важка промисловість	1	2	3	3	5	5	10	–	–	–	–	–	29
легка промисловість	–	9	8	4	3	2	5	–	–	3	5	–	39
місцева промисловість	–	4	6	4	2	1	5	–	2	–	–	4	28
державна торгівля	–	2	8	7	2	1	1	–	5	–	–	–	26
фінансові органи	–	–	3	2	–	–	–	–	1	–	–	–	6
адмін. апарат	–	1	7	13	13	1	3	4	–	–	5	2	49
кооперація	–	–	19	21	5	2	–	–	9	–	–	5	61
приватні підприємства	–	1	–	–	8	–	–	–	262	2	–	28	301
громадські організації	–	3	3	2	3	3	1	–	1	–	–	2	18
держ. хлібозаготівельники	–	–	1	–	–	–	–	–	20	–	–	–	21
приватні хлібозаготівельники	–	–	–	–	–	–	–	–	20	–	–	–	20
інші органи	–	–	8	2	2	–	1	–	48	5	–	31	97
Разом	1	22	66	58	43	15	26 ^{2*}	4	368	10	10	72 ^{3*}	695

⁵⁷ ГДА СБ України, ф. 42, спр. 1, арк. 174.

* Дані по «фальшивомонетництву» відсутні.

^{2*} За іншими таблицями нових справ за фактами «недбалість» у IV кв. було заведено не 26, а 28.

^{3*} За іншими таблицями нових справ по «інших злочинах» у IV кв. було заведено 62.

лість» була зрівняна з державними злочинами, що передбачало більш серйозну відповідальність і використовувалося у подальшому для фабрикування численних справ і політичних процесів над т. зв. «шкідниками».

По 5 справ було заведено за безгосподарність (14 осіб заарештовано та 2 — не заарештовано) та хабарництво (відповідно 11 і 3 особи). Найбільшу кількість арештів — 27 — було здійснено по трьох справах за розтрату. Аварії на підприємствах дали 2 справи, економічна контрреволюція та шпигунство — 1 справу, жодного заарештованого (по даному виду злочинної діяльності більше не було заведено жодної справи в інших галузях народного господарства та державі). Всього ж по лінії ЕКУ на державних підприємствах важкої промисловості протягом IV кварталу було заведено 29 справ, за якими було заарештовано 59 осіб і 34 особи знаходилися під слідством, але їх не заарештовували.

Отже, співвідношення порушених справ за видами економічних злочинів підтверджувало, що в 1927 р. на підприємствах важкої промисловості викривалися злочини, що були характерні для періоду нової економічної політики в цілому. Ці злочини були пов'язані з госпрозрахунковою діяльністю підприємств і відносною самостійністю їх керівництва та агентів при вирішенні певних господарських проблем. Саме тому недбалість, безгосподарність, хабарництво, розтрата — злочини, які впливали на економічне становище конкретних відповідальних осіб, стали визначальними в структурі кримінальної злочинності на даному історичному етапі, і в тому числі на підприємствах важкої промисловості.

Галузі **легкої промисловості** дали найбільшу кількість справ з ознакою «аварії на підприємствах» (9 справ, 15 осіб заарештованих та 8 незаарештованих). На галузі легкої промисловості припадала найбільша кількість справ по аваріях (41 %), натомість в історичній літературі прийнято вважати, що аварії, в переважній більшості, припадали на підприємства важкої промисловості. Така ситуація пояснювалася міцнішим контррозвідувальним забезпеченням підприємств важкої промисловості порівняно з підприємствами легкої промисловості. В результаті аварії виникали там, де був меншим нагляд — тобто на підприємствах самої легкої промисловості.

За фактами «зловживання службовим становищем» було порушено 8 справ, 9 заарештованих та 2 не заарештованих. Із забарвлен-

Таблиця 4.2⁵⁸
Облік слідчих справ по лінії ЕКУ, порушених
ДПУ УСРР в 1928 р., за галузями народного господарства і
державному апарату*

Види злочинів	економ. контрревол., шпигунство	аварії, пожежі	зловживання службовим становищем	розтрата	хабарництво	безгосподарність	недбалість	розкрадання	ажіотаж, спекуляція	спекуляція валютою	фальшивомонетництво	Інші	Разом
важка промисловість	64	32	19	12	5	11	21	6	—	—	3	10	183
легка промисловість	2	18	33	9	8	9	22	2	—	—	—	3	106
місцева промисловість	6	24	36	14	13	18	17	1	—	—	1	3	133
державна торгівля	1	1	40	20	5	6	7	3	2	—	—	1	86
фінансові органи	—	—	4	5	4	—	1	—	—	—	—	—	14
адмін. апарат	—	3	59	37	51	6	19	3	—	3	1	6	188
кооперація	—	5	181	57	24	22	32	4	14	1	1	11	352
приватні підприємства	—	—	4	—	19	—	—	1	260	94	—	33	411
громадські організації	—	—	11	9	1	2	—	—	—	1	—	2	26
держ. хлібозаготівельники	1	—	144	3	1	2	49	—	30	—	—	—	230
приватні хлібозаготівельники	—	—	—	—	—	—	—	—	1573	—	—	—	1573
інші органи	3	5	23	7	19	3	11	3	147	145	66	95	527
Разом	77	88	554	173	150	79	179	23	2026	244	72	164	3829

⁵⁸ ГДА СБ України, ф. 42, спр. 2, арк. 221.

* У таблиці відсутні дані за фактами порушення правил секретного діловодства та мобілізаційної роботи.

ням «недбалість» було заведено 5 справ, по них проходило 7 осіб, арешту не підлягав ніхто. Розтрата, хабарництво та безгосподарність разом дали 9 справ, 24 арештованих та 18 осіб, що знаходилися під слідством, але які не заарештовувалися.

На підприємствах місцевої промисловості за звітний період було порушено 28 справ, 49 осіб знаходилося під слідством, серед яких 30 підлягали арешту. Найбільшу кількість справ дали «зловживання службовим становищем» (6 справ) та «недбалість» (5 справ).

97 справ було віднесено співробітниками, що складала звіт, до рубрики «інші» галузі.

Матеріали статзвітності економічних злочинів за галузями народного господарства і державного апарату за 1928 р., на відміну від попередніх таблиць, що містили кількість справ (а також осіб, що проходило по ним), які стояли на обліку в територіальних органах ДПУ України, містили дані лише по справах, що були порушені територіальними органами протягом 1928 р., тобто справ представлено менше. Цифрові дані таблиць мали розходження з цифровими даними основного звіту (за ним порушено 3821 справу, притягнуто до слідства 8453 особи, з яких було заарештовано 5853 особи). Статистики пояснювали розходження — по-перше, передаванням деяких справ з економічного напрямку в інші відділення, по-друге, — перекваліфікацією обвинувачень у ході слідства.

Галузі важкої промисловості, підприємства місцевої промисловості, кооперативні установи в 1927 і 1928 рр. дали приблизно однакове співвідношення порушених справ і обвинувачених в структурі економічної злочинності. Частка галузей легкої промисловості зменшилася в 1928 р. майже вдвічі, як в кількості порушених справ, так і в кількості заарештованих за цими справами. Інші галузі державного сектора, а саме: торгівля, кредитно-фінансові установи, адміністративний апарат, а також громадські організації дають зменшення усіх показників приблизно вдвічі. Приблизно в два рази зростає кількість порушених справ і в три рази кількість заарештованих осіб серед державних хлібозаготівельників.

Різкі відмінності позначилися у частці приватних підприємств і приватних хлібозаготівельників. У 1927 р. на приватних підприємств було заведено майже половину — 42,8 % — усіх справ, порушених по лінії ЕКУ, вони склали 43,3 % усіх заарештованих. У 1928 р. частка справ, по яким проходили приватні підприємці, знижується до 10,6 %, відповідно серед арештованих їх лише 13,4 %. Те ж саме, тільки навпаки, відбувається з приват-

Таблиця 4.3⁵⁹
Співвідношення заведених в IV кв. 1927 р. і в 1928 р. справ за галузями народного господарства.

Галузі господарства	Кількість справ (%)		Арештовано осіб (%)		Притягнуто без арештів (%)	
	1927	1928	1927	1928	1927	1928
Важка індустрія	4,9	4,7	7,3	7,0	7,0	6,9
Легка індустрія	5,8	2,7	5,7	2,4	8,8	5,8
Місцева промисловість	3,9	3,6	3,1	2,7	3,8	6,7
Державна торгівля	3,7	2,2	4,5	2,3	5,2	3,2
Фінансово-кредитні органи	1,0	0,3	0,7	0,4	0,2	0,3
Державні установи (адміністративний апарат)	7,0	4,8	7,0	4,9	6,3	5,8
Кооперація	8,6	9,9	8,1	8,6	14,4	15,0
Приватні підприємства	42,8	10,6	43,3	13,4	29,1	11,6
Громадські організації	2,6	0,7	2,0	0,9	2,0	0,8
Державні хлібозаготівельники	3,0	5,9	0,8	3,6	4,2	19,3
Приватні хлібозаготівельники	2,8	40,9	3,2	38,8	4,2	19,3
Інші	13,9	13,7	14,3	15,1	15,4	16,3
Разом	100	100	100	100	100	100

ники хлібозаготівельниками. У 1927 р. частка справ, по яких вони притягалися до слідства становила 2,8 %, вони становили 3,2 % усіх заарештованих. У 1928 р. кількість справ становила вже 40,9 %, а серед заарештованих їх чисельність зросла до 38,8 %. (див. табл. 4.3). Такі зміни можуть бути пояснені лише черговими кампаніями: в першому випадку — проти непманів (приватників підприємств), в другому випадку — проти приватних хлібозаготівельників у зв'язку з хлібозаготівельною кампанією 1927–1928 рр. Проте, і в першому, і в другому випадку майже половина всіх справ, порушених органами держбезпеки, стосувалася правопорушень в приватному секторі.

⁵⁹ Відсотки підраховано автором, виходячи з даних, наведених у матеріалі: ГДА СБ України, ф. 42, спр. 1, арк. 174; спр. 2, арк. 221.

Серед галузей **важкої промисловості** найбільша частка справ припадала на «економічну контрреволюцію і шпигунство» (64 справи — 35 % усіх справ порушених на підприємствах важкої промисловості) та «аварії» (32 справи — 17,5 %); разом вони склали 52,5 % справ. Високими показниками відрізнялася також «недбалість» (21 справа — 11,5 %) та «зловживання службовим становищем» (19 справ — 10,4 %). Найбільшу кількість заарештованих — 258 осіб (63 % усіх заарештованих по підприємствах важкої промисловості) дали справи по «економічній контрреволюції та шпигунству». Порівняно з IV кв. 1927 р. структура злочинів по підприємствах важкої промисловості суттєво змінилася. Тоді на першому місці стояла «недбалість», на другому — «хабарництво» та «безгосподарність», і лише на третьому — «економічна контрреволюція і шпигунство». Що стосується «аварій на виробництві», то вони займали останнє місце в кількості порушених справ. Така різка зміна в структурі економічних злочинів може бути пояснена лише зміною політики в економічній сфері, директивами та новими кампаніями по «викриттю» певних видів злочинів.

По підприємствам **легкої промисловості** найбільша кількість справ була порушена за фактами: «зловживання службовим становищем» (33 справи — 31,1 %), «недбалість» (22 справи — 20,8 %) та «аварії та пожежі на виробництві» (18 справ — 17 %). Відповідно ці види злочинів дали і найбільшу кількість заарештованих, разом — 95 осіб (68,3 %). Порівняно з 1927 р. ситуація в структурі правопорушень майже не змінилася (тоді на першому місці стояли «аварії на виробництві»).

Ці ж забарвлення стали визначальними і на підприємствах **місцевої промисловості**. За фактами «зловживання службовим становищем» було порушено 36 справ (27 %), арештовано 56 осіб (34,8 %); «аварій та пожеж» — 24 справи (18 %), арештовано 17 осіб (10,6 %); «безгосподарності» — 18 справ (13,5 %), арештовано 23 особи (14,3). Великий відсоток арештів — 16,1 — дали справи, порушені по факту «хабарництво» (13 справ).

По установах **державної торгівлі** найбільша кількість справ була порушена за фактами «зловживання службовим становищем» (40 справ — 46,5 %) та «розтрати» (20 справ — 23,3 %). По цих справах було заарештовано 86 осіб — 63,2 % усіх заарештованих органами ДПУ України, що працювали в сфері державної торгівлі.

«Зловживання», «хабарництво» та «розтрата» стали визначальними і для **кредитно-фінансових установ**. Ці забарвлення разом дали 95,8 % арештів співробітників галузі.

Подібна ситуація існувала і в установах **державного адміністративного апарату**. 59 справ (87 заарештованих) розглядали факти щодо «зловживання службовим становищем», 51 (101 заарештований) — «хабарництва», 37 (33 заарештованих) — «розтрат». На дані види злочинів приходилося 78,2 % усіх справ, порушених по держапарату, та 84 % арештів.

По **кооперації** більшість справ (181 — 51,4 %) і арештів (261 особа — 51,2 %) припадало на «зловживання службовим становищем». Такий вид злочинної діяльності, як «розтрата» дала 57 справ (16,2 %), по яких було заарештовано 98 осіб (19,2 %).

Щодо **державних хлібозаготівельників** було порушено 144 справи (62,6 %, 116 осіб заарештовано — 54,5 %) по фактам «зловживання службовим становищем». 49 справ (21,3 %), по яким було заарештовано 18 осіб, було заведено із забарвленням «недбалість» і 30 справ (13 %, 66 заарештованих — 31 %) — із забарвленням «спекуляція та ажіотаж».

Що ж стосується **приватних хлібозаготівельників**, то всі справи — 1573 (100 %) — було порушено за фактами «спекуляції та ажіотажу», пов'язаних із хлібозаготівками.

Це ж забарвлення дало 63,6 % справ (260 шт.) і 51,8 % арештів (406) серед **приватних підприємців і торговців**. 94 справи (22,9 %), по яких було заарештовано 119 осіб (15,2 %) припадало на «спекуляцію валютою».

Таким чином, протягом 1928 р. в роботі спецслужб залишилася практика викриття злочинів в економічній сфері шляхом організації певних кампаній по боротьбі з тим чи іншим видом правопорушень. Яскравим прикладом таких кампаній може бути ситуація, що склалася в 1927 і 1928 рр. з приватними підприємцями та хлібозаготівельниками, а також зміна в структурі економічних злочинів на підприємствах важкої промисловості. Основними напрямками в роботі органів ДПУ України в економічній сфері залишилася боротьба з приватним сектором та службово-посадовими злочинами. Новим стало збільшення справ, порушених за фактами «економічна контрреволюція та шпигунство», в основному, на підприємствах галузей важкої промисловості (якщо в середньому їх кількість протягом року збільшилася втричі, то на підприємствах важкої промисловості — удесятеро).

V. Соціально-статусні характеристики осіб, притягнутих по слідчим справах за економічні злочини

Розумінню причин зростання злочинності, класової спрямованості у визначенні злочину та злочинця допомагають дані про заняття та професії осіб, притягнутих до слідства. Статистичні матеріали ДПУ УСРР надали унікальну можливість дослідити не лише ефективність в роботі органів державної безпеки за різними напрямками діяльності, а й визначити кількість осіб, притягнутих по справах слідства та дізнання, проаналізувати їх соціальний і національний склад, освітній рівень, віковий стан, партійну приналежність (ВКП(б), ЛКСМУ, позапартійні).

Статистичні таблиці щодо осіб, притягнутих до слідства, складено за видами злочинів по ДПУ України в цілому та по його окремих органах: територіальних, транспортних, особливих відділам, прикордонних загонах. У даних по територіальним органам не визначено напрями роботи, як це було зроблено стосовно слідчих справ щодо характеру їх реалізації та приналежності до галузей народного господарства. Тому при характеристиці даної проблеми автором окремо не визначалася економічна лінія, а досліджувалися дані за видами злочинів, що входили до компетенції економічних органів ДПУ УСРР.

Однак, на один аспект слід звернути особливу увагу. «Моральна статистика», що публікувалася в бюлетенях Центрального статистичного управління (ЦСУ) та збірниках, що видавалися Державним інститутом по вивченню злочинності та злочинців, містила дані про кількісний та соціальний склад засуджених судами СРСР (народними, губернськими, пізніше — окружними тощо). Статистичні матеріали ДПУ УСРР містять дані не про кількісний та якісний склад засуджених по справах ДПУ, а притягнутих по справам слідства та дізнання органів ДПУ. Справи тих, хто був притягнутий до слідства, могли розглядатися не лише судами, а й особливими нарадами (матеріали особливих нарад в офіційну статистику не потрапляли); не всі слідчі справи було реалізовано, деякі з них були припинені органами ДПУ, деякі — органами прокуратури та суду, відповідно, осіб, що проходили по таким справах, було звільнено.

При розгляді соціального складу притягнутих до слідства, певний науковий інтерес становлять підходи, якими користувалися чиновники ДПУ при визначенні соціальних груп населення, та їх співвідношення з визнаними на той час соціальними групами.

Соціальна структура СРСР офіційно тлумачилася як своєрідна «тричленка»: робітництво та селянство як окремі класи, що відрізнялися ставленням до засобів виробництва, та велика соціальна група, за ідеологічними вимогами — прошарок, який не мав власного відношення до засобів виробництва, — інтелігенція. Але протягом 1920-х рр. радянська статистика, що переживала період становлення, тільки розроблювала методологію статистичного обліку класів, а тому визначала більше розмаїття соціальних груп, вводила ширше коло соціальних понять.

У центрі уваги статистиків знаходилося селянство. Саме в ці роки активно розроблялися критерії визначення соціального групування всередині селянства як окремого класу. На сторінках періодичної преси розгорталися дискусії з цього приводу, створювалися наукові школи, які розробляли дану проблему. Більшість дослідників в основу визначення соціальних прошарків селянства брали приватну власність на знаряддя та засоби виробництва. Найбільш відомими і визнаними дослідниками селянства 1920-х рр. вважалися Л. Крицман та А. Хрящева, погляди яких на кваліфікацію всередині селянства дещо відрізнялися.

У даній роботі не ставиться за мету докладно розібратися в критеріях оцінки селянства, зауважимо лише, що і наприкінці 1920-х рр. ще не склалася методика визначення груп і прошарків селянства, дана проблема залишалася в центрі уваги суспільних наук.

Офіційна думка основною соціальною групою селянства визначала середняцьке господарство. На це зокрема вказувалося в рішеннях XV партійної конференції (лютий 1926 р.): «В политических и экономических условиях СССР особенностью дифференциации крестьянства является то, что наряду с ростом кулацких элементов деревни и пролетаризацией некоторой части бедняцких хозяйств происходит экономический подъем другой части бедняцких хозяйств. *Средняцкая масса деревни, пополняясь экономически поднимающимися бедняцкими хозяйствами, остается по-прежнему главной силой земледелия*»⁶⁰.

Однозначним було тлумачення «куркуля» як представника експлуататорських класів, який, на відміну від інших селянських прошарків, в тому числі і «заможних селян», виконував «лихварські, посередницькі і купецькі операції». На думку А. Хрящевої,

⁶⁰ КПСС в резолюциях... — Ч. 2, изд. 7. — М., 1954. — С. 300.

куркульські господарства, на відміну від заможних, напівкапіталістичних та капіталістичних, займали незначну частку в структурі села⁶¹. Погляди А. В. Чайнова, Н. П. Огановського та їх однодумців на заперечення класово якісної різниці між трудовим селянським господарством і експлуататорським куркульським, на «вростання» приватнокапіталістичного та дрібнотоварного сектору еволюційним шляхом в соціалістичну систему, більшістю політиків сприймалися вороже.

У статзвітах за 1927 р. в середині селянства виділяються 4 групи: бідняки, середняки, заможні, куркулі. У 1928 р. було викреслено графу «заможні селяни». Ймовірно, це було зроблено з політичних міркувань, всі заможні селяни почали вважатися куркулями. Термін «куркуль» мав ідеологічне забарвлення, сприймався як позначення класового ворога — головного винуватця хлібних ускладнень, проти якого спрямовувалися надзвичайні заходи, що в умовах «загострення класової боротьби» в 1928 р., більше підходило для політичної пропаганди.

При цьому спостерігався цікавий момент: ані в селянській статистиці, ані у відомчій статистиці ДПУ окремою групою не визначається «колгоспне селянство» як новий соціальний прошарок у радянському селі, хоча в ті роки існували окремі дослідження про колгоспи. Можемо припустити, що навіть аналітики органів державної безпеки не пов'язували з колгоспним рухом 1920-х рр. зародження на селі нового соціального прошарку.

Вивчення робітничого класу, на відміну від селянства, набуло обертів лише в другій половині 1920-х рр. у зв'язку з переходом до соціалістичної реконструкції економіки. Для цього при Комуністичній академії було створено спеціальну секцію історії пролетаріату СРСР. Робітники в статистичних таблицях ДПУ України поділялися на групи: виробничі, невиробничі, сільський пролетаріат (в 1928 р. — батраки). На думку спеціалістів з історії робітничого класу, в графу «батраки» в 1920-ті рр. нерідко відносили як найманих робітників куркульських господарств, так і робітників радянських селянських господарств (радгоспів), що не являється правомірним, оскільки становище даних категорій сільського пролетаріату дуже відрізнялося⁶².

⁶¹ Хрящева А.И. Группы и классы в крестьянстве. — М., 1926. — С. 112.

⁶² Найденов М.Е. Социальная структура советского общества в научной литературе 1920-х гг. // Вестник Московского университета. История. — 1975. — № 1. — С. 32.

Осіб, які не увійшли до категорій «робітники» та «селянство», аналітики ДПУ розділили на 14 соціальних груп. На соціальному стані притягнутих до слідства осіб позначився багатокладний характер економіки перехідного періоду 1920-х рр. Окремими групами виділяються «безробітні», «кустари», «приватники».

Суперечливою була в 1920-ті рр. наукова інтерпретація поняття «приватник», «приватний капітал», «приватне підприємство». Соціальні групи селянства, кустарів та приватників об'єднувало їх ставлення до засобів виробництва, по суті, всі вони володіли приватною власністю, а тому всіх їх можна було назвати «приватниками». Проте в ті часи «приватник» («приватний капітал») не розглядався як однорідна соціальна група, в основу його класифікації було покладено ключові політико-економічні ознаки: соціальне походження, використання найманої робочої сили, потужність механічних двигунів тощо.

Так, А. М. Гінзбург, за редакцією якого в 1927 р. вийшов збірник статей про розвиток приватного капіталу в СРСР⁶³, вважав, що дрібного кустаря і звичайного лоточника не можна відносити до приватного капіталу, оскільки «ми маємо тут справу лише з певною трудовою участю в господарському житті»⁶⁴. До категорії «приватних капіталістів» або «приватників» він відносив лише тих торговців, промисловців і власників майна, які використовували найману робочу силу, а решту — до трудових елементів.

Неприпустимою помилкою висвітлення «приватної промисловості взагалі» вважав і Ю. Ларін (М. З. Лур'є). На його думку, необхідно чітко відрізнити «приватну промисловість капіталістичну», яка є формою буржуазного нагромадження, що експлуатує найману працю, від «приватної промисловості трудової», «що є простим товарним виробництвом без експлуатації чужої робочої сили дрібного кустаря і ремісника без найманих робітників»⁶⁵.

У відповідності до подібних тлумачень поняття «приватник» статисти ОДПУ УСРР виділили в окремі соціальні групи селян, кустарів та приватників.

У статзвітах не виділяється як окрема категорія «інтелігенція», проте до неї можна віднести наступні соціальні групи, що визначені

⁶³ Частный капитал в народном в народном хозяйстве СССР. Материалы комиссии ВСНХ СССР / Под ред. А. М. Гинзбурга. — М.; Л., 1927. — 565 с.

⁶⁴ Экономическое обозрение. — 1926. — № 8. — С. 30.

⁶⁵ Ларин Ю. Частный капитал в СССР. — М.; Л., 1927. — С. 3–4.

за родом професійних занять: «професура», «учительство», «специ» (в 1928 р. додатково виділяється група «технічних спеців»; такий підхід до визначення соціальних груп носив політичний характер, адже відомо, що 1928 р. став роком викриття «шкідників» саме із середовища технічної інтелігенції), «учні» (дану соціальну групу вважаємо за доцільне також віднести до категорії «інтелігенція» як потенційну інтелігенцію).

До даної соціальної категорії можна також віднести групу «особи вільних професій» (особами вільних професій називали в основному представників творчої інтелігенції: художників, поетів тощо). Але, враховуючи, що за видами злочинів, які входили до компетенції економічних органів ДПУ, дана соціальна група представлена невеликою кількістю осіб, для спрощення віднесемо її до осіб, що займалися «іншими заняттями».

Важко визначити, до якої категорії — інтелігенції чи службовців — віднести «духовенство». Як і вище названа група «осіб вільних професій», духовенство майже не притягувалося за злочини, що відносилися до економічної лінії в роботі ДПУ, а тому ми його також віднесемо до категорії «інші заняття». До даної категорії приєднаємо і «осіб без певних занять».

До «службовців» можемо віднести соціальні групи, виділені у статтаблицях як: «службовці», «військовослужбовці», «співробітники ДПУ», «виборні особи».

Представлений поділ на соціальні групи є дійсно унікальним. Відділ «моральної статистики» ЦСУ приступив до систематичної розробки даних про заняття засуджених з 1923 р. В даній роботі не розглядатимуться соціальні категорії, на які розподілялися засуджені протягом 1920-х рр. Зазначимо лише, що у 1931 р. вийшла друком монографія професора Першого Московського державного університету М. Н. Гернета «Преступность за границей и в СССР» (російською мовою)⁶⁶, в якій вказувалося, що офіційна державна статистика злочинності в другій половині 1920-х рр. (наводяться дані на 1926 р.) розділяла всіх засуджених на соціальні групи:

- 1) сільські господарі (сюди потрапляли всі селяни-господарі, незалежно від їх матеріального становища);
- 2) всі інші господарі;
- 3) робітники (усіх галузей праці);
- 4) службовці;
- 5) безробітні (серед безробітних окремо виділялися:

- а) службовці,
- б) робітники,
- в) невідомі);
- 6) особи вільних професій;
- 7) декласовані групи (нужденні, бродяги, професійні злочинці тощо).

Як бачимо, відомчий розподіл на соціальні групи ДПУ був досконалішим і краще відображав соціальну і професійну диференціацію суспільства. Проте працювати зі статистичними матеріалами ДПУ важче саме через багаточисельність соціальних груп. Для спрощення викладу матеріалу будемо використовувати більші соціальні групи (при цьому вказуючи на їх внутрішню структуру):

- 1) робітники;
- 2) селяни;
- 3) інтелігенція (див. вище);
- 4) службовці (див. вище);
- 5) приватники;
- 6) кустарі;
- 7) безробітні;
- 8) інші категорії населення.

У **IV кв. 1927 р.** територіальними органами ДПУ УСРР по справах слідства та дізнання за різні види злочинів було притягнуто 2735 осіб.

Найбільшу частку притягнутих — 691 особу — 25,3 % — становили власне службовці. Разом з військовослужбовцями (51 особа — 1,9 %) та виборними особами (56 осіб — 2 %) до категорії **службовців** відносилося 798 осіб (29,2 % усіх притягнутих територіальними органами).

Друге місце за чисельністю становили **селяни** — 631 особа — 23,1 %. В середині селянства значною була частка бідняків та середняків, заможні селяни та куркулі — представлені невеликою кількістю осіб. Розподіл селянства на групи виглядав таким чином: бідняки — 307 осіб (48,7 %), середняки — 263 особи (41,7 %), заможні — 17 осіб (2,7 %), куркулі — 44 особи (6,9 %). Отже, 90,4 % притягнутих по справах слідства та дізнання селян належали до «класово близьких» прошарків. На третьому місці за кількістю притягнутих знаходилися **приватники** — 324 особи, 11,8 %.

Майже порівну було притягнуто **кустарів** (147 осіб — 5,4 %) та **робітників** (153 особи — 5,6 %). Серед робітників значною була частка виробничих робітників — 86 осіб (56,2 % усіх притягнутих

⁶⁶ Гернет М.Н. Преступность за границей и в СССР. — М., 1931

робітників), невиробничі робітники склали 41,8 % (64 особи), батраки становили лише 2 % (3 особи).

Представників **інтелігенції** було притягнуто разом 127 осіб (4,6 %). У загальній структурі притягнутих по роду занять до даної соціальної категорії входили лише 1 професор (0,04 %), 34 вчителі (1,2 %), 22 учня (0,8 %). Найчисельнішою була група «спеців» — 70 осіб — 2,6 %.

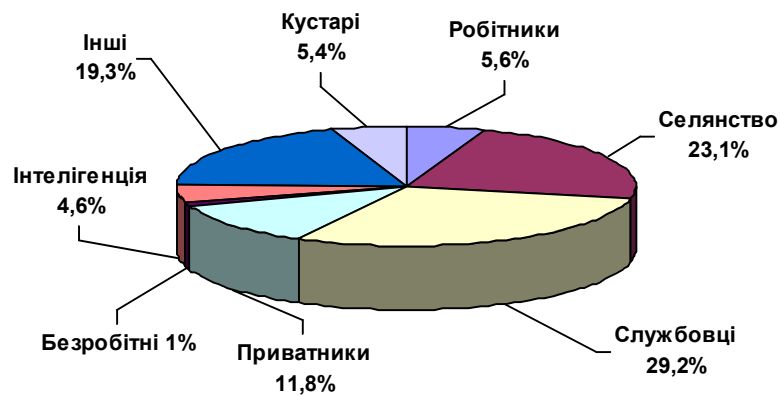
Незначним був прошарок **безробітних** — 27 осіб — 1 %.

До категорії «**інші**» входило 12 осіб «вільних професій», 69 представників духовенства, 395 осіб без певних занять та 52 особи «інших занять». Разом вони становили 19,3 % (528 осіб).

У 1928 р. **територіальними органами ДПУ України** було притягнуто по справах слідства та дізнання по всіх видах злочинів 17411 осіб.

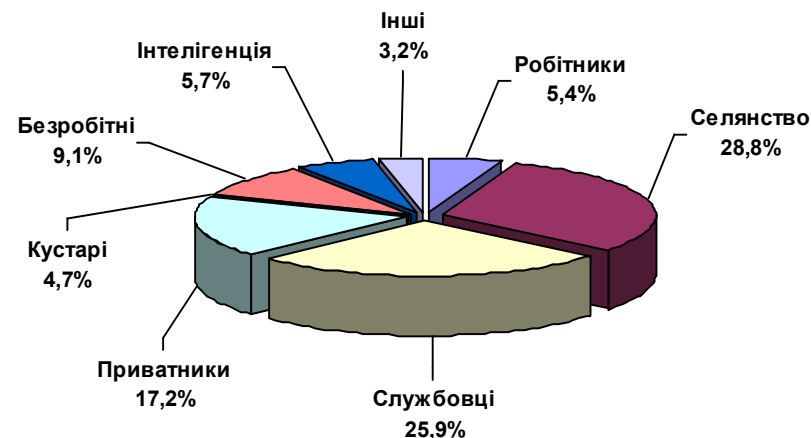
Найбільшу частку притягнутих до відповідальності становило **селянство** — 5014 осіб — 28,8 %. З них середняки склали 41 % (2058 осіб), бідняки — 30,1 % (1510 осіб), куркулі становили найменшу частку притягнутих — 28,9 % (1446 осіб). Порівняно з IV кв. 1927 р. помітно (на 18,6 %) зменшилася частка бідняків.

Діаграма 1.1. Соціальний стан притягнутих до слідства територіальними органами ДПУ УСРР в IV кв. 1927 р.⁶⁷

⁶⁷ Діаграму 1.1 складено за: ГДА СБ України, ф. 42, спр. 1, арк. 204.

Діаграма 1.2. Соціальний стан притягнутих до слідства територіальними органами ДПУ УСРР в 1928 р.⁶⁸

Частка куркулів, хоча була і найменшою всередині селянства, збільшилася, порівняно з IV кв. 1927 р., на 22 %. Нагадаємо, що у статзвітності 1928 р. відсутня соціальна група «заможне селянство». Отже, у притягненні селян територіальними органами у 1928 р. домінував політичний підхід — різке збільшення кількості куркулів за рахунок зменшення кількості бідняків.

Друге місце після селян по кількості притягнутих становили «**службовці**». На їх долю припадало 25,9 %, менше, ніж у IV кв. 1927 р. Власне службовців було притягнуто 3410 осіб — 19,6 %, військовослужбовців — 258 осіб (1,5 %), виборних осіб — 675 осіб (3,9 %).

У статзвітах за 1928 р. було виокремлено соціальну групу «співробітники ДПУ», до слідства протягом року було притягнуто 165 співробітників ДПУ, що становило 0,9 % у структурі притягнутих територіальними органами.

На третьому місці, як і в IV кв. 1927 р., йшли **приватники**, хоча їх частка і зменшилася майже на 6 % — з 11,8 % до 17,2 % (2995 осіб). У 9 разів збільшився прошарок **безробітних** — 1583 особи — 9,1 %.

Представники **інтелігенції** становили 5,7 % притягнутих до слідства. По соціальним групам всередині даної категорії «технічні спеці» становили 2,1 % (361 особа) всіх притягнутих; «інші спе-

⁶⁸ Діаграму 1.2 складено за: ГДА СБ України, ф. 42, спр. 2, арк. 280.

ци» – 0,9 % (161 особа) — разом 3 % — приблизно як у 1927 р. Професура, учительство та учні разом склали 2,7 % (468 осіб).

Трохи зменшилася частка **кустарів** (з 5,4 % до 4,7 % – 816 осіб) та **робітників** (з 5,6 % до 5,4 % — 937 осіб). Серед робітників найбільша частка припадала на виробничих робітників — 63,2 % (592 особи), батраки склали лише 1,8 % (17 осіб).

Особи «**інших**» видів занять становили 3,2 % у частці притягнутих до слідства (на духовенство припадало 1,2 % — 208 осіб).

У зв'язку з тим, що дані за 1927 р. представлено лише за один IV квартал, а за 1928 р. — за всі чотири квартали, можемо лише зіставляти відсоткове співвідношення притягнутих до слідства. Якщо ж кількість притягнутих по справах слідства та дізнання в IV кв. 1927 р. (2735 осіб) вважати середнім показником по всіх чотирьох кварталах, шляхом реконструювання отримуємо 10940 осіб (2735x4) притягнутих до слідства протягом 1927 р. Зрозуміло, що ці дані є штучними, вони лише приблизно відображають загальну картину злочинності. Більше того, із коментаря до статистичного звіту відомо, що у IV кварталі, у зв'язку з проведенням хлібозаготівельної кампанії, до слідства було притягнуто осіб більше, ніж в середньому за попередні три квартали. Проте навіть, якщо врахувати, що протягом кожного з кварталів до слідства притягувалося стільки ж людей, як в останньому кварталі, виходить, що в 1928 р. кількість притягнутих до слідства територіальними органами ДПУ України збільшилася на 59 %.

Порівнюючи частку осіб, притягнутих до слідства, за соціальним становищем, відзначимо, що в 1927 і 1928 рр. майже незмінною залишилася лише частка робітників, відповідно 5,4 % та 5,6 %. Дещо збільшилася частка інтелігенції: з 4,6 % до 5,7 % та зменшилася частка кустарів: з 5,4 % до 4,7 %. Найбільших змін зазнали інші соціальні групи. При збільшенні частки селянства (з 23,1 % до 28,8 %), безробітних (з 1 % до 9,1 %), приватників (з 11,8 % до 17,2 %) помітно зменшилася частка службовців (з 29,2 % до 25,9 %) та представників «інших категорій» населення (з 19,3 % до 3,2 %).

За злочини, що входили до компетенції економічних підрозділів ДПУ, в IV кв. 1927 р. по справах слідства та дізнання було притягнуто 1034 особи, що становило 37,8 % притягнутих територіальними органами за всі види злочинів. Відсоткове співвідношення різних соціальних груп населення, притягнутих територіальними органами за економічні злочини, дещо відрізняється від анало-

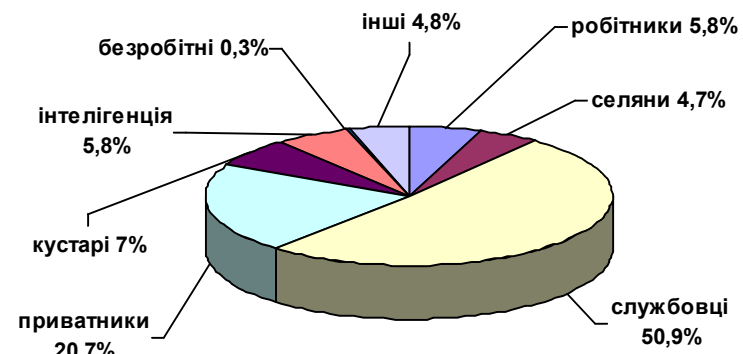
гічного співвідношення соціальних груп, притягнутих територіальними органами в цілому за різні види злочинів.

В обох випадках серед притягнутих найчисельнішою була група **службовців**. За економічні злочини було притягнуто власне «службовців» — 459 осіб (44,4 %). Разом із військовослужбовцями (22 особи — 2,1 %) та виборними особами (45 осіб — 4,4 %) їх частка становила 50,9 % всіх притягнутих за злочини, що входили до компетенції економічних органів ДПУ (див. діаграму 2.1).

Великою була частка **приватників** — 214 осіб — 20,7 %. На третьому місці серед притягнутих по справах слідства та дізнання йшли «кустари» — 72 особи — 7,0 %.

До слідства в рівній кількості було притягнуто **робітників** та представників **інтелігенції** — по 60 осіб (по 5,8 %). Серед робітників переважали «невиробничі робітники», в структурі категорії «робітники» на них припадало 56,7 % (34 особи), частка «виробничих робітників» була меншою — 26 осіб (43,3 %), зовсім не притягувався сільський пролетаріат. Серед «інтелігенції» переважали «специ». У IV кв. 1927 р. за різні види злочинів, що входили до економічної сфери, до слідства було притягнуто 55 спеціалістів, у структурі соціальної категорії «інтелігенція» на їх долю припадало 91,7 %.

Діаграма 2.1. Соціальний стан притягнутих до слідства територіальними органами ДПУ УСРР в IV кв. 1927 р. за злочини в економічній сфері⁶⁹

⁶⁹ Діаграму 2.1 складено за: ГДА СБ України, ф. 42, спр. 1, арк. 205.

Невеликою була частка **селян**, серед притягнутих до слідства вона становила 4,7 % — 49 осіб. У структурі соціальної групи «селянство» переважали бідняки — 67,3 % (33 особи), «середняки» становили 28,6 % (14 осіб), не було жодного «заможного» та лише 2 «куркуля» (4,1 %).

Безробітні становили 0,3 % (3 особи) притягнутих по справам слідства та дізнання за злочини в економічній сфері. 4,8 % (50 осіб) у структурі притягнутих до слідства становили «інші» соціальні та професійні групи: особи вільних професій, без певних занять та з невизначеними заняттями.

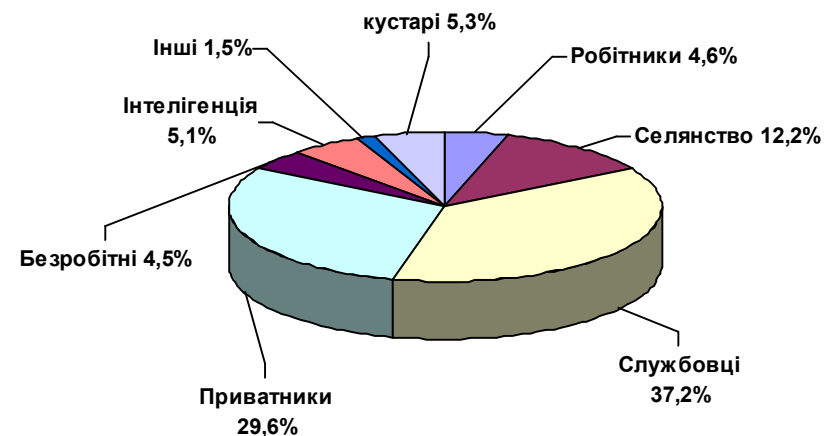
Порівнюючи дані щодо соціального становища осіб, притягнутих до слідства за злочини в економічній сфері, з даними соціального становища осіб, притягнутих всіма територіальними органами за різні види злочинів, що входили в компетенцію ДПУ, спостерігаємо різке збільшення частки службовців (з 29,5 % до 50,9 %) і приватників (з 11,8 % до 20,7 %) та зменшення частки селян (з 23,1 % до 4,7 %), кустарів (з 17,2 % до 7,0 %), «інших» категорій (з 19,3 % до 4,8 %). Отже, службовці та приватники більше ніж інші соціальні групи населення перебували в центрі уваги економічних органів ДПУ УСРР. Удвічі збільшилася і частка «спеців» (до 5,3 %) в структурі осіб, притягнутих за злочини в економічній сфері порівняно із часткою «спеців» у структурі притягнутих територіальними органами (2,6 %).

За злочини, що відносилися до компетенції **економічних органів ДПУ УСРР, в 1928 р.** до слідства було притягнуто 8703 особи — 49,3 % притягнутих територіальними органами по всіх напрямках роботи.

Різні групи **службовців** разом становили 37,2 % (їх частка відносно службовців, що були притягнуті до слідства по всім видам злочинів територіальними органами збільшилася на 11,3 %); по соціальних групах спостерігалася наступна тенденція: — безпосередньо «службовці» дали 28,2 % (2458 осіб) притягнутих по всім категоріям злочинів в економічній сфері, співробітники ДПУ становили 1,4 % (123 особи), військовослужбовці — 0,8 % (72 особи), виборні особи — 6,8 % (594 особи).

На 12,4 % збільшилася, порівняно з усіма притягнутими до слідства територіальними органами, частка **приватників**, у структурі притягнутих за економічні злочини вони становили 29,6 % (2575 осіб), частка **кустарів** збільшилася на 0,6 % — 5,3 % (464 особи).

Діаграма 2.2. Соціальний стан притягнутих до слідства територіальними органами ДПУ УСРР в 1928 р. за злочини в економічній сфері⁷⁰

Зовсім інша ситуація спостерігалася стосовно **селян**. По справах слідства та дізнання по економічним злочинам проходило 1066 селян (12,2 %), їх частка зменшилася відносно селян, притягнутих до слідства за різні види злочинів територіальними органами на 16,6 %. Серед притягнутих селян найменше було бідняків — 281 осіб (26,4 %), кулаків — 354 осіб (33,2 %), найбільшою була частка середняків — 431 особа (40,4 %). Така тенденція — найбільша частка припадала на середняків — характерна і по злочинах в економічній сфері, і по всім іншим напрямках в роботі територіальних органів.

Частка **інтелігенції** була трохи меншою — 5,1 %; при цьому збільшилася до 3,7 % (325 осіб) частка технічних спеців, до 1,2 % (108 осіб) інших спеців, незначною була частка професорів, вчителів та учнів — разом 14 осіб, 0,2 %.

Робітники становили 4,6 % притягнутих (370 осіб), з них виробничі робітники — 277 осіб (74,9 %), жодного батрака (див. *діаграму 2.2*).

Меншою, порівняно з усіма напрямками роботи територіальних органів в 1928 р., була частка **безробітних** — 4,5 % (393 особи).

⁷⁰ Діаграму 2.2 складено за: ГДА СБ України, ф. 42, спр. 2, арк. 281.

Інші категорії населення, включаючи і духовенство, становили 1,5 % (124 особи).

Таким чином, як і в IV кв. 1927 р., у структурі соціальних груп, притягнутих по слідчих справах за економічні злочини, порівняно з притягнутими за всі інші злочини, збільшилася частка приватників, службовців і кустарів та зменшилася частка представників інтелігенції (при збільшенні частки спеціалістів), селян, робітників та безробітних.

Стосовно роботи територіальних органів за економічним напрямом, ситуація в 1928 р. дещо відрізняється від 1927 р. Частка притягнутих за економічні злочини в 1928 р. збільшилася на 11,5 % порівняно з IV кв. 1927 р. (з 37,8 % до 49,3 %).

У 1928 р. у структурі притягнутих за економічні злочини територіальними органами ДПУ більше ніж удвічі збільшилася частка селянства (з 4,7 % до 12,2 %). Різко змінилася картина у структурі притягнутих до слідства селян. У 1927 р. абсолютно переважали бідняки (67,3 %), куркулі дали лише 4,1 %. У 1928 р. частка бідняків була найменшою — 26,4 % (зменшення майже в три рази); проте майже в 8 разів збільшилася частка куркулів — до 33,2 %, в півтора рази — частка середняків (з 28,6 % у 1927 р. до 40,4 % у 1928 р.).

Збільшилася частка приватників — з 20,7 % у 1927 р. до 29,6 % у 1928 р., а також безробітних — відповідно 0,3 % та 4,5 %.

У структурі осіб, притягнутих за економічні злочини в 1928 р., дещо зменшилася частка робітників (з 5,8 % до 4,6 %) та кустарів (з 7,0 % до 5,3 %).

Цікавою стала тенденція стосовно інтелігенції взагалі, та «спеців» зокрема, а також службовців. В історичній літературі прийнято вважати, що в 1928 р. основним напрямом в роботі органів ДПУ в економічній сфері була боротьба зі шкідництвом, або «економічною контрреволюцією», в якій звинувачувалися, в основному, спеціалісти старої генерації та службовці підприємств важких галузей виробництва. Безперечно, абсолютна кількість притягнутих в 1928 р. до слідства спеців та службовців збільшилася (про це мова буде йти нижче), але відносні показники їх частки у структурі різних категорій населення, притягнутих до слідства за економічні злочини органами ДПУ УСРР, зменшилися.

Так, у IV кв. 1927 р. частка безпосередньо «службовців», притягнутих за злочини в економічній сфері становила 44,4 %, в 1928 р. — 28,2 %. Дещо зменшилася і частка інтелігенції (з

5,8 % — у 1927 р. до 5,1 % — у 1928 р.), і частка спеціалістів: 5,3 % — у IV кв. 1927 р., 4,9 % — у 1928 р. (з них 1,2 % — у статистиці позначаються як просто «специ», а 3,7 % — як «технічні специ»; такого поділу спеців на дві категорії у 1927 р. не було).

Отже, аналіз соціальної структури осіб, притягнутих по справах слідства та дізнання за злочини в економічній сфері, свідчить, що в 1928 р., першому «післянепівському» році, в центрі уваги економічних підрозділів ДПУ України перебував приватний сектор — селянство (особливо куркулі та середняки) та особи, котрі мали «власну справу», — приватники. Ті категорії населення, що фігурували по справах про «економічну контрреволюцію» (специ та службовці), не дивлячись на великий політичний та соціальний резонанс політичних процесів по цих справах, у структурі соціальних категорій населення, якими цікавилися економічні підрозділи ДПУ, займали незначне місце.

Статистичні звіти містять також дані щодо соціального стану притягнутих до слідства за видами злочинів.

За державні злочини, а саме по справах про економічну контрреволюцію та шпигунство у IV кв. 1927 р. було притягнуто лише 4 особи (0,1 % усіх притягнутих територіальними органами, 0,4 % притягнутих територіальними органами за злочини в сфері економіки), з яких було 3 службовця та 1 «спец». Рівень освіти притягнутих був невисоким: 3 особи мали середню освіту, одна — нижчу; всі були позапартійними (найбільші показники позапартійних порівняно з іншими видами економічних злочинів); за національним складом було 2 росіянина, 1 українець та 1 німець. (У табл. 5.1, 6.1, 7.1, 8.1 наведено відсоткову частку).

У 1928 р. кількість притягнутих по справах про економічну контрреволюцію збільшилася до 196 осіб (1,1 % притягнутих по справах з усіма забарвленнями територіальними органами та 2,3 % — за злочини в економічній сфері). На відміну від 1927 р. серед осіб, що перебували під слідством, найчисельнішою була група інтелігенції — 109 осіб (55,6 %), з її середовища виділяється група, позначена як «технічні спеціалісти» — 99 осіб (50,5 % усіх притягнутих за економічну контрреволюцію) та всі інші «специ» — 8 осіб (4,1 %).

На другому місці йшли службовці — 43 особи (21,9 %), з яких власне службовців було 41 особа та двоє — виборних осіб. У 1928 р. за економічну контрреволюцію до слідства було притягнуто 37 виробничих робітників (18,9 %), а також представників інших соціальних груп (табл. 5.2).

Вищим, порівняно з 1927 р., був освітній рівень притягнутих: особи з вищою освітою становили 46,4 %; середньою — 26,6 %, разом — 73 %. Взагалі освітній рівень притягнутих по справах про економічну контрреволюцію був найбільшим серед осіб, притягнутих до слідства за інші види економічних злочинів.

3 особи (1,5 %) були членами ВКП(б), всі інші — позапартійними, рівень позапартійних був одним з найбільших серед осіб, притягнутих до слідства за економічні злочини, вищими були лише частки позапартійних серед осіб, притягнутих за спекуляцію товарами і спекуляцію валютою.

Таблиця 5.1.⁷¹

Соціальний склад (у %) притягнутих по справах слідства та дізнання за злочини в економічній сфері територіальними органами у IV кв. 1927 р.

	економ. контрревол., шпигунство	аварії, пожежі	зловживання службовим становищем	розтрата	хабарництво	безгосподарність	недбалість	розкрадання	ажіотаж, спекуляція	фальшивомонетництво	спекуляція валютою
робітники	0	32,2	2,5	1,4	10,5	5,1	28,8	14,3	0	7,4	3,8
селяни	0	13,6	1,3	1,4	1,2	1,7	0	38,1	3,2	59,3	0
інтелігенція	25	15,3	6,3	9,9	2,3	5,1	20,3	0	0	0	0
службовці	75	33,9	79,2	82,3	54,7	78,0	49,2	33,3	25,1	7,4	11,5
кустари	0	0	0,6	0,7	2,3	0	0	0	18,4	11,1	7,7
приватники	0	3,4	8,8	2,1	14,0	3,4	0	9,5	49,1	7,4	34,6
безробітні	0	1,7	0	0	1,2	1,7	0	0	0	0	0
інші категорії	0	0	1,3	2,1	14,0	5,1	1,7	4,8	4,1	7,4	42,3
Разом	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100

⁷¹ Таблицю 5.1 складено за: ГДА СБ України, ф. 42, спр. 1, арк. 205.

Щодо національної приналежності, як і в IV кв. 1927 р., великим був прошарок росіян — 45,4 % та українців — 39,6 %, представники інших національностей склали від 1,5 % до 6,1 % серед притягнутих.

Отже, в 1928 р. збільшилася абсолютна кількість і відносна частка осіб, що були притягнуті територіальними органами ДПУ по справах слідства та дізнання за економічну контрреволюцію. Вони мали вищі, порівняно з 1927 р., кваліфікацію (професійний та освітній рівень) та соціальний статус (партійна приналежність та посада).

Таблиця 5.2⁷²

Соціальний склад (у %) притягнутих по справах слідства та дізнання за злочини в економічній сфері територіальними органами у 1928 р.

	економ. контрревол., шпигунство	аварії, пожежі	зловживання службовим становищем	розтрата	хабарництво	безгосподарність	недбалість	розкрадання	ажіотаж, спекуляція	фальшивомонетництво	спекуляція валютою
робітники	18,9	43	2,9	1,5	6,5	3,9	8,3	13,4	0,6	17,2	—
селяни	0,5	2,6	0,9	1,3	7,8	—	—	31,1	20,9	43	0,4
інтелігенція	55,6	15	5,6	2,9	4,7	23,1	15,8	—	0,6	2,7	0,8
службовці	21,9	35,2	80,8	90,4	46,4	68,8	75,6	36	8	8,2	5,9
кустари	0,5	0,5	1,8	0,4	3,6	0,4	—	3,7	8,4	5,9	20,3
приватники	0,5	1	5,7	1,3	22,8	3,2	0,3	11,6	55,6	3,9	30,5
безробітні	—	0,5	0,9	0,8	4,5	0,4	—	1,2	4,8	15,6	40,6
інші категорії	2,1	2,2	1,4	1,4	3,7	0,4	—	3	1,1	3,5	1,6
Разом	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100

⁷² Таблицю 5.2 складено за: ГДА СБ України, ф. 42, спр. 2, арк. 281.

Найбільша кількість притягнутих до слідства осіб проходили по слідчих справах про господарські злочини. В IV кв. 1927 р. до слідства за господарські злочини було притягнуто 673 особи, що становило 22,9 % притягнутих територіальними органами за всі види злочинів і 60,1 % — за злочини в сфері економічних відносин. Протягом 1928 р. по господарським злочинам під слідством територіальних органів ДПУ УСРР перебувало 4961 особа. Відносно всіх притягнутих територіальними органами їх частка збільшилася до 28,5 %, а от в структурі економічних злочинів — навпаки, — їх частка зменшилася до 57 %. По окремим видам господарських злочинів ситуація виглядала наступним чином.

За фактами аварій та пожеж територіальними органами ДПУ у IV кв. 1927 р. до слідства було притягнуто 59 осіб (2,2 % притягнутих територіальними органами, 5,7 % — за злочини в економічній сфері). Даний вид злочину дав більше, ніж попередній, розмаїття соціальних груп. Майже порівну були представлені службовці — 20 осіб (33,9 %) та робітники — 19 осіб (32,2 %), в основному, виробничої сфери.

Третє місце серед притягнутих посідали представники інтелігенції — 9 осіб (15,3 %), з яких було семеро спеціалістів (77,8 % складу інтелігенції).

Цікаво, що по фактах аварій до слідства також притягувалися селяни (13,6 % — 8 осіб, з яких було п'ятеро бідняків), приватники і навіть безробітні (табл. 5.1).

Освітній рівень притягнутих був невисоким: 69,5 % мали нижчу освіту, 11,9 % — були малоосвіченими або взагалі неписьменними. Особи з вищою і середньою освітою разом становили 18,7 % (11 осіб — за рахунок спеціалістів). Переважна більшість притягнутих — 96,6 % — були позапартійними, представляли різні нації, що проживали на території України (табл. 8.1).

У 1928 р. під слідством по справах про аварії знаходилося 193 особи (їх частка у структурі притягнутих територіальними органами зменшилася вдвічі — 1,1 %). Найчисельнішою була група робітників: 83 особи — 43 %, в основному, виробничої сфери (74 особи). Пов'язано це було, насамперед, з приходом на виробництво великої кількості осіб з інших соціальних груп, в основному, селянства, які до цього часу ніколи не працювали на виробництві. Збільшення кількості робітників за рахунок інших соціальних верств було зумовлено планами форсованої індустріалізації. Вже в 1926 р. відчувалася гостра нестача кваліфікованої робочої сили.

В 1926–1929 рр. робітничий клас поповнився вихідцями із села на 45 %⁷³. Людям, необізнаним з виробничою дисципліною, необхідністю жорсткого дотримання правил техніки безпеки, важко було відразу пристосуватися до нових незвичних умов праці, — всі ці чинники ставали причинами як збільшення загальної кількості аварій, так і великого про шарку серед притягнутих до слідства робітників.

Як і в 1927 р., великою залишалася частка службовців, притягнутих до слідства, — 68 осіб (35,2 %). Інтелігенція — 29 осіб (15 %) була представлена технічними спеціалістами — 28 осіб та іншими спеціалістами — 1 особа. Практикою 1920-х рр. передбачалася персональна відповідальність осіб інженерно-технічного складу та адміністрації за аварії та нещасні випадки на виробництві, навіть якщо аварії сталися з вини робітників.

Збільшилася порівняно з IV кв. 1927 р. відносна кількість осіб з вищою освітою (з 6,8 % до 10,4 %). Враховуючи, що більше половини притягнутих були робітники, селяни та інші категорії, стає зрозумілим великий про шарок осіб з нижчою освітою — 76,7 %.

У 1928 р. контингент притягнутих до слідства за аварії дещо омолоджується і політизується: члени ЛКСМУ становили 4,7 % (вищі показники були лише по справам про розкрадання), члени ВКП(б) — 13 %.

За національною ознакою, як і в попередній період, найчисельнішою групою були українці, їх частка зросла з 37,3 % у IV кв. 1927 р. до 54,4 % у 1928 рр., що також було зумовлено поповненням робітників, притягнутих до слідства, за рахунок українського села. Майже незміною залишалася частка росіян при зменшенні частки євреїв (з 16,9 % до 8,8 %), у 10 разів — німців (з 10,2 % до 1 %), поляків (з 5,1 % до 3,1 %) тощо.

По слідчих справах, заведених за фактами порушення правил, встановлених регулюючими органами, в IV кв. 1927 р. територіальними органами ДПУ України до слідства було притягнуто 342 особи. Як у структурі осіб, притягнутих до слідства територіальними органами за різні види злочинів, так і в структурі притягнутих за злочини, що входили до компетенції економічних органів, їх частка була найбільшою, відповідно — 12,5 % і 33,1 %. Майже половину всіх притягнутих — 49,1 % (168 осіб) становили приват-

⁷³ Лацис О. Перелом. Опыт прочтения несекретных материалов. — М.: Политиздат, 1990. — С. 43.

ники. У 1928 р. на справи із забарвленням «спекуляція та ажіотаж» (аналог 1927 р. — «порушення правил, встановлених регулюючими органами») приходилася найбільша кількість осіб, що притягалися за злочини в економічній сфері — 3842 осіб. Порівняно з IV кв. 1927 р. їх частка зросла до 22,1 % притягнутих територіальними органами, і до 44,2 % — за злочини в економічній сфері. Знову перше місце серед притягнутих приходилося на приватників, їх частка збільшилася до 55,6 % (2136 осіб). Така тенденція повністю відповідала карній політиці стосовно даної соціальної категорії. У зв'язку з державною політикою підтримки державно-кооперативної торгівлі і тиску на приватника, починаючи з 1927–1928 рр. відбувалося посилене згортання приватних підприємств. Приводом до цього ставали збільшення недоїмок непманів по державним податкам і платежам, спекуляція та інші порушення. Приватники в основному притягувалися по ст. 127 КК УСРР за спекуляцію та створення запасів ринкових товарів, проводилися конфіскації їхнього майна.

Таблиця 6.1⁷⁴

Партійна приналежність (у %) осіб, притягнутих по справах слідства та дізнання за злочини в економічній сфері територіальними органами у IV кв. 1927 р.

	економ. контрревол., шпигунство	аварії, пожежі	зловживання службовим становищем	розтрата	хабарництво	безгосподарність	недбалість	розкрадання	ажіотаж, спекуляція	фальшиво-монетництво	спекуляція валютою
члени ВКП(б)	–	1,7	18,9	10,6	7,0	18,6	22,0	4,8	3,2	3,7	–
кол. члени ВКП(б)	–	–	–	0,7	–	–	–	–	–	–	–
члени ЛКСМ	–	1,7	2,5	–	–	–	1,7	–	–	–	–
позапартійні	100	96,6	78,6	88,7	93,0	81,4	76,3	95,2	96,8	96,3	100
Разом	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100

⁷⁴ Таблицю 6.1 складено за: ГДА СБ України, ф. 42, спр. 1, арк. 205.

У IV кв. 1927 р. чверть — 25,1 % — притягнутих до слідства за спекуляцію становили службовці (86 осіб), великою була частка кустарів — 18,4 % (63 особи).

Як зазначалося вище, коментар до звіту за 1927 р. пояснював зростання у IV кварталі кількості справ та арештованих по ним осіб за дане порушення початком у грудні 1927 р. хлібозаготівельної кампанії. Водночас селяни, яких не міг оминати даний захід, становили лише 3,2 % (11 осіб), притягнутих до слідства.

Освітній рівень притягнутих до слідства осіб був невисоким: вищу та середню освіту мали лише 11 осіб (3,2 %). Переважна більшість притягнутих — 96,3 % — позапартійні. За національною ознакою переважають євреї — 206 осіб (60,2 %), великою є частка українців — 117 осіб (34,2 %).

У 1928 р. серед притягнутих за спекуляцію помітно зменшилася частка службовців (до 8 % — 306 осіб) та кустарів (до 8,4 % — 321 особа). А ось частка селян зросла з 3,2 % до 20,9 % (803 особи). Всередині селянства, на відміну від інших видів економічних зло-

Таблиця 6.2⁷⁵

Партійна приналежність (у %) осіб, притягнутих по справах слідства та дізнання за злочини в економічній сфері територіальними органами у 1928 р.

	економ. контрревол., шпигунство	аварії, пожежі	зловживання службовим становищем	розтрата	хабарництво	безгосподарність	недбалість	розкрадання	ажіотаж, спекуляція	фальшиво-монетництво	спекуляція валютою
члени ВКП(б)	1,5	13	13,3	14,2	5,1	14,2	20,8	4,3	0,5	1,6	0,4
члени ЛКСМ	–	4,7	0,2	0,6	0,1	–	0,3	4,8	0,03	1,6	–
позапартійні	98,5	82,3	86,5	85,2	94,8	85,8	78,9	90,9	99,5	96,8	99,6
Разом	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100

⁷⁵ Таблицю 6.2 складено за: ГДА СБ України, ф. 42, спр. 2, арк. 281.

чинів, великою була частка «середняків» (342 особи — 42,6 %) та «куркулів» (324 особи — 40,3 %).

Вищу та середню освіту мали лише 4,6 % притягнутих (176 осіб). Зменшилася частка членів ВКП(б) — 19 осіб (0,5 %) та членів ЛКСМУ — 1 особа (0,03 %). Як і в попередньому році, за національною приналежністю серед притягнутих переважали євреї — 2224 особи (57,9 %), українці становили 34,1 % (1311 осіб), росіяни — 6,1 % (234 особи).

За інші господарські злочини, справи щодо яких розслідувалися окружними відділами ДПУ УСРР (безгосподарність, розтрата, розкрадання) у IV кв. 1927 р. було притягнуто до слідства 221 особу, що становило 8,2 % притягнутих за різні види злочинів територіальними органами і 22,5 % — за злочини, що були скоєні в сфері економіки. Відповідно по справам про безгосподарність притягнуто 59 осіб (2,2 % і 6,0 %), по фактам розтрата — 141 особу (5,2 % і 14,3 %), розкрадання — 21 особу (0,8 % і 2,2 %).

По справах про безгосподарність і розтрата найбільшу частку серед притягнутих становили службовці (83,3 % і 78,0 %), на другому місці — представники інтелігенції (відповідно 9,9 % і 5,1 %).

За безгосподарність до слідства також було притягнуто три робітника (5,1 %). Стосовно інших категорій населення, притягнутих за злочини з даним забарвленням, див. табл. 5.1.

Розкрадання дали найменшу кількість справ і осіб, притягнутих по них до слідства. На відміну від двох попередніх видів господарських злочинів, найбільшу частку серед притягнутих за розкрадання становили не службовці, хоча їх і була третина — 33,3 %, а селяни — 38,1 %, причому семеро з восьми селян за майновим цензом були бідняками. Великими були частки робітників (14,3 %) і приватників (9,5 %).

У 1928 р. частка осіб, залучених до слідства за ці три види господарських злочинів, зменшилася по територіальних органах до 5,3 %, за економічні злочини — до 10,6 %. Відповідно по видах злочинів до слідства було притягнуто по справах про безгосподарність — 282 особи (1,6 % і 3,2 %), про розтрата — 480 осіб (2,8 % і 5,5 %), про розкрадання — 164 особи (0,9 % і 1,9 %).

Як і за попередній період, перше місце серед притягнутих займали службовці — 68,8 %, 90,4 %, 36,0 %. Далі у співвідношенні соціальних і професійних груп, притягнутих до слідства по різних видах господарських злочинів, загальна тенденція не простежується.

По справах про безгосподарність друге місце серед притягнутих становили представники інтелігенції (23,1 %), а саме 281 із 282 осіб були визначені як «специ» та «технічні специ». По суті, за кількістю притягнутих та їх часткою по видах злочинів «безгосподарність» інкримінувалася спеціалістам найчастіше після «економічної контрреволюції і шпигунства». Вище, даючи кримінологічне визначення злочинів, вже говорилося, що різниця між економічною контрреволюцією та безгосподарністю визначалася в залежності від того, чи була у вчинках, кваліфікованих як «безгосподарність», контрреволюційна мета. Проте навіть у 1928 р., коли почалося «розкриття» шкідників у сфері економіки і під підозрою опинилися всі представники, перш за все, технічної інтелігенції старої генерації, важко було всім, кого вважали потенційними «ворогами», інкримінувати участь в економічній контрреволюційній діяльності та шпигунстві. Саме цим, як нам здається, і пояснюється той факт, що при відносному зменшенні кількості осіб, притягнутих до слідства по справах про безгосподарність, відбувається збільшення, порівняно з попереднім роком, у 4,5 рази частки спеціалістів по справах з даним забарвленням.

Частка всіх інших соціальних і професійних груп по справах про безгосподарність коливалася від 0,4 % до 3,9 % (див. табл. 5.2), що порівняно з 1927 р. давало незначні хитання в бік тієї чи іншої категорії населення.

По справах про розтрата, як і по безгосподарності, друге місце серед притягнутих після службовців займали спеціалісти — 14 осіб, хоча їх частка порівняно з IV кв. 1927 р. по даному забарвленню зменшилася з 9,9 % до 2,9 %.

Робітники, селяни і приватники дали майже однакову кількість притягнутих — 1,3 %—1,5 %, що відповідало і показникам 1927 р., за винятком приватників, частка яких зменшилася з 2,1 % до 1,3 %.

Друге місце після службовців серед притягнутих по справах про розкрадання займали селяни — 51 особа (31,1 %), як і в 1927 р. більшість з них — 41 особа — були бідняками. Далі за кількістю притягнутих йшли робітники — 22 особи (13,4 %) та приватники — 19 осіб (11,6 %), що відповідало частці цих соціальних категорій в 1927 р.

Отже, серед осіб, притягнутих по справах слідства та дізнання територіальними органами ДПУ України за господарські злочини, в 1927 і 1928 рр. Найбільшою була частка службовців, кількість інших категорій населення залежала від виду злочину та карної політики, що була спрямована проти тієї чи іншої категорії населення.

Одним із критеріїв оцінки притягнутих до слідства осіб була партійна приналежність. Як і по всім видах економічних злочинів, переважна більшість притягнутих по господарським злочинам були позапартійними.

Найнижчі показники приналежності до ВКП(б) дали особи, притягнуті до слідства по справах про розкрадання (4,8 % — у IV кв. 1927 р. і 4,3 % — 1928 р.). Водночас дане забарвлення у 1928 р. дало найбільшу частку серед притягнутих за всі види економічних злочинів членів ЛКСМ — 4,8 %.

Великий відсоток службовців та спеціалістів серед осіб, притягнутих до слідства по справам про безгосподарність та розтрати, дав і відносно високі, порівняно з іншими видами злочинів, показники освітнього рівня притягнутих. При чому збільшення освітнього рівня знаходилося в прямій залежності від збільшення кількості спеціалістів, притягнутих до слідства.

Таблиця 7.1⁷⁶

Освітній рівень (у %) осіб притягнутих по справах слідства та дізнання за злочини в економічній сфері територіальними органами у IV кв. 1927 р.

	економ. контрревол., шпигунство	аварії, пожежі	зловживання службовим становищем	розтрата	хабарництво	безгосподарність	недбалість	розкрадання	ажіотаж, спекуляція	фальшиво-монетництво	спекуляція валютою
вища освіта	–	6,8	7,5	6,4	1,2	8,5	20,3	–	0,6	–	–
середня освіта	75	11,9	10,1	24,8	12,8	15,3	15,3	4,8	2,6	7,4	11,5
нижча освіта	25	69,5	81,1	65,2	80,2	74,6	61,0	38,1	73,4	63,0	88,5
малоосвічені	–	10,2	1,3	3,5	5,8	1,7	3,4	42,9	20,8	18,5	–
неписемні	–	1,7	–	–	–	–	–	14,3	2,6	11,1	–
Разом	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100

⁷⁶ Таблицю 7.1 складено за: ГДА СБ України, ф. 42, спр. 1, арк. 205.

Вищу і середню освіту мали 23,8 % у 1927 р. і 45 % у 1928 р. осіб, притягнутих до слідства по справах про безгосподарність (див. збільшення кількості спеціалістів у 1928 р. порівняно з 1927 р.).

Освітній рівень осіб, притягнутих до слідства по справах про розкрадання, був одним з найнижчих після справ про ажіотаж і спекуляцію. Вищу та середню освіту в 1927 р. мали 4,8 % притягнутих, в 1928 р. — тільки 3 % (необхідно зазначити, що за 1928 р. дані про освітній рівень представлено лише по 57,2 % притягнутих).

Національний склад притягнутих відповідав загальному співвідношенню національностей, що на той час проживали на території України: по всім видах господарських злочинів найчисельнішою була група українців, на другому місці йшли євреї, третє місце посідали росіяни.

Таблиця 7.2⁷⁷

Освітній рівень (у %) осіб притягнутих по справах слідства та дізнання за злочини в економічній сфері територіальними органами у 1928 р.

	економ. контрревол., шпигунство	аварії, пожежі	зловживання службовим становищем	розтрата	хабарництво	безгосподарність	недбалість	розкрадання*	ажіотаж, спекуляція	фальшиво-монетництво	спекуляція валютою
вища освіта	46,4	10,4	5,6	2,9	5,5	13,8	10,5	0,6	0,2	–	0,4
середня освіта	26,6	11,4	14,2	25,6	16,6	31,2	18,8	2,4	4,4	6,3	2,7
нижча освіта	27	76,7	79,9	71,3	75,8	55	70,6	46,3	90,1	87,1	94,9
неписемні	–	1,6	0,5	0,2	2,1	–	–	7,9	5,3	6,6	2
Разом	100	100	100	100	100	100	100	57,2	100	100	100

⁷⁷ Таблицю 7.2 складено за: ГДА СБ України, ф. 42, спр. 2, арк. 281.

* Дані представлено по 94 особах (57,2 % притягнутих по справах про розкрадання).

За всі види **службово-посадових злочинів** у IV кв. 1927 р. до слідства територіальними органами ДПУ України було притягнуто 355 осіб, 13 % усіх притягнутих територіальними органами і 34,3 % — за економічні злочини. У 1928 р. було притягнуто 3034 особи, в структурі притягнутих територіальними органами за різні види злочинів їх частка зросла до 17,4 %, за злочини в сфері економічних відносин — до 34,9 % (дані за 1928 р. наведено без врахування осіб, притягнутих по справам про порушення ведення секретного і мобілізаційного діловодства).

Отже за кількістю притягнутих до слідства осіб службово-посадові злочини займали друге місце в роботі економічних органів ДПУ України після господарських.

Серед службово-посадових злочинів найбільшою кількістю притягнутих і в 1927, і в 1928 рр. виділяються злочини, позначені як «зловживання службовим становищем». У IV кв. 1927 р.

Таблиця 8.1⁷⁸

Національний склад (у %) притягнутих по справах слідства та дізнання за злочини в економічній сфері територіальними органами у IV кв. 1927 р.

	економ. контрревол., шпигунство	аварії, пожежі	зловживання службовим становищем	розтрата	хабарництво	безгосподарність	недбалість	розкрадання	ажіотаж, спекуляція	фальшиво-монетництво	спекуляція валютою
українці	25	37,3	46,5	51,1	36,0	37,3	39,0	71,4	34,2	66,7	—
росіяни	50	28,8	18,9	19,9	17,4	18,6	37,3	19,0	4,7	18,5	—
євреї	—	16,9	32,1	22,7	40,7	35,6	11,9	9,5	60,2	3,7	96,2
поляки	—	5,1	—	3,5	1,2	6,8	3,4	—	—	—	—
німці	25	10,2	0,6	1,4	—	—	1,7	—	—	—	3,8
інші	—	1,7	1,9	1,4	4,7	1,7	6,8	—	0,9	11,1	—
Разом	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100

⁷⁸ Таблицю 8.1 складено за: ГДА СБ України, ф. 42, спр. 1, арк. 205.

до слідства по справах із даним забарвленням було притягнуто 159 осіб (5,8 % притягнутих за усі види злочинів і 15,4 % — за економічні злочини), в 1928 р. — 1732 особи (відповідно 9,9 % і 19,9 %). По суті, за кількістю осіб, що проходили по слідчих справах, дане забарвлення випереджало лише «спекуляцію та ажіотаж на ринку» (господарський злочин).

Ситуація, що склалася із «зловживанням службовим становищем» була дещо схожою із ситуацією, притаманною господарському злочину із забарвленням «безгосподарність». В залежності від карної політики безладдя та прорахунки на виробництві можна було кваліфікувати як «економічну контрреволюцію» (якщо юристи у вчинках притягнутих до слідства людей «знаходили» контрреволюційну мету), або як господарський злочин — безгосподарність, або службово-посадовий — зловживання службовим становищем. Саме пошуком винуватців аварій, проривів і зривів на виробництві

Таблиця 8.2⁷⁹

Національний склад (у %) притягнутих по справах слідства та дізнання за злочини в економічній сфері територіальними органами у 1928 р.

	економ. контрревол., шпигунство	аварії, пожежі	зловживання службовим становищем	розтрата	хабарництво	безгосподарність	недбалість	розкрадання	ажіотаж, спекуляція	фальшиво-монетництво	спекуляція валютою
українці	39,3	54,4	46,8	44,4	41,8	46,5	52,6	51,8	34,1	71,1	3,9
росіяни	45,4	29,5	15,4	23,3	17,5	25,2	23,5	17,1	6,1	16,4	1,6
євреї	6,1	8,8	33,1	29,0	35,4	23,4	16,6	22,6	57,9	8,6	93,7
поляки	4,1	3,1	1,4	1,5	1,0	1,8	2,2	0,6	0,1	0,4	—
німці	1,5	1,0	1,0	0,8	0,9	0,4	2,2	2,4	0,6	0,8	0,4
інші	3,6	3,2	2,3	1,0	3,4	2,7	2,9	5,5	1,2	2,7	0,4
Разом	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100

⁷⁹ Таблицю 8.2 складено за: ГДА СБ України, ф. 42, спр. 2, арк. 281.

пояснювалося збільшення абсолютної кількості і відносної частки притягнутих по справах про зловживання в 1928 р.

Після злочинів із забарвленням «зловживання службовим становищем» за кількістю притягнутих до слідства осіб йшли злочини із забарвленням «хабарництво». На нього припадало 3,1 % притягнутих територіальними органами за всі види злочинів і 9,9 % — за економічні злочини в IV кв. 1927 р. та 15,6 % за всі види злочинів і 19,9 % — за економічні злочини в 1928 р. Ймовірно, реальна ситуація із даним забарвленням була іншою, адже, враховуючи певну латентність хабарництва, важко було виявити всіх причетних до протизаконних дій (потерпілі часто не вважали себе такими). Але дані статистичних звітів органів ДПУ визнають за хабарництвом третє місце за кількістю притягнутих до слідства осіб серед економічних злочинів, розкриттям яких займалися територіальні органи держбезпеки.

Серед притягнутих до слідства осіб із забарвленням «зловживання службовим становищем» найчисельнішою була група «службовців» (у IV кв. 1927 р. на їх долю приходилося 79,2 % притягнутих — 126 осіб, в 1928 р. — 80,8 % — 1399 осіб). Більшим був прошарок службовців лише по справах господарських злочинів із забарвленням «розтрата».

Друге місце серед притягнутих і в 1927 р., і в 1928 р. займали приватники (відповідно 14 осіб — 8,8 %, 98 осіб — 5,7 %); третє місце займали спеціалісти (10 осіб — 6,3 %, 97 осіб — 5,6 %).

Загалом усі види службово-посадових злочинів, як і більшість господарських, в силу своєї специфіки були більш характерними для соціально-професійної групи «службовці».

По справах за хабарництво на дану категорію приходилося 54,7 % притягнутих (47 осіб) в IV кв. 1927 р. та 46,4 % (437 осіб) в 1928 р.; за недбалість — 49,2 % (29 осіб) в IV кв. 1927 р. та 75,6 % (273 особи) в 1928 р. тощо.

За хабарництво, як за зловживання, друге місце посідали приватники (відповідно по роках — 14,0 % і 22,8 %). Щодо справ про недбалість, крім службовців, серед притягнутих до слідства виділяються робітники (28,8 % і 8,3 %) та спеціалісти (20,3 % і 15,8 %).

Серед осіб, притягнутих до слідства за службово-посадові злочини, найвищий рівень освіти мали ті, хто проходив по справах із забарвленням «недбалість». У IV кв. 1927 р. особи з вищою освітою по даному забарвленню становили 20,3 %, що було найвищим

показником за всі види економічних злочинів, і 15,3 % — із середньою освітою, що також було досить високим показником. У 1928 р. ситуація змінилася за рахунок збільшення кількості звинувачень спеціалістів і службовців з вищою освітою, в основному, у контрреволюційній діяльності та безгосподарності. Проте майже третина (28,8 %) притягнутих до слідства по справах з даним забарвленням мали вищу та середню освіту.

Рівень освіти осіб, притягнутих до слідства за інші посадові злочини (зловживання службовим становищем, хабарництво), був нижчим (див. табл. 7.1 і 7.2).

«Недбалість» дала і найвищі відносні показники партійної приналежності. У IV кв. 1927 р. серед притягнутих за недбалість члени ВКП(б) становили 22 %, члени ЛКСМ — 1,7 %; у 1928 р. — 20,8 % і 0,3 %. Відповідно частка позапартійних була найменшою порівняно з іншими видами економічних злочинів.

Отже соціальний статус (належність до певних соціально-професійних груп, рівень освіти та партійна приналежність) був найвищим серед осіб, притягнутих до слідства по справах посадових злочинів із забарвленням «недбалість».

Найбільш небезпечними, за КК України, після економічної контрреволюції, вважалися злочини проти порядку управління — підробка грошових знаків та спекуляція валютою, займали незначну частку в роботі органів ДПУ України.

Притягнуті по даних забарвленнях у IV кв. 1927 р. склали по 1 % притягнутих територіальними органами за всі види злочинів і відповідно 2,7 % (27 осіб) і 2,6 % (26 осіб) — за злочини в сфері економіки. У 1928 р. їх частка трохи збільшилася. По справах про фальшивомонетництво було притягнуто до слідства 256 осіб (1,5 % притягнутих за всі види злочинів, 2,9 % — за економічні злочини); по справах про спекуляцію валютою — 255 осіб (відповідно 1,5 % і 2,9 %).

Здається дивним, але серед фальшивомонетників найчисельнішою була група селян (59,3 % — у 1927 р. і 43 % — у 1928 р.). По інших категоріях за 1927 і 1928 рр. взагалі не простежується будь-якої тенденції. Відповідно і освітній рівень притягнутих по справах із даним забарвленням був невисоким (див. табл. 7.1 і 7.2).

Відсутня якась тенденція і щодо соціального складу осіб, притягнутих по слідчих справах про спекуляцію валютою. Якщо в 1927 р. по даному забарвленню найчисельнішими були групи осіб «без певних занять» (42,3 %), приватників (34,6 %) та службовців

(11,5 %), то в 1928 р. перше місце серед притягнутих належало безробітним (40,6 %), після яких йшли приватники (30,5 %) та кустарі (20,3 %).

Невеликим серед них був і партійний прошарок. У 1927 р. не було жодного члена ВКП(б) чи ЛКСМ, в 1928 р. — члени ВКП(б) становили лише 0,4 % (1 особа). Це були найнижчі показники серед економічних злочинів.

Справи із забарвленням «спекуляція валютою» виділяються серед інших справ по економічних злочинах національним складом осіб, притягнутих до слідства. На відміну від інших забарвлень, де на першому місці серед притягнутих йшли українці, за ними — євреї або росіяни (тут є розходження), переважна більшість притягнутих за «спекуляцію валютою» були євреями. В IV кв. 1927 р. їх частка становила 96,2 %, в 1928 р. — 93,7 %.

Підводячи підсумки відповідності певних соціальних категорій населення різним видам економічних злочинів, можемо констатувати, що робітників найчастіше звинувачували в аваріях та пожежах на виробництві, недбалому ставленні до праці, розкраданнях державного майна тощо. У 1928 р. різко збільшилася кількість звинувачень у контрреволюційній діяльності та шпигунстві.

«Селянськими» злочинами були фальшивомонетництво, розкрадання, спекуляція та ажіотаж на ринку. Представники інтелігенції, серед яких була переважна більшість спеціалістів, притягувалися, в основному, по справах із забарвленням «економічна контрреволюція та шпигунство» та по деяких видах господарських (аварії та пожежі, безгосподарність) та службових (недбалість) злочинів. Службовці активно притягувалися до слідства за посадові (службові) та господарські злочини. Кустарі чи не найменше цікавили органи держбезпеки, проходили по справах про спекуляцію і створення ажіотажу на ринку та фальшивомонетництву. Приватників найчастіше залучали до справ про спекуляцію товарами і валютою, хабарництво.

Освітній рівень притягнутих до слідства осіб залежав від їх приналежності до соціально-професійних груп. Високим рівнем освіти відрізняються притягнуті до слідства за економічну контрреволюцію, деякі види посадових (недбалість) та господарських (безгосподарність, розтрата) злочинів.

Отже, відомча статистика органів ДПУ України за 1927 і 1928 рр. доводить, що майже всі соціальні категорії населення

були в центрі уваги економічних органів державної безпеки; визначає, що певні види економічних злочинів мали «свої» соціальні категорії населення; збільшення кількості притягнень до слідства конкретних соціальних та професійних груп населення знаходилося у прямій залежності від політики проведення державних кампаній, направлених проти тих чи інших соціальних груп.

Таким чином, аналізуючи статистичні матеріали органів ДПУ України, можна відмітити, що злочинами, визнаними, як такі, що наносять збитки економіці країни, займалися всі підрозділи ДПУ: територіальні, транспортні, особливі відділи військових частин, прикордонні загони. В IV кв. 1927 р. слідчі справи по злочинах, що були скоєні в економічній сфері, займали 35,4 % в структурі слідчих справ по видах злочинів, що стояли на обліку всіх органів ДПУ України. В 1928 р. частка таких справ зросла до 45,2 %. При цьому необхідно зазначити, що до цієї категорії ми віднесли всі види злочинів, що входили до компетенції економічних органів ДПУ, проте деякі види, наприклад, посадових злочинів, розкриттям яких займалися особливі відділи чи прикордонні загони, могли не завдавати збитків економіці республіки.

Безпосередніх збитків в економічній сфері завдавали ті злочини, розкриттям яких займалися Економічне управління ДПУ УСРР та його місцеві органи. Для протидії злочинам в економічній сфері була спрямована робота територіальних органів, що визначалася як робота по лінії Економічного управління. Саме по лінії ЕКУ, адже в деяких місцевих органах не існувало окремих відділів чи груп, в компетенцію яких входила лише боротьба з економічною злочинністю, часто розкриттям злочинів в економічній сфері займалися секретно-оперативні групи чи навіть окремі співробітники. При цьому у звітності не вказувалося, який саме підрозділ займався цими справами, але досить чітко визначався економічний напрям.

Економічний напрям в роботі спецслужб був одним із визначальних. Частка справ, що припадала на лінію ЕКУ в загальній кількості слідчих справ, що стояли на обліку всіх органів ДПУ України в IV кв. 1927 р., становила 23 %, по територіальним органам — 49 %, в 1928 р. їх частка збільшилася до 23,5 % в структурі злочинів всіх органів ДПУ, і зменшилася до 43 % в структурі злочинів по територіальним органам.

Злочини, розкриттям яких займалися економічні відділи (або вважалися такими, що відносяться до компетенції ЕКУ), можна розділити по видах:

- економічна контрреволюція та економічне шпигунство кваліфікувалися як особливо небезпечні державні злочини;
- підробка грошових знаків та цінних паперів (фальшивомонетництво) та спекуляція валютою входили до складу державних злочинів, кваліфікувалися як злочини, спрямовані проти порядку управління;
- службові (посадові) злочини, до яких відносилися зловживання службовим становищем, недбалість, хабарництво, порушення правил ведення секретного діловодства та мобілізаційної роботи;
- господарські злочини: розтрата, розкрадання, безгосподарність, аварії та пожежі, ажіотаж та спекуляція.

Аналіз структури слідчих справ, що знаходилися в провадженні економічних органів ДПУ України в ІV кв. 1927 р., по видах злочинів, свідчить, що найбільша кількість справ припадала на господарські злочини — 53,9 %, при цьому їх лівова частка — 70,3 % — приходилася на порушення правил, встановлених регулюючими органами, або на спекуляцію та ажіотаж на ринку (за іншими звітами). На другому місці були справи слідства та дізнання, порушені по злочинах службових (посадових) — 26,1 %. Справи по злочинах проти порядку управління становили 7,2 %. При цьому простежується пряма залежність видів злочинів від державних кампаній та змін у політичному курсі. Слідчі справи, порушені проти економічної контрреволюції та економічного шпигунства (державні злочини) займали найменшу частку в структурі справ по лінії ЕКУ — лише 0,4 %. Це дає підстави вважати, що передумов, які призвели до різкого збільшення частки справ з даним забарвленням в 1928 р., не існувало.

У 1928 р. простежувалася подібна тенденція: як і в 1927 р., найбільша частка слідчих справ — 61,9 % — припадає на господарські злочини, з яких 83,8 % приходилося на справи по спекуляції та ажіотажу. Збільшення частки господарських злочинів відбулося лише за рахунок збільшення справ по спекуляції та ажіотажу, по всіх інших господарських злочинах скорочується частка справ. Пов'язано це було з тим, що на зимові місяці 1928 р. приходився пік боротьби із хлібозаготівельною кризою, до подолання якої активно залучалися органи державної безпеки, а також з активізацією наступу на приватника. Саме взимку 1927–1928 рр. почалося посилене згортання приватних підприємств,

господарі яких за несплату податків та створення запасів ринкових товарів, притягувалися до кримінальної відповідальності із конфіскацією їх майна.

Частка посадових (службових) злочинів зменшилася до 23 % (без справ щодо порушення ведення секретного діловодства та мобілізаційної роботи), як і в попередньому році, справи по посадових злочинах займали друге місце по лінії ЕКУ.

Збільшилася частка справ, порушених за злочини проти порядку управління — 8,3 %. Справи по економічній контрреволюції, як і в 1927 р., займали найменшу частку в роботі органів ДПУ України в економічній сфері, проте їх частка збільшилася в 4,5 рази — 1,8 %. Пояснювалося це початком політичних репресій проти інтелігенції старої генерації.

Таке збільшення справ по господарських, контрреволюційних та злочинах проти порядку управління відбулося за рахунок скорочення «інших» видів злочинів — з 12,6 % до 5 %.

Стосовно галузей народного господарства і державного апарату, то тут лідирують з великим випередженням, як в 1927, так і в 1928 рр., приватні підприємства, за ними йдуть різного роду кооперативи. Приватники склали і найбільшу частку осіб, притягнутих до слідства та заарештованих у ході слідства. Звісно, така ситуація була обумовлена, як об'єктивними обставинами розвитку різних видів власності, так і суб'єктивними факторами — різними заходами партійно-державної політики, спрямованої на витіснення приватника, а слідом за ним — кооператора, з усіх галузей народного господарства.

Співвідношення злочинів за галузями народного господарства призводить до незвичних та цікавих висновків: у 1927 р., який вважається останнім роком непу, коли лише готувалися передумови до прискореної індустріалізації, «аварії та пожежі на підприємствах», які, як прийнято вважати, стали в 1928 р. основним приводом для порушення справ із забарвленням «шкідництво або економічна контрреволюція» на особливо важливих об'єктах важкої промисловості (в основному, вугільновидобувної та металургійної галузей), були більшою мірою характерні для підприємств легкої, а не важкої галузей промисловості.

В 1928 р. ситуація змінилася. По кількості припинених та незначних справ економічній напрям серед інших напрямів в роботі територіальних органів та відносно роботи інших органів ДПУ (транспортних, прикордонних, особливих) дав найменші

показники, а по кількості справ (у співвідношенні справ по характеру реалізації по органах і управліннях), переданих до Прокуратури — найбільші показники. Отже, порівняно з іншими управліннями, роботу місцевих органів по лінії ЕКУ можна визначити, як найкращу.

У 1927 р. найбільша кількість припинених справ приходилася на спекуляцію валютою (76,2 %), економічну контрреволюцію (66,7 %) та фальшивомонетництво (22,2 %). В 1928 р. ті ж злочини дають найбільшу кількість припинених справ: економічна контрреволюція (31,1 %), фальшивомонетництво (30,1 %), спекуляція валютою (24,8 %). Ці злочини вважалися найнебезпечнішими, кваліфікувалися як державні. Великий відсоток припинених справ по найбільш небезпечних злочинах може свідчити про те, що співробітники органів держбезпеки порушували справи, не маючи для цього достатніх підстав тому, що хотіли «підстрахуватися» саме по найбільш небезпечних злочинах.

Всупереч Кримінально-Процесуальному Кодексу, органами державної безпеки частина справ направлялася до позасудового органу — на розгляд особливих нарад. У 1927 р. до особливих нарад було направлено лише 1 % справ із числа закінчених (справи по фальшивомонетництву та спекуляції валютою). В 1928 р. частка справ, направлених на розгляд особливих нарад, збільшилася до 8,3 %. Крім справ по злочинах, які направлялися і в 1927 р. (фальшивомонетництво та спекуляція валютою), до позасудових органів були направлені справи по економічній контрреволюції та хабарництву. Отже, з'являлася тенденція при розгляді слідчих справ використовувати позасудові органи.

Відомча статистика органів державної безпеки, на відміну від офіційної загальноприйнятої «моральної статистики», більш ретельно підійшла до визначення соціальних категорій, розділивши все населення на 16 соціально-професійних груп, з яких дві — робітництво та селянство — також було розділено на групи в залежності від роду занять та майнового розшарування.

Загальна характеристика осіб, притягнутих територіальними органами (а не їх економічними відділами, як це було при характеристиці слідчих справ) по справах слідства та дізнання за економічні злочини констатувала, що в центрі уваги органів державної безпеки знаходилися в більшій чи меншій мірі всі категорії населення. Проте великий прошарок серед притягнутих по слідчих справах за економічні злочини становили службовці (50,9 % у

1927 р. і 37,2 % у 1928 р.) та приватники (відповідно 20,7 % та 29,6 %).

Зростання частки приватників серед притягнутих до слідства осіб пов'язано, перш за все, з різким згортанням приватної торгівлі в 1928 р. та заходами, що були передбачені хлібозаготівельною кампанією зими 1927–1928 рр.

При відносному зменшенні кількості службовців серед притягнутих до слідства осіб, збільшується їх частка по справах про «недбалість» (з 49,2 % у 1927 р. до 75,6 % у 1928 р.), яка визначалась як найбільш небезпечний вид посадових злочинів, за який в 1927 р. могли засудити до вищої міри соціального захисту — розстрілу. Службовці проходили, в основному, по справах за посадові злочини та деякі види господарських злочинів (розтрати, розкрадання, безгосподарність).

У 1928 р. у структурі притягнутих за економічні злочини територіальними органами ДПУ більше ніж у два рази збільшилася частка селянства (з 4,7 % до 12,2 %), що також було пов'язано з хлібозаготівельною кампанією зими 1927–1928 рр.

Отже, на даному історичному етапі основне вістря економічних органів ДПУ УСРР було спрямовано на представників приватного сектору, службовців та селян. Представники інтелігенції, а саме — спеціалісти старої генерації, не дивлячись на великий соціально-політичний резонанс відкритих судових процесів, по яких вони проходили як підозрювані або свідки, та атмосферу нетерпимості, що склалася в суспільстві по відношенню до них, в структурі притягнутих за економічні види злочинів займали незначну частку.

Таким чином, статистична звітність органів ДПУ України представляє, без сумніву, великий науковий інтерес з точки зору вивчення криміногенної ситуації в Україні наприкінці 1920-х років, впливу кримінальної політики на структуру злочинності та характеристики притягнутих до слідства осіб, аналізу роботи органів державної безпеки в економічній сфері тощо, і потребує подальшого вивчення та осмислення.

Володимир Окіпнюк
(Київ)

Розвиток організаційної структури органів державної безпеки СРСР і Радянської України у 1934–1941 рр.

Okipnyuk V. The development of organizational structure of state security services of the USSR and Soviet Ukraine (1934–1941).

The article is dedicated to the process of reorganization and legal separation of duty between the state security services of the USSR as well as widening of extrajudicial jurisdiction of punitive institutions.

Дослідження у сфері формування та розвитку організаційної структури радянських органів державної безпеки у сучасній історіографії взаємопов'язані з проблематикою вивчення їх кадрового складу. У роботах російських дослідників О. І. Кокуріна, М. В. Петрова, К. В. Скоркіна, О. І. Колпакіди на основі відповідної нормативної бази не тільки детально висвітлено еволюцію організаційної структури ВНК–ДПУ–ОДПУ–НКВС–НКДБ–МВС–МДБ, але й наведено послужні списки та біографічні дані співробітників¹.

В історико-біографічних працях вітчизняних дослідників В. І. Пристайка, Ю. І. Шаповала, В. А. Золотарьова крізь призму персоналії керівного складу органів державної безпеки, вивчалася організаційна побудова і розвиток окремих структурних підрозділів ДПУ–НКВС².

¹ Лубянка. ВЧК–ОГПУ–НКВД–НКГБ–МГБ–КГБ. 1917–1960. Справочник / Сост. А. И Кокурин, Н. В. Петров. – М.: Изд. МФД, 1997. – 352 с.; *Петров Н.В., Скоркин К.В.* Кто руководил НКВД, 1934–1941: Справочник / Об-во «Мемориал», РГАПИ, ГАРФ / Под. ред. Н. Г. Охотина, А. Б. Рогинского. – М.: Звенья, 1999. – 504 с.; *Колпакиди А., Прохоров Д.* Внешняя разведка России. – СПб.: «Нева»; М.: «ОЛМА-ПРЕСС», 2001. – 511 с.; *Колпакиди А.И., Серяков М.Л.* Щит и меч. Руководители органов государственной безопасности Московской Руси, Российской империи, Советского Союза и Российской Федерации. – СПб.: «Нева»; М.: «ОЛМА-ПРЕСС образование», 2002. – 736 с.

² *Золотарьов В.* Заручник системи Я. Камінський // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ, – 1998. – № 1/2(6/7). – С. 386–304; *Його ж.* Випробування совістю. Сторінки біографії комісара держбезпеки 3 рангу С. Мазо // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2000. – № 2/4(13/15). – С. 374–389; *Його ж.* Начальницький склад органів НКВС УСРР у середині 30–х рр. // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2001. – № 2 (17). –

Наявність тісного зв'язку між вказаними напрямками наукових пошуків зумовлена близькістю предмету дослідження, оскільки організаційний механізм державного органу функціонує тільки завдяки кадровому складу, а організаційна структура завжди має «персональне обличчя».

Однак, у затінку залишилися деякі історико-юридичні аспекти даної проблеми, а саме, зв'язок між організаційною структурою і правовим статусом державного органу. Організаційна структура, як правило, формувалася відповідно до тих повноважень, завдань і функцій, які покладалися на державний орган чинним законодавством. Тому вивчення організаційної структури органів державної безпеки СРСР і УРСР, на наш погляд, дасть змогу виявити певні особливості їх правового статусу і організаційно-правових форм діяльності.

Аналізуючи організаційну структуру органів державної безпеки у досліджуваній хронологічній період слід враховувати, що вони були складовою ланкою багатофункціонального наркомату, на який покладалося виконання і правоохоронних (каральних), і народногосподарських функцій, зокрема, у галузі будівництва, стандартизації, геодезії та картографії, архівної справи тощо. Про це свідчить наявність у структурі НКВС СРСР таких підрозділів як відділ лісової охорони (29.11.1934–2.07.1936 рр.), Головне управління державної зйомки і картографії (15.06.1935–23.09.1938 рр.), Управління особливого будівництва (15.01.1936–11.04.1938 рр.), Головне управління шосейних доріг (з 03.03.1936 р.), Центральне (згодом Головне) управління мір та ваги (26.06.1936–05.09.1938 рр.), Головне управління будівництва на Дальній Півночі (з 04.03.1938 р.), Центральне (Головне) архівне управління (з 16.04.1938 р.) та деяких інших³.

С. 326–342; *Його ж.* Секретно-політичний відділ ДПУ УСРР: справи та люди / Упоряд. О. А. Ємельянов; Вступ. ст. С. А. Кокіна. – Х.: Фоліо, 2007. – 319 с.; *Його ж.* ЧК–ДПУ–НКВС на Харківщині: люди та долі (1919–1941). – Х.: Фоліо, 2003. – 477 с.; *Шаповал Ю.І., Пристайко В.І., Золотарьов В.А.* ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи. – К.: Абрис, 1997. – 608 с.; *Золотарьов В., Парфьоненко В.* «...Один із активніших працівників ЧК–ГПУ» (Сторінки біографії старшого майора державної безпеки Юхима Кривця) // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2003. – № 1 (20). – С. 355–402; *Шаповал Ю.І., Золотарьов В.А.* Всеволод Балицький. Особа, час, оточення. – К., 2002. – 468 с.

³ *Петров Н.В., Скоркин К.В.* Указ. соч. – С. 53–56.

Як відомо, перші спроби використання керівництвом країни органів державної безпеки для вирішення різноманітних, як правило, складних проблем господарського характеру мали місце ще починаючи з другої половини 1920-х рр. Однак, якщо спочатку були задіяні лише оперативні (агентурні) та карально-репресивні (силові) можливості цих державних органів, то у період 1930-х рр. політичне керівництво СРСР підпорядкувало органам державної безпеки у складі НКВС СРСР, окремі сфери господарської діяльності. Таким чином, в СРСР почався черговий етап посилення державного регулювання економіки країни.

З огляду на багатофункціональність НКВС СРСР, безпосередню діяльність по забезпеченню карально-репресивної політики та державної безпеки здійснювали не всі його підрозділи, а тільки ті з них, які були організаційно відокремлені та наділені спеціальними повноваженнями. До їх числа, на наш погляд, належали Головне управління державної безпеки (далі — ГУДБ) — Управління державної безпеки (далі — УДБ) НКВС СРСР, а у певні хронологічні періоди, коли ці управління були тимчасово ліквідовані або реорганізовані, також окремі так звані оперативно-чекістських відділи і управління — Головне економічне управління (далі — ГЕУ), Головне транспортне управління (далі — ГТУ), спецвідділи і т. д.

Будучи лише частиною апарату НКВС СРСР, вказані підрозділи відігравали домінуючу роль і займали особливе, привілейоване становище у його структурі. Зокрема, вся структура апарату НКВС СРСР, у тому числі і адміністративно-господарські підрозділи, була орієнтована, передусім, на забезпечення потреб органів державної безпеки, а керівництво її ключовими ланками здійснювали, як правило, співробітники цих же органів.

З урахуванням зазначених міркувань, у даній статті свідомо використовується саме термін «органи державної безпеки», а не «органи НКВС», оскільки, на наш погляд, ці поняття не можна ототожнювати.

У розвитку організаційної структури органів державної безпеки, з огляду на реорганізацію апарату ГУДБ або загалом НКВС СРСР, можна виділити, на наш погляд, декілька етапів.

На першому з них, з липня 1934 р. до листопада 1936 р., після ліквідації ОДПУ СРСР і ДПУ УСРР органи державної безпеки організаційно були введені до складу ГУДБ НКВС СРСР і відповідно на республіканському рівні до УДБ НКВС УСРР.

У липні 1934 р. ГУДБ НКВС СРСР складалось з 9-ти відділів — особливого (далі — ОВ) (контррозвідка і боротьба з ворожими діями в армії і на флоті), секретно-політичного (далі — СПВ) (боротьба з ворожими політичними партіями і антирадянськими елементами), економічного (далі — ЕКВ) (боротьба з диверсіями і шкідництвом у народному господарстві), іноземного (далі — ІНВ) (розвідка за кордоном), оперативного (охорона керівництва партії та уряду, обшуки, арешти, зовнішнє спостереження), спеціального (шифрувальна робота, забезпечення секретності у відомствах), транспортного (далі — ТВ) (боротьба зі шкідництвом, диверсіями на транспорті), обліково-статистичного (далі — ОСВ) (оперативний облік, статистика, архів), відділу кадрів⁴.

Аналогічною була структура УДБ НКВС УСРР. Основні оперативні відділи УДБ у цей час очолювали: ОВ — М. К. Александровський (20.07.1934–16.12.1936 рр.), СПВ — Б. В. Козельський (09.11.1934–02.01.1936 рр.), П. М. Рахліс (03.01.1936–01.1937 рр.), ЕКВ — С. С. Мазо (20.07.1934–16.10.1936 рр.), ІНВ — В. П. Карелін (15.07.1934–06.1935 рр.), А. В. Сапір (11.06.1935–21.12.1936 рр.), Оперативний відділ — П. Г. Шостак-Соколов (15.07.1934–21.12.1936 рр.), ТВ — С. М. Цикліс (до 20.08.1934 р.), О. Й. Броневой (20.08.1934–09.03.1936 рр.), відділ кадрів — О. Й. Броневой (до 20.08.1934 р.)⁵.

Таким чином, на першому етапі загалом зберігалася, за виключенням незначних змін, організаційна структура органів державної безпеки успадкована від колишнього ОДПУ СРСР — ДПУ УСРР. Вона забезпечувала перебування всіх підрозділів державної безпеки у складі тільки ГУДБ, а в союзних республіках — УДБ.

На другому етапі, з листопада 1936 р. до березня 1938 р., була проведена організаційна перебудова безпосередньо апарату ГУДБ НКВС СРСР, оптимізована його внутрішня структура відповідно до потреб репресивної діяльності і дотримання вимог конспірації у роботі.

Важливі організаційні зміни в структурі ГУДБ НКВС СРСР і відповідно УДБ НКВС УСРР запровадив наказ НКВС СРСР № 00383 від 28 листопада 1936 р.⁶ Насамперед, було ліквідовано

⁴ Лубянка. ВЧК–ОГПУ–НКВД–НКГБ–МГБ–МВД–КГБ 1917–1960. Справочник. — М., 1997. — С. 12.

⁵ Шаповал Ю.І., Пристайко В.І., Золотарьов В.А. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи. — С. 525, 490, 537, 511, 484, 547, 576, 569, 444.

⁶ Петров Н.В., Скоркин К.В. Указ. соч. — С. 47–48.

ЕКВ і створено декілька нових відділів ГУДБ НКВС СРСР і УДБ НКВС УСРР — КРВ, відділ охорони і тюремний відділ. Так, КРВ УДБ НКВС УСРР було сформовано тільки наприкінці грудня 1936 р. на базі ліквідованих ЕКВ, ІНВ і кількох відділень ОВ⁷.

Штатні посади і співробітників для відділу охорони, на який покладалося забезпечення особистої безпеки вищого державного і партійного керівництва СРСР і союзних республік, було виділено зі складу оперативного відділу. Тюремний відділ передали до складу ГУДБ з відання Адміністративно-господарського управління НКВС СРСР. ТВ було реорганізовано у відділ транспорту і зв'язку, а ОСВ (з травня 1936 р. — обліково-архівний) — у обліково-реєстраційний відділ.

Ліквідація ЕКВ вплинула на зміну повноважень органів державної безпеки, зокрема частина повноважень була передана органам міліції. Відповідно до наказу НКВС СРСР № 140 від 16 березня 1937 р., виданого у розвиток наказу про скасування ЕКВ ГУДБ НКВС СРСР, у складі Головного управління робітничо-селянської міліції (далі — ГУРСМ) було організовано відділ по боротьбі з розкраданням соціалістичної власності та спекуляцією, а в республіканських, крайових, обласних управліннях Робітничо-селянської міліції (далі — РСМ) і великих міських центрах — відділи, відділення або групи. Комплектування цих підрозділів мало відбуватися у центрі — за рахунок залучення всього складу 9-го відділення колишнього ЕКВ ГУДБ НКВС СРСР, а на місцях — співробітників ЕКВ УДБ НКВС союзних республік, УНКВС країв, областей секторів, окривділів і міськрайапаратів, які раніше виконували подібну оперативно-розшукову роботу у системі органів державної безпеки.

На підрозділи по боротьбі з розкраданням соціалістичної власності та спекуляцією покладалося здійснення оперативно-розшукової роботи і розслідування злочинів у системі державної торгівлі, споживчої, промислової та інвалідної кооперації, заготівельних організацій та оцадкас, також боротьба зі спекуляцією і фальшуванням грошей.

Достатньо чітко розмежовувалися повноваження відділів по боротьбі з розкраданням соціалістичної власності та спекуляцією від повноважень відповідних органів державної безпеки. Якщо

⁷ Золотарьов В.А. Секретно-політичний відділ ДПУ УСРР: справи та люди. — С. 221.

матеріали про розкрадання соціалістичної власності виявляли органи державної безпеки, вони мали передавати їх для розслідування справи до відділів робітничо-селянської міліції. Останні також розслідували справи про дрібне шкідництво. У свою чергу, матеріали про терористичні висловлювання, шпигунство, диверсію, контрреволюційні групи, виявлені органами РСМ, підлягали передачі для подальшої розробки і провадження у відповідні відділи ГУДБ—УДБ⁸.

З метою посилення конспірації у роботі органів державної безпеки згідно з наказом НКВС СРСР № 00411 від 25 грудня 1936 р. відділам ГУДБ НКВС СРСР була присвоєна спеціальна нумерація. Цей загальносоюзний підзаконний акт було продубльовано у наказі НКВС УРСР № 001 від 2 січня 1937 р. Відповідно до нього відділи УДБ НКВС УРСР, відділи та відділення УДБ облуправлінь НКВС УРСР отримали наступну нумерацію: 1-й — відділ охорони, 2-й — оперативний, 3-й — контррозвідувальний, 4-й — секретно-політичний, 5-й — особливий відділ, 6-й — відділ транспорту і зв'язку, 8-й — обліково-реєстраційний, 9-й — спеціальний відділ. У структурі УДБ НКВС УРСР був відсутній лише 7-й — іноземний відділ, функціонування якого тепер передбачалось лише в ГУДБ НКВС СРСР⁹.

Нова структурно-штатна побудова підрозділів державної безпеки УРСР була визначена у наказі НКВС УРСР № 0096 від 26 травня 1937 р., прийнятого на підставі відповідного наказу загальносоюзного НКВС № 00261—1937 р. Зокрема, цими наказами у центрі і на місцях сформували апарат контррозвідки. 3-й відділ УДБ НКВС УРСР (119 штатних посад) очолював начальник, якому підпорядковувались два заступники і один помічник. Відділ складався з секретаріату та 14-ти відділень. 1-ше відділення — західне, 2-ге — східне, 3-тє — польське, 4-тє — середньоевропейське, 5-тє — українське, 6-тє — румунське, 7-е — для боротьби з білою та внутрішньою контрреволюцією, 8-е — для захисту оборонної промисловості, 9-тє — для захисту машинобудування, металургії та хімічної промисловості, 10-тє — для обслуговування вугільної, рудної промисловості та енергетики, 11-тє — легкої промисловос-

⁸ Михайленко П.П., Кондратьєв Я.Ю. Історія міліції України у документах і матеріалах: У 3-х т. — Т. 2: 1926—1945. — К.: Генеза, 1999. — С. 290—291.

⁹ Лубянка. ВЧК—ОГПУ—НКВД—НКГБ—МГБ—КГБ. 1917—1960. — С. 17—18; ГДА СБ України, ф. 9, спр. 7, арк. 2—3.

ті, 12-те — сільськогосподарське, 13-те — інформаційне, 14-те — оперативно-облікове, до складу якого входила також група закордонної техніки. Кількісний склад відділень коливався від 4-х штатних одиниць (східне та сільськогосподарське відділення) до 11-ти (польське відділення)¹⁰.

Структура 3-х відділів УДБ НКВС по областях загалом відповідала структурі 3-го відділу УДБ НКВС УРСР, але кількість відділень в них була меншою. Як правило, в областях організаційно об'єднувалися декілька окремих самостійних ліній контррозвідвальної діяльності у межах одного відділення.

Так, у 3-у відділі УНКВС по Київській області (46 штатних одиниць) діяло 9 відділень та група оперативного обліку. На відміну від апарату 3-го відділу УДБ НКВС УРСР в межах окремих відділень відповідно — 2-го, 3-го та 7-го (промислового) організаційно були об'єднані польська та румунська, середньоевропейська та східна лінії, обслуговування всіх галузей промисловості, крім оборонної¹¹.

3-й відділ УДБ УНКВС по Харківській області (61 штатна одиниця), складався з 11 відділень. Тут у межах одного 3-го відділення об'єднувалися середньоевропейська та східна лінії, а також було відсутнє румунське відділення¹². Подібною була структура і 3-го відділу УНКВС по Дніпропетровській області (52 штатні одиниці), але в ньому додатково, в межах 4-го відділення, були зведені боротьба з «українською» та «білою контрреволюцією» і, в зв'язку з цим, відділ налічував 10 відділень¹³. Дев'ять відділень і група оперативного обліку були створені в 3-му відділі УНКВС по Одеській області (47 штатних одиниць), 6 відділень і група оперативного обліку — в 3-му відділі УНКВС по Вінницькій області (38 штатних одиниць), 12 відділень — у 3-му відділі УНКВС по Донецькій області (74 штатні одиниці), 4 відділення і 2 групи (промислова та оперативного обліку) — у 3-му відділі УНКВС по Чернігівській області (27 штатних одиниць) і три відділення і одна група (сільськогосподарська) — в УНКВС по Молдавській АРСР (20 штатних одиниць)¹⁴.

¹⁰ ГДА СБ України, ф. 9, спр. 7, арк. 279–281.

¹¹ Там само, арк. 284–286.

¹² Там само, арк. 287–291.

¹³ Там само, арк. 292–294.

¹⁴ Там само, арк. 295–296; 297–299; 300–302; 303–304; 305–306.

Крім цього, в місцевих органах НКВС УРСР — окружних відділах, міськвідділах та райвідділеннях — за рахунок ліквідації апарату ЕКВ та реорганізації частини особливих відділень було введено загалом 254 штатні посади у 3-тих відділеннях, тобто створено апарат контррозвідки на місцях¹⁵.

Одночасно з формування апарату «цивільної» контррозвідки наказ НКВС УРСР № 0096 від 26 травня 1937 р. регулював реорганізацію особливих (5-х) відділів і встановлював їх структуру і штати.

Найбільш чисельними були штати двох підрозділів військової контррозвідки — Особливих відділів ГУДБ НКВС Київського (далі — КВО) і Харківського (далі — ХВО) військових округів, які одночасно вважались 5-ми відділами УДБ НКВС УРСР та УДБ УНКВС по Харківській області відповідно. Особливий відділ КВО і 5-й відділ УДБ НКВС УРСР (55 штатних посад) структурно складався з керівництва відділу (начальник і 2 заступники), секретаріату і 9-ти відділень, які забезпечували оперативне обслуговування частин і установ округу: 1-ше відділення — штабу і розвідвального відділу округу, 2-е — підрозділів, які забезпечували частини РСЧА технікою і озброєнням, 3-тє — кавалерії, піхоти, вищих військових навчальних закладів, 4-тє — авіації, 5-тє — оборонного і необоронного будівництва, 6-тє — складів РСЧА, 7-е — Осоавіахіму¹⁶ і начальницького складу запасу, 8-е — прикордонних і внутрішніх військ НКВС і РСМ, 9-е — підрозділів, які вели мобілізаційну роботу¹⁷.

До штату Особливого відділу ХВО і 5-го відділу УДБ УНКВС по Харківській області (40 штатних посад) входили керівництво (начальник — за сумісництвом заступник начальника УНКВС, заступник і помічник начальника відділу), секретаріат і 7 відділень. 1-ше відділення забезпечувало контроль за штабом і розвідвальним відділом округу, 2-ге — мотомеханізованими та спеціальними частинами, 3-тє — кавалерійськими і піхотними частинами, військовими вищими навчальними закладами, продовольчими і обозно-речовими складами, 4-тє — авіацією і складами ВПС, 5-тє — Осоавіахімом і начальницьким складом запасу, 6-тє — військами НКВС і РСМ, 7-е — підрозділами, які вели мобілізаційну роботу¹⁸.

¹⁵ ГДА СБ України, ф. 9, спр. 7, арк. 321–331.

¹⁶ Товариство сприяння обороні, авіаційному та хімічному будівництву.

¹⁷ ГДА СБ України, ф. 9, спр. 7, арк. 282.

¹⁸ Там само, арк. 289 – 291.

Затверджені штати 5-х відділів УДБ УНКВС склали: по Київській області — 27 штатних одиниць (начальник, заступник і помічник начальника відділу, секретаріат і 3 відділення — 1-ше (контроль за спеціальними частинами і військами НКВС і РСМ), 2-ге — (контроль за бригадами протиповітряної оборони, Осоавіахімом і стаціонарними частинами), 3-тє (керівництво периферією і робота по області); по Вінницькій — 18 штатних одиниць (начальник і заступник начальника відділу, 3 посади секретаріату, 2 відділення — 1-ше (контроль за місцевим гарнізоном) — 6 посад і 2-ге (керівництво периферією) — 7 посад); по Одеській — 12 штатних одиниць (начальник і помічник начальника відділу, 7 посад оперуповноважених, 2 посади помічника оперуповноваженого і машиністка); по Дніпропетровській — 8 штатних одиниць (начальник відділу, 5 посад оперуповноважених, помічник оперуповноваженого і машиністка); по Донецькій — 7 штатних одиниць (начальник відділу, 4 посади оперуповноважених, 2 посади помічника оперуповноваженого); по Чернігівській — 7 штатних одиниць (робота Осоавіахіму, по начальницькому складу запасу, керівництво воєнною роботою по області); по Молдавській АРСР — 5 штатних одиниць (обслуговування укріпрайону 54, місцевого гарнізону, начальницького складу запасу, Осоавіахіму)¹⁹.

Організаційні зміни в системі ГУДБ–УДБ на цьому етапі продовжувалися і в подальшому. Згідно з резолюцією Пленуму ЦК ВКП(б) від 3 березня 1937 р. з метою посилення боротьби з «ворогами народу» на залізничному транспорті відділ транспорту і зв'язку ГУДБ СРСР мав зосередити свою діяльність виключно на протидії контрреволюції на залізничному транспорті. Функції охорони громадського порядку, несення чергувань на вокзалах, боротьба з розкраданнями соціалістичної власності, з хуліганством і дитячою безпритульністю на залізницях були передані до відання залізничної міліції, яка мала перебувати у підпорядкуванні ГУРСМ²⁰.

Правовий статус залізничної міліції визначив спільний наказ НКВС СРСР і Наркомату шляхів сполучення СРСР від 26 червня 1937 р. Для комплектування складу залізничної міліції також мали використовуватися співробітники транспортних органів ГУДБ–

УДБ, які раніше здійснювали функції з охорони громадського порядку на залізничному транспорті²¹.

Штати створеної залізничної міліції на території республіки затвердив наказ НКВС УРСР № 00137 від 4 липня 1937 р. Зокрема, шість відділів залізничної міліції — Одеської, Сталінської, Південно-Донецької, Північно-Донецької, Південної і Південно-західної залізниці — загалом нараховували 2285 осіб²².

Боротьбу з контрреволюцією за межами залізниць мав здійснювати окремих (11-й) відділ водного транспорту, шосейних доріг і зв'язку ГУДБ, який було створено відповідно до наказу НКВС СРСР № 00301 від 31 травня 1937 р.²³

Зміни в організаційній структурі та функціях транспортних органів НКВС СРСР відповідним чином позначилися на посиленні централізованого управління транспортними органами НКВС союзних республік. Відповідно до наказу НКВС СРСР № 00409 від 14 червня 1937 р. транспортні органи, на які покладалася боротьба з політичними злочинами на залізницях були виведені з підпорядкування НКВС УРСР і напряду підпорядковані ТВ ГУДБ НКВС СРСР²⁴.

Згідно з виданим 28 липня 1937 р. наказом НКВС УРСР № 00155 було розформовано 6-й відділ УДБ НКВС УРСР, 6-ті відділи УДБ УНКВС областей та оперативні пункти ТВ УДБ, а замість них на території республіки організовано шість ДТВ ГУДБ НКВС СРСР і тридцять вісім підпорядкованих їм відділень ДТВ із загальною чисельністю особового складу 774 особи²⁵ (див. табл. № 1).

Завершилися організаційні зміни на цьому етапі створенням у серпні 1937 р. відповідно до наказу НКВС СРСР № 0464 12-го відділу ГУДБ НКВС (відділу оперативної техніки).

Отже, під час другого етапу, в результаті проведеної, переважно, протягом листопада 1936 р. — червня 1937 р. реорганізації органів державної безпеки, збільшилася кількість відділів ГУДБ НКВС СРСР з 8 до 12, була уточнена їх компетенція і структура, посилена конспірація їх діяльності. За рахунок скасування в системі органів

²¹ Михайленко П.П., Кондратьєв Я.Ю. Вказ праця. — С. 151–153.

²² ГДА СБ України, ф. 9, спр. 7, арк. 404 – 432.

²³ Петров Н.В., Скоркин К.В. Указ. соч. — С. 48.

²⁴ Олійник О.І. Народний комісаріат внутрішніх справ України (1917–1941 рр.): структура, функції, діяльність: Дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 – Х., 2000. — С. 106.

²⁵ ГДА СБ України, ф. 9, спр. 7, арк. 464–468, 470 – 493; спр. 9, арк. 33–35 зв.

¹⁹ ГДА СБ України, ф. 9, спр. 7, арк. 285 – 286, 298 – 299, 296, 293–294, 302, 304, 306.

²⁰ Лубянка. ВЧК–ОГПУ–НКВД–НКГБ–МГБ–КГБ. 1917–1960. — С. 18.

державної безпеки економічних відділів, а в УРСР ще й іноземного відділу, було відновлено існування контррозвідки як окремого підрозділу у складі ГУДБ–УДБ НКВС, кількісно зменшено штати і змінено повноваження особливих відділів, тобто органів військової контррозвідки. Функціональних змін і змін у підпорядкованості зазнали транспортні органи державної безпеки.

На третьому етапі (з березня до вересня 1938 рр.) відбулася вже реорганізація загалом всього апарату НКВС СРСР, яка супроводжувалася формальною ліквідацією ГУДБ. Тобто органи державної безпеки вперше були виведені за рамки одного підрозділу і влиті в загальну структуру НКВС. Однак при цьому статус так званих оперативно-чекістських підрозділів (підрозділів органів державної безпеки) в структурі наркомату фактично підвищився, оскільки з одного колишнього головного управління, ГУДБ, яке займалось забезпеченням державної безпеки, було створено сім великих підрозділів з функцією забезпечення державної безпеки — три управління і чотири самостійних відділи.

Таблиця № 1

№	Назва ДТВ	Місце розташування ДТВ	Чисельність особового складу ДТВ	Кількість відділень ДТВ	Чисельність особового складу відділень ДТВ
1.	ДТВ ГУДБ Південно-Західної залізниці	Київ	52 особи	9	115 осіб
2.	ДТВ ГУДБ Одеської залізниці	Одеса	45 осіб	6	63 особи
3.	ДТВ ГУДБ Сталінської залізниці	Дніпропетровськ	48 осіб	7	99 осіб
4.	ДТВ ГУДБ Південної залізниці	Харків	48 осіб	7	79 осіб
5.	ДТВ ГУДБ Південно-Донецької залізниці	Ясиновата	52 особи	4	50 осіб
6.	ДТВ ГУДБ Північно-Донецької залізниці	Артемівськ	48 осіб	5	75 осіб

Рішення щодо ліквідації ГУДБ і нової організаційної структури НКВС СРСР було прийнято на засіданні Політбюро ЦК ВКП(б) 28 березня 1938 р., а закріплено наказом НКВС СРСР № 00362 від 9 червня 1938 р. НКВС СРСР мав складатися з трьох управлінь — 1-го — УДБ, 2-го — управління особливих відділів і 3-го — управління транспорту і зв'язку та чотирьох самостійних відділів — відділу оперативного обліку, реєстрації та статистики; відділу оперативної техніки; секретно-шифрувального відділу та тюремного відділу. Перші три відділи згідно з наказом НКВС СРСР № 00378 від 19 червня 1938 р. отримали назви відповідно 1-й, 2-й і 3-й спецвідділи НКВС СРСР²⁶.

1-ше управління — УДБ включало 9 відділів. Порівняно з груднем 1936 р. зберегли свою нумерацію відділ охорони, оперативний, контррозвідувальний та секретно-політичний відділи, які стали тепер відповідно 1-м, 2-м, 3-м і 4-м відділами 1 управління НКВС СРСР. Іноземний відділ був перейменований у 5-й відділ 1-го управління. З метою оперативного обслуговування воєнізованих організацій, оборонної та інших галузей промисловості, торгівлі, заготівель і сільського господарства було створено чотири нових відділи — 6-й, 7-й, 8-й і 9-й.

2-ге — Управління особливих відділів складалось з 7 відділів, які обслуговували окремі роди та види військ. Функції цих відділів уточнив наказ НКВС СРСР № 00539 від 20 серпня 1938 р.²⁷

3-тє — управління транспорту і зв'язку складалось з 4-х відділів — залізничного транспорту; водного транспорту; цивільного повітряного флоту, зв'язку і шосейно-дорожнього будівництва; оперативного відділу²⁸.

На четвертому етапі (з вересня 1938 р. до лютого 1941 р.) знову було відновлено існування ГУДБ. Спочатку згідно з постановою Політбюро ЦК ВКП(б) від 13 вересня 1938 р. замість трьох управлінь було створено три головних управління — державної безпеки (1-ше головне), економічне (2-ге головне) і транспортне (3-тє головне), а також головне тюремне управління. Кількість відділів 1-го головного управління скоротилась до семи, у зв'язку з чим змінилась нумерація деяких з них. Так, СПВ став 2-м відділом, колиш-

²⁶ Лубянка. ВЧК–ОГПУ–НКВД–НКГБ–МГБ–КГБ. 1917–1960. – С. 19–20; Петров Н.В., Скоркин К.В. Указ. соч. – С. 48–50.

²⁷ Петров Н.В., Скоркин К.В. Указ. соч. – С. 49.

²⁸ Там само. – С. 49–50.

не 2-ге управління особливих відділів — 4-м (ОВ армії та флоту), а відновлений спеціальний відділ — 7-им. У якості самостійних оперативно-чекістських підрозділів залишились, як і раніше три спецвідділи НКВС СРСР²⁹.

Подальшу реорганізацію всієї структури НКВС СРСР було закріплено в постанові Політбюро ЦК ВКП(б) від 23 вересня 1938 р. і наказі НКВС СРСР № 00641 від 29 вересня того ж року.

НКВС СРСР складалась з 13 головних управлінь, чотири з яких мали забезпечувати державну безпеку — ГУДБ, ГЕУ, ГТУ і головне тюремне управління, а також 12-ти самостійних підрозділів, які не входили до управлінь — серед них продовжували діяти три спецвідділи, які мали забезпечувати оперативну діяльність у сфері забезпечення державної безпеки.

Була встановлена структура створеного ГЕУ. Воно складалось з п'яти відділів: 1-й — оборонної промисловості, 2-й — важкої промисловості і машинобудування, 3-й — легкої, харчової, лісової і місцевої промисловості, 4-й — сільського господарства і заготівель і 5-й — торгівлі, кооперації і фінансів. ГТУ мало у своєму складі три відділи: 1-й — залізничного транспорту, 2-й — водного і 3-й — зв'язок, шосейно-дорожнє будівництво і цивільний повітряний флот³⁰.

Таким чином, підбиваючи загальний підсумок слід, на наш погляд, зробити наступні висновки:

Загальною рисою розвитку органів державної безпеки УРСР на всіх етапах формування та розвитку їх організаційної структури у довоєнний час слід вважати високу ступінь централізації у вирішенні найбільш важливих організаційно-штатних питань. Така практика продовжувалась навіть незважаючи на те, що після прийняття Конституції УРСР 1937 р. НКВС було віднесено до категорії союзно-республіканських наркоматів.

Чисельні реорганізації як загалом апарату НКВС СРСР, так і зокрема органів ГУДБ, які особливо активно проводились протягом 1936–1938 рр. формально були пов'язані зі зміною керівництва НКВС СРСР і відповідно НКВС УРСР. За цей час на посадах наркома внутрішніх справ СРСР змінили одне одного Г. Г. Ягода,

М. І. Єжов та Л. П. Берія, а на посадах наркома внутрішніх справ УРСР — В. А. Балицький, І. М. Леплевський, О. І. Успенський, А. З. Кобулов (виконуючий обов'язки) та І. О. Серов. Однак, фактично структурні перебудови у системі органів НКВС зумовлювались іншими факторами. По-перше, партійно-радянське керівництво і, насамперед Й. В. Сталін, намагались забезпечити максимальний контроль за кадровим складом органів державної безпеки шляхом постійного переміщення та ротації працівників, створенням атмосфери ворожості та недовіри. По-друге, структура органів державної безпеки пристосовувалась до змін у напрямках та ступені інтенсивності масових репресій.

У розвитку організаційної структури органів державної безпеки СРСР і УРСР упродовж 1934–1941 рр., на наш погляд, можна виділити щонайменше чотири етапи.

На першому (липень 1934 – жовтень 1936 рр.) органи державної безпеки організаційно перебували у межах одного структурного підрозділу НКВС СРСР — ГУДБ, а в УСРР — відповідно УДБ НКВС УСРР. Органи державної безпеки на цьому етапі в організаційній структурі, за виключенням незначних змін, наслідували попередника НКВС — ОДПУ СРСР і ДПУ союзних республік.

На другому етапі (листопад 1936 – лютий 1938 рр.) у межах ГУДБ відбувалася подальша оптимізація та удосконалення структури органів державної безпеки з огляду на зміну їх функцій та напрямків діяльності, а також присвоєння їм відповідної нумерації для посилення конспірації. В ході зазначеного реформування припинив існування ЕКВ (а в УСРР ще й ІНВ), було створено п'ять нових відділів — охорони (1-й відділ), на який покладалось забезпечення фізичної безпеки вищого державного і партійного керівництва СРСР і союзних республік, КРВ (3-й) відділ, тюремний (10-й) відділ, відділ водного транспорту і шосейних доріг (11-й) і відділ оперативної техніки (12-й), реорганізовано ТВ у відділ транспорту та зв'язку (6-й відділ), а обліково-статистичний відділ — у обліково-архівний, а згодом обліково-реєстраційний відділ. У цей час відбулося також посилення централізації управління транспортними і особливими органами державної безпеки.

На третьому етапі (березень — серпень 1938 р.) було проведено глобальну реорганізацію всього апарату НКВС СРСР, скасовано ГУДБ НКВС СРСР, а органи державної безпеки структурно розподілено на три управління та чотири самостійні відділи, які були напряму підпорядковані наркомату внутрішніх справ. Органи дер-

²⁹ Лубянка. Сталин и ВЧК–ГПУ–ОГПУ–НКВД. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. 1937–1938 / Под ред. акад. А. Н. Яковлева; Сост.: В. Н. Хаустов, В. П. Наумов, Н. С. Плотникова. – М., 2004. – С. 548–549.

³⁰ Лубянка. Сталин и ВЧК ... – С. 554–555.

жавної безпеки були безпосередньо влиті у загальну організаційну структуру НКВС.

На останньому четвертому етапі (вересень 1938 – лютий 1941 рр.) було відновлено існування ГУДБ. Крім цього, забезпечення державної безпеки покладалось ще на три головних управління — ГЕУ, ГТУ і головне тюремне управління та три спецвідділи, які діяли як самостійні підрозділи НКВС.

№ 1

Наказ НКВС УРСР № 001 про присвоєння нумерації відділам УДБ НКВС УРСР

2 січня 1937 р.

Совершенно секретно

Приказ

Народного комиссара внутренних дел УССР
за 1937 г.

№ 001 «2»³¹ января 1937 года гор. Киев

В соответствии с приказом НКВД СССР № 00411 от 25.12.1936 года

Приказываю:

Отделам Управления Государственной безопасности НКВД УССР присвоить следующую нумерацию:

Отдел Охраны	–	Первый	Отдел
Оперативный Отдел	–	Второй	—//—
Контрразведывательный Отдел	–	Третий	—//—
Секретно-Политический Отдел	–	Четвертый	—//—
Особый Отдел	–	Пятый	—//—
Отдел Транспорта и Связи	–	Шестой	—//—
Учетно-Регистрационный Отдел	–	Восьмой	—//—
Специальный Отдел	–	Девятый	—//—

Впредь при письменных или иных обращениях в Отделы УГБ НКВД или при необходимости в официальных документах указать тот или иной отдел УГБ — указывать только по установленной нумерации (1-й Отдел, 2-й Отдел, 3-й Отдел и т. д.).

³¹ Дата вписана від руки.

Отделам и Отделениям УГБ облуправлений НКВД УССР и местных органов присвоить нумерацию соответственно настоящему приказу.

Народный комиссар внутренних дел УССР

Комиссар Государственной безопасности 1-го ранга *Балицкий*³²

*ГДА СБ України, ф. 9, спр. 7, арк. 2–3.
Оригінал. Машинопис.*

№2

Наказ НКВС УРСР № 00155 про розформування 6-го відділу УДБ НКВС УРСР, 6-х відділів УДБ УНКВС областей, оперпунктів ТВ УДБ і організацію ДТВ і відділень ДТВ ГУДБ НКВС СРСР

24 липня 1937 р.

Совершенно секретно

Приказ

Народного комиссара внутренних дел УССР
№ 00155³³

«28»³⁴ июля 1937 г. гор. Киев

«О расформировании 6-го Отдела УГБ НКВД УССР, 6-х Отделов УГБ УНКВД областей, Оперпунктов ТО УГБ и организации ДТО и ОДТО ГУГБ НКВД»

В соответствии с приказом НКВД СССР № 00409 1937 года приказываю:

1. 6-й Отдел УГБ НКВД УССР, 6-е Отделы УГБ УНКВД Киевской, Харьковской, Днепропетровской, Одесской, Винницкой, Донецкой и Черниговской областей и оперативные пункты ТО УГБ — расформировать.
2. Сформировать Дорожные Транспортные отделы ГУГБ НКВД (ДТО ГУГБ НКВД) и Отделения Дорожных Транспортных отделов ГУГБ НКВД (ОДТО ГУГБ НКВД) по дислокации и штатам, объявленным отдельным приложением.
3. Формирование ДТО и ОДТО ГУГБ НКВД и расформирование 6-х Отделов УГБ и Оперпунктов ТО закончить в срок, предусмотренный приказом НКВД СССР № 00409 — 1937 г.

³² Тут і далі виділене курсивом прізвище означає власноручний підпис особи.

³³ Номер наказу вписаний від руки.

³⁴ Дата вписана від руки.

4. Действовавшие до издания настоящего приказа штаты 6-х Отделов УГБ и Оперпунктов ТО — отменить.

Приложение разослать по принадлежности.

Народный комиссар внутренних дел УССР
Комиссар Государственной безопасности 2-го ранга *Леплевский*

Начальник отдела кадров НКВД УССР
Старший лейтенант Государственной безопасности *Северин*

*ГДА СБ України, ф. 9, спр. 7, арк. 464.
Оригінал. Машинопис.*

№ 3

Додаток до наказу НКВС УРСР № 00155 про дислокацію ДТВ і відділень ДТВ ГУДБ НКВС

24 липня 1937 р.

Совершенно секретно

Дислокация ДТО и ОДТО ГУГБ НКВД

Наименование органа	Местонахождение	Район обслуживания
ДТО ГУГБ	г. Киев	Юго-Западная ж[елезная] д[орога]
ОДТО ГУГБ	Киев	Киевское отд. сл[ужбы] движения
Опергруппа	Нежин	Нежинский узел
Опергруппа	Фастов	Фастовский узел
ОДТО ГУГБ	Чернигов	Черниговское отд. сл[ужбы] движения
ОДТО ГУГБ	Коростень	Коростеньское отд. сл[ужбы] движения
Опергруппа	Новоград-Волынк	Новоград-Волынский узел
Опергруппа	Житомир	Житомирский узел
ОДТО ГУГБ	Шепетовка	Шепетовское отд. сл[ужбы] движения
ОДТО ГУГБ	Постышево	Постышевское отд. сл[ужбы] движения

Оперпункт	Цветково	Цветковский узел
ОДТО ГУГБ	Христиновка	Христиновское отд. сл[ужбы] движения
ОДТО ГУГБ	Знаменка	Знаменское отд. сл[ужбы] движения
ОДТО ГУГБ	Николаев	Николаевское отд. сл[ужбы] движения
ДТО ГУГБ	г. Днепропетровск	Сталинская ж[елезная] д[орога]
ОДТО ГУГБ	ст. им. Чубаря	Чубаревское отд. сл[ужбы] движения
ОДТО ГУГБ	Симферополь	Симферопольское отд. сл[ужбы] движения
Опергруппа	Джанкой	Узел Джанкой
Опергруппа	Севастополь	Севастопольский узел
ОДТО ГУГБ	Сарыголь	Сарыгольское отд. сл[ужбы] движения
ОДТО ГУГБ	Запорожье	Запорожское отд. сл[ужбы] движения
ОДТО ГУГБ	Мелитополь	Мелитопольское отд. сл[ужбы] движения
ОДТО ГУГБ	Днепропетровск	Днепропетровское отд. сл[ужбы] движения
ОДТО ГУГБ	Каганович	Кагановичское и Апостоловское отд. сл[ужбы] движения
Опергруппа	Пятихатки	Пятихатский узел
ДТО ГУГБ	г. Харьков	Южная ж[елезная] д[орога]
ОДТО ГУГБ	Белгород	Белгородское отд. сл[ужбы] движения
ОДТО ГУГБ	Харьков	Харьковское отд. сл[ужбы] движения
ОДТО ГУГБ	Основа	Основянское отд. сл[ужбы] движения
ОДТО ГУГБ	Люботин	Люботинское отд. сл[ужбы] движения
ОДТО ГУГБ	Лозовая	Лозовское отд. сл[ужбы] движения

ОДТО ГУГБ	Полтава	Полтавское отд. сл[ужбы] движения
ОДТО ГУГБ	Кременчуг	Кременчугское и Роменское отд. сл[ужбы] движения
ДТО ГУГБ	Ясиноватая	Южно-Донецкая ж[елезная] д[орога] и Ясиноватское отд. сл[ужбы] движения
ОДТО ГУГБ	Волноваха	Волновахское отд. сл. движения
ОДТО ГУГБ	Постышево	Постышевское отд. сл[ужбы] движения
ОДТО ГУГБ	Иловайск	Иловайское отд. сл[ужбы] движения
ОДТО ГУГБ	Славянск	Славянское отд. сл[ужбы] движения
Опергруппа	Никитовка	Никитовский узел
ДТО ГУГБ	г. Артемовск	Северо-Донецкая ж[елезная] д[орога]
ОДТО ГУГБ	Красный Лиман	Красно-Лиманское отд. сл[ужбы] движения
ОДТО ГУГБ	Купянск	Купянское отд. сл[ужбы] движения
ОДТО ГУГБ	Ст. им. Кагановича	Кагановичское отд. сл[ужбы] движения
ОДТО ГУГБ	Ворошиловград	Ворошиловградское отд. сл[ужбы] движения
ОДТО ГУГБ	Дебальцево	Дебальцевское отд. сл[ужбы] движения

Начальник 6 отдела ГУГБ НКВД СССР
Ст[арший] майор государственной безопасности Волков

Пом[ощник] начальника ОК НКВД СССР
Капитан государственной безопасности Бартошевич

Верно: Ст[арший] инспектор ОК НКВД УССР
Мл[адший] лейтенант государственной безопасности Акатов

ГДА СБ України, ф. 9, спр. 7, арк. 465–468.
Завірена копія. Машинопис.

ОСОБА У КОНТЕКСТІ ІСТОРІЇ

Юрій Шаповал
(Київ)

Життя та смерть Миколи Хвильового у світлі розсекречених документів ГПУ

Shapoval Yu. Life and death of Mykola Khvylovyi in the light of declassified documents of DPU.

Based on the declassified documents of former Soviet secret services, the political and artistic activity of, a Soviet Ukrainian writer, Mykola Khvylovyi was investigated.

У моїй дослідницькій практиці був досвід роботи з різновидом архівних документів, сформованих як чекістська справа-формуляр. Якщо висловлюватися лапідарно, то це попросту концентровані інформації різного характеру, акумульований «компромат» на ту або іншу особу, за якою співробітники комуністичної спецслужби пильнували певний (короткий або довгий) час, «намічаючи» цю особу для якихось наступних дій (арешту, знищення, використання проти інших тощо). Повідомлення інформаторів, агентурні донесення, робочі зведення, спецповідомлення, перлюстроване листування та багато інших матеріалів — неодмінне «меню» будь-якої справи-формуляру. Все це є і в теці, «присвяченій» Миколі Хвильовому. Довгі роки вона зберігалася подалі від людських очей в КГБ УРСР, а нині знаходиться в Галузевому державному архіві Служби безпеки України.

Працюючи свого часу із аналогічною справою, заведеною на Михайла Грушевського, я не мав жодного сумніву, що вона виникла закономірно, а її поява була детермінована самою (одіозною для більшовиків) особою колишнього лідера Української Центральної Ради. Після повернення М. Грушевського з-за кордону навесні 1924 р. в комунізовану Україну тодішні можновладці мали всі підстави не довіряти своєму колишньому політичному супротивнику, вбачаючи у його думках і діях «подвійне дно».

Проте пам'ятаю, як мене здивувало, коли ще на початку 1990-х р. я вперше ознайомився із значно меншою за обсягом (всього один том, на відміну від восьми томів Грушевського), але не менш цікавою справою-формуляром на М. Хвильового¹. Останній був членом партії з 1919 р., нібито (як подекуди встиг навіть послужити у ЧК (цей міф дехто повторює і нині, хоча ця версія не має жодного документального підтвердження). Тим не менш, і цей «пролетарський письменник», як висловлювалися в ті часи, був чекістами для чогось «намічений». Мене шокувало те, що на М. Хвильового, який у травні 1933 р. завершив свою (оприлюднену ще в часи горбачовської «перебудови») передсмертну записку заздоровницею на честь компартії, у 1930 р. завели справу-формуляр. Він (за чекістською новомовою) проходив «за забарвленням обліку» («по окраске учета») як «націонал-шовініст»².

Ще більш цікаво і симптоматично, що у справі є документи, які стосувалися періоду до 1930 р. Вони підтверджували: М. Хвильовий значно раніше був у полі зору ГПУ, а ще точніше — важливої складової частини цього відомства — політичного контролю. Аналізуючи, що вже було надруковано тогочасними письменниками чи те, що мало друкуватися, чекісти, зрозуміло, збирали інформації і про авторів цих публікацій.

Проте у 1930 р. чекістський інтерес до яскравої особи М. Хвильового вступив у нову фазу: стеження за ним набуло тотального характеру. За чекістськими канонами того, за ким стежили, слід було «замаркувати», він повинен був мати «кличку», псевдонім. І знаєте яке псевдо вигадали Хвильовому? «Вальдшнеп». Скоріше за все, з огляду на те, що письменник за життя був пристрасним мисливцем.

¹ Див.: Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБ України), спр. С-183.

² Див.: Там само, спр. С-183, арк. 109.

До речі, в історії зберігання справи були цікаві моменти. У січні 1947 р. у МГБ УРСР до неї зверталися у пошуках «компрометуючих матеріалів»³. Цілком вірогідно, що це могло бути через розпочату тоді чергову кампанію шельмування «українських націоналістів». У квітні 1955 р. справу було визнано такою, що не являє «оперативної та історичної цінності»⁴. Саме тоді, через 22 роки після самогубства Хвильового і — що дивовижно — саме 13 квітня (13 — це було улюблене число письменника) справу припинили і вирішили знищити. Проте не знищили. Залишили в архіві як таку, що має «історичне значення». У 1977 р. справу знов переглянули і залишили на зберіганні⁵. Проте дотепер невідомо, чи вилучали щось із підшитих паперів.

На початку 1990 р., мені (в силу певних і не від мене залежних обставин) не вдалося ретельно попрацювати і надрукувати розвідку на основі згаданої справи. Тепер до цього мене підштовхнуло створення документального фільму про М. Хвильового, до роботи над яким у 2008-2009 рр. мене залучила режисер Ірина Шатохіна (вона працює на Першому національному телеканалі), а також цінна публікація професора Григорія Грабовича про М. Хвильового⁶.

Аналіз публікації Г. Грабовича, робота над фільмом, в якому мені довелося виступати в ролі співавтора сценарію, консультанта та наратора, і неодноразове перечитування справи-формуляра — все це переконало: ключовою причиною кривавого «happening'у», влаштованого для себе М. Хвильовим 13 травня 1933 р., була його перманентна внутрішня амбівалентність, психологічний розлам, гра, що її спробував вести письменник із системою та (зрештою) із самим собою. Ця гра виявилася фатальною. Він вважав себе романтиком. Проте його романтизм увійшов у конфлікт з неромантичним часом. Нова економічна політика принесла згасання революційних ілюзій (у тих, хто їх мав). Кристалізація сталінської диктатури вимагала переродження вчорашніх «борців за народну справу» у слухняних бюрократів. Становлення ідеологічного і політичного монізму, утвердження «єдиної та неподільної» більшовицької, червоної, але таки імперії, девальвувало декларації про

³ Див.: ГДА СБ України, арк. 110.

⁴ Див.: Там само, арк. 141 зв.

⁵ Там само.

⁶ Див. у книзі: Г. Грабович. Тексти і маски. – Київ: Критика, 2005. – С. 237–257.

національне відродження навіть в обмежених рамках офіційної політики «коренізації». Розуміння цих тоді далеко не всім зрозумілих тенденцій і небажання перетворюватися у знаряддя омані періодично «вихлюпувалося» у експресивно-трагічних і суїцидальних настроях М. Хвильового. Воно й призвело до моделювання ним самим його останнього «художнього твору» — самогубства в травні 1933 р.

* * *

У літературному і політичному контекстах 1920–1930-х рр. Микола Хвильовий постає доволі парадоксальною фігурою. Його творча (невелика у порівнянні із доробком інших тодішніх «класиків») спадщина мала надзвичайний резонанс. Він ніколи не займав якихось офіційних посад, але йому, як згадував Юрій Смолич, дарували свої книжки з авторськими підписами і його друзі, і недруги⁷.

Не він формально очолював створену у листопаді 1925 р. фактично ним на протигагу офіційним літературним структурам Вільну академію пролетарської літератури (ВАПЛІТЕ), але саме М. Хвильовий був її душею. Не він, власне, розпочав знамениту літературну дискусію 1926–1928 рр. в Україні, але саме він опинився в центрі уваги і найгостріших, сказати б, мейнстрімних публічних дискусій. Він був членом партії, але саме його особливо пристрасно таврували як «буржуазного націоналіста» чи «куркульського підголоска». Відразу після його самогубства у травні 1933 р. офіційні особи і наближені до тодішнього істеблішменту літератори засуджували М. Хвильового за його самогубство, але водночас навіть негативні згадки про нього несли натяк на його неабияку чи навіть центральну роль у літературному процесі тих років.

Нарешті, за слухним зауваженням Григорія Грабовича, коли в СРСР було заборонено хоч трохи прихильно згадувати про М. Хвильового (а це забуття тривало до горбачовської «перебудови»), як не дивно, саме М. Хвильового у науковому та паранауковому дискурсах «з-поміж українських письменників паплюжили найдужче — значно більше, ніж В. Винниченка та М. Грушевського і безперечно більше, ніж відверто визнаного ворога-націоналіста Донцова»⁸.

⁷ Див.: Ю. Смолич. ВАПЛІТЕ і я // Літературна Україна. — 1987. — 24 вересня.

⁸ Грабович Г. Тексти і маски. — С. 240.

М. Хвильовий у знаменитих памфлетах, написаних під час дискусії 1925–1928 рр., крім іншого, висунув вимоги негайної «дерусифікації пролетаріату» в Україні, дистанціювання української культури і суспільства від російської культури і Москви взагалі, орієнтації на «психологічну Європу» тощо. Він написав все те, що так роздратовало найвищі партійні інстанції в Москві та навіть самого Й. Сталіна. Останній відреагував 26 квітня 1926 р. спеціальним листом тодішньому генсеку КП(б)У Лазарю Кагановичу та іншим членам Політбюро КП(б)У щодо «націонал-ухильництва» в УСРР, присвятивши третину листа саме М. Хвильовому⁹. Та — звернімо увагу! — окремо Й. Сталін застерігав: Хвильовий аж занадто захоплюється, як пише вождь, «якоюсь месіаністичною роллю української молоді інтелігенції»¹⁰.

Й. Сталін точно вгадав. М. Хвильовий робив ставку не на ватажків тогочасних ворогуючих літературних угруповань, зіпсованих власними амбіціями і розрахунком на партійні «пряники», а саме на молодь, на тих, хто здатен мислити незаангажовано, неординарно, неформально.

Холуйське упадання українських політиків і переважної більшості інтелігенції перед усім московським як найзначнішим інтелектуальним явищем, провінційний рівень амбіцій, розмита, малоросійська ідентичність — все це стало мішенню М. Хвильового. Він проти тих, хто за літературу лише про комуни й трактори, за ту літературу, яка потрібна лише партії та освячена нею. Почуття свободи у М. Хвильового сягає апогею напровесні 1926 р. Саме тоді, ще до сталінського листа, з'являвся третій цикл його памфлетів — «Апологети писаризму». Це була справжня бомба. Заключний, тринадцятий памфлет мав скандально-немислиму назву: «Московські задрипанки».

Йому були потрібні суперники для словесного герцю. Тоді він оживав і випромінював нестримну енергію. Бунт — його спеціальність. У «Апологетах писаризму» він писав:

«Українська економіка — не російська економіка і не може бути такою, хоч би тому, що, оскільки українська культура, виростаючи з своєї економіки, зворотно впливає на останню, остільки і наша економіка набирає специфічних форм і характеру. Словом, Союз

⁹ Див.: Сталін Й.В. Тов. Кагановичу та іншим членам ПБ ЦК КП(б)У // Твори. — Т. 8. — С. 152.

¹⁰ Там само. — С. 152–153.

все-таки залишиться Союзом, і Україна є самостійна одиниця... Малоросія вже одійшла в "область преданія"... Росія ж самостійна держава? Самостійна! Ну так і ми — самостійна»¹¹.

І далі:

«Досить "фільствувати" — "дайош" свій власний розум!.. В Європу ми підемо вчитися, але з затаєною думкою — за кілька років горіти надзвичайним світлом. Чуєте, москвофіли з московських задрипанок, чого ми хочемо?»¹².

У памфлеті «Україна чи Малоросія?» М. Хвильовий наполягав:

«Україна буде доти пляцдармом для контрреволюції, доки не пройде той природний етап, який Західна Європа пройшла в часи оформлення національних держав»¹³.

Отже, державна незалежність України неминуха, адже це пройшли всі народи Європи, відтак протидіяти цьому — значить бути гальмом прогресу. Одним розчерком пера М. Хвильовий перетворив на таке гальмо компартію і всіх її вождів — столичних і регіональних. Хто ж міг йому таке вибачити? Поява сталінського листа означала, що полювання на М. Хвильового розпочалося. Памфлет «Україна чи Малоросія?» забороняють до друку.

Через 20 років, у 1946-му, Євген Маланюк напише:

«Чим був в дійсності виступ Хвильового? Не рядом сумбурних памфлетів (які досі "цитуються"), але поставою Особистості. Цього Росія ніколи не вибачає і не терпить (Чаадаєв і т.і.)»¹⁴.

У 1926 р. прізвище М. Хвильового з'явилося у суперсекретному обіжнику ГПУ УСРР під назвою «Про український сепаратизм». Пафос цього важливого документу полягав, власне, в тому, що його автори ставилися з апріорною підозрою до всіх, хто сприйняв політику «українізації», зокрема, до її речників у сфері культури:

«Та обставина, що українські націоналісти припинили відкриту боротьбу з Радянською владою і формально визнали її, не означає, що вони остаточно примирилися з теперешнім станом речей і щиро відмовились від ворожих задумів.

¹¹ Хвильовий М. Апологети писаризму // Хвильовий М.Г. Твори у 2-х т. — Київ: Дніпро, 1990. — Т. 2. — С. 573.

¹² Там само. — С. 575.

¹³ Хвильовий М. Україна чи Малоросія? // Там само. — С. 591.

¹⁴ Маланюк Є. Нотатники (1936–1968). Документально-художнє видання. — Київ: Темпора, 2008. — С. 100.

Тут наявною є не зміна ідеології, а зміна тактики...

Термін "культурної роботи" заступив гасло збройної боротьби за незалежність, що провалилося.

"Культурна боротьба" набула величезної популярності і втягнула до лав своїх прибічників переважну більшість найвидніших представників укр[аїнської] контрреволюції»¹⁵.

Обіжник орієнтував на збір всебічної інформації про прихильників «українізації», а висновок був такий: «...На роботу по українській громадськості необхідно звернути найсерйознішу увагу»¹⁶.

Отже, паралельно з офіційними деклараціями партійних керівників ГПУ задовго до відкритого наступу на «українізацію» розгортало (зрозуміло, з відома партійного керівництва) власну контрукраїнізацію, готуючи в такий спосіб компромат проти всіх, кого чекісти вважали «небезпечними» для комуністичного режиму¹⁷. Знаючи це, можемо тепер зрозуміти, чому так блискавично, точно, адресно чекісти вже з 1933 р. в Україні будуть троцкити українську інтелігенцію, знаючи, кого брати, про що розпитувати, у чому, в яких саме «гріхах» примушувати «визнаватися».

Так ось у обіжнику «Про український сепаратизм» про М. Хвильового згадано так:

«Велику увагу приділяють шовіністичні кола, між іншим поету Хвильовому, не дивлячись на те, що він є членом КП(б)У. Шовіністична закордонна преса інколи передруковує з наших журналів окремі його твори і прагне зробити на нього націоналістичний вплив [...]. З цього приводу один з авторитетних представників харківської правої громадськості висловив таку думку:

«Хвильового ми можемо підтримувати. На українських комуністів ми повинні робити наш вплив і проводити роботу так, щоб вони не відходили від нас, а разом з нами боролися за українізацію, за Україну»¹⁸.

¹⁵ Цит. за: Шаповал Ю, Пристайко В., Золотарьов В. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи. — Київ: Абрис, 1997. — С. 256.

¹⁶ Там само. — С. 266.

¹⁷ Докладніше див.: Yuri Shapoval. «On Ukrainian Separatism» A GPU Circular of 1926 // Harvard Ukrainian Studies, 1994, vol. XVIII, # s, pp. 275–302.

¹⁸ Цит. за: Шаповал Ю, Пристайко В., Золотарьов В. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи. — С. 263–264.

Поза сумнівом, М. Хвильовий підпадав під рекомендації згаданого обіжника щодо необхідності «не обмежуватися простим спостереженням за всіма колами української громадськості, а вести активну розвідку серед видних представників українських антирадянських течій»¹⁹.

Тим більше, що М. Хвильовий був особистістю харизматичною. Інтелектуальний лідер, він притягував людей до себе як магніт. Інтригував, імпував, збурював, викликав спротив, хоча навіть не виглядав як «вождь». Григорій Костюк про першу зустріч із М. Хвильовим написав:

«[...] Непоказна, середнього зросту, щупленька, зі смуглявим обличчям, людина. Я глянув і остовпів. Оцей непомітний маленький чоловічок, у темній «косоворотці», в сандалях на босу ногу, з вихрестю чуприною — оце Хвильовий? Оце той грізний полеміст, що потрясав і потрясає українським культурним і політичним світом? Це той, хто вивів з рівноваги навіть самого Сталіна в Кремлі?»²⁰.

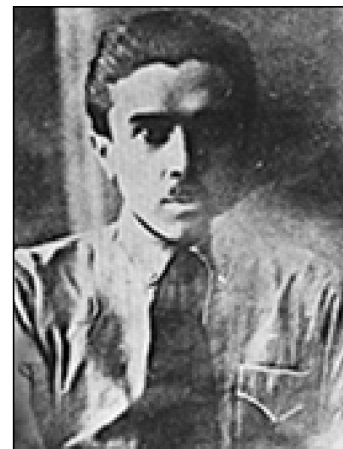
Задля справедливості слід зауважити, що М. Хвильовий неординарними якостями виводив з рівноваги, не лише «кремлівського горця», а й декого із значно ближчого харківського партійного і письменницького (або ж партійно-письменницького) середовища. Відтак харківським чекістам було на кого опертися, коли вони почали «розробку» М. Хвильового. Недаремно справа-формуляр, крім традиційно-обов'язкових повідомлень інформаторів, містила чимало зразків, сказати б, чекістського літературознавства — відгуків про літературну долю і творчість Миколи Хвильового.

* * *

«Перш за все, треба визнати прилюдно: М. Хвильовий не просто розумна, а надзвичайно розумна людина. Крім того[...], він надзвичайно хитра і дипломатична людина. І якраз в цій надмірності — його слабке місце. Чайковський був «царем і рабом мінора» і так само М. Хвильовий — «цар і раб хитроців». Дякуючи перевазі дипломатування над безсторонньо-розумовими здібностями, з Хвильовим трапилось те, що визначається формулою: «сам себе перехитрував»²¹.

Це — не традиційне донесення секретного співробітника. Це — уривок з розлогого, ретельно відредагованого машинописного тексту під назвою «Нове амплуа Миколи Хвильового», що зберігся у справі-формулярі. Схоже на статтю, що мала в черговий раз «викрити» М. Хвильового (в даному разі у зв'язку з виходом журналу «Літературний ярмарок»). У тексті, там, де пояснення в дужках, можна побачити авторський криптонім «Л. С.», однак наприкінці цього тексту знаходимо чорнилами дописану дату — 29/XI і в лапках слово «Інженер», що цілком може означати: автор тексту таки міг співпрацювати з ГПУ. Проте в даному випадку головне не це. Цікаво те, наскільки правомірно автор тексту називає «царем і рабом хитроців».

Тут не місце давати характеристики літературному шляхові М. Хвильового, але цілком очевидно, що упродовж цього шляху,

Микола Хвильовий. 1920-ті рр.

потрапляючи у скрутні політико-ідеологічні ситуації (а часом свідомо заводячи себе у них, як у випадку з літературною дискусією середини 1920-х рр.), він завжди намагався «переграти» владу. Логіка його поведінки була приблизно такою: треба офіційно покаятися — «спокутую» провину, вимагають офіційно щось визнати — «визнаю». І це не був цинізм. Такою була ціна збереження внутрішнього інтелектуального суверенітету, захисту кола однодумців, на яких опирався, зрештою — ціна можливості жити і працювати далі.

Уявімо, наприклад, якими були наслідки того, що М. Хвильового «відзначив» у листі Й. Сталін. У травні 1926 р. з'явилася стаття глави уряду України Власа Чубаря стосовно М. Хвильового. У червні останнього критикували на партійному пленумі, а у листопаді на X з'їзді КП(б)У генсек ЦК КП(б)У Лазар Каганович «вписав» М. Хвильового у національний ухил разом з наркомом освіти УСРР Олександром Шумським. Публічне шельмування М. Хвильового було майстерно режисоване. Його представляли «націоналістом», «фашистом», «підголомком буржуазії та куркулів». Його, «царя хитроців», спіймали на очевидній суперечності: ти клянеш-

¹⁹ Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи. – С. 266.

²⁰ Костюк Г. Зустрічі і прощання. Спогади. Книга перша. – Едмонтон, Канадський ін-т укр. студій, Альбертський ун-тет, 1987. – С. 253.

²¹ ГДА СБ України, спр. С-183, арк. 51

ся партійно-класовими категоріями, але що ти ними обґрунтовуєш? Вільну — від Москви — Україну?

Для М. Хвильового це виразний сигнал: треба каятись. У грудні 1926 р. у газеті «Вісті ВУЦВК» з'явилася заява М. Хвильового та його колег по ВАПЛІТЕ Олеся Досвітнього і Михайла Ялового. Вони каялися і визнавали, що «наші ухили від партійної лінії [...] були широко використані ворожими пролетарській революції елементами»²². Ця трійця (або «три мушкетери», як їх ще називали друзі) підкреслювала, що, уважно обміркувавши справу, побачила власні «ідеологічні і політичні помилки» і запевняла, що одверто їх зрікається²³.

У січні 1927 р. М. Хвильового виключили із ВАПЛІТЕ з колегами. Але його це не бентежить: він виграв рік, виходять «ваплітянські» видання і він друкувався в них. До речі, це по-своєму відзначить у щоденнику Сергій Єфремов. 27 січня 1927 р. він записав:

«“ВАПЛІТЕ” себе розпустило. Ця “Всеукраїнська Академія пролетарської літератури” попала в неласку в начальства. Спочатку примусили її викинути її фактичного голову й фундатора Хвильового, потім напосілись на неї за те, що в своєму журналі дає місце статтям того ж Хвильового та ще Христюка [...] Чутка є, що самознищення організації та закриття журналу наробило деякого переполоху серед начальства: воно сподівалося покори, а не такої, хоч і нешкодливої, фронди»²⁴.

Більш категорично висловився інформатор під псевдом «Літератор». Він твердив, що

«гасло Хвильового — “Боротьба з Москвою” — повторюється і Кулішем, що чітко підкреслює, що між Президентом Вапліте — КУЛІШЕМ і буцімто виключеним з Вапліте ХВИЛЬОВИМ повна ідеологічна рівність... “Президент” Вапліте Куліш і Хвильовий — однакових поглядів: вони проти національної політики партії [...]. Хвильовий ясно говорить у “Вальдшнепах”: “Комуністична партія потихесеньку та полегесеньку перетворюється на звичайного собирателя землі руської”»²⁵.

²² Досвітній Ол., Хвильовий М., Яловий М. Заява групи комуністів-членів «Вапліте» // Вісті ВУЦВК. – 1926. – 4 грудня.

²³ Там само.

²⁴ Єфремов С.О. Щоденники, 1923–1929. – Київ: «Рада», 1997. – С. 580.

²⁵ ГДА СБ України, спр. С-183, арк. 43–44.

У січні 1928-го ВАПЛІТЕ ліквідували, або, як тоді висловлювалися, академія «самоліквідувалася». Публічна атака на М. Хвильового вступила у нову фазу: його починають «викривати» у зв'язку з появою другої частини роману «Вальдшнепи». Цей роман було написано у розпал дискусії у 1926 р. Він друкувався у 5 і 6 числах журналу «ВАПЛІТЕ» за 1927 р., але увесь наклад 6-го числа було знищено.

Це ще один удар. Проте М. Хвильовий вистояв. Він розумів: попри все у партії треба залишатися. Це — єдиний шанс зберегти свободу. Відтак знов треба «спокутувати гріхи» і визнавати, що мають рацію його критики. Навіть такі, як, наприклад, відвертий погромник, завідувач сектору ЦК КП(б)У Андрій Олінтер, який (ніби за якимсь містичним збігом) мав псевдонім «Хвиля».

У газеті «Комуніст» 29 лютого 1928 р. з'явився «Лист до редакції», надісланий М. Хвильовим з-за кордону, де він перебував на лікуванні. І це не просто чергове тривіальне «спокутування політичних гріхів». Це до певної міри гра, адже М. Хвильовий намагався пояснити, що саме він мав на увазі, коли писав «Україну чи Малоросію», «Вальдшнепів», «Кота в чоботях». А пояснивши, негайно посипає голову попелом:

«Віддаючи себе на милість своєї компартії і її Центрального комітету, зокрема, я, перш за все, вважаю за потрібне ще раз пригадати свої політичні помилки й ще раз засудити їх [...]. Агітуючи ж партію стати в боротьбі двох культур на боці культури української, я тим самим втягував партію, по суті, в невідгдану і ганебну “сделку” з українським націоналізмом [...]. Кінець свого роману “Вальдшнепи” я знищив і, знищивши, думаю тільки про те, як би мені хоч частково змити з себе ту пляму, що забруднила моє партійне й літературне ім'я [...]. Я публічно прошу пробачення (хоч би умовного) у всіх тих товаришів, що з ними я на протязі кількох років вів запеклу боротьбу»²⁶.

Понад те, М. Хвильовий запевняв:

«Я закликаю всіх своїх літературних однодумців сприяти утворенню Федерації Радянських письменників [...]. Я прошу тих такі однодумців не вважати цю мою заяву, що її написано не щиро. Ця заява є продукт того психологічного перелому, який назрівав в мене декілька років і що остаточно вивів мене з тупика тільки тут, в Західній Європі. Ті спостереження, які я здобув за кордоном,

²⁶ Хвильовий М. Лист до редакції // Комуніст. – 1928. – 29 лютого.

остаточно переконали мене, що я весь час йшов не по тому шляху, по якому я мусив йти, як комуніст»²⁷.

Саме тут час нагадати, що написав М. Хвильовий в автобіографії ще у 1924 р.: «[...] Я з більшою впевненістю називаю себе комунаром, ніж комуністом»²⁸. Комунар у черговий раз перемиг комуніста. Доводить це і справа-формуляр, в якій залишилося чимало свідчень того, як М. Хвильовий насправді ставився до власних «покаянь», а разом до своїх критиків. Наприклад, у (здається) ще ніколи недрукованому, але перлюстрованому листі до Михайла Ялового у лютому 1928 р. з-за кордону:

«Ми написали “зречення”? Написали. Чого ж іще від нас вимагають? Лизати комусь задницю, чи що? Що-ж до “Вальдшнепів”, то я певний, що, не будь їх, все одно щось найшли б і припрягли б мені»²⁹.

Отже, даремно один з ангажованих чекістами знавців творчості М. Хвильового в анонімному відгуку на цю творчість перекопував, що лист письменника до газети «Комуніст» свідчив радше про «переляканість автора чи про тактичний маневр, ніж про щире усвідомлення контрреволюційності націоналізму»³⁰.

Ще один приклад — слова, переказані інформатором:

«На вечірці у громадянина Шраг [...], Хвильовий заявив, що його позірний лист, як людини настроїв, викликаний газетною трісканиною [трескотней — рос.] і він спробує реабілітуватися перед українською громадськістю»³¹.

Дмитро Донцов даремно порівняв каяття М. Хвильового з каяттям Галілео Галілея. Як «цар хитрощів», М. Хвильовий знав ціну словам. І тим, які треба сказати для влади, і тим, які потрібні були тим, хто був здатен зрозуміти його коди.

І хоча один з інформаторів ГПУ (до речі, він мав псевдо «Літератор») називає «каяття» в газеті «Комуніст» «надмірним», сіяв сумнів у щирості М. Хвильового,³² тактика останнього спрацюва-

ла. «Індульгенцію» за каяття отримано: після повернення з-за кордону, у 1928 р. М. Хвильовому дозволили заснувати часопис «Літературний ярмарок». Тим самим колишні члени ВАПЛІТЕ отримали ще один шанс для продовження боротьби. Це розуміли не лише ті, хто підтримував М. Хвильового. У жовтні 1928 р. в одному з робочих зведень ГПУ УСРР зазначалося:

«Найближчим часом намічений до випуску альманах “Літературний ярмарок”. Ініціатором журналу є М. Хвильовий, який залучає до співпраці в альманасі всіх колишніх Ваплітян. Крім того, на сторінках журналу будуть друкуватися ВУССП’івці і члени інших літ[ературних] організацій [...] Тенденція Ваплітян — всі гострі політичні питання протягувати через символічні пародії і “необразливі” за формою фейлетони... Фактично альманах буде органом Ваплітян, які прагнуть усіма силами мати свій окремий друкований орган»³³.

Петро Панч у зв’язку з виходом згадував:

«Сама назва і суперобкладинка, зроблена видатним художником Анатолієм Петрицьким, зразу виділили журнал серед сірої маси друкованих органів. Був оригінальним і зміст. До цього доклав сил кожен з письменників, що друкувалися в ньому. В цьому плані створена була і трибуна для обміну думками, що фактично заступала критичний відділ.

Назвали її, для оригінальності, “Зелена кобила”, в якій діють постійні казкові персонажі — Циган, Золотий Півник і Сирій чортик Зануда.

Уже сама назва і фантастичні особи звільняли авторів од нудного академізму і давали можливість не додержуватися збитих штампів і канонів і навіть про серйозні справи говорити з лукавим смішком або як хто уміє, аби це було не нудно і дошкульно.

Редакція журналу називалась “Ярмарок”. Складалася вона з одного відповідального секретаря, заоханого в цю справу Івана Сенченка, а на кожен новий номер визначався і новий редактор, який укладав його відповідно до своїх уподобань. Це гарантувало оригінальність кожної книжки не тільки своїм змістом, а й формою»³⁴.

«Літературний ярмарок» став надто унікальним явищем, щоб не привернути уваги і чекістів, і конкурентів М. Хвильового. Це відбивала і справа-формуляр. Ось, наприклад, як інтерпретував значення журналу один з інформаторів, який мав псевдо «Марксист»:

³³ ГДА СБ України, спр. С-183, арк. 12.

³⁴ Панч П. На калиновім мості. Повість минулих літ // П. Панч. Повісті. Оповідання. Гуморески. Казки. — Київ: Наукова думка, 1985. — С. 421–422.

²⁷ Хвильовий М. Лист до редакції // Комуніст. — 1928. — 29 лютого.

²⁸ Центральний державний архів громадських об’єднань України, ф. 1, оп. 20, спр. 1852, арк. 80. Див. також: О. Мукомела. Творець досвітньої симфонії // Знання та праця. — 1989. — № 6. — С. 11–13.

²⁹ ГДА СБ України, спр. С-183, арк. 19.

³⁰ Там само, арк. 35.

³¹ Там само, арк. 137.

³² Там само, арк. 15.

«У “Літ[ератуному] ярмарку” № 2, що нині друкується, вміщено “Диспут про зелену кобилу”, довкола якого велось багато розмов у письменницькому середовищі.

“Диспут” цей характерний своєю безглуздістю і нібито відстороненістю. Проте, якщо уважно до нього придивитися і вдуматися, то можна зробити висновок, що основна суть “Диспуту” зрозуміла лише дуже небагатьом “втаємниченим”. А символічно “Зелену кобилу” можна вважати і Україною, і партією, і українською літературою тощо. Таким чином, у цьому “Диспуті” під виглядом “Зеленої кобили”, можуть бути протягнуті будь-які контрреволюційні памфлети, завуальовані жартівливою та беззмістовною формою викладу»³⁵.

Ще один пильний інформатор (псевдо «Донбассовець») повідомляв:

«Важко точно з'ясувати — чого хоче редакція, виставляючи “Зелену кобилу”. На думку деяких товаришів, йдеться про КОБИЛУ, якій судилося вивезти українську літературу. Зелена вона тому, що молода.

Інші вважають, що зеленою вона зветься на відміну від червоної літератури. Інші вбачають в зеленій кобилі, коняку, яка повинна увезти літературу до лісу (підпілля)»³⁶.

Одне слово, не давала спокою «Зелена кобила» ні рецензентам М. Хвильового, ні чекістам. Перші миттєво відреагували на виголошену ним у першому випуску журналу формулу про «Велику Соборну Соціалістичну Радянську Україну»³⁷. Анонімний рецензент, відгук якого залишився у справі-формулярі, друге число альманаху оцінив так:

«В наш час, коли вся країна індустріалізується, коли всю громадську увагу кинуто на виконання п'ятирічки, “Літературний ярмарок” товче воду в ступі ... Друкує нікому непотрібні, навіть шкідливі пасквілі [...]»³⁸.

Завершилося все традиційно: «Літературний ярмарок» припинив існування на 12 числі, наприкінці 1929 р. Слід визнати і те, що в останніх книгах альманаху почала виявлятися відразлива тенденція перетворення тодішніх видань на своєрідний «ринг», де трючили опонентів, тобто de facto займалися публічними доносами.

Такий стиль відверто унаочнився і в журналі «Пролітфронт». Його видаватиме М. Хвильовий з односторонніми після «Літературно-

го ярмарку». Важко сказати, чи щиро, але вони діяли за принципом: найкращий спосіб уберегтися від чужого дракона — завести власного. Вони переймали прийоми суперників, засвоїли мову ярликів, таврувань, не соромилися обвинуватити критиків то у «фашизмі», то у «націоналізмі» і навіть у [...] «хвильовизмі». Іван Дзюба точно зауважив, що мистецтвом політичної компрометації опонентів М. Хвильовий володів не гірше, ніж його недруги,

«без цього тоді не було дієздатності (взаємні обвинувачення в “куркульстві”, а потім ще у “фашизмі” були найдошкульнішою зброєю в устах суперників і найпростішим способом апелювати до прихильності влади, яка, однак, мала свій рахунок до всіх)»³⁹.

Проте невдовзі для М. Хвильового починався не удаваний, а справжній відступ: визнавалася першість Москви в усьому, визнавалася література лише на замовлення компартії. Восени 1929 р. М. Хвильового як члена партійного осередку Державного видавництва України (ДВУ) «чистять» на засіданні комісії Харківської окружної контрольної комісії під головуванням одного з найактивніших критиків «хвильовізму» Євгена Гірчака. У пункті «*Слухали*», зокрема, мовилося:

«Із матеріалів, які є, а також запитань, встановлені факти недостачі активної боротьби з клясовим ворогом на літературному фронті, а також недостатнього вскриття та пояснення перед партією своїх минулих помилок»⁴⁰.

У пункті «*Ухвалили*» було записано:

«Вважати за перевіреного. Зауважити на потребу активізувати свою боротьбу з клясовим ворогом на літературному фронті, зокрема з тією ідеологією, що її раніш тов. Фітілів (Хвильовий) захищав і що її нині експлуатують ворожі партії і робітничий клясі елементи»⁴¹.

Якщо декодувати цю партійну новомову, то від М. Хвильового попросту вимагають нового каяття, вимагають, щоб він довів свою ортодоксію ціною атак на тих, хто його колись підтримував чи підтримує. Він мучиться, вагається, але вибір треба робити.

* * *

³⁵ ГДА СБ України, спр. С-183, арк. 46.

³⁶ Там само, арк. 47.

³⁷ Там само, арк. 49.

³⁸ Там само, арк. 16.

³⁹ Дзюба І.М. З криниці літ. У 3х т. — Київ: Вид. Дім «Києво-Могилянська академія», 2007. — Т. 3. — С. 290–291.

⁴⁰ Державний архів Харківської області, ф. П-15, оп. 2, спр. 11, арк. 30.

⁴¹ Там само.

Вважалося, що третє і останнє каяття М. Хвильового сталося у 1931 р. на зборах харківської організації письменників. Це не зовсім так. Був ще один важливий для розуміння подальших подій епізод. У березні–квітні 1930 р. у залі Харківської опери відбувся показовий процес у справі сфабрикованої чекістами «Спілки визволення України» («СВУ»). Прямо на сцені влаштували лаву підсудних, місце для суддів і адвокатів — все те, що є у звичайній судовій залі. Судили 45 представників української інтелігенції, які нібито прагнули повалити більшовицький режим в Україні, відродити УНР і продатися «інтервентам». Лідером оголосили академіка Сергія Єфремова. Поза сумнівом, М. Хвильовому була зрозумілою абсурдність обвинувачень і абсурдність суду⁴². Тим не менш, саме Хвильовому влада зробила пропозицію, від якої від не зміг відмовитися: написати матеріал із засудженням «СВУ». Його «озброїли» перекладеним російською текстом фрагментів щоденника Сергія Єфремова (до речі, тоді доступним не для посполитих, а лише для найвищого керівництва), який містив критичні випадки проти більшовиків.

Невідомо, чи наважився М. Хвильовий зайти до Харківської опери під час процесу у справі «СВУ». Проте відомо інше: у газеті «Харківський пролетар» 16, 21 і 25 березня 1930 року він надрукував дві статті (у другій було дві частини) у зв'язку із процесом, достатньо брутально лаяв та викривав С. Єфремова й інших. «Цар

⁴² Григорій Костюк згадував: «Як тільки з'явилися повідомлення про арешти у справі “СВУ”, в середовищі Хвильового сталося замішання. Не вірилось, щоб представники інтелігенції могли плекати якісь відверто терористичні та контрреволюційні плани. Розповідали, що нібито Хвильовий, Досвітній, Яловий і Куліш вирішили піти до ЦК партії й вияснити глузд цієї акції. В ЦК їх прийняли. Були здивовані, що ці письменники, члени партії, мають сумніви, ба більше — недовір'я до органів безпеки. Щоб їх переконати, викликали з ГПУ чи не самого голову Балицького з відповідними “доказовими” документами. Що саме говорив їм сам шеф ГПУ, які факти й документи представив їм, щоб виправдати арешти навіть заслужених вчених і літераторів, і чи переконав він наших шукачів правди — це залишилося таємницею. Відомо тільки, що після того ніхто з них не проявляв уже скептичного вільнодумства щодо СВУ [...]. Їм, очевидячки, недвозначно натякнули, що їхня діяльність якоюсь мірою зазублюється з антинародною діяльністю СВУ і що вони повинні турбуватися не долею “пійманих на гарячому злочинців”, а власною долею». Див.: *Костюк Г. Зустрічі і прощання. Спогади. Книга перша.* — С. 269.

хитрощів» дедалі більше розумів — гратися більше не дадуть. Потрібна повна капітуляція. Перетворення на раба.

І ось з'явилися статті — «А хто ще сидить на лаві підсудних? (до процесу “Спілки визволення України”)» та «За щоденником С. О. Єфремова — вождя, академіка, «совісті землі української», що палахкотить «великим полум'ям». Перша з тих статей розпочиналася так:

«Державна політична управа не помилилася: вона натрапила на найголовніший штаб бойової контрреволюційної організації [...]. Зізнання панів із “СВУ” [...], їхня цілковита ідейна капітуляція перед залізною робітничою логікою більшовицьких політичних концепцій, оголошення єфремовського захалавного щоденника з “фольклором” базарної спекулянтки-перекупки, з тупоголовими міщанськими анекдотами, з антисемітськими афоризмами запеклих погромників — все це завдає такого удару українській контрреволюції, що їй приходить тепер не стільки верещати й шушукати, скільки тяжко зітхати й чухатися»⁴³.

Друга стаття закінчувалася такими словами:

«Процес “СВУ” остаточно розвінчав божка старої гопаківсько-шароваристої України. Він показав всю його нікчемність, допотопність, і всю його огидну безсилу ненависть до робітників і селян. Щоденник все це стверджує. Щоденник ще раз показує нам справжнє обличчя “совісті землі української”, через щоденник ми ще раз бачимо, на якому низькому інтелектуальному й морально-рівні стоять недобитки української контрреволюції»⁴⁴.

Ті, хто надавав М. Хвильовому для «аналізу» щоденник С. Єфремова, розраховували точно, адже академік не тільки відверто демонстрував своїми записами (зробленими винятково для себе) політичні симпатії й антипатії, він неодноразово критично висловлювався на адресу М. Хвильового, що не могло не зачепити останнього⁴⁵.

Проте це ще було не все. У першій публікації М. Хвильовий оголосив пошук «штабного підголоску єфремовщини», тобто [...] «хвильовізму»:

⁴³ *Хвильовий М. А хто ще сидить на лаві підсудних? (До процесу «Спілки визволення України») // Харківський пролетар.* — 1930. — 16 березня.

⁴⁴ *Хвильовий М. За щоденником С. О. Єфремова — вождя, академіка, «совісті землі української», що палахкотить «великим полум'ям» // Харківський пролетар.* — 1930. — 25 березня.

⁴⁵ Так, 14 січня 1927 року Сергій Єфремов занотував: «Перечитав у рукопису заборонену статтю М. Хвильового — “Україна чи Малоросія?” —

«Саме хвильовізм ми в ці дні не хочемо дати просочити крізь кільце обурення робітничо-селянських мас»⁴⁶.

Далі М. Хвильовий стверджував, що паралельно з конспіративними діями «СВУ» речник хвильовізму (М. Хвильовий почав говорити про себе у третій особі)

«розкидує праворуч і ліворуч “революційні” фрази і, прикриваючись тими ж таки “революційними” фразами і навіть партквитком, без всякої конспірації штурмує партію своїми контрреволюційними памфлетами й, нарешті, остаточно знахабнівши, як нахабніс кожен ухильник від лінії партії, пише свою націоналістичну програму в статті “Україна чи Малоросія?” та в романі “Вальдшнепи”. Здекласована інтелігенція (в деякій своїй частині напівінтелігенція) конче загубила голову [...]. Тут уже не приходиться гадати, був чи не був хвильовізм підбрехачем ефремівщини, тут залишається поставити його до стінки»⁴⁷.

Один з ключових висновків публікації був такий:

«...Поруч з ефремовщиною на лаві підсудних мусить сидіти (і сидить!) хвильовізм. Не Хвильовий, не його друзі, що йому і їм партія дала можливість виправляти свої помилки і працювати для пролетарської справи, а хвильовізм як певне соціальне явище»⁴⁸.

полеміку проти большевицьких публіцистів Юринця та Хвилі. Автор — теж большевик, але здорово сипле своїм колегам за “малоросіянство”. Тому-то статтю й заборонено. На жаль, як у всіх публіцистичних виступах Хвильового, й тут немає “центра”, окремі видатні місця тонуть у великомовній балаканині та чисто хлоп’ячій звичці на кожному місці цитувати “авторитетів”, іноді підозрілих. Може б він і виписався на публіциста, але, видимо, цій стороні його діяльності покладено край. Не буде ж комуніст нелегально виступати проти комуністів...» Див.: *Ефремов С.О.* Щоденники, 1923–1929. — Київ: «Рада», 1997. — С. 453. 1 березня 1928 р., після прочитання «покаянного» листа М. Хвильового з Відня, С. Ефремов записав: «Вчора каявся П’ятаков, сьогодні кається Хвильовий. Каються за опозицію, каються за помилку, за оповідання. Далі, мабуть, каятимуться за те, що обідають без дозволу начальства. Тон, особливо у Хвильового, рабський: здаються “на милість моєї партії”... Скептики, правда, це каяття пояснюють по-марксистському: бачте, Хвильовий у Відні, а гроші на прожиття в Харкові, отже хоч не-хоч, а мусиш каятись». *Ефремов С.О.* Щоденники, 1923–1929. — С. 595.

⁴⁶ *Хвильовий М.* А хто ще сидить на лаві підсудних? (До процесу «Спілки визволення України») // Харківський пролетар. — 1930. — 16 березня.

⁴⁷ Там само.

⁴⁸ Там само.

Потім М. Хвильовий ніби схаменувся після написаного вище:

«Правда, судити якусь громадську течію, не чіпаючи цієї течії речників — річ неможлива. Але для того ж єсть чимало таких хвильовістів, які не тільки ніколи не писали покаєнних листів, але які й досі фігурують у нас, як справжні пролетарські поети. Давайте зачепимо їх»⁴⁹.

Далі М. Хвильовий зробив, по суті, річ неприпустиму: він «рекомендував» для критики Гео Шкурупія, якому відводив роль «підбрехача ефремівщини»⁵⁰. Завершувалася стаття твердженням, що на лаві підсудних, крім «ефремівщини», сидить і хвильовізм:

«Зв’язавшись з українським націоналізмом, хвильовізм на всіх процесах, подібних до процесу “СВУ”, буде до кінця своїх днів супроводжувати свого ж таки патрона. Тільки остаточно загибель української контрреволюції звільняє націоналістичний ухил від ролі підбрехача, бо остаточно загибель української контрреволюції несе загибель і хвильовізму»⁵¹.

Коли у 1932 р. вийшов перший том його вибраних творів, М. Хвильовий написав до нього передмову. Вона виглядала дивно. М. Хвильовий визнавав, що був «рупором фашизму», що не «перебудувався» тощо. Проте на свій захист він наводить те, «як відгукнулася буржуазна преса» на збірку його оповідань, виданих німецькою мовою. Високо оцінюючи письменницьку майстерність М. Хвильового один із західних бюлетенів робив ключовий висновок щодо перекладеної книжки:

«Для дозрілих читачів, для молоді й народних бібліотек непридатна, комуністична!»⁵².

Цитуючи це, М. Хвильовий резюмував:

«Так думає буржуазний рецензент, і так зовсім не думає дехто із наших радянських критиків. Хто ж із них помиляється?»⁵³.

Отже, після всього ним же власноруч написаного (достатньо згадати памфлети) М. Хвильовий демонстрував не просто виразні,

⁴⁹ *Хвильовий М.* А хто ще сидить на лаві підсудних?..

⁵⁰ Там само.

⁵¹ Там само.

⁵² Передмова і вступні слова М. Хвильового до першого тому його «Вибраних творів» 1932 р. // Хвильовий М. Твори в 5-х т. — Нью-Йорк; Балтімор; Торонто: Об’єднання Українських Письменників «Слово» і Українське вид-во «Смолоскип» ім. В.Симоненка, 1983. — Т. 4. — С. 618.

⁵³ Там само. — С. 619.

а часом, делікатно висловлюючись, непривабливі зразки власної амбівалентності, якогось хворобливого мазохізму. Проте не все було так просто. Не даремно, говорячи про «покаянні» публікації та виступи М. Хвильового, Юрій Шевельов (Шерех) зауважував:

«Воістину не знати, де в усьому цьому самобичуванні кінчається пародія і де починається фанатизм самозаперечення»⁵⁴.

* * *

1930 р. виявився особливим в житті М. Хвильового через дві обставини. Насамперед тому, що він переїхав до будинку «Слово», який спеціально для письменників побудували у 1928 р. З 1930-го він став прихистком багатьох відомих українських радянських літераторів. Тут їх розселяли, облаштували, обсаджували інформаторами. Щоб контролювати, а згодом заарештувати. Саме тут з 1930 р. на третьому поверсі у квартирі № 9 мешкав Микола Хвильовий.

Аркадій Любченко, як один з мешканців цього будинку, відверто писав, що помешкання тут визначалися догідністю, а от життя в цій «позолоченій клітці» гнітило:

«Люди, які щодня зустрічалися в редакціях, видавництвах, клубах на безнастанних і обов'язкових нарадах, комісіях, зібраннях, конференціях, пленумах, люди, які вже давно обридли одне одному або належали до різних і часто ворожих літературних таборів, мусили перебувати під одним дахом, наче в казармі, не почувавши себе навіть удома достатньо вільними. Кожний крок, кожний вчинок легко контролювався першим-ліпшим сусідом [...] Коли трохи згодом [...] почався несамовитий розгром української літератури, коли державна агентура дедалі настирніше взялася учащати до цих чистеньких приміщень, грубо руйнуючи стіни, зриваючи долівки, нишпорячи за всякою нелегальщиною; коли мешканці ретельно заходилися палити й нищити свої рукописи до найдрібнішої нотатки; коли арешти пожильців нечувано зросли й звідусіль залунали скорботні ридання їхніх родин; коли невдовзі чимало квартир спорожніло, пустивши своїх хазяїв у тюремну безнадійну безодню, цей сірий історичний будинок дістав нову назву — “крематорій”, що міцно і назавжди прикипіла до нього»⁵⁵.

По-друге, саме 1930 р., здавалося, комуністи могли нарешті святкувати перемогу над комунаром М. Хвильовим. Недаремно у

⁵⁴ Шевельов Ю. Про памфлети Миколи Хвильового // *М. Хвильовий. Твори* в 5-х т. – Т. 4. – С. 42.

⁵⁵ Любченко А. Вибрані твори. – Київ: Смолоскип, 1999. – С. 421–423.

Будинок «Слово», в якому мешкав М. Хвильовий. 1930 р.

червні на XI з'їзді КП(б)У Станіслав Косіор спеціально говорив кілька слів на захист М. Хвильового:

«... Час вже припинити цькування тов. Хвильового за його старі гріхи, що роблять деякі наші гарячі, дуже принципові товариші [...]»⁵⁶.

Генсек ЦК КП(б)У аргументував, чому це він раптом боронив колишнього «націонал-ухильника»: йдеться про статті М. Хвильового з приводу процесу «СВУ». Проте і після цього сановного захисту цькування не припинялося. Ортодоксальні партійні публіцисти при нагоді і без такої згадували «хвильовізм». Понад те, як ми вже знаємо, саме у 1930 р. ГПУ УСРР розпочало тотальне стеження за М. Хвильовим і на світ з'являється справа-формуляр.

Мотиви цієї появи добре позначив один з інформаторів під псевдом «Гап». У його повідомленні від 24 жовтня 1930 р. є такі слова:

⁵⁶ XI з'їзд КП(б)У. 5–15 червня 1930 р. Стенографічний звіт. – Харків: Партвидав, 1930. – С. 285.

«Здається, що нема потреби говорити про те що великі кола української інтелігенції цілком по-своєму проводять лінію партії в національному питанні. Нема також потреби говорити, чому вони по своєму її проводять, яка їхня політична установка — про це говорилося. Ходить про те, щоб виявити які форми має теперішня їхня діяльність, бо змістом вона антирадянська, антикомуністична-націоналістична [...] Думка така, що найенергійніше і найсміливіше проводять свою діяльність культурно-мистецьки організації, де тепер найбільше той частини української інтелігенції, яка кличе енергійно будувати українську культуру, плекати в масах українську свідомість, українські національні почуття. Всякі театри, опери, малярні, об'єднання і т.д. — ось де оселище цієї роботи ... Важливе не те що ХВИЛЬОВИЙ чи ШУМСЬКИЙ проявили націоналістичний ухил, а те, що націоналісти українські оточили їх своєю симпатією. Перша поразка дала привід ще більше активізуватися, енергійніше взятися за роботу. Маємо цілу низку творів, вистав на сцені і т.д. явно націоналістичних, брак відповідних кадрів для культурної роботи на заводах — дає можливість українським націоналістам і там розгорнути свою діяльність. Вони використовували всяку можливість — клуб, паради, збори, засідання, вистави, щоб усюди бути — ніде не пропустити [...] На сьогодні стан не змінився і наше завдання виявити, чи вся ця діяльність проходить неорганізовано, чи є тут певне керівництво, провід зорганізованість»⁵⁷.

Я вже наголошував, що справа-формуляр містить документи і матеріали про М. Хвильового, які збиралися не лише з 1930-го, а з більш раннього часу. Інформатори аналізували все — не лише його твори, а й його біографію, історію життя, політичні уподобання, контакти, розмови, настрої, поведінку.

Наприклад, у справі є недатований і не підписаний відгук на творчість М. Хвильового, виконаний у стилі політичного доносу. Зокрема, тут можна знайти твердження, що нібито він закінчив Харківський університет (що не було правдою), але «приховував і приховує» свою освіту⁵⁸. Окремо автор записки зупинився на вступі М. Хвильового у партію. Сталося це у квітні 1919 р., а автор записки стверджував, що у 1920 р., і що вступ цей був «свого роду “сімейною драмою”» — всі близькі Хвильовому люди були страшно проти цього вступу. Проти нього була і та особа, в яку був закоханий Хвильовий [...] Хвильовий тоді ж пустив у оберт фразу, що стала крилатою і що згодом з такою насолодою була підхоплена та розповсюджена:

⁵⁷ ГДА СБ України, спр. С-183, арк. 1.

⁵⁸ Див.: Там само, арк. 24.

«На ці речі слід дивитись значно простіше, просто партійність нині — найбільш зручна форма [...] (Пропуск у тексті. — Ю. Ш.). Зі вступом у партію Хвильовий, який і раніше ще звертав на себе увагу громадянства [...], стає в центрі такої уваги»⁵⁹.

Загальний висновок записки такий:

«Анархічний індивідуалізм, міщанське естество, що роднить його навіть з Ігорем Северянином, відсутність класової бази, тяжіння до міщанства і якість любовне оміщанування комуністів, вибір із всього сучасного життя негативно-міщанських сюжетів, без виявлення свого ставлення (ставлення партійця) до потворних явищ нашої епохи — таким є Хвильовий»⁶⁰.

Ось, наприклад, повідомлення інформатора про лекцію, що її влаштували 12 січня 1929 р. в харківському будинку літератури імені Василя Блакитного. Московський гість, заступник завідувача агітпровідділу ЦК ВКП(б) Платон Керженцев (до речі, один із фундаторів системи більшовицької цензури) прочитав лекцію про завдання художньої літератури, про шляхи поліпшення національних літератур. Після лекції всіх запрошують до столу. Хвильового немає. Він з Михайлом Яловим, Іваном Сенченком та найближчими друзями грає в більярд, не хоче вечеряти з москвичами. Ось що пише про це інформатор:

«Це було якесь душевне небажання, внутрішній протест проти пропозиції з'єднатися з російськими товаришами по перу. Вони розуміли [...], що йти потрібно, доведеться, але не хотілось, бо знали, що тим, що вони сядуть за стіл, вони підписують акт зв'язку з Москвою»⁶¹.

Все, що накопичувалося у справі-формулярі, має одну виразну доміную: вимальовується негативний портрет М. Хвильового як «нещирої» особи, «неповноцінного» комуніста, як особи, що плекає латентні «контрреволюційні» задуми. То ж не дивно, що чекісти постійно ставлять запитання, а чи не створив М. Хвильовий якусь «організацію», чи не є він її лідером? Збереглося чимало свідчень того, що Хвильовий реально гуртував навколо себе однодумців. Так було, наприклад, у 1924 р., коли він створював літературну групу «Урбіно». Саме з цієї групи наприкінці 1925 р. постала ВАПЛІТЕ. Співтворцями академії були Михайло

⁵⁹ ГДА СБ України, спр. С-183, арк. 24.

⁶⁰ Там само, арк. 25.

⁶¹ Там само, арк. 48.

Яловий, Олесь Досвітній і Хвильовий. Три мушкетери, як її називали, неформальні та непередбачувані. Проте ключова фігура — М. Хвильовий. Він домінував на інтелектуальному полі, відшукував близьких за способом мислення людей.

Обкладинка справи-формуляра на М. Хвильового.

«Група “Вапліте” припинила своє організаційне існування. Проте внутрішній міцний зв’язок і спільність в ідеологічному забарвленні її діячів залишились, і ніщо не говорить про відхід найвидніших з них від націоналістичного світосприйняття»⁶³.

Понад те, автор записки переконаний і переконував ГПУ:

«Є щось, що приховується, що з’єднує в особливу групу значну частину українських письменницьких кадрів, не виключаючи і деяких членів партії. І це щось не вичерпується спільністю мови»⁶⁴.

Інформатор під псевдом «Професор» 17 березня 1933 р. повідомляв:

⁶² ГДА СБ України, спр. С-183, арк. 78.

⁶³ Там само, арк. 35.

⁶⁴ Там само, арк. 39.

У справі-формуляр є чимало свідчень інформаторів про те, що М. Хвильовий та його колеги мали тісні зв’язки з театром «Березіль» і Лесем Курбасом. Наприклад, один з інформаторів повідомляв:

«Любченко мешкає в гуртожитку Березіля [...]. До нього часто ходять українські поети на чолі з Хвильовим і Тичиною. Збираються зазвичай по 3, 4, 5 осіб. Ці зібрання по можливості приховують від сторонніх очей. Деякий час тому, коли збирались влаштувати вечірку спільно з активом Березильців [...], Любченко заявив, що треба відкласти, оскільки за ними зараз стежать»⁶².

Датована 1930 р. і вже згадана анонімна записка під назвою «Про українські літературні кола» містила таке твердження:

Одна із сторінок справи-формуляра на М. Хвильового.

«Хвильовизм, як літературно-політичний напрямок був, як відомо, розбитий. Тим часом, екс-ваплітянська група переховала свій склад і дружні взаємозв’язки між старими соратниками. Їй пощастило зберегти певну внутрішню суцільність і уберегтися від диференціації. Існуючи в формі неофіційного “содружества”, вона сподівається на кращі часи і намагається дістати певний вплив на літературну та національно-культурну політику [...]. Навчені гірким досвідом екс-ваплітяни особливо бояться тепер будь-чим себе скомпрометувати в політичному відношенні. Отже, про всякі б[ільш]=м[енш] відповідальні справи розмовляють вони виключно серед своїх у дошку. Але оскільки вони зацікавлені поширенням впливу, розмовляють наодинці і з б[ільш]=м[енш] корисними людьми з іншого табору. Підхід обережний [...]. Щодо обережності, то у групи є відомості, що за ними стежить або може стежити ГПУ. Про таку обережність іноді випадково згадують КОПИЛЕНКО та СЕНЧЕНКО. ГПУ групу, в кожному разі, цікавить і вона певне уявлення про зацікавленість до себе має»⁶⁵.

⁶⁵ ГДА СБ України, спр. С-183, арк. 104, 105.

Зацікавленість чекістів насправді була і вона не зменшувалася до останніх днів життя М. Хвильового. У квітні 1933-го вже згаданий «Професор» коротко переповідав історію літературної кар'єри М. Хвильового, а завершував своє коротке повідомлення так:

«ХВИЛЬОВИЙ стає ватажком свого роду партії, що згодом виявляє свою нацдемівську та к. р. природу, доходячи згоди з київськими діячами і дістаючи співчуття закордонних фашистів. ХВИЛЬОВИЙ починає каятись, особливо ж після "Вальдшнепів" (свого к[онтр]р[еволюційного] твору) в № 6 "Вапліте", а потім після СВУ (стаття "Хто ще сидить на лаві підсудних", відповідь на запитання: Хвильовим). Останні роки поводить тихіш. Хворіє на ТБЦ (лікувався й за кордоном, випиває). Особливо близький до О. ДОСВІТНОГО, ЯЛОВОГО, ВИШНІ, ЛЮБЧЕНКА. Член міськради Оргкому. Має партійні зв'язки. Добре відомий і в Росії»⁶⁶.

«Поводиться тихіш», крім іншого, означало: нічого вартісного не написав з 1930 р., себто з моменту фатального переїзду до будинку «Слово».

Особливо вражають документи, що з'явилися напередодні самогубства М. Хвильового. Його дружина Юлія Уманцева, якщо вірити Аркадієві Любченку, навесні 1933 р. сказала йому:

«Щось буде, щось трапиться, от пом'янете моє слово. Микола дивно якось натякнув, а ви ж добре знаєте його страшно [...] оту його проклятушу інтуїцію»⁶⁷.

Документи із справи-формуляра підтверджували, що М. Хвильовий «проклятушу інтуїцію» таки мав. Насмілюся стверджувати: він здогадувався, що чекісти інтенсивно концентрують відомості і про нього, і про його колег. Проте, навряд чи він здогадувався, що з певного періоду ці відомості набули узагальнюючого характеру. За чекістським канонам, саме такого типу матеріали мали створити фундамент для висунення обвинувачення ще до, а особливо після арешту. Недаремно у теці збиралися свідчення заарештованих у справах «СВУ», «Українського національного центру» («УНЦ»), «Української військової організації» («УВО»), які згадували М. Хвильового.

У справі є довідка, яка починається з М. Хвильового, потім перекидається на інших колишніх членів ВАПЛІТЕ, а завершується такими словами:

⁶⁶ ГДА СБ України, спр. С-183, арк. 107.

⁶⁷ Цит. за: Любченко А. Вибрані твори. – С. 423.

2 6 10

РАБСВОДКА № 9

ПО ГРУППЕ ЗРЕЛИЩ - ОТДЕЛЕНИЯ НК ГПУ УССР

На 15.XI-1930г.

Р/С № 9
от 15.XI
1930г.

§ 1. О КУРБАСЕ, ХВИЛЬОВОМ и др. Несколько дней назад ГАККЕВУШ вела беседу с ПЕТРИЦКИМ, который в процессе беседы рассказал следующее на первом заседании Пролитфронта обсуждалась платформа последнего, то КУЛИШ заявил: "На жаль серед нас зараз нема нашого проводиря КУРБАСА" - и с этими словами он огласил телеграмму без подписи такого содержания: "Будьте мудры как змеи и хитры, как лиси". На это ПЕТРИЦКИМ заметил: "только такой иезуит как КУРБАС может писать подобные вещи".

Такое заявление отрицательно действовало на присутствующих и ПЕТРИЦКИМ принужден был отойти от Пролитфронта и стать особняком.

По мнению ПЕТРИЦКОГО руководителем всей группы является только КУРБАС. ПЕТРИЦКИМ заявил, что группа своего рода партия, где КУРБАС - СТАЛИН, КУЛИШ - ОРДЖОНИКИДЗЕ, а ХВИЛЬОВИЙ - МЕНЖИНСКИЙ.

Во время всей указанной системы беседы присутствовал какой то посторонний человек.

Основание Донесение "Зірка"
от 11.XI-30г.

Робоче зведення із справи-формуляра. 1930 р.

«Вся ця група письменників проходила за свідченням заарештованих по «СВУ» «УНЦ» і «УВО», як ворожо налаштована до радянської влади і така, що використовує літературний фронт з метою ідеологічно ворожої шовіністичної пропаганди.

Нині ця група тісно пов'язана між собою, збираючись на квартирах ХВИЛЬОВОГО і ЛЮБЧЕНКА, де зачитуються рукописи невиданих творів націоналістичного змісту»⁶⁸.

На цьому довідка переривалася, але не підлягає сумніву, що вона є просто інтродукцією до цілком практичного висновку щодо необхідності перервати діяльність згаданої групи. 11 травня 1933 р. секретному співробітнику під псевдом «Влас» ГПУ наказало «терміново увійти до цієї групи»⁶⁹.

Далі у справі-формулярі міститься довідка під назвою «Краткая характеристика проходящих». По суті, це список тих, кого у ГПУ «намітили» як фігурантів майбутньої справи. Тут можна знайти

⁶⁸ ГДА СБ України, спр. С-183, арк. 118.

⁶⁹ Там само, арк. 123.

імена Миколи Куліша, Івана Дніпровського, Майка Йогансена та інших⁷⁰. Тут немає імені М. Хвильового, але не забуваймо, що цей список саме у його справі-формулярі. Власне, наявність згаданих матеріалів дає підстави стверджувати: коло замикалося, *арешт М. Хвильового був лише питанням часу*. Наступним мав бути процес витягування саме з нього необхідних «зізнань».

М. Хвильовий це відчував. Натомість ті, хто полював на «Вальдшнепа», припустилися помилки. Вони якось призабули, що він сам — чудовий мисливець. Він знав, коли та де найкраще полювати на крижнів, бекасів, вальдшнепів, яка найкраща рушниця для мисливця і який гончий пес найрозумніший при полюванні. Він знав про закони полювання фактично все. І знав, що не дасть себе підстрелити.

* * *

Схоже, у свідомості М. Хвильового давно жило переконання в тому, що він нікому, крім себе, не дозволить визначати межу власного життя та смерті. У 1924 р. у листі до Миколи Зерова зізнався:

«[...] Застрелитися ніяк не могу. Два рази ходив в поле, але обидва рази повернувся живим і неушкодженим: очевидно, боягуз я великий, нічема»⁷¹.

У справі-формулярі є повідомлення і про інші етапи підготовки до того моменту, коли він остаточно вирішить поставити крапку у власному житті. У одному з повідомлень є, наприклад, такі слова:

«[...] Хвильовий, перебуваючи в Європі, в 1927 році говорив [...], що «на Україні робиться щось страшно, що держимордівський, великодержавницький дух розійшовся так, як англієць у Китаї, і він готовий покінчити життя самогубством, лише б показати, що тут коїться»⁷².

Ось ще одне повідомлення інформатора. Це вже 1931 р.:

«[...] В розмові казав, що він далі так не може, виймає браунінг (стара метода — залякування своєю самоліквідацією) [...]»⁷³.

Він не залякував, він готувався.

⁷⁰ ГДА СБ України, спр. С-183, арк. 124.

⁷¹ *Хвильовий М.* Лист до Миколи Зерова від 1924 року // Хвильовий М.Г. Твори. У 2-х т. — Київ: Дніпро, 1990. — Т. 2. — С. 853.

⁷² ГДА СБ України, спр. С-183, арк. 126.

⁷³ Там само, арк. 74.

Нарешті, рік 1933-й. І це зафіксоване інформатором свідчення Майка Йогансена:

«Хвильовий знав і усвідомлював [...] буквально міжнародне значення свого акту. У хвилину смерті він був спокійний і веселий. Отже, він знав, що означає і як буде витлумачений його постріл»⁷⁴.

У травні 1933 р. Микола Куліш, пояснюючи мотиви самогубства М. Хвильового, намагався використати вже згадану передмову митця до першого тому його вибраних творів у 1932 р. У заяві до слідчого Харківської обласної прокуратури Кушарського Куліш, зокрема, вказував, що Хвильовий ніколи не скаржився на вочевидь несправедливу критику на свою адресу, але з передмови видно, як тяжко було йому мовчати:

«Мої припущення про *внутрішню* творчу кризу та її причини треба розуміти лише в світлі цієї передмови»⁷⁵.

Улас Самчук мотивував самогубство М. Хвильового так:

«[...] Це був останній з могікан однієї ідеї, за яку він сам себе покарав розстрілом»⁷⁶.

На думку Юрія Шевельова (Шереха),

«людину-Хвильового знищив сам Хвильовий, для якого і так виходу не було, мистця знищено кілька років перед тим, як знищено Довженка й тисячі інших. З того, що вони могли сказати, вони тільки почали говорити, з того, що вони могли створити, — вони створили тільки обіцянку своїх можливостей»⁷⁷.

На початку 1932 р. інформатор під псевдом «Професор», аналізуючи оповідання «Молоді шахтарі» (вперше надруковане у журналі «Молодняк» у 1931 р.), пише про «надривний мажор»⁷⁸ М. Хвильового. Визначення точне. Іван Дніпровський вже по смерті М. Хвильового, 23 травня 1933 р. записав у щоденнику:

⁷⁴ ГДА СБ України, спр. С-183, арк. 114.

⁷⁵ Лист до Харківської Облпрокуратури. Слідчому т. Кушарському // Хвильовий М. Твори в 5-х т. — Нью-Йорк; Балтімор; Торонто: Об'єднання Українських Письменників «Слово» і Українське вид-во «Смолоскип» ім. В.Симоненка, 1986. — Т. 5. — С. 150.

⁷⁶ *Самчук Улас.* «Відповідь Ніночці». Див.: Документ доби: публіцистика Уласа Самчука 1941–1943 років / Упоряд. А. Жив'юк. — Рівне, 2008. — С. 206.

⁷⁷ *Шевельов Ю.* Про памфлети Миколи Хвильового // М. Хвильовий. Твори в 5-х т. — Т. 4. — С. 62.

⁷⁸ ГДА СБ України, спр. С-183, арк. 96.

«Вульгаризатори, спрощенці, ненависний Сатана з бочки вимагав від нього зміни тематики, нового змісту, а по суті — халтури і омани [...]. Засобами, за планом, вимогами чортика художник не міг утворити великих речей; писав речі дрібні і слабкі — і бився в безвиході [...]. Художник балансував над прірвою[...]. Сонячна душа розривалась. Вона кричала з третього поверху “Слова”, вона блукала нічними вулицями столиці, від пивнички до пивнички [...].»⁷⁹

Судячи із спогадів Аркадія Любченка, на М. Хвильового гнітюче враження зробило відрядження на село навесні 1933 р. і він навіть заявляв:

«Голод — явище свідомо організоване. Голод і розруха — хитрий маневр, щоб одним заходом упоратися з дуже небезпечною українською проблемою»⁸⁰.

Справа-формуляр підтверджувала, що побачене на селі стало важливим фактором у формуванні апокаліптичного настрою письменника. Один з інформаторів зафіксував, як Микола Куліш переказував свою розмову з М. Хвильовим за півтора місяці до самогубства останнього.

«[...] Я запитував ХВИЛЬОВОГО, чим пояснити, що поки ХВИЛЬОВИЙ був “хвильовістом”, він давав яскраві речі, а тепер одне “насіння”. ХВИЛЬОВИЙ відповів — «логічно і розумом я перебудувався, а емоційно ні, і відчуваю, що ще не скоро перебудуюсь. Емоційно я ще колишній».

Тепер після поїздки на село ХВИЛЬОВИЙ нагадав мені цю розмову, сказавши, що нині ось те емоційне оволоділо ним понад усе інше [...]»⁸¹.

Згадане «емоційне» — це, власне, і є жахливі враження від побаченого у виморених голодом українських селах. Все це, поза сумнівом, підсилювало суїцидний настрій М. Хвильового.

26 травня 1933 р., через 13 днів після трагедії, чекістський інформатор, передаючи коментарі щодо самогубства, цитував:

«[...] У жахливій долі Хвильового відіграли роль не лише національні моменти, а й соціально-політичні — це і колективізація на Україні та її наслідки»⁸².

⁷⁹ Дніпровський І. Літературні стрічі (пам'ятка для мемуарів). Щоденник / Публ. М. Наєнка // Літературна Україна. — 1989. — 31 серпня.

⁸⁰ Цит. за: Любченко А. Вибрані твори. — С. 423.

⁸¹ ГДА СБ України, спр. С-183, арк. 115.

⁸² Там само, арк. 129.

Проте все-таки головним трагічним імпульсом для М. Хвильового став арешт його найближчого друга і соратника Михайла Ялового. Існують різні версії щодо дати арешту: називають кінець квітня або інші дати, наближені до 13 травня 1933 р.⁸³ У кожному разі матеріали справи-формуляра підтверджували, що саме арештом М. Ялового М. Хвильовий був вражений. За словами його дружини Юлії Уманцевої, він повторював, що це «роблять спекулянти, які прийшли в літературу сьогодні, які займаються травлею Старої Генерації письменників і персонально ТОРІН, який стояв на чолі»⁸⁴. М. Хвильовий не міг збагнути, «чому не звернуть увагу, хто такий ТОРІН, хто дав право чорнити письменників — комуністів»⁸⁵.

* * *

І ось 13 травня 1933 р. Його останній земний день. За найпоширенішою версією, у М. Хвильового зібралися гості і це нібито були Олесь Досвітній, Остап Вишня, Григорій Епик, Іван Дніпровський, Майк Йогансен, Аркадій Любченко, Микола Куліш. Атмосфера була пречудовою. Хвильовий грав на гітарі, читав уривки з поеми Пушкіна «Беси». Потім зник за дверима свого кабінету. Невдовзі пролунав постріл. Гості вбігли до кабінету і побачили мертвого письменника з револьвером у руці⁸⁶.

Справа-формуляр доводить, що все було не зовсім так. З неї дізнаємось:

«Сьогодні об 11 годині ранку були: КУЛІШ, ДОСВІТНІЙ, він і я. Листа він не встиг би заготувати, напевно він заготував його до розмови»⁸⁷.

Отже, гостей насправді було всього двоє. «Я» — це дружина Хвильового Юлія Уманцева. А протокол за підписом обласного прокурора Михайла Брона було складено вже о 13 годині 40 хвилин.

Микола Куліш і Олесь Досвітній спогадів не залишили, але те, про що говорили гості з М. Хвильовим за кілька хвилин до його пострілу, тепер можна дізнатись від учасниці цих розмов,

⁸³ Див., напр.: Ушкалов О. «Драстуй, Юліане Шпол!» // Юліан Шпол. Вибрані твори. — Київ: «Смолоскип», 2007. — С. 24.

⁸⁴ ГДА СБ України, спр. С-183, арк. 98.

⁸⁵ Там само.

⁸⁶ Див.: Грабович Г. Тексти і маски. — С. 239–240.

⁸⁷ ГДА СБ України, спр. С-183, арк. 99.

себто від його дружини. Насамперед вона повідомила, що напередодні, 12 травня, дізнавшись про арешт М. Ялового, її чоловік збирався дзвонити не кому-небудь, а заступникові голови ГПУ УСРР Карлу Карлсону.

«Я, — свідчила Уманцева, — не знала номера телефону, я не вважала серйозним зараз турбувати, тим більше, що випадок був свіжий, з'ясується, заспокоїться»⁸⁸.

Отже, дружина відмовила М. Хвильового дзвонити чекістському начальнику і з'ясувати мотиви арешту одного з найближчих своїх друзів.

Проте Ю. Уманцева не могла вплинути на хід болісних роздумів чоловіка:

«Увесь час він хворів переживанням, хворів тим, що розпочата ним колись літературна течія, вся наступна доля, що зв'язана була з нею, є жертвою. Обставина — арешт ЯЛОВОГО — ускладнила і поставила в більш безнадійний стан справу — ліквідувати раз назавжди це цькування»⁸⁹.

М. Хвильовий сприйняв арешт приятеля як знак. Ніякі «кяття», ніякі спроби заробити у влади ідеологічні «індульгенції» вже не допоможуть. Виплекана ним течія, виховане ним покоління буде знищено. Недаремно у одній з передсмертних записок він написав:

«Арешт ЯЛОВОГО — це розстріл цілої Генерації [...] За що? За те, що ми були найщирішими комуністами? Нічого не розумію. За Генерацію ЯЛОВОГО відповідаю, перш за все, я, Микола ХВИЛЬОВИЙ»⁹⁰.

Як свідчила Юлія Уманцева, гості М. Хвильового в останній день його життя обговорювали з ним можливість того, що М. Яловий все-таки вів якусь подвійну гру, «якусь політику», але врешті-решт відкинули цю версію. Зійшлися на тому, що це «зла іронія, знов козир для цькування старої Генерації письменників»⁹¹. Розмова закінчилася рішенням йти до прокурора Верховного суду УСРР Лева Ахматова (людини, як і згаданий вже Карл Карлсон, немаленької). Зібралися розходитися, і в цей час М. Хвильовий вийшов до сусідньої кімнати.

⁸⁸ ДА СБ України, спр. С-183, арк. 98.

⁸⁹ Там само, арк. 99.

⁹⁰ Там само, арк. 100.

⁹¹ Там само, арк. 98.

ПРОТОКОЛ

Допроса гр. Уманцовой, Юлии Григорьевны, 39 лет, проживающей в доме "Слово", по ул. Красного писателя, кв. № 9, служащая ДВОУ, член партии КП/б/У с 1919 года.

13 мая, 13 ч. 40 мин. 1933 года.

Я областной Прокурор М.И. Брон произвел допрос гр. Уманцовой Юлии Григорьевны по поводу самоубийства гр. ХВИЛЬОВОГО, Николая Григорьевича, причем Уманцева показала /запись стенографическая/:

" Хвильовой очень был потрясен арестом Ялового и считал, что это проделывают спекулянты, пришедшие в литературу сегодня, которые занимаются травлей Старой Генерации писателей, и персонально Торин, который стоял во главе. Он целыми днями повторил, почему не обратят внимания, кто такой Торин, кто дал право чернить писателей-коммунистов.

Вчера, придя домой, он пытался звонить Карлсону. Я не знала номера телефона, я не считала серьезным сейчас беспокоить, тем более, что происшествие было острое, выключается, успокоится.

Товарищи говорили, что может быть он обманывал на протяжении нескольких лет. При вторичном обдумке считали возможным, что он обманывал товарищей. Товарищи подозревали, что он ведет какую-то политику, но это была ирония, ослепь козырь для травли старой Генерации писателей."

Перша сторінка протоколу допиту Ю. Уманцевої. 13 травня 1933 р.

«Ми, — свідчила Юлія Уманцева обласному прокурору Михайлові Брону, — не звернули увагу. Зайшов він в цю кімнату, почули постріл, прибігли — лежить. Подобиці Ви дізнаєтесь у товаришів, які безпосередньо страждають і знають це цькування. Треба з'ясувати, хто цим займається, і в чому коріння зла [...]. Прокуратурі є над чим попрацювати, щоб це була лише одна жертва»⁹².

⁹² ДА СБ України, спр. С-183, арк. 99.

Проте кількість жертв, як тепер добре відомо, не зменшиться, а навпаки. У той же роковий день 13 травня 1933 р. буде заарештовано Олександра Шумського. Навесні 1934 р. розстріляють Олеса Досвітнього (він же Олександр Скрипаль-Мищенко). Третього мушкетера — Михайла Ялового, а разом і Миколу Куліша, Григорія Епіка, інших Ваплітян розстріляють у листопаді 1937-го разом з великою групою соловецьких в'язнів. Тоді ж піде у небуття і Лесь Курбас. Їх примусять давати принизливі, безглузді та неправдиві свідчення перед тим, як знищити. М. Хвильовий позбавив своїх катів такого задоволення.

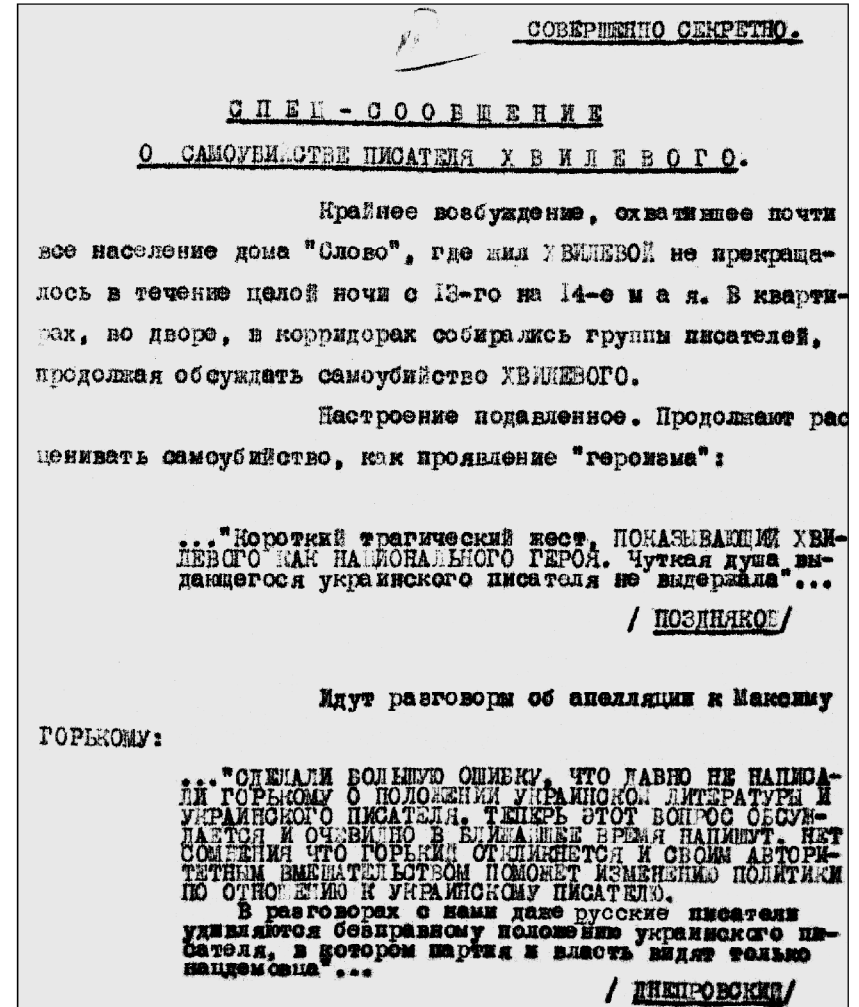
* * *

Документи справи-формуляра показують, що над тілом вже мертвого М. Хвильового спалахнув конфлікт представників двох впливових відомств — прокуратури і ГПУ. Вони посварилися, як засвідчує протокол, що зберігся у справі, за вкрай важливі документи — посмертні записки М. Хвильового. Згадують якісь матеріали Олександра Шумського та інших боротьбістів, з якими контактував М. Хвильовий. Та все це забрав Григорій Железнодорожський, на той момент — увага! — прокурор у спецправах ГПУ УСРР⁹³. Документи зникли. Відтак маємо копії двох посмертних записок М. Хвильового. Де оригінали і що в них насправді було — ніхто не знає. Ще одна таємниця М. Хвильового, пам'ять про якого таки намагалися стерти навіки. Справа-формуляр це підтверджує. Крім вилучених документів, не залишилося жодного метра кіноплівки з його зображенням, збереглася мізерна кількість фотографій. Його поховали у травні 1933 р. Минуло небагато часу, могилу зрівняли із землею, а від М. Хвильового залишився лише лайливий термін «хвильовізм».

А в ніч з 13 на 14 травня М. Хвильовий був у власній квартирі. Лежав на столі в труні. На правій скроні просочена кров'ю вата прикривала отвір від кулі. На лівій — велика гуля. Від кулі, що не вийшла наскрізь, а застрягла в черепній коробці. Цілу ніч поруч тіла — близькі, друзі. Більше ніж друзі — обрані. Хто дослухався до кожного його слова. Хто зрозумів зміст його останнього послання.

Тим часом «крематорій», себто будинок «Слово», жив своїм бурхливим життям. Чи не в останнє М. Хвильовий розхвилював

його мешканців. Виразну картину того, що діялося, дає спеціальне повідомлення за підписом начальника Секретно-політичного відділу ГПУ УСРР Михайла Александровського «Про самогубство письменника Хвильового». Тут, зокрема, мовиться:

Перша сторінка спецповідомлення М. Александровського «Про самогубство письменника Хвильового». 1933 р.

⁹³ Див.: ГДА СБ України, спр. С-183, арк. 135–135 зв.

«Максимальне збудження, що охопило майже все населення будинку “Слово”, де жив ХВИЛЬОВИЙ, не переривалося упродовж цілої ночі з 13-го на 14-е травня. В квартирах, у дворі, в коридорах збирались групи письменників, продовжуючи обговорювати саможубство ХВИЛЬОВОГО. Настрій пригнічений. Продовжують розцінювати самогубство як вияв “героїзму” [...]»⁹⁴.

14 травня об 11 годині ранку тіло небіжчика було виставлене в будинку літератури імені Василя Блакитного, де відбулася громадська панахида. Чекісти фіксували всі фази цього дійства. Зокрема, звернули увагу на таку деталь:

«На громадянській панахиді, де були присутніми багато представників учбових закладів, літературних і художніх кіл і у повному складі «Березіль», кидалася в очі тенденційна виставка творів ХВИЛЬОВОГО, серед яких не було жодного нарису за 1930–1933 рр., тобто з моменту виступу ХВИЛЬОВОГО проти «хвильовізму»⁹⁵.

О 13-й годині з будинку Блакитного винесли тіло і процесія рушила на міське кладовище.

«Найбільше збудження серед тих, хто зібрався в будинку імені Блакитного досягло на момент виносу тіла. На цей час біля будинку літератури зібралось до 2000 осіб. Проте кількість проводжаючих мірою наближення до кладовища швидко ріділа і на кладовище прийшло не більше 500–600 осіб»⁹⁶.

Симптоматично, що сама кількість тих, хто прийшов попрощатися з М. Хвильовим, викликала підозри (чи не було це спеціально організовано?). Вже після похорону нарком освіти УСРР Володимир Затонський писав голові ГПУ УСРР Всеволоду Балицькому записку, в якій зазначав:

«З приводу телефонограми про організований вихід на похорон Хвильового сьогодні дізнався, що телефонували з будинку письменників (Будинок Блакитного). Чув (через двері із сусідньої кімнати) тов. Максимчук (чоловік однієї наркомосівської співробітниці). Завтра отримаєте його заяву»⁹⁷.

У справі збереглася заява цього Максимчука, написана на ім'я Затонського:

⁹⁴ ГДА СБ України, спр. С-183, арк. 112.

⁹⁵ Там само, арк. 115.

⁹⁶ Там само.

⁹⁷ Там само, арк. 120.

Похорон М. Хвильового. Харків, 14 травня 1933 р.

«В день похорону Хвильового (14/V) я був у буд[инку] ім. Блакитного. Прибув туди о 10 год. 20 хв. Приблизно через 15 хв. почув, що з канцелярії буд[ин]ку якийсь молодий голос (чоловічий) нечистою руською мовою передавав телефонограми [...]. Зміст телефонограми був приблизно такий: “Приходьте завтра з своєю організацією до буд. Блакитного о пів на дванадцятю на похорон Хвильового — письменника України”. Така телефонограма була передана приблизно 4–6 організаціям»⁹⁸.

Та повернімося до траурної процесії, що досягла цвинтаря з труною Хвильового. У згаданому спеціальному повідомленні за підписом начальника Секретно-політичного відділу ГПУ УСРР Михайла Александровського констатувалося:

«Характерно відзначити поведінку групи ваплітянців і співчуваючих їм. Ці особи демонстративно не слухали промову МИКИТЕНКА і відкрито злобствували з приводу некролога в пресі»⁹⁹.

Тут доцільно нагадати, що Іван Микитенко у жакливій промові над труною М. Хвильового заявив, що останньому забракло

⁹⁸ ГДА СБ України, спр. С-183, арк. 122, 122 зв.

⁹⁹ Там само, арк. 115.

«революційного гарту», що його волю послабили «рецидиви ідеалістичних помилок», що він зайшов у «глухий кут індивідуалізму», з якого вирішив знайти «вихід» у небуття¹⁰⁰.

Проте з однією тезою Івана Микитенка слід беззастережно погодитися. Напевно не зовсім розуміючи (чи зовсім не розуміючи) двозначності власних слів, наприкінці промови він зауважив, що «в Радянському Союзі кожна здібна до творчої праці людина — на обліку, тим паче член партії»¹⁰¹.

Що правда, то правда. І це переконливо доводить справа формулярного обліку Миколи Хвильового.

¹⁰⁰ Наша відповідь — сміливіше йти вперед. Промова тов. І. Микитенка // Хвильовий М. Твори в 5-х т. — Т. 5. — С. 140.

¹⁰¹ Там само.

Олександр Рубльов
(Київ)

Ян Саулевич (1897–1937): від заступника голови Центральної комісії нацменшин при ВУЦВК до «польського шпигуна»¹

Rublov O. Yan Saulevych (1897–1937): from the deputy director of Central committee of national minority group of VUTsVK to «Polish espionage».

Based on the documents of former Soviet secret service, the author investigated the course of life of deputy director of Central committee of national minority group of VUTsVK Ya. Saulevych.

Прізвище Я. Саулевича, по майже 60 роках забуття, стало з'являтися більш-менш регулярно у вітчизняній та польській (переважно) історіографії історії польської людності УРСР міжвоєнної доби з початку 1990-х років. Насамперед варто згадати піонерську розвідку Г. Стронського 1992 р. про Мархлевський національний

¹ Первісну версію статті див.: Рубльов О.С. *Ян Саулевич (1897–1937): біографія «хрещеного батька» Мархлевського району у контексті репресій 1930-х років* // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Збірник статей / Ін-т історії України НАН України; Редкол.: П. Т. Тронько (гол. ред.) та ін. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. — Вип. 34 / Відп. за вип. Р. Ю. Подкур. — С. 143–176.

польський район², ґрунтовну монографію професора Вроцлавського університету Януша Купчака 1994 р.³ та деякі ін. Першопрохідцям завжди найважче. Тому, наприклад, у дослідженні Я. Купчака про Саулевича лише лаконічно зазначено — «*czolowy polski komunista z Ukrainy*»⁴, хоча у самій праці діяльність «чільного польського комуніста з України» висвітлюється доволі докладно. Значно розлогішу біографічну інформацію про Я. Саулевича (на підставі його архівно-слідчої справи з Галузевого державного архіву Служби безпеки України) подано у статті О. Рубльова та В. Репринцева 1995 р.⁵

За десятиліття, що минуло з середини 1990-х років, проведена значна пошукова робота як у царині вивчення національної політики ВКП(б)–КП(б)У в УРСР міжвоєнного двадцятиліття, так і в сфері дослідження тогочасного становлення польської людності республіки й більшовицьких експериментів щодо неї.

Показовим у цьому відношенні є масштабний проект Південно-Східного Наукового Інституту у Перемишлі (директор д-р Ст. Степень) щодо публікації документів і матеріалів з історії польського населення України 1917–1990-х рр.⁶ Примітка у першому томі видання зазначає:

«Jan Saulewicz – jeden z czołowych polskich działaczy komunistycznych, członek Centralnego Biura Polskiego na Ukrainie, przedstawiciel ludności polskiej w Centralnej Komisji Mniejszości Narodowych»⁷.

Стосовно тієї ж особи у другому томі «Поляків на Україні» подається виразніша, але все ще далеко не повна інформація:

² Стронський Г. *Злет і падіння: Польський національний район в Україні у 20–30-і роки*. — Тернопіль: Обласна друк., 1992. — С. 16–17, 47–48.

³ Kupczak J.M. *Polacy na Ukrainie w latach 1921–1939* / Acta Universitatis Wratislaviensis № 1656. *Politologia*, t. XII. — Wrocław: Wyd-wo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1994. — S. 32, 49, 63, 105, 148–149, 179, 272, 336.

⁴ Kupczak J.M. *Polacy na Ukrainie w latach 1921–1939*. — S. 63.

⁵ Рубльов О., Репринцев В. *Репресії проти поляків в Україні у 1930-ті роки* // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — 1995. — № 1/2 (2/3). — С. 140–141, 149.

⁶ *Polacy na Ukrainie: Zbiór dokumentów. Cz. 1: Lata 1917–1939* / Pod red. S. Stępnia. — Przemysł: Południowo-Wschodni Instytut Naukowy w Przemyslu, 1998. — Т. I. — 336 ss.; Т. II. — 1999. — 248 ss.; Т. III. — 2001. — 220 ss.; Т. IV / Pod red. S. Stępnia i O. Rublowa. — 2004. — 231 s.: il.

⁷ *Polacy na Ukrainie: Zbiór dokumentów. Cz. 1: Lata 1917–1939* / Pod red. S. Stępnia. — Przemysł: Południowo-Wschodni Instytut Naukowy w Przemyslu, 1998. — Т. I. — S. 102.

«Jan Saulewicz (?–1936) – zastępca przewodniczącego Centralnego Komitetu Mniejszości Narodowych przy Wszelchukraińskim Centralnym Komitecie Wykonawczym. W 1936 r. rozstrzelany przez NKWD»⁸.

У третьому ж томі видання — як результат плідної співпраці учених Польщі та України щодо виявлення архівних документів — вміщений цікавий автентичний матеріал від самого Яна Саулевича — його життєпис від 9 жовтня 1924 р.⁹

2005 р. — рік 80-ліття створення й 70-ліття ліквідації Мархлевського польського національного району — був відзначений в Україні проведенням двох (до певної міри альтернативних) наукових форумів. 7–9 жовтня у м. Житомирі заходами Польського наукового товариства у Житомирі, Інституту підприємництва і сучасних технологій й Товариства поляків ім. Івана-Павла II у Довбиші (колишньому Мархлевську) було проведено III Міжнародну наукову конференцію «Поляки і політика: З нагоди 80-ліття створення й 70-ліття ліквідації польського національного району ім. Юліана Мархлевського на Житомирщині»¹⁰. 28–30 жовтня 2005 р. у м. Хмельницькому відбулася Міжнародна наукова конференція «Поляки в Україні у XIX–XX ст.: До 80-ї річниці організації й 70-ї річниці ліквідації Мархлевщини» з циклу конференцій «Політика іноземних держав і урядів щодо поляків на сході (XIX–XX ст.)», що її співорганізаторами виступили Міністерство освіти і науки України, Хмельницька облдержадміністрація, Хмельницькі обласна та міська ради, Хмельницький національний університет, Інститут історії і міжнародних відносин Вармінсько-Мазурського університету в Ольштині (Польща), Спілка польських учених України, Спілка поляків України та ін.¹¹

⁸ *Polacy na Ukrainie: Zbiór dokumentów. Cz. 1: Lata 1917–1939 / Pod red. S. Stępnia. – Przemyśl: Południowo-Wschodni Instytut Naukowy w Przemyślu, 1999. – T. II. – S. 100.*

⁹ *Polacy na Ukrainie: Zbiór dokumentów. Cz. 1: Lata 1917–1939 / Pod red. S. Stępnia. – Przemyśl: Południowo-Wschodni Instytut Naukowy w Przemyślu, 2001. – T. III. – S. 48–50.*

¹⁰ *Program III Międzynarodowej Konferencji Naukowej pt. «Polacy i polityka» z okazji 80-lecia utworzenia i 70-lecia likwidacji polskiego rejonu narodowościowego im. Juliana Marchlewskiego na Żytomierszczyźnie, 7–9 października 2005 r. / Polskie Towarzystwo Naukowe w Żytomierzu; Instytut Przedsiębiorczości i Technologii Współczesnych; Towarzystwo Polaków im. Jana Pawła II w Dowbyszu. – Żytomierz, 2005. – 12 ss.*

¹¹ *Програма Міжнародної наукової конференції «Поляки в Україні у XIX–XX ст.: До 80-ї річниці організації й 70-річниці ліквідації Мархлевщини»*

Ян Саулевич за ґратами. Грудень 1934 р.
У в'язня вилучено звичне для нього пенсне.

Під час проведення конференції у Житомирі було виокремлено спеціальну секцію, присвячену історії «советської Мархлевщини», засідання якої відбувалися 8 жовтня 2005 р. у Довбиші — колишній столиці Мархлевського району. Серед виступів на цій конференції була заслухана й доповідь О. Рубльова «Ян Саулевич (1897–1937) — до біографії «хрещеного батька» Мархлевського району» (на розвиток біографічних фрагментів про цього чільного діяча польської комуністичної роботи в УССР, які відображені у статті О. Рубльова та В. Репринцева 1995 р.)¹².

ни», 28–30 жовт. 2005 р. / Мін-во освіти і науки України; Хмельниц. облдержадмін.; Хмельниц. облрада; Хмельниц. міськрада; Хмельниц. нац. ун-т; Instytut Historii a Stosunków Międzynarodowych Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie; Спілка польс. учених України; Держ. архів Хмельниц. обл.; Подільський осередок Ін-ту укр. археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України; Спілка поляків України. – Хмельницький, 2005. – 4 с.

¹² *Program III Międzynarodowej Konferencji Naukowej pt. «Polacy i polityka» z okazji 80-lecia utworzenia i 70-lecia likwidacji polskiego rejonu narodowościowego im. Juliana Marchlewskiego na Żytomierszczyźnie, Żytomierz, 7–9 października 2005 r. – Żytomierz, 2005. – S. 8.*

Ян Саулевич, син Домініка Саулевича, народився 20 березня 1897 р. у садибі Огородники, Двінського повіту, Вітебської губернії, у родині дрібного польського шляхтича, який у 1908 р. на спілку з братом придбав фільварок Гаспарі у Курляндській губ. (Латвія). Згодом, вже після арешту, в анкетних матеріалах зазначалося, що Саулевич походить з родини фермера (за іншою версією, — «син великого латвійського фермера»)¹³.

1907 р. за порадою місцевого ксьондза батьки віддали десятирічного Яна до Двінського реального училища, маючи на меті у подальшому підготувати його до кар'єри священнослужителя РКЦ. Однак після закінчення училища 1914 р. юнак обрав для себе іншу стежу — агрономічну. Навчався у Харківському сільськогосподарському інституті (з перервою: 1914–1922 рр.). У травні 1917 р. увійшов до «Польського соціалістичного об'єднання» у Харкові, з серпня 1917 р. належав до ППС-лівіці. Наприкінці 1917 р. повернувся до Курляндії, брав участь в ефемерних органах советської влади за місцем проживання батьків. Упродовж 1919–1920 рр. служив у Червоній армії. Після демобілізації у листопаді 1920 р. відновився у Харківському сільгоспінституті, який закінчив 1922 р. Наступного року став аспірантом цього ж вузу. 1924 р. вступив у члени КП(б)У¹⁴.

Я. Саулевич був одним із зачинателів й безперечних лідерів роботи з етнічними меншинами, насамперед поляками, підсоветської України: з 1923 р. — співробітник відділу національних меншин НКВД УССР¹⁵, у 1924–1930 рр. — член, згодом (з 1926 р.) заступник голови Центральної комісії національних меншин (ЦКНМ) при ВУЦВК¹⁶.

¹³ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі — ГДА СБ України), ф. 6, оп. 1, спр. 67312-ФП, арк. 248 зв., 250, 255 та ін.

¹⁴ Рубльов О., Репринцев В. *Репресії проти поляків в Україні у 1930-ті роки* // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 1995. — № 1/2 (2/3). — С. 149.

¹⁵ Див.: Якубова Л.Д. *Діяльність відділу національних меншин НКВС УСРР (1921–1924 рр.)* // Укр. іст. журн. — 2006. — № 5. — С. 173–186; Кудактін О. *Відділ у справах національних меншин (ВНМ) НКВС та його місцеві органи (1921–1924 рр.)* // Український історичний збірник — 2008 / Ін-т історії України НАН України, Рада молодих вчених; Редкол.: Т. Чухліб (гол. ред.) та ін. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. — Вип. 11. — С. 213–222.

¹⁶ Докладніше див.: Якубова Л. *Центральна комісія національних меншин (ЦКНМ) при ВУЦВК та її місцеві органи. 1924–1934 рр.* //

29 серпня 1924 р. РНК УССР ухвалив постанову «Про виділення національних районів та рад», що була підтверджена відповідними рішеннями 4-ї сесії ВУЦВК VIII скликання (15–19 лютого 1925 р.). По доповіді Центральної адміністративно-територіальної комісії (ЦАТК) сесія ВУЦВК ухвалила резолюцію «Про низове районування» (19 лютого 1925 р.), де, зокрема, зазначалося:

«2. Йдучи назустріч інтересам широких трудящих мас з національних меншостей наданням їм права можливості розвивати свою культуру та мову, визнати необхідним проводити у подальшому роботу по утворенню окремих районів та сільрад».

Запроваджувалися пільгові умови, що заохочували створення національних адміністративно-територіальних одиниць. За рішенням сесії, мінімальна норма для організації звичайних районів (25 тис. населення на його території), знижувалася для національних районів до 10 тис., національних сільрад — з 1 тис. до 500 осіб¹⁷.

Упродовж 1924–1925 рр. ЦКНМ здійснила спеціальні обстеження німецького, польського, болгарського, єврейського, грецького, молдавського, чеського й татарського населення України у місцях компактного мешкання. Обстеження виявили справді болочі проблеми в усіх сферах життєдіяльності етнічних меншин. Складним шляхом прямувало господарське життя усіх без винятку етнічних меншостей, зруйноване за роки перманентних військових дій і воєнкомуністичних експериментів окупаційної більшовицької адміністрації. Значні суперечності відзначалися у взаєминах між різними етносами (включно з крайніми формами національної ворожнечі, такими як антисемітизм), між етнічними меншинами й місцевою більшовицькою адміністрацією. Упослідженими виявилися умови етнокультурного відтворення етнічних меншостей (за винятком росіян). Відтак, попередні й ще дуже поверхові відомості щодо комплексу проблем міжетнічних взаємин, отримані ЦКНМ на початковому етапі її роботи, беззастережно спростовували поши-

Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. праць / Ін-т історії України НАН України; Редкол.: С. Кульчицький (відп. ред.) та ін. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. — Вип. 14. — С. 329–365.

¹⁷ Чирко Б.В. *Національні меншини в Україні (20–30 роки ХХ ст.)*. — К.: Асоціація «Україно», 1995. — С. 41.

рену раніше у партійних колах думку про безпредметність національного питання в УССР й безпроблемність у сфері міжнаціональних відносин¹⁸.

9 березня 1926 р. Мала Президія ВУЦВК затвердила наступний склад ЦКНМ: голова Комісії — М. Лобанов, заступник голови від польського населення — Я. Саулевич, від єврейської людності УССР — Левін, німецької — І. Гафтель, болгарської — С. Міцев, грецької — С. Ялі, без визначення — Я. Кантор¹⁹. Крім свого основного навантаження, члени ЦКНМ опікувалися ще й низкою етнічних громад, які не мали персонального представництва у Комісії.

Процес виділення польських національно-адміністративних одиниць почався з середини 1920-х років. ЦКНМ дала вказівку на місця нагромаджувати статистику щодо польського населення України й визначити населені пункти для організації майбутніх національних сільрад. Значний резонанс серед польської людності УССР мало Звернення делегатів-поляків ІХ Всеукраїнського з'їзду Советів (3–10 травня 1925 р.), що закликала до повсюдного утворення польських адміністративних одиниць як важливого чинника реалізації національних прав та інтересів та активної участі у советському будівництві.

Вочевидь, що таким закликам і зверненням передувала копітка попередня робота чільних працівників Центральної комісії національних меншин. Очоловав цю роботу на польській ділянці Ян Саулевич. До речі, він також був делегатом ІХ Всеукраїнського з'їзду Советів. Комуністичний польськомовний тижневик «Sierp» 24 травня 1925 р. помістив фото групи поляків — делегатів з'їзду. Увічнений на цьому груповому знімку й Я. Саулевич²⁰.

Рішення про створення польського національного району було прийняте ще у 1924 р., але реалізація задуму й підготовча робота зайняли чимало часу²¹. Вибір місця організації району припав на прикордонну Волинську губернію, де компактними групами проживало польське населення, й, зокрема, на Житомирську округу.

гу. У червні 1926 р. Польбюро ЦК КП(б)У зауважувало, що синхронні проекти організації інших польських районів в УССР (у Проскурівській та Волинській округах) після попередньої перевірки виявилися непридатними за кількістю населення та економічними умовами²².

1 квітня 1925 р. за двома підписами — заступника Голови ЦКНМ Я. Сударського та члена ЦКНМ Я. Саулевича — на адресу керівника Волинського губернського бюро нацменшин (копії — голові Волинської губернської АТК й завідувачу Польбюро Волинського губкому КП(б)У) було спрямовано директивне повідомлення:

«ЦКНМ при ВУЦВК повідомляє, що у засіданні її від 23-го лютого ц. р. було розглянуто орієнтовний проект утворення польського району з центром у Довбиші з частин Н[овоград]-Волинського, Баранівського, Пулинського, Чуднівського й Миропільського районів, Житомирської округи, й передано до ЦАТКи (Центральної Адміністративно-територіальної комісії. — *О. Р.*) для розгляду й подальшого опрацювання у встановленому порядку»²³.

У листі наголошувалося, що виокремлення польського національного району має «важливе політичне значення», а відтак Волинське губернське бюро нацмен має негайно розпочати, за погодженням з губернською (Волинською) й округовою (Житомирською) АТК й у щільному контакті з Польбюро Волинського губкому КП(б)У, роботу щодо складання обґрунтованого проекту виділення цього району.

У пояснювальній записці до проекту мали бути висвітлені такі питання: 1) національний склад населених пунктів майбутнього району; взаємини польського населення з українським; 2) національний склад сільрад та КНС по окремих сільрадах; 3) місцезнаходження, чисельність та національний склад організацій КП(б)У та ЛКСМУ; 4) економічна характеристика району, що проектується (наявні промислові підприємства; заклади торгівлі; розвиток споживчої й сільськогосподарської кооперації; площа придатних для землеробства земель й приблизний їхній розподіл за угіддями; середнє землезабезпечення на душу; хутірський чи поселеннями тип розселення селянства; худоба, коні й т. ін.; стан землеустрою; головніші ринкові продукти селянського господарства, види додат-

¹⁸ Якубова Л. *Центральна комісія національних меншин (ЦКНМ) при ВУЦВК та її місцеві органи. 1924–1934 рр.* // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. – Вип. 14. – С. 340.

¹⁹ *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України)*, ф. 413, оп. 1, спр. 32, арк. 3.

²⁰ *Zjazd Sowietów Ukrainy a ludność pracująca polska* // Sierp: Tygodnik popularno-ludowy. – 1925. – 24 maja. – Nr. 20 (124). – S. 2.

²¹ Kurczak J. M. *Polacy na Ukrainie w latach 1921–1939.* – S. 149.

²² *ЦДАВО України*, ф. 413, оп. 2, спр. 5, арк. 31.

²³ *Там само*, оп. 1, спр. 6, арк. 45.

кових заробітків селян; загальні перспективи побудови районного бюджету); 5) характеристика майбутнього райцентру; 6) зв'язок (стан доріг, поштовий, телеграфний й телефонний зв'язок); 7) загальний стан шкільної та культурно-освітньої справи (школи польські, українські й змішані, хати-читальні, клуби тощо); 8) кількість релігійних громад, розташування костьолів, каплиць, церков.

Вважаючи, що з'ясування вищенаведених питань потребує обстеження на місці, ЦКНМ, проте, вважала за доцільне попередньо скликати у Житомирі спеціальну нараду з питання утворення польського району із запрошенням на неї (з потрібними відомостями) райуповноважених з польської роботи відповідних районів. До листа ЦКНМ долучався орієнтовний проект виділення польського району, який пропонувалося — у разі потреби — коригувати відповідно до місцевих обставин²⁴.

Наприкінці квітня 1925 р. виникла несподівана загроза становищу Я. Саулевича як «хрещеного батька» створюваного польського національного району. Конкурентом виступив колишній колега Саулевича по НКВД заступник наркома М. О. Черлунчакевич. Принаймні так виглядала ситуація у повідомленні (за офіційною пресою УССР) Генерального консула П Речіпосполитої у Харкові К. Заремби-Скшинського, в інформації якого для МЗС у Варшаві щодо створення в Україні польських адміністративних одиниць від 5 травня 1925 р., зокрема, йшлося:

«Kijowska prasa sowiecka w dn. 25/IV r. b. podaje wiadomość o utworzeniu na Wołyniu (okręg Żytomierski) polskiego rejonu. Organizacja powyższego rejonu odbywa się według planu znanego działacza komunistycznego w sprawach polskich polaka [sic!] CZERLUNCZAKIEWICZA, Zastępcy Komisarza Ludowego do spraw wewnętrznych w USRR. Prasa nadmienią, że miejscowa ludność polska jest bardzo przychylnie usposobioną do realizacji tego nowego zamiaru, księża zaś katolicycy prowadzą agitację przeciw temu projektowi, mając na uwadze zmniejszenie swoich wpływów wśród ludności polskiej. Czerlunczakiewicz w wywiadzie z współpracownikami pism kijowskich oświadczył, co następuje [...]»²⁵.

²⁴ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 6, арк. 45.

²⁵ «Київська советська преса дня 25/IV п. р. подає відомість щодо утворення на Волині (Житомирська округа) польського району. Організація вищезгаданого району відбувається згідно з планом відомого комуністичного діяча з польських справ поляка [sic!] ЧЕРЛЮНЧАКЕВИЧА, заступника Народного комісара внутрішніх справ УССР. Преса зауважує, що місцева польська людність дуже прихильно налаштована до реалізації того нового задуму, ксьондзи ж католицькі проводять агітацію

Реальний ініціатор створення Мархлевського національного району не був такою релятивно публічною особою, як керівний енкаведист. Останній, утім, і справді був причетний до складання таємної етнографічної мапи УССР та специфічно-енкаведистської роботи з етнічними меншинами республіки²⁶. Невдовзі, для особистого вивчення ситуації й настроїв волинських підсоветських поляків до майбутнього польського району виїхав і член ЦКНМ Ян Саулевич. Це було, вірогідно, найтриваліше у його житті відрядження — з 2 по 21 червня 1925 р.²⁷ Загалом, за часів його урядування у ЦКНМ Саулевич чотири рази відвідував Мархлевський район з інструктивно-ревізійною метою.

Під час червневого вояжу по теренах майбутнього району Я. Саулевич обслідував майже 150 населених пунктів цих «ведмежих кутків», вивчаючи настрої місцевого населення, роз'яснюючи національну політику РКП(б)–КП(б)У, в тому числі й насамперед мету створення польського національного району. У складеному за підсумками обстеження звіті містилася цікава й різнопланова інформація щодо волинських поляків²⁸.

Так, Я. Саулевич зауважував, що за походженням польська людність на теренах цього майбутнього району є переважно дрібною шляхтою, проте вирізняють серед неї й «хлопів» (у селах Соболівка й Віли). Однак економічна різниця між цими групами практично відсутня, відтак стороння людина самотужки навряд чи виокремила б ці «стани» серед місцевих поляків. Щоправда, якщо біднота

проти цього проекту, маючи на увазі послаблення власних впливів серед польської людності. Черлунчакевич в інтерв'ю зі співробітниками київських часописів повідомив наступне [...]». Див.: *Z archiwaliów Ministerstwa Spraw Zagranicznych II Rzeczypospolitej*. Po 50 latach kolekcja *sovieticów* wraca z Waszyngtonu / Oprac. J. Jaruzelski. – Cz. 1 // *Przegląd Wschodni* (Warszawa). – T. I, z. 4. – 1991. – S. 855–856.

²⁶ Див., напр.: Черлунчакевич Н.А. *Национальный состав Советской Украины: Объяснительная записка к этнографической карте УССР* / Сост.: зам. народного комиссара внутр. дел Н. А. Черлунчакевич с участием сотр. НКВД УССР. – Харьков, 1925. – 130 с.; Черлунчакевич Н. *Национальні меншості на Україні* // *Вільшовик України*. – 1926. – № 4/5. – С. 106–112.

²⁷ Стронський Г. *Злет і падіння: Польський національний район в Україні у 20–30-і роки*. – Тернопіль, 1992. – С. 16–17, 47–48; ЦДАВО України, ф. 166, оп. 5, спр. 824, арк. 381–392.

²⁸ Див. також: *До питання про польське населення Волиньщини*. – Житомир: Волгубком КП(б)У; Літ.-друк. Волдержполіграфоб'єднання, 1925. – 11 с.

забувала про цей поділ, то заможніші верстви зберігали традиційне почуття станової зверхності й корпоративної солідарності. Саме верхівка польської громади спілкувалася доволі правильною польською мовою, наголошуючи на власній культурній вищості (мова, етикет, чистота й порядок у домі) у порівнянні з «хлопами» чи тими, які «похлопилися», й застосовуючи у спілкуванні з собі подібними звертання «пан/пані». Представник ЦКНМ відзначив, що населення низки шляхетських колоній російська адміністрація (на його думку, за царювання Олександра II) обманним шляхом позбавила відповідних документів й силоміць переписала у міщанський або селянський стан, що старша генерація волинських поляків слушно характеризувала як одну з форм національного гноблення. Інші ж населені пункти, що їхні мешканці не піддалися на владне ошуканство, хоча й не мали засобів, аби заносити своїх нащадків до родовідних книг, однак зберегли власні шляхетські інсигнії (грамоти, герби) й нікому сторонньому їх не показують²⁹.

Цікавими були міркування Я. Саулевича щодо етноконфесійної й мовно-культурної ситуації та рівня національної самосвідомості у майбутньому польському районі:

«Мої відвідини низки сіл остаточно переконали мене у відсутності у цій місцевості (й, вірогідно, по всій Волині) питання щодо т. зв. українців-католиків³⁰. Національна самосвідомість дуже сильна; найпереконливішим доказом, крім вимоги польських шкіл, виявилось ставлення населення щодо організації сільрад й району з польською мовою органів влади. Українську мову вживають у побуті поряд з польською у бідніших родинах, що змушені під час відходу на сторонні заробітки залишати домівку й втрачати чистоту мови; проте навіть у цих родинах з дітьми намагаються розмовляти польською. Цікаво, що є села (Мар'янівка), де жінки погано знають навіть українську мову. Російську мову погано розуміють усі. В усіх селах з більшістю польського населення українські селяни та євреї володіють польською мовою [...]. Населення зберігає не лише мову, а й відповідну фонетику у найменуваннях населених пунктів (Чуднів — Цуднць, Віли — Відли, Жовтий Брід — Жулты Бруд й т. п.)».

«Національної ворожнечі з українцями немає зовсім, хоча зіткнення на шкільному ґрунті мають місце; навіть релігія не перешкоджає

зближенню цих народностей (напр., змішані шлюби) у бідняцьких родинах. З іншого боку, проте, українці й поляки поводяться однаково відчужено щодо росіян (старообрядницькі села — поза районом) та німців, до останніх — внаслідок не лише національно-релігійних відмінностей, а й через розташування німколоній на кращих, багатших землях»³¹.

14 червня 1925 р. у с. Биківці відбулася нарада представників сільрад й населених пунктів (134 делегати), які репрезентували людність проєктованої владою польської національно-адміністративної одиниці й у кінцевому результаті одноставно підтримали цю ідею. Підсумки оглядин теренів майбутнього польського національного району Я. Саулевич резюмував таким чином:

«На підставі даних праці комісії Биківської наради, Житомирською АТКою, за моєї участі опрацьований проєкт району у складі 34-х Сільрад, що з них 2 українські (Прутківська й Костянтинівська) й одна німецька (Прутківська) [...]. У межах цього проєкту перебуває 109 населених пунктів з 42161 душею населення, що з них 30907 (73,3 %) поляків, 7579 (17,9 %) українців, 3154 (7,4 %) німців й 476 (1,1 %) євреїв.

Обрахований бюджет району у сучасному його стані дефіцитний.

Район розташований далеко від залізниць (посередині трикутника, що його утворюють залізниця Бердичів—Шепетівка, Шепетівка—Н[овоград]-Волинськ й шосе Н[овоград]-Волинськ—Житомир). Немає ні телефонного, ні телеграфного зв'язку. Місцевість занедбана щодо благоустрою й економічних заходів, навіть на тлі загальної відсталості Волині у порівнянні з іншими губерніями.

Найтяжча обставина для молодого району, спроможна особливо загальмувати його роботу, — це відсутність приміщень для районних установ. Довбиш являє собою поселення хутірського типу, що його центром є порцеляновий завод. Без екстреної допомоги для спорудження найнеобхідніших будівель ні району, ні окрузі власними силами не обійтися. За умови відпуску потрібних коштів на вільній ділянці землі біля заводу можна вбачати центр майбутнього містечка»³².

2 липня 1925 р. відбулося засідання ЦКНМ при ВУЦВК, під час якого, зокрема, було заслухано звіт Я. Саулевича про відрядження до Житомирської округи. Інформацію взяли до відома, ухваливши:

«Погодитися з проєктом виокремлення польського району, що його склала Житомирська Окр[угова] АТКа за даними опитування зацікавленого населення.

²⁹ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 5, спр. 824, арк. 381–382.

³⁰ Див., напр.: Stroński H. *Українці-католики w latach dwudziestych* // *Więź* (Warszawa). – 1993. – № 8 (418). – S. 75–85; Нестеренко В. «Українці-католики» на Поділлі (до історії проблеми) // *Рамієтнік Кіжовскі*. – Кіжów, 2004. – Т. VII: *Polacy na Podolu* / Pod red. H. Strońskiego. – S. 173–180; та ін.

³¹ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 5, спр. 824, арк. 382–383.

³² Там само, арк. 392.

Просити Оргвідділ ВУЦВКу про проведення підготовчої роботи щодо організації польського району у Житомирській окрузі [...].

Просити НКОс про вжиття заходів щодо встановлення й організації належної шкільної мережі у межах польського району, що виокремлюється.

Доручити т. Саулевичу скласти доповідну записку до ВУЦВК щодо сільськогосп[одарського] податку в умовах Полісся».

Водночас пропонувалося довести до відома Центральної Адміністративно-територіальної комісії про невдоволення населення національних меншин зволіканням з проходженням проектів виокремлення національних сільрад³³.

19 березня 1926 р. до Центральної комісії національних меншин при ВУЦВК було спрямоване цілком таємне звернення харківського Уповноваженого Наркомату закордонних справ ССРСР. Підписав його заступник Уповноваженого Григорій Петренко (1890–1951). У документі йшлося:

«Для можливості точної інформації нашого представника у Польщі про стан польської меншости на Україні та для припинення різних провокаційних чуток, які розповсюджуються у Польщі нашими ворогами, прохаємо, якомога скоріш, надіслати нам матеріяли про утворення польських районів та окремих адміністративних одиниць на території УСРР. Також просимо сповістити, які заходи передбачаються на майбутнє для забезпечення розвитку польської меншости»³⁴.

На зверненні резолюція:

«Дати відповідь по одержанні та розробці всіх матеріалів.

22/III. Я. С.[аулевич]»³⁵.

У підготовлених невдовзі «Коротких відомостях щодо стану польського населення в УССР», не лише підписаних, а й вочевидь відредагованих (чи особисто підготовлених?) Яном Саулевичем, зауважувалося зокрема:

«Польське населення в УССР у своїй більшості походить від переселених у XVIII столітті в Україну польськими магнатами селян з Мазовша й дрібної шляхти, яка колонізувала тоді спустошені війнами «креси». Деяка частина теперішньої так зв. дрібної шляхти походження українського, що колонізувалася разом зі своїми панамі. Майже усе сільське польське населення вважає себе шляхетським, за винятком мазурів (вихідців з Мазовша), протиставляючи себе «хлопам», тобто українцям й полякам-мазурам. Попри «шляхетську» й особли-

во релігійну різницю, ворожого ставлення до українців (і навпаки, українців до поляків) майже не спостерігається. Понад півторастолітнє співжиття селянської частини цих народів за спільності класових умов не спричиняло виникнення гострих національних антагонізмів, й, навпаки, зв'язок цих національностей зміцнювався шляхом змішаних подружжів [...] й завдяки українській мові, до більш або менш повного використання якої у побуті значна частина поляків-селян перейшла (особливо у змішаних селах) внаслідок свого проживання з українцями, а згодом внаслідок мовного гоніння царату»³⁶.

Щодо політичного стану польської людності УССР та еволюції її ставлення до більшовицької адміністрації республіки у матеріалі йшлося:

«У перші роки зміцнення советської влади на Правобережжі польське населення ставилося доволі стримано до советської влади. Це засвідчувала дуже слабка участь поляків у советах, невходження до КНС, цілковита відсутність комсомолу у сільосередках й навіть у містах. Якщо робітники-поляки брали з самого початку діяльну участь у будівництві советської влади, то селянська частина — лише в останній час, у зв'язку зі здійсненням низки заходів (школи, совети польською мовою) стала втягуватися у советське будівництво, попри всіляку протидію з боку шовіністичного куркульства, й, головним чином, польського духовенства. Гарним випробуванням настроїв польського населення стало виокремлення польських советів, польського району й останні вибори до советів»³⁷.

Насамкінець автор таємного меморандуму формулював головніші завдання у ділянці роботи з польським населенням УССР: 1) організація провладного активу, який би протидіяв антисоветській роботі кліру й куркульства, з подальшим втягуванням цього активу у советське будівництво; 2) зміцнення роботи польських советів, а також забезпечення національних прав польського населення у змішаних советах; 3) більш повне обслуговування населення польськими школами у мережі соціального виховання й професійної освіти, розгортання мережі національних політосвітніх закладів. Підготовка відповідних учительських кадрів, активізація роботи щодо створення в УССР польського Інституту народної освіти й належне забезпечення польської людності навчальною, політичною, правничою, сільськогосподарською й художньою літературою рідною мовою; 4) сприяння економічному розвитку польського селянства шляхом залучення його

³³ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 6, арк. 27.

³⁴ Там само, оп. 2, спр. 5, арк. 16.

³⁵ Там само.

³⁶ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 2, спр. 5, арк. 17–18.

³⁷ Там само, арк. 20.

до кооперації, розвиток місцевої промисловості, переселення й землеустрою³⁸...

Восени 1926 р. набуло конкретних форм виразне бажання Я. Саулевича залишити неспокійний фах одного з керівників нацменівської роботи у республіці й перейти на спокійнішу посаду за власною вузівською спеціальністю. 9 листопада 1926 р. бюро комуністичної фракції Президії Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету розглянуло подання Оргрозподілу ЦК КП(б)У щодо «відрядження тов. Саулевича в розпорядження НКЗему». Ухвалили: «Погодитись на відкомандирування тов. Саулевича в розпорядження НКЗемсправ для використання його по спеціальности, про що сповістити Оргрозподіл ЦК КП(б)У»³⁹. Однак інший структурний підрозділ партапарату — Підвідділ нацмен Агітпропвідділу (АПВ) ЦК КП(б)У (його Польбюро на чолі з С. Г. Лазовертом) — заблокував цю ініційовану самим «відряджуванним» пропозицію, вочевидь не бажаючи втрачати такого цінного працівника у ділянці роботи з етнічними меншинами УСРСР.

Невелика кількість працівників ЦКНМ, відверто неадекватна обсягові роботи інституції, змушувала запроваджувати розподіл навантаження між ними й виконання кожним членом Комісії численних обов'язків за сумісництвом. Так, наприклад, у червні 1927 р. обов'язки між її співробітниками розподілялися таким чином: Я. Саулевич обслуговував поляків, білорусів, росіян, литовців, чехів; Левін — євреїв, вірмен, караїмів; С. Міцев — болгар, молдаван, албанців; С. Ялі — греків, татар, циган, ассірійців; І. Гафтель — німців, шведів, латишів, китайців і корейців. Робота в галузі співробітництва з іншими урядовими інституціями розподілялася так: Я. Саулевич репрезентував ЦКНМ на засіданнях президії ВУЦВК, РНК, Підготовчої комісії, Переселенського комітету, Спілки «Геть неписьменність»; Левін — Оргінстру, ВУЦВК, ЦАТК, Центрвиборчкому, Кустарно-промислової кооперації, КВД; І. Гафтель — НКЗем, Підготовчої комісії, кооперації при Вукораді, «Сільського Господаря», КНС; С. Міцев — НКЮ, НКЗдоров'я, видавництва періодичного й неперіодичного; С. Ялі — НКЮ, Комітетів Краєзнавства і Сходознавства, Фізкультури та суспільних організацій; Я. Кантор — переселення євреїв⁴⁰.

³⁸ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 2, спр. 5, арк. 25.

³⁹ ГДА СБ України, ф. 6, оп. 1, спр. 67312-ФП, арк. 269.

⁴⁰ Якубова Л. *Центральна комісія національних меншин (ЦКНМ) при ВУЦВК та її місцеві органи. 1924–1934 рр.* // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. – Вип. 14. – С. 346.

У ділянці нагляду за роботою округових бюро національних меншин (ОБНМ) між співробітниками ЦКНМ були закріплені певні округи. Так, Я. Саулевич курирував Волинську, Луганську, Проскурівську, Старобільську, Харківську округи; Левін — Бердичівську, Кам'янецьку, Київську, Полтавську, Прилуцьку, Роменську, Тульчинську, Уманську, Херсонську, Черкаську; І. Гафтель — Артемівську, Дніпропетровську, Запорізьку, Конотопську, Коростенську, Миколаївську, Одеську; С. Міцев — Зинов'ївську, Лубенську, Мелітопольську, Первомайську округи, АМССР; С. Ялі — Глухівську, Маріупільську, Ніжинську, Сталінську, Сумську; Я. Кантор — Вінницьку, Кременчуцьку, Криворізьку, Могилівську, Чернігівську, Шепетівську округи⁴¹.

У співробітників Центральної комісії національних меншин був ненормований робочий день й безліч громадських навантажень. Лівову частку робочого часу члени ЦКНМ проводили у службових відрядженнях, особисто обстежуючи становище національних сільрад і районів, контролюючи й консультуючи роботу їхніх виконавчих органів. За матеріалами обстежень складалися аналітичні зведення з найрізноманітніших питань — соціально-економічне становище етнічних громад, робота національних сільрад, колективізація, наявність й функціонування освітніх установ для національних меншин, окремі національно-культурні проблеми тощо. Важливою складовою діяльності ЦКНМ було консультування й координування вирішення земельних суперечок та подання висновків по них до Особливої колегії вищого контролю по земельних спорах Наркомзему УСРСР⁴².

Чудово розуміючи недосконалість урядової советської статистики й зокрема заплутаний стан з обліком польської людності УСРСР та її національною самоідентифікацією, Я. Саулевич прагнув максимального уточнення показників чисельності поляків республіки. Відповідаючи у квітні 1926 р. на вищезгаданий запит апарату

⁴¹ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 244, арк. 2.

⁴² Якубова Л. *Центральна комісія національних меншин (ЦКНМ) при ВУЦВК та її місцеві органи. 1924–1934 рр.* – С. 346–347; Ставицька Н.П. *Культурно-просвітницька робота Центральної комісії національних меншин при ВУЦВК* // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Зб. ст. / Ін-т історії України НАН України; Головна редкол. наук.-док. сер. книг «Реабілітовані історією»; Хмельницький ін-т регіонального управління та права; Редкол.: П. Т. Тронько (відп. ред.) та ін. – К., 1996. – Вип. 1. – С. 241–251.

Уповноваженого Наркомату закордонних справ ССРСР в УСРСР щодо «утворення польських районів та окремих адміністративних одиниць на території УСРСР», аби уможливити точне інформування «нашого представника у Польщі про стан польської меншості на Україні та для припинення різних провокаційних чуток, які розповсюджуються у Польщі нашими ворогами», він висловлював такі міркування:

«Усього польського населення в Україні, за даними ЦСУ за 1923 й 1924 р., 222877, або 0,8 % до всього населення УСРСР. Ця цифра значно применшує дійсну кількість поляків, оскільки отримана з матеріалів того ще недавнього часу, коли польське населення, особливо по селах, приховувало свою національну приналежність, або коли більшу його частину зараховували до так званих українців-католиків. За відомостями (не цілком точними) округових бюро нацменшин при ОВК, поляків нараховується 410368».

Як відомо, грудневий (1926 р.) перепис населення ССРСР зафіксував в УСРСР 449553 особи польської національності. Попри те, що був це чи не найкоректніший перепис тоталітарної доби, однак і в ньому польська людність України була представлена не зовсім адекватно, що викликало численні нарікання⁴³. Відтак, 25 березня 1927 р. до всіх округових бюро національних меншин за підписом заступника голови ЦКНМ Я. Саулевича було надіслано обіжник такого змісту:

«До польської газети “Серп” надходять кореспонденції, особливо з Поділля, зі скаргами на неправильності, що їх було допущено під час загального перепису людності (віднесення поляків до українців) [...]. З метою доведення до відому Президії ВУЦВКУ задля виправлення всіх хиб перепису в справі визначення національності та рідної мови, ЦКНМ пропонує Вам, не переводячи окремої кампанії, зібрати факти таких неправильностей під час перепису та надіслати їх до ЦКНМ.

Одночасно, ЦКНМ пропонує Вам взяти участь в переведенні місцевими ОкрСтатБюро обслідування випадків таких неправильностей»⁴⁴.

За наслідками верифікації результатів перепису були виявлені численні помилки й неточності в обліку людності у польських

⁴³ Див., напр.: *Bondorowski M.* Mniejszości narodowe na Ukrainie sowieckiej według ostatniego spisu urzędowego // *Sprawy Narodowościowe (Warszawa)*. – 1928. – Nr. 1. – Styczeń – luty – marzec. – S. 107–112; *Eberhardt P.* *Przemiany narodowościowe na Ukrainie XX wieku*. – Warszawa, 1994. – S. 77.

⁴⁴ *ЦДАВО України*, ф. 413, оп. 1, спр. 156, арк. 17.

селах УСРСР. *Кам'янецька округа*: с. Млаки — перепис не зафіксував жодного поляка, ревізія виявила 73,58 % поляків; с. Ксаверовка — відповідно 1,3 % й 81,25 %; с. Калатури — 41,3 % й 62,82 %; с. Рехтова — 24,06 % й 40,82 %; с. Гута Яцковецька — 41,3 % й 71,1 %; с. Липини — 54,67 % й 65,14 %; с. Янчини — 60,72 % й 62,4 %; с. Завадівка — усі поляки записані українцями. *Волинська округа*: с. Тевелівка — за переписом 7 польських господарств, при 403 душах у 14 селянських господарствах. *Бердичівська округа*: с. Чернявка — 16 поляків, у дійсності — 880 осіб. *Вінницька округа*: с. Терешпіль й хутори — 5 господарств, у дійсності 116 польських господарств; та ін. У примітці ЦКНМ до цієї ревізії зауважувалося, що у розпорядженні Комісії «й інші скарги щодо неправильного обрахунку польського населення»⁴⁵.

У випадку наявності скарг населення й інформації зацікавлених осіб відбувалася перевірка й повторний перепис. За наслідками ревізії в УСРСР у 48 населених пунктах чисельність поляків збільшилася на 60 %, а загалом по республіці — до 476435 осіб⁴⁶.

Можна припустити, що «зоряним» часом Я. Саулевича під час його праці у ЦКНМ стала організація й проведення Першої всеукраїнської наради по роботі серед національних меншин 8–11 січня 1927 р.

Ян Домінікович робив на цій нараді головну доповідь від Центральної комісії національних меншин при ВУЦВК (9 січня) й виступав із заключним словом (10 січня) на цьому форумі активістів й функціонерів роботи з етнічними меншинами УСРСР⁴⁷.

Власну звітну доповідь про роботу ЦКНМ Я. Саулевич розпочав з короткої передісторії цього органу й зокрема його прямого попередника — відділу національних меншин НКВД УСРСР, що був створений 1921 р. Доповідач зауважив, що одночасно з НКВД справами національних меншин республіки активно займався з

⁴⁵ Див.: *Костюшко И.И.* *Польское национальное меньшинство в СССР (1920-е годы)* / Ин-т славяноведения РАН; Отв. ред. А. Ф. Носкова. – М.: Ин-т славяноведения РАН, 2001. – С. 14.

⁴⁶ *Eberhardt P.* *Przemiany narodowościowe na Ukrainie XX wieku*. – S. 78; *Костюшко И. И.* *Польское национальное меньшинство в СССР (1920-е годы)*. – С. 15–16.

⁴⁷ Див.: *Первое всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств*, 8–11 января 1927 г.: Стенографический отчет, резолюция, постановления и материалы. – Харьков: Изд-е ЦКНМ при ВУЦИК, 1927. – С. 24–43, 145–151.

1921 р. й Наркомат освіти УССР, створивши для обслуговування освітньо-культурних потреб етнічних меншин спеціальний апарат на місцях⁴⁸. Коли ж 1923 р. відбувся XII з'їзд РКП(б), що кон'юнктурно переглянув попередні більшовицькі директиви в галузі національної політики й національного будівництва, проголосивши курс на «коренізацію», відповідні зміни відбулися й у республіці, де розпочалася урядова політика «українізації». Ці зміни, за словами Я. Саулевича, спричинили вилучення роботи з обслуговування національних меншин з компетенції Наркомвнудсправ й зосередження її у віданні Центральної комісії національних меншин при ВУЦВК (хоча вочевидь енкаведисти/чекісти ніколи не залишали власного паралельного відстежування цієї роботи, негласно контролюючи діяльність ЦКНМ та її органів на місцях, а також перманентно зондували стан справ й настрої у місцях компактного проживання нацменшин). Перше засідання ЦКНМ відбулося 3 травня 1924 р.

На початковому етапі власної діяльності Центральна комісія нацменшин мала у своєму складі працівників по єврейській, німецькій, польській, болгарській та молдавській лініях. Після утворення Молдавської АССР молдавський працівник вибув зі складу ЦКНМ, натомість до Комісії, після обстеження ситуації серед грецького населення УССР, було введено грецького працівника⁴⁹.

Характеризуючи стан справ у національних адміністративних районах республіки й роботу щодо їхнього виокремлення, Ян Домінікович згадав і польський Мархлевський:

«Що стосується національних районів, то, хоча вони виділялися нібито не за економічними ознаками, а за національними, тим не менше, робота їх дуже швидко зміцніла. Навіть такі райони, як польський, який, здавалося, не мав перспектив належного економічного розвитку, однак внаслідок виявлення ініціативи місцевого населення показав, що, за наявності належної допомоги з боку округи й з боку уряду, його робота розвиватиметься належним чином»⁵⁰.

Завершувалася доповідь Я. Саулевича звичною констатацією трирічних досягнень ЦКНМ й дещо штучною, але необхідною прив'язкою їх до десятиріччя більшовицького путчу у Петрограді:

⁴⁸ *Первое всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств*, 8–11 января 1927 г. – С. 24, 38.

⁴⁹ *Там само.* – С. 25.

⁵⁰ *Там само.* – С. 30.

«Таким чином, товариші, менш ніж 3-річна діяльність Центральної комісії національних меншин спричинила розв'язання низки великих практичних питань. Здійснення національної політики серед населення нацменшин уможливило подолання національної ворожнечі; воно привело до залучення участі (sic!) населення нацменшин у советському будівництві».

Промовець наголошував:

«Досягнення у нашій роботі можна вимірювати не в їхньому формальному вираженні, у кількості національних советів чи національних шкіл, а в тому, що нині великі маси трудящих національних меншин беруть участь у советському будівництві й поряд з трудящими іншими національностей будують у нас соціалізм. І ця робота, що її провела ЦКНацмен, має велике значення, вона стане невеликим, але цінним внеском у ті досягнення пролетаріату, що їх він має на десятому році існування советської влади»⁵¹.

У своїй промові 10 січня 1927 р. Ян Саулевич подав власне бачення здійснення політики «українізації» у середовищі національних меншин республіки (насамперед поляків) на загальному тлі реалізації урядового курсу на «коренізацію». Він зауважував, що питання українізації апарату структури ЦКНМ керівництво Центральної комісії розбило на дві позиції. Перша — українізація власне центрального й місцевого апарату по роботі з етнічними меншинами УССР. Друга — питання опанування українською мовою функціонерами, які безпосередньо працювали у національних (болгарських, грецьких, єврейських німецьких, польських та ін.) адміністративно-територіальних одиницях (районах, сільрадах) республіки.

Керівництво ЦКНМ вважало, що спершу цілком достатнім для нацменпрацівників буде лише розуміння української мови. Проте ця ідея не дістала схвалення ані Центральної комісії з українізації, ані керівництва Наркомосу УССР. Зокрема, заступник наркома освіти А. Т. Приходько підписав висновок щодо негайної й повноформатної українізації апарату й структур ЦКНМ з мотивацією, що українська є державною мовою республіки⁵². При тій нагоді Ян Домінікович зауважував, заперечуючи думку одного з керівників НКО:

«Я хочу вам сказати, що поняття “державна мова” є поняттям з чужого нам лексику, яке однак починає пролазити до ужитку де-

⁵¹ *Первое всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств*, 8–11 января 1927 г. – С. 43.

⁵² *Там само.* – С. 149–150.

яких працівників [...] Волочиський РВК (Проскурівщина) на запит [польського] совета щодо виготовлення печатки польською мовою відповідає «Повідомляється, що державною печаткою з'являється українська, а через те на іншій мові така засновуватись не може». Як бачите, ось що на практиці може вийти з оперування чужим для советської конституції поняттям «державна мова», поняттям, що джерелом має відсутність рівноправності мов [...]»⁵³.

Щодо функціонерів національних районів УРСР Я. Саулевич особливо наголошував, враховуючи болочу проблему гострого дефіциту кваліфікованих працівників нацмен, на необхідності для таких працівників знати мову тієї національності, серед якої вони працювали, й закликав створювати для них відповідні мовні курси — аналогічні тим, які діяли з української мови у масштабі УРСР. При тій нагоді він ставив риторичне запитання:

«Чи значить це, що вони не повинні знати української мови? Ми так ставити питання не можемо й вважаємо, що повинні полегшити їм вивчення української мови, хоча б вони й працювали у національних районах»⁵⁴.

Отже, «коренізацію» серед польської людності УРСР у її культурно-лінгвістичному вимірі Ян Домінікович розумів як польсько-українську двомовність, заперечуючи водночас «крайнощі», на його думку, «українізаційної» політики й зокрема проголошення державною мови титульної нації республіки.

Рік по тому — 25 квітня 1928 р. — на засіданні Польбюро ЦК К(б)У вищезгадана позиція Я. Саулевича дістала підтвердження з нагоди обговорення питання про рівень видання польськомовних комуністичних часописів УРСР — «Sierp» і «Głos młodzieży». У резолюції по його інформації йшлося:

«В зв'язку з заявою т. Саулевича, що досі редакція провадить переписку російською мовою, та в зв'язку з тим, що при перекладах українських матеріалів мається низка помилок — звернути увагу редакціям «Серпа» та «Глосу Млодзєжі» на необхідність оволодіння знанням української мови»⁵⁵.

У своєму заключному виступі на нараді працівників національних меншин 10 січня 1927 р. Я. Саулевич зосереджувався на найго-

ловніших питаннях, які жваво обговорювалися присутніми у зв'язку з його основною доповіддю. Йшлося зокрема й про побіжно згадану вище контроверсійну проблему українців-католиків.

Питання щодо «українців-католиків» постало у Російській імперії ще наприкінці XVIII ст. Після приєднання Правобережної України царат вирішив повернути усі греко-католицькі громади Поділля, Волині й Київщини на одержавлене російське православія. Низку відповідних заходів було здійснено упродовж 1794–1796 рр. Душпастирі, які відмовилися стати православними, втратили парафії. За правління Миколи I було ліквідовано останні греко-католицькі громади. На підросійських українських теренах формально все ще існувало Кам'янець-Подільське уніатське єпископство, однак зберігалось воно лише на папері. В той же час керівники ГКЦ в Австрійській імперії мали титул митрополита Галицького, архієпископа Львівського, єпископа Кам'янець-Подільського, однак останній титул після 1839 р. мав суто номінальне значення внаслідок повної відсутності греко-католицьких парафій у Правобережній Україні⁵⁶.

У вірних ліквідованої в імперії Романових греко-католицької конфесії залишалося два шляхи: перейти до Російської Православної Церкви (РПЦ) або приєднатися до Римо-Католицької Церкви (РКЦ), на відміну від уніатства, толерованої царатом. Більшість віруючих обрала перший шлях, однак й другий варіант аж ніяк не був винятком. Попри урядово-поліцейні утиски, українські селяни нерідко ставали римо-католиками. Ця частина українського етносу, відвідуючи костьоли, де правили ледь не стовідсотково ксьондзи-поляки, засвоювала певні елементи польської культури, польську (насамперед обрядову) мову й поволі втрачала власну етнопонаціональну самоідентифікацію.

Західна й вітчизняна соціологія та історіографія подають чимало визначень етносу. Наприклад, знаний англійський дослідник Е. Сміт у відомій праці «Національна ідентичність» визначив такі основні ознаки етносу: групова власна назва, міф про спільних предків, спільна історична пам'ять, один або більше диференційованих елементів спільної культури, зв'язок з конкретним «рідним краєм», чуття солідарності значної частини населення⁵⁷. Малоїмо-

⁵³ *Первое всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств*, 8–11 янв. 1927 г. – С. 150.

⁵⁴ *Там само.* – С. 150.

⁵⁵ Державний архів Вінницької обл. (далі – ДАВО), ф. П-33, оп. 1, спр. 746, арк. 9.

⁵⁶ Нестеренко В. «Українці-католики» на Поділлі (до історії проблеми) // *Pamiętnik Kijowski.* – Т. VII: *Polacy na Podolu.* – S. 173.

⁵⁷ Сміт Е. *Національна ідентичність* / Пер. з англ. – К., 1994. – С. 30.

вірно, аби «українці-католики» відчували солідарність з православними українцями, оскільки проживали релятивно замкненими громадами. Їхня побутова та релігійна культура значно відрізнялася від культури більшості українців. З іншого боку, у побуті вони послуговувалися переважно українською мовою, мали чимало інших виразних відмінностей від польського етносу. Національна свідомість у цієї частини сільського (переважно) населення визначалася насамперед релігією. Вони називали себе назагал навіть не поляками або українцями, а лише — «католиками». Фактично йдеться про формування перехідної між українцями та поляками етноконфесійної групи.

До частини колишніх греко-католиків українського Правобережжя, які залишилися у зв'язку з РКЦ, у другій половині XIX ст. долучилася інша значна соціально-етнічна група, що її утворювали нащадки колишньої польської шляхти. Упродовж XVI–XVII й особливо XVIII ст. до Правобережної України переселилося у пошуках вільних земель чимало малоземельної шляхти з внутрішніх воєводств Речі Посполитої. На Поділлі переселенці назагал виконували роль землеробсько-озброєного захисту від кримсько-татарських й турецьких нападів, отже були своєрідними військовими колоністами у регіоні. Проте під російською окупацією станом ще шляхти значно погіршилося. Ця колись потужна соціальна верства не вписувалася у тогочасну структуру російського суспільства, насамперед внаслідок іманентних волелюбних прагнень й генетичної антиросійської налаштованості.

Відтак 1830–1860-ті рр. стали черговим етапом реалізації стратегічного задуму російської імперської влади щодо деполонізації Правобережної України. Перший етап цієї акції розпочався після поразки польського повстання 1830–1831 рр., другий — після придушення чергової спроби польських патріотичних сил 1863–1864 рр. Після поразки виступу 1830–1831 рр. імперія Романових вдалася до низки стратегічних й назагал успішних з історичної точки зору антипольських заходів. Насамперед йшлося про намір декласувати загал дрібної шляхти на Правобережній Україні з метою асиміляції зі спеціальною категорією селян-однодвірців. Останній намір, як стверджує найкращий знавець цієї проблематики французький історик Даніель Бовуа, директор (з 1994 р.) Центру історії слов'ян у Сорбонні й президент (з 1996 р.) Французької асоціації з розвитку україністичних досліджень, «здійснювався з

дивовижною затятістю впродовж двадцяти років і увінчався успіхом, значно змінивши соціальну структуру»⁵⁸.

Упродовж 1831–1853 рр. заходами царату було приєднано до однодвірців й державних селян 340 тис. декласованих польських шляхтичів українського Правобережжя. Як наголошував французький учений:

«Йдеться, власне, про винищення цілого суспільства, певного типу цивілізації іншого століття, котра [...] була розчленована лише тому, що була польською. Цих давніх поселенців, які прибули сюди головню в епоху Саксонської династії в Польщі (початок XVIII ст.) для зміцнення колонізації після козацько-шведських воєн і чий права завжди підтверджувались лише звичаєм, сумнівними паперами та усно, нині було позбавлено останніх ознак польськості російським колоністом [...]. Історії відомо зовсім небагато прикладів такої масштабної ліквідації цілої соціальної групи, яка велася надзвичайно уміло і наполегливо впродовж тридцяти років за допомогою бюрократичної та поліцейської машини. У цьому проявилася віковична сила росіян: не знищуючи фізично, вони можуть вилуштити з людини всю її сутність»⁵⁹.

У другій половині XIX ст. чимало колишніх польських шляхтичів, які перетворилися на однодвірців, збіднили й розорилися. Мешкали вони назагал у строкатих етнічно селах, поряд з українськими селянами, мало чим відрізняючись від них як за суспільним статусом, так і матеріальним достатком. За умов перманентних контактів з українським селянством й відсутності польських навчальних закладів поважна кількість шляхти цілком зукраїнізувалася й відрізнялася від місцевих українців лише конфесійною особливістю — приналежністю до Римо-католицької церкви. На думку В. Нестеренка, вже наприкінці XIX ст. фактично неможливо було відрізнити нащадка колишнього польського шляхтича від онуків греко-католика, що зберіг вірність католицькій вірі. Їх об'єднували спільна релігія, культура, мова, побут й навіть самоназва — «католики»⁶⁰.

1897 р. в імперії Романових відбувся перший всеросійський перепис населення. У його перебігу етнічну приналежність грома-

⁵⁸ Бовуа Д. *Шляхтич, кріпак і ревізор: Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863)* / Пер. з франц. – К.: ІНТЕЛ, 1996. – С. 145.

⁵⁹ Бовуа Д. *Шляхтич, кріпак і ревізор: Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863)*. – С. 195–196.

⁶⁰ Нестеренко В. «Українці-католики» на Поділлі (до історії проблеми) // *Pamiętnik Kijowski*. – Т. VII: *Polacy na Podolu*. – S. 174.

дян визначали за мовною ознакою. Отже, було намагання відокремити конфесійні чинники від етнонаціональних й тим самим уникнути поширеного у тогочасному суспільстві стереотипу: католик – отже, поляк. У Подільській губернії, за даними перепису 1897 р., нараховувалося 262738 католиків. В той же час рідною мовою польську назвали лише 69156 осіб (26,3 %), тобто лише щочетвертий католик. Отже, майже 200 тис. підданих Російської імперії цього регіону належали до «українців-католиків»⁶¹.

До Революції 1905–1907 рр. Російська Православна Церква послуговувалася у імперії Романових статусом державної церкви, органічно вписавшись до сумнозвісної тріади: «православ'я — самодержавство — народність». Натомість права інших релігійних конфесій були суттєво обмежені, а деякі релігійні громади взагалі перебували під заборонаю. Революційні події змусили царя Миколу II підписати 17 квітня 1905 р. указ про віротерпимість. Відповідно до цього юридичного акту, перехід від православ'я до інших християнських конфесій (римо-католицизму, старообрядництва) вже не підлягав кримінальному переслідуванню, як це було раніше. За особами, яких у першій половині XIX ст. силоміць приписали до православних парафій, визнавалося право на повернення до релігії предків. Було заборонено зачиняти римо-католицькі храми й монастирі.

Натомість указ не передбачав відновлення на території правобережних українських губерній Греко-Католицької Церкви. За її відсутності «українці-католики» продовжували, як і в попередні роки, бути об'єктом гострої боротьби між православними та католицькими священиками. Після указу про віротерпимість від 17 квітня 1905 р. римо-католицьке духовенство активізувало свою діяльність серед селянства і досягло певних успіхів. Значно почастишали випадки переходу українців до РКЦ. У католиків набагато кращими були організація парафіяльного життя та дисципліна, що приваблювало людей. Додатковий авторитет католицьким парафіям створювала також організація численних релігійних товариств і братств, що займалися харитативною діяльністю.

У 1912 р. для здійснення ефективнішого контролю за діяльністю католицьких громад Поділля губернськими та повітовими орга-

нами влади було обстежено національний склад їхніх парафій. Прикметно, що лише у Кам'янці-Подільському й Новій Ушиці етнічні поляки становили переважну більшість парафіян костелів. В інших повітах у громадах РКЦ домінували українці. Так, у Вінницькій парафії, 4904 парафіян з 6445 були українцями (76 %), Летичівській — 5978 з 6104 (97,9 %), Сатанівській — 7372 з 7712 (95,6 %)⁶². За даними Подільського губернатора, служба Божа у костелах губернії провадилася передусім польською, часом латинською мовами. Це зайвий раз навертало «українців-католиків» до польської культури, тим більше, що зазвичай церковна початкова освіта була єдиною, яку могли реально здобути селяни.

Під час Першої світової війни та в роки Визвольних змагань й більшовицької інтервенції в Україні питання про «українців-католиків» відсунулося у затінок бурхливих політичних та воєнних подій. Однак воно на повний голос залунало в 1920-ті роки, коли розпочалася більшовицька політика «коренізації». Слід зауважити, що у перші роки советського режиму вплив Римо-католицької церкви на населення Поділля значно зріс. Сприяло цьому й падіння авторитету РПЦ серед населення регіону внаслідок численних розколів. У той же час Католицька Церква продовжувала зберігати єдність, зуміла зберегти монолітність та довіру з боку парафіян.

Це спричинило зростання кількості «українців-католиків» у Подільській губернії. За офіційними даними, станом на листопад 1924 р. у Подільській губернії нараховувалося понад 302 тис. католиків. З них лише 87 тис. (28,8 %) вважали себе етнічними поляками, інші — понад дві третини — належали до українців⁶³. Останні звично перебували під сильним впливом римо-католицького духовенства, вимагали організації та відкриття для себе й своїх дітей польських рад, шкіл, клубів, інших культурницьких осередків. Серед советського й партійного апарату губернії не було виразно-одноточної політичної лінії у питанні щодо «українців-католиків». Пересічний представник більшовицької адміністрації у регіоні був виходцем із маргінальних суспільних верств, з вкрай низьким освітнім цензом, часто — зайдою з Росії чи східних, русифікованих областей України, отже, вкрай погано орієнтувався у складних переплетіннях етноконфесійної й мовно-релігійної ситуації на Поділлі.

⁶¹ Саченко С. *Статистические очерки* // Православная Подолия. – 1906. – № 5/6. – С. 411–412.

⁶² Нестеренко В. «Українці-католики» на Поділлі (до історії проблеми) // Pamiętnik Kijowski. – Т. VII: *Polacy na Podolu*. – S. 176.

⁶³ ДАВО, ф. П-1, оп. 1, спр. 1674, арк. 13.

Так, у липні 1924 р. президія Кам'янець-Подільського окрвиконкому ухвалила рішення поділити всіх «українців-католиків» на дві групи: на нащадків польської шляхти та етнічних українців – «залишків уніатів». Відтак, пропонувалося для першої категорії віруючих відкрити польські школи, бібліотеки, клуби, якщо цього «вимагатимуть обставини», для другої — провадити усю політичну та культурно-просвітницьку роботу винятково українською мовою, обмежившись перед цим попередньою «роз'яснювальною роботою»⁶⁴. Проте, провести у життя таку рекомендацію диференціацію на практиці було дуже важко. Навряд чи хто з компартійно-радянських працівників та функціонерів спромігся би підняти архівні матеріали кількасотрічної давності у пошуках відповіді на питання, хто були предки «українців-католиків» регіону.

Діаметрально протилежну позицію з цього питання займало керівництво Польського бюро та відділи Наркомосу УССР. Ще 18 січня 1924 р. Подільський губернський відділ народної освіти ухвалив постанову щодо організації на місцях польських навчальних закладів для всіх «українців-католиків» (як для спадкоємців польської «шляхти», так і для нащадків українських греко-католиків). Це рішення підтримали й польські вчительські конференції. Ухвалюючи його, керівники місцевої народної освіти намагалися протиставити «українців-католиків» «автентичним» полякам, розколоти їхню конфесійну єдність та зменшити вплив на них католицького духовенства. Так, завідувач Подільського губвідділу народної освіти Шекера, обґрунтовуючи рішення 18 січня 1924 р., неоднозначно висловився, що лише «використовуючи польські радянські школи, можна розширити комуністичний вплив на «українців-католиків»⁶⁵.

Однаке таке рішення суперечило офіційній політиці місцевих виконкомів, окружних та районних комітетів РКП(б)–КП(б)У, які категорично відмовлялися створювати нові польські навчальні заклади й, навпаки, навіть закривали ті школи, які вже діяли. Вищезгадане контроверсійне питання стало об'єктом докладного обговорення й бурхливих дискусій. Так, 1 листопада 1924 р. у Вінниці відбулося спеціальне спільне засідання польського бюро (далі — польбюро) Подільського губкому КП(б)У, представників

⁶⁴ Державний архів Хмельницької обл. (далі – ДАХО), ф. П-5, оп. 1, спр. 1016, арк. 71.

⁶⁵ ДАХО, ф. П-5, оп. 1, спр. 1016, арк. 15.

ЦК КП(б)У, НКО УССР. Розглядалося питання щодо подальшої советської роботи серед «українців-католиків» Поділля. Вступну промову на засіданні виголосив завідувач Польбюро подільського губвідділу народної освіти Яків Гольд. Доповідач зазначив, що у багатьох районах губернії місцеві райвиконкоми зловживають поняттям «українці-католики», застосовують його до етнічних поляків й закривають польські школи (наприклад, у Дунаєвецькому районі). Керівник Подільського губвиконкому Слинько навіть безапеляційно стверджував, що на Поділлі «поляків немає, а є лише українці-католики, яких необхідно негайно українізувати». Питання, за словами Я. Гольда, ще більше загострилося після того, як окружні партійні комітети ухвалили переглянути мережу польських шкіл й почали масово та необґрунтовано закривати польські школи, де навчалися діти «українців-католиків».

На ці заходи влади українське католицьке населення відповіло тим, що відмовилося відправляти власних дітей до українських шкіл, надаючи натомість перевагу нелегальному навчанню у ксьондзів⁶⁶. У виступі члена польбюро Втуліха проводилася така думка: мовляв, політична доцільність вимагає, аби не допустити утворення підпільних польських шкіл, де б викладалися релігійні предмети й посилювався вплив ксьондзів, краще організувати для «українців-католиків» советські польські школи. Він запропонував запровадити за офіційними польськими школами жорсткий контроль й через них виховувати дітей у комуністичному дусі. Проте більшість присутніх висловлювалися проти таких поглядів. Наприклад, промовець Лейнанд прямо заявив, що січневий обіжник 1924 р. про відкриття польських шкіл був помилковим. Його підтримали й деякі інші виступаючі. Оскільки до спільного рішення члени комісії так і не дійшли, було ухвалено передати це питання на вирішення центру.

Спеціальна комісія НКВД УССР за участю заступника голови ЦКНМ при ВУЦВК й керівника «польської роботи» ЦКНМ Яна Саулевича, надіслана у листопаді 1925 р. з Харкова на Поділля, ретельно перевірила стан роботи з «українцями-католиками» у Кам'янець-Подільській, Проскурівській, Могилів-Подільській округах й відзначила, що чимало членів райвиконкомів Подільського регіону плутали релігійні й національно-етнічні поняття, зараховуючи, приміром, усіх католиків до українців, повністю ігноруючи

⁶⁶ ДАВО, ф. П.-1, оп. 1, спр. 1674, арк. 11–12.

при цьому ступінь етнічної самосвідомості осіб з цієї етноконфесійної категорії⁶⁷.

Заслухавши звіт комісії, 25 січня 1926 р. Польбюро ЦК КП(б)У визнало, що питання «українців-католиків» на Поділлі є надзвичайно складним, оскільки місцеві органи влади назагал безпідставно обвинувачують керівників польбюро у насильницькій полонізації українського населення. Відтак, фактично було дано дозвіл на організацію для «українців-католиків» нових польських шкіл.

Питання про «українців-католиків» було у центрі уваги 4-ї Всеукраїнської конференції ЦК Польського бюро (червень 1926 р.). У звітній доповіді зауважувалося, що «українці-католики» — це асимільовані українці з низькою або розмитотою самосвідомістю, які визначали власну етнічну приналежність за релігійною ознакою. Такою проголошувалася офіційна точка зору більшовицької адміністрації. Цікаво, що вона певною мірою збігалася з позицією царської влади. Компартійному чиновництву пропонувалося позбутися адміністрування у роботі з «українцями-католиками», наполегливо проводити роз'яснювальну роботу, спрямовану на відновлення їхньої самоідентифікації. Місцевим компартійним і советським функціонерам й працівникам народної освіти директивно пропонувалося лише у виняткових випадках відкривати польські школи для дітей «українців-католиків», а саме: коли цього наполегливо вимагатиме місцеве населення⁶⁸.

Як показали подальші події, у найближчі роки питання щодо «українців-католиків» на Поділлі так і не було остаточно розв'язане, хоча й втратило гостроту, притаманну періоду 1924–1926 рр. Після організації розгалуженої мережі польських рад, шкіл, культурно-освітніх закладів та установ хвиля скарг та прохань громадян поступово вщухла. Діти «українців-католиків» вивчали польську мову і літературу у советських навчальних закладах, де їм прищеплювали відданість марксизму-ленінізму-сталінізму й піддавали потужній та систематичній безбожницькій обробці. Відтак значна частина нової генерації з родин «українців-католиків» Поділля зростала індиферентною до етноконфесійних традицій й самоідентифікації власних батьків. Це цілком влаштувало комуністичну владу.

⁶⁷ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 99, арк. 95–96.

⁶⁸ Там само, арк. 96.

У своєму заключному слові під час Першої всеукраїнської наради по роботі з нацменшинами 10 січня 1927 р. Ян Саулевич роз'яснював, дотримуючись зваженої позиції, назагал притаманної усій його діяльності у ЦКНМ:

«Взагалі ставити питання так, що немає українців, які належать до католицького віросповідання — неправильно. Такі українці є, але є «українці» й такі, котрі себе вважають українцями лише тому, що вони народилися в Україні, — так само як «поляки», тому що вони за віросповіданням католики. Це питання дуже складне, тим більше, що національні відносини на ґрунті так зв. «українців-католиків» не є усталеними, а становлять собою цілий процес — переплетення асиміляційних й дезасиміляційних явищ під різним впливом»⁶⁹.

Промовець у черговий раз роз'яснював позицію Центральної комісії національних меншин у роботі з українцями-католиками:

«Стосовно частини католицького населення, яка національно себе не усвідомила, вживає у побуті українську мову, але вимагає обслуговування школою польською мовою, — ми давали директиви, що такому населенню слід роз'яснювати недоцільність навчання дітей тією мовою, що нею вони не розмовляють; якщо такі роз'яснення не задовольняли населення, тоді відкривати їм українські школи, але з польською мовою як предметом навчання, й у випадку незадоволення навіть цим — відкривати польські школи. Ось, товариші, та лінія, що проводиться у життя у царині побудови роботи рідною мовою у зв'язку з питанням про так зв. українців-католиків»⁷⁰.

18 липня 1928 р. на засіданні Польбюро ЦК КП(б)У Я. Саулевич проінформував присутніх щодо заходів, які передбачала здійснити ЦКНМ упродовж 1928/29 господарського року у галузі роботи серед польського населення республіки. Серед іншого планувалося «обстеження та вивчення питання про т. зв. українців-католиків та видання відповідних (друкованих) матеріалів»⁷¹. Події «великопереломного» 1929 р. завадили реалізації цього задуму.

10–12 липня 1928 р. ЦКНМ провела другу Всеукраїнську організаційну нараду по роботі серед національних меншин. У доповіді Яна Саулевича «Про радянське будівництво серед національних меншин» наголос був зроблений на завданнях досягнення соціального розламу в етнічних громадах, зменшення представниц-

⁶⁹ *Первое Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств, 8–11 января 1927 г.* — С. 146.

⁷⁰ Там само.

⁷¹ ДАВО, ф. П-33, оп. 1, спр. 746, арк. 10.

тва заможних прошарків нацменселянства у советах (на той час у советах українського села УССР вони складали пересічно 11,4 %, болгарського — 23 %, німецького — 30 %, грецького — 37 %, чеського — 46 %) ⁷².

У прикінцевому слові Я. Саулевича на нараді подавалася неоднозначна оцінка організаційних проблем ЦКНМ, що фактично ізолювали її й підтинали на корінні спроби інституції вивести роботу з національними меншинами республіки на якісно новий рівень, а саме: «Не всі ще ОВКи належно оцінюють важливість нацполітики. Це видно хоча б з того, що за останні два роки лише 14 Окрвиконкомів (з 42-х округ, включно з АМССР, тобто лише третина. — *О. Р.*) слухали доповіді про роботу серед національних меншин, а оргнаради в цій справі скликали лише 12 Окрвиконкомів. На пленумах лише Коростенський та Шевченківський ОВК слухали доповідь про роботу серед національних меншин» ⁷³.

Як зауважувалося вище, важливу складову польської комуністичної «роботи» в УССР, що одним з її чільних керівників був Я. Саулевич, становила, поряд з советизацією польської людності республіки, протидія впливові римо-католицького духовенства на це населення, а також одновірних «українців-католиків». По суті йшлося про розкладницько-провокативну роботу більшовицької адміністрації підсоветської України та її репресивно-карального апарату в особі ГПУ–НКВД щодо кліру й вірних РКЦ ⁷⁴.

На середину 1920-х років більшовицька адміністрація УССР вже могла пожинати плоди власної антирелігійної політики. Газети рясніли оголошеннями «служителів культу» про зречення від сану. Так, наприклад, лише упродовж року (з травня 1924 р. по квітень 1925 р.) кам'янець-подільська газета «Червоний кордон» принаймні 22 рази публікувала антирелігійні заяви колишніх священиків, дияконів, дяків, церковних старост. Для цього навіть запровадили спеціальну рубрику — «Втікають з табору чорних». Систематично друкувалися й матеріали, спрямовані проти душпастирів Римо-католицької церкви регіону. Тогочасний газетяр-початківець,

⁷² ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 368, арк. 14–16.

⁷³ Там само, арк. 17.

⁷⁴ Докладніше див., напр.: *Влада і Костьол в радянській Україні, 1919–1937 рр.: Римо-католицька церква під репресивним тиском тоталітаризму: Документи / Передмова, упорядкув., додатки, покажчики Н. С. Рубльової // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2003. – № 2 (21). – С. 3–507.*

співробітник «Червоного кордону» Владімір Беляєв (псевдонім; 1907–1990) згадував в «Автобіографії-сповіді» 1977 р., принагідно демаскуючи замовників своїх «антиватиканських» репортажів — сумнозвісні «віслючі вуха ГПУ»:

«По заданню Каменец-Подольського погранотряда ГПУ, ведущего борьбу с опорными пунктами Ватикана вдоль западной границы, печатаю целую серию статей “Контрреволюция под маской ксендза” [...]» ⁷⁵.

НКВД УССР ретельно обліковував священнослужителів-відступників. За його даними, упродовж 1925 р. у республіці сану зреклися 226 «служителів культу» — назагал православних дяків і дияконів. Серед них зрідка траплялися й католики — церковні старости, органісти, проте не було жодного ксьондза, а це означало для ГПУ–НКВД УССР, що вони «пасуть задніх» порівняно з колегами з сусідньої советської Білорусії, які на той час вже мали на власному рахунку римо-католицького душпастиря — зреченця.

Всупереч похвальбі ГПУ УССР щодо тісної «співпраці» з багатьма ксьондзами, ті у своєму вимушеному угодовстві все ж усіяю уникали переступати межу святотатства. Першим зробив безповоротний крок вікарний ксьондз Проскурівського костьолу Євген Перкович (1875–1938), до душі якого спромоглися підібрати ключі «психологи» з ГПУ ⁷⁶. Відкритого листа про зречення від духовного сану й релігії він підписав 3 січня 1927 р., два дні по тому зречення оприлюднив все той же «Червоний кордон» ⁷⁷.

Невдовзі, 16 січня 1927 р. декларація Є. Перковича за вказівкою невидимого, але всюдисущого режисера знову з'явилася друком. Цього разу, розтиражована республіканським польськомовним комуністичним часописом «Sierp», вона стала відомою по всій УССР.

⁷⁵ Беляєв В. *Автобіографія (и немножко – исповедь)*, 10 февр. 1977 г. // Центральный державный архив-музей литературы и искусства Украины, ф. 780, оп. 1, спр. 35, арк. 3.

⁷⁶ Про нього докладніше див.: Ковалець Н. С. *Євген Перкович: силует римсько-католицького священика на тлі державного атеїзму* // Укр. іст. журн. – 1996. – № 6. – С. 101–114.

⁷⁷ Див.: *Заява проскурівського ксьондза Є. Перковича про зречення від духовного сану і релігії, 3 січня 1927 р.* / Публ. Н. С. Рубльової // *Влада і Костьол в радянській Україні, 1919–1937 рр.: Римо-католицька церква під репресивним тиском тоталітаризму: Документи* // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2003. – № 2 (21). – С. 123–126.

Спаливши за собою усі мости, колишній священнослужитель цілком віддався на милість своїх комуністичних патронів, а ті, побоюючись гніву обурених парафіян (інакше як Іудою Перковича на Поділлі не називали) й маючи на меті подальше використання зреченця, вивезли його до тогочасної столиці — Харкова. Але там відступник затримався недовго — владі недоцільно було тримати головну козирну карту в антикатолицькій пропаганді на віддалі від Правобережної України з її компактними масами поляків та німців — католиків. Відтак напровесні 1927 р. Є. Перкович за направленням завідувача Польбюро ЦК КП(б)У С. Лазоверта з'явився у Києві, у редакції «Сієра». Керівництво часопису зацікавувалося новим співробітником, його влаштували до готелю «Новая Россия», де він, після місячного відпочинку, з квітня приступив до роботи. Працював він старанно й ініціативно. До кінця 1927 р. з-під його пера вийшли антирелігійна брошура й кілька статей, опублікованих газетами «Сієрп», «Гłos мłодzieży» та журналом «Безвірник».

Докладаючи зусиль на новому для себе полі діяльності, Є. Перкович прагнув уникати шаблонних помилок й примітивної прямолінійності войовничого атеїзму. Досконало знаючи особливості римо-католицької релігії й психологію пастви РКЦ, новоспечений атеїст рекомендував впливати на її свідомість витонченими методами, хитро й обережно, уникаючи гострих кутів й голобельних формулювань. Зокрема, священні таїнства й догмати Церкви він радив не заперечувати прямолінійно, а лише делікатно натякати на їхню хисткість і шкідливість. Усвідомлюючи власну непопулярність, екс-ксьондз власні твори назагал підписував вигаданими іменами, а їхній антикатолицький зміст маскував цікавими сюжетами⁷⁸.

З огляду на вищенаведене, значний інтерес становить спрямований Я. Саулевичу лист Є. Перковича від 12 вересня 1928 р., що у ньому адресант з'ясовує особливості й техніку власної антикатолицької (лекційно-словесної й друкованої) риторики. Текст листа подаємо мовою оригіналу з незначними скороченнями:

«Szanowny tow. Saulewicz! Dziś odebrałem listowną propozycję od tow. Keniga: ułożyć broszurę (2 ark.) "O tercjarzach i innych religijnych

bractwach" pod Waszą redakcją. Termin 15 grudnia. Więc jako swego redaktora proszę o kilka słów wskazówki co do ogólnego planu lub kierunku broszury? Może była o tym mowa?».

І далі йшли розлогі міркування колишнього священнослужителя РКЦ щодо форми подачі віруючому читачеві безбожницької «пігулки»:

«Co do mnie, sądzę że o ile broszura ma być przeznaczona właśnie dla tych samych tercjarzy i różańcowych braci, to *primo* – należy, uwzględniając szczególnie rozdmuchany fanatyzm tych czytelników, potraktować religię w sposób "delikatny", to znaczy łagodząc kanty, np. mówić, zaprzeczając "tajemnicom i dogmatom" nie ostro i bezwzględnie, a nacisk czynić na razie na niepewność, na wątpliwość wielką dogmatów, wielkie "prawdopodobieństwo" szkodliwości, jaka płynie ze wszystkich tych rzeczy dla społeczeństwa i dla samego wierzącego.

Secundo – wiem z doświadczenia, że tercjarze i różańcowi nie będą czytali broszury, skoro zobaczą, że imiona "święte" wydrukowano z małej litery – więc, czy wobec tego nie należałoby w tej broszurze odstąpić od powszechnego zwyczaju. Mnie się zdaje, że można byłoby przynajmniej, jeżeli jest prawo zabraniające pod karą drukowania tych imion z wielkiej litery, używać cudzysłowu i drukować np. tak: gdy mowa o "Panu Jezusie" i o "Bogu"?! Ale przecież chyba takiego prawa nie ma.

Tertio – broszurę wydać nie pod moim imieniem, a np. pod Waszym lub pod jakimkolwiek pseudonimem. Bo i o tym pamiętać trzeba, że i tercjarze i członkowie różańca mają wbite do głów przez duchowieństwo, by moich książeczek nie tykali nawet!

Kościelne prawo jest takie: katolicy nie mają prawa (nawet księży!) czytać książek *ex professo* (specjalnie) o religijnych sprawach traktujących, o ile książka nie posiada "licencji" biskupiej, choćby w niej nie było nawet nic antyreligijnego. Dlatego ja, myśląc o czymś dla takiej właśnie publiki, zawsze zatrzymuję się na zamiarze, by wymyśleć nie broszurę specjalną (*ex professo!*), ale jakąś – czy to powieść czy coś takiego, gdzie by te sprawy poruszały NIEZNACZNIE – MIMOCHODEM, jakoby chodziło zupełnie nie o tercjarzy czy różańce, a tylko o ciekawą fabułę.

Lecz prawda i to, że ta publika w ogóle nic prócz nabożnych kościelnych książek nie czyta? Tym sposobem – są to ludzie zdaje się straceni dla wyższej kultury! Przynajmniej, o ile mowa o tercjarzach!

Czasem przychodzi mi na myśl, że dla tych ofiar starego przesądu byłaby może odpowiednia zgoła inna metoda – mianowicie – *ad absurdum!* Czyli – jesteś tercjarzem, wstąpiłeś na drogę doskonałości, idźże nią i tylko nią. Oddaj wszystko co masz ubogim – chata, rola, konie itd., pracuj jako najemnik [...]»⁷⁹.

⁷⁸ Ковалець Н. С. *Євген Перкович: силует римсько-католицького священника на тлі державного атеїзму* // Укр. іст. журн. – 1996. – № 6. – С. 106–107.

⁷⁹ «Шановний тов. Саулевич! Сьогодні отримав листовну пропозицію тов. Кеніга: підготувати брошуру (2 арк.) "Про терціаріїв та інші релігійні братства" за Вашою редакцією. Термін — 15 грудня. Отже, як свого редактора, прошу про кілька слів вказівки щодо загального

1929 р. — рік сталінського «великого перелому» — започаткував, з одного боку, відкат до воєнно-комуністичної політики перших років більшовицького владарювання, з іншого — дав старт новим тоталітарним трансформаціям і у суспільстві, і у державі. У цей час відбувається виразний занепад активності нацменробо-

плану або напряму брошури? Можливо, була вже про те мова? Щодо мене, вважаю, оскільки брошура має бути призначена, власне кажучи, для тих самих терціаріїв й ружанцових братів, то *primo* — належить, враховуючи особливо роздмуханий фанатизм тих читачів, потрактувати релігію у «делікатний» спосіб, то значить згладжувати кути, наприклад, вести мову, заперечуючи «таїнства й догмати», не гостро й беззастережно, а наголос наразі робити на непевності, на великій сумнівності догматів, великій «правдоподібності» шкідливості, що впливає з усіх отих речей для суспільства й для самого віруючого.

Secundo — знаю з досвіду, що терціарії й ружанці не читатимуть брошури, як тільки побачать, що «святі» імена надруковано з малої літери — отже, чи з огляду на те не варто було б у цій брошурі відступити від загального звичаю. Здається мені, що можна було би, принаймні, якщо є закон, що забороняє під страхом покарання друкування тих імен з великої літери, вживати лапок й друкувати, наприклад, так: коли мова про «Пана Ісуса» й про «Бога»? Але все ж таки хіба такого закону немає.

Tertio — брошуру видати не під моїм ім'ям, а, наприклад, під Вашим або під якимсь псевдонімом. Бо і про те пам'ятати треба, що і терціарії й члени ружанця мають втовмаченим до голів духовенством, аби моїх книжечок навіть не торкалися!

Костьольний закон є таким: католики не мають права (навіть ксьондзи!) читати книжок, які трактують релігійні справи *ex professo* (спеціально), оскільки книжка не має єпископської «ліцензії», хоча б у ній й не було нічого антирелігійного. Тому я, думаючи про щось для такої, власне, публіки, завжди зупиняюся на задумі, аби створити не спеціально брошуру (*ex professo!*), але якусь — чи то повість чи щось таке, де би ті справи порушити ПОВІЖНО — ПРИНАГІДНО, якби йшлося цілком не про терціаріїв чи ружанці, а лише про цікаву фавулу.

Та правда й те, що ця публіка взагалі нічого, окрім набожних костьольних книжок не читає? Таким чином — є то люди, здається, втрачені для вищої культури! Принаймні, поскільки йдеться про терціаріїв!

Часом спадає мені на думку, що для тих жертв старих забобонів, можливо, була б відповідною цілком інша метода, а саме — *ad absurdum!* Тобто — якщо ти терціарій, ступив на шлях досконалості, йди ним і тільки ним. Віддай все, що маєш, убогим — хату, землю, коней та ін., працюю як найманий працівник [...]» Цит. за: *Polacy na Ukrainie: Zbiór dokumentów. Cz. 1: Lata 1917–1939* / Pod red. S. Stepnia. – Przemyśl: Południowo-Wschodni Instytut Naukowy w Przemyślu, 1999. – Т. II. – С. 99.

ти й поступова реорганізація місцевої мережі Центральної комісії нацменшин. Місцеві органи ЦКНМ упродовж всього часу функціонування перманентно реорганізовувалися внаслідок проведення адміністративно-територіальних змін, в тому числі й внаслідок створення національних адміністративно-територіальних одиниць. Вирішальний удар по місцевому апарату ЦКНМ завдала адміністративно-територіальна реформа 1930 р., яка, співпавши з суцільною колективізацією, практично зруйнувала його.

На межу 1920–1930-х років припадає також найскладніший період у діяльності Центральної комісії національних меншин при ВУЦВК, пов'язаний з кадровими змінами у її складі та надзвичайним ідеологічним і політичним тиском, який відчували на собі її співробітники. Змінився голова Комісії, декілька разів змінювалися члени ЦКНМ по роботі серед німців, євреїв, втратили представництво у ній — після (квазі)корупційного скандалу з С. Ялі (обвинуваченого у нібито «протегуванні куркулеві») — греки⁸⁰.

Поважні кадрово-господарські й фінансові труднощі на тлі загального «суцільноколективізаційного» штурму переживав і Мархлевський польський національний район. Ян Домінікович ще встиг за «пізньюнепівської» доби написати передмову до звіту Мархлевського райвиконкому за 1927/28 господарський рік⁸¹.

У березні 1929 р., у меморандумі АПВ ЦК КП(б)У щодо обстеження Волинської округи зауважувалося з приводу «советської Мархлевщини» — дітища Я. Саулевича:

«Виконання директив ЦК по Мархлевському району дуже слабе: у районі (створено 34 машинних т[овариств]а, усі решта директив не виконані) й цілком незадовільне в окрузі (надіслано декілька учителів й наполовину закінчено шосе, у решті галузей роботи Мархлевський район не отримав від округи жодної допомоги). Що ж стосується центральних установ, то вони директиви ЦК не виконали взагалі жодним чином, попри те, що деякі з них (Наркомос і ВРНГ) отримали спеціальні й цілком конкретні завдання. Увага центрів до Мархлевського району знаходить свій вираз лише в обстеженнях, яких забагато й які нічого не дають району, що потребує реальної допомоги»⁸².

⁸⁰ Якубова Л. *Центральна комісія національних меншин (ЦКНМ) при ВУЦВК та її місцеві органи. 1924–1934 рр.* – С. 357–358, 365.

⁸¹ Saulewicz J. *Wstęp // Sprawozdanie Marchlewskiego Rejonowego Komitetu Wykonawczego Rad za 1927–1928 r.* – Marchlewsk, 1929. – S. I–VII.

⁸² *Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України)*, ф. 1, оп. 7, спр. 123, арк. 119.

У квітні 1930 р. у матеріалах апарату ЦК КП(б)У неодноразово наголошувався «буквально катастрофічний стан справ з кадрами для всіх ділянок роботи серед польського населення». Як вихід пропонувалася необхідність «зняття» з партійно-советських і господарських посад і «перекидання» на польську роботу у республіці комуністів-поляків й позапартійних, які володіли польською мовою⁸³. Попри це, Центральна комісія національних меншин саме у цей час втратила свого найдосвідченішого польського працівника — Я. Саулевича.

Втім, й сама робота з національними меншинами республіки втрачала сенс для компартійного керівництва ССРСР/УСРСР — за доби «великого перелому» колишня політика «коренізації» й «українізації» ставала зайвим баластом для відверто великодержавницького курсу Кремля. Прикметно, що 8 травня 1933 р. у рефераті щодо національного питання в УСРСР керівник Генерального консульства II Речіпосполитої у Харкові Ян Каршо-Седлевський, згадавши «Положення про Центральну комісію у справах національних меншин при ВУЦВК та про місцеві органи у справах національних меншин», проект якого схвалила Перша всеукраїнська нарада по роботі серед нацменшин у січні 1927 р., принагідно зауважив: «Про діяльність тієї Комісії якось нічого не чути»⁸⁴.

Зміну тактики «більшовицьких національних геометрів» (Д. Донцов) щодо національних меншин УСРСР виразно змалював на прикладі польської людності республіки віце-консул II Речіпосполитої у Києві Пйотр Курніцький (1899–1975) у листі до Посла Польщі у Москві від 13 жовтня 1933 р. П. Курніцький вирізняв два етапи у реалізації більшовицької політики щодо поляків підсоветської України. Перший з них, приблизно з 1923 р., мав на меті створення поза межами II Речіпосполитої «сильного польського осередка, організованого на комуністичний манер». Завдання такого осередка, на думку дипломата, полягало, по-перше, у створенні потужного центру комуністичної пропаганди, зорієнтованої на усіх поляків з огляду на гадані блискучі результати праці під прапором ССРСР; водночас такий польський комуністичний центр мав доводити ліберальність політики Союзу щодо своїх етнічних

меншин, яким ця політика уможливлювала гармонійне співжиття з іншими націями й народностями — на протигагу шовінізму й націоналістичним антагонізмам, таким прикметним для повоєнного капіталістичного світу. По-друге, малося на увазі створення на советському боці своєрідного П'ємонту польського комуністичного руху, організування й виховання польських революційних кадрів, які мали б привнести й керувати комуністичною революцією у Польщі⁸⁵.

Після кількарічних спроб з'ясувалося, однак, що подібна концепція була хибною, оскільки польська меншість виявилася несподівано набагато відпорнішою на комуністичну науку й гасла, й не висунула зі своїх лав видатніших революційних особистостей, а розвиток та економічне й культурне зміцнення Польщі і впливи Костьолу стали непереборними перешкодами. Розпочата водночас більшовицькою адміністрацією примусова колективізація у жодному випадку не могла стати внутрішньополітичним чи зовнішньополітичним пропагандистським козирем ССРСР.

Відтак була опрацьована нова концепція, згідно з засадами якої вогнище польського революційного руху мало перебувати усередині Польщі, а роль Советів обмежувалася до підтримування цього руху. З цієї точки зору, польська меншість в Україні цілковито втрачала в очах більшовицької адміністрації своє первісне значення. З іншого боку, з урахуванням владних зусиль щодо пробудження у советському суспільстві державного патріотизму, польський чинник, на підставі наявного досвіду, було визнано за шкідливий, такий, що містить у собі радше відцентрові тенденції й не перестає гравітувати до Відродженої Вітчизни. Отже, зникали усі мотиви, які промовляли б за підтримування польської національної окремішності, натомість виразнішими стали ганджі, що виникали з факту її існування. Як наслідок — вирішено було знищити польську меншість, принаймні в Україні⁸⁶.

На початку 1930 р. Я. Саулевич був відкликаний ЦК КП(б)У з роботи у ЦКНМ й спрямований на «ділянку прориву» «фронту соціалістичного будівництва» — до апарату Наркомзему УСРСР, де очолив відділ скотарства. У листопаді 1930 р. його призначили членом Колегії Наркомзему. На цій посаді він перебував до травня

⁸³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 7, спр. 146, арк. 123–124.

⁸⁴ *Holodomor 1932–1933: Wielki Głód na Ukrainie w dokumentach polskiej dyplomacji i wywiadu* / Wybór i opracowanie Jan Jacek Bruski. – Warszawa: Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, 2008. – S. 255.

⁸⁵ *Holodomor 1932–1933: Wielki Głód na Ukrainie w dokumentach polskiej dyplomacji i wywiadu*. – S. 411.

⁸⁶ *Ibidem*. – S. 412.

1934 р., коли Колегію ліквідували, а його призначили заступником начальника Управління скотарства НКЗ УССР. Тут він затримався на якихось два тижні, оскільки 13 червня 1934 р. був позбавлений не лише партійного квитка під час чергової «чистки» лав КП(б)У «за втрату більшовицької пильності» й недонесення на колег-«контрреволюціонерів», а й посади. Особисте знайомство з начальником Саратовського крайового земельного управління дозволило Я. Саулевичу з 26 жовтня 1934 р. обійняти посаду начальника відділу скотарства Саратовського КрайЗУ⁸⁷.

Хвиля арештів у сфабрикованій ГПУ–НКВД УССР «справі» так званої «Польської Військової Організації» (ПОВ) в УССР⁸⁸ «накрила» Яна Саулевича й у відносно віддаленому від цього репресивного виру поволзькому місті. 13 грудня 1934 р. оперуповноважений Особливого відділу Управління НКВД по Саратовському краю Ширгін, розглянувши телеграму Особливого відділу НКВД УССР з проханням здійснити арешт громадянина Саулевича Яна Домініковича, який працював й мешкав у Саратові, ухвалив затримати його й відправити спецконвоем до м. Києва у розпорядження НКВД УССР⁸⁹.

16 грудня 1934 р., уже у Києві, оперуповноважений 1-го відділення Особливого відділу УГБ НКВД УССР С. С. Бренер, розглянувши матеріали щодо обвинувачення громадянина Я. Д. Саулевича, якому, мовляв, інкримінувалося передавання «відомостей розвідувального характеру польській розвідці» й належність до

⁸⁷ ГДА СБ України, ф. 6, оп. 1, спр. 67312-ФП, арк. 48.

⁸⁸ Див., напр.: Рубльов О., Репринцев В. *Репресії проти поляків в Україні у 1930-ті роки* // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1995. – № 1/2 (2/3). – С. 119–146; Stroński H. *Represje stalinizmu wobec ludności polskiej na Ukrainie w latach 1929–1939*. – Warszawa: Wspólnota Polska, 1998. – 314 s.; Рубльов О. *Викриття «агентури польського фашизму» в УССР: «Справа «Польської військової організації» 1933–1934 рр. (Мета, механізм фабрикації, наслідки)* // Геноцид українського народу: історична пам'ять та політико-правова оцінка: Міжнар. наук.-теорет. конф., Київ, 25 листоп. 2000 р.: Матеріали / Редкол.: В. А. Смолій та ін. – К.: Нью-Йорк, 2003. – С. 201–227; Рубльов О. *Шкіц до історії загибелі української «Полонії», 1930-ті роки* // Історіографічні дослідження в Україні / Ін-т історії України НАН України; Редкол.: В. А. Смолій (гол.) та ін. – К., 2003. – Вип. 13: У 2 ч.: *Україна–Польща: історія і сучасність: Зб. наук. праць і спогадів пам'яті П. М. Калениченка (1923–1983)*. – Ч. 1. – С. 275–319.

⁸⁹ ГДА СБ України, ф. 6, оп. 1, спр. 67312-ФП, арк. 4.

«ПОВ», ухвалив тримати його під вартою у Спецкорпусі НКВД до з'ясування обставин справи⁹⁰.

13 січня 1935 р. в'язень капітулював (на тогочасному компартійно-чекістському слензі — «роззброївся») й звернувся до наркома внутрішніх справ УССР В. А. Балицького з «покаянною» заявою:

«З великим запізненням, але твердо й щиро, я вирішив покаятися перед Комуністичною партією й Советською владою щодо своєї контрреволюційної шкідницької роботи польського націоналіста, спрямованої проти Советської влади. З 1921 р. й до мого арешту я перебував членом Польської Організації Військової (ПОВ), що у лавах цієї організації провадив активну роботу, починаючи з 1925 р. [...]. До діяльності контрреволюціонера, польського націоналіста я був підготовлений усіма умовами й середовищем, що у них я зростав й виховувався. Батьки мої, польські шляхтичі, великі фермери у Латгалії, готуючи мене у ксьондзи, виховали мене у суворо релігійному дусі [...]. Сформованим націоналістом я став у лавах польської організації націоналістичної молоді у Харкові [...]⁹¹».

Далі йшлося про стратегічну мету української «ПОВ» та конкретизувався персональний внесок заявника у «контрреволюційну» й «шкідницьку» діяльність означеної організації:

«Метою й завданням «ПОВ» була підготовка інтервенції з боку Польщі, створення для цього міцних форпостів з метою захоплення України, створення великої Речі Посполитої [...]. Висунуте переді мною завдання полягало, виходячи з суто дворушницьких методів, в оволодінні лінією ВУЦВК й місцевих органів усіма галузями советської роботи з метою недопущення асиміляції польського населення, колонізації українців-католиків задля розширення націоналістичних форпостів в Україні, просування у советські органи польських націоналістичних елементів [...]. Практична моя контрреволюційна робота у ЦК нацмен втілилася у таких напрямках: а) організація польських рад у селах з українсько-католицьким населенням; б) переведення роботи на польську мову уповноважених с[іль]рад у селах, хуторах й кутках з українсько-католицьким населенням, або польським, що асимілюється; в) підготовка перепису 1926 р. з метою обліку українсько-католицького населення як польського; г) закріплення колонізації шляхом організації польських судових камер, постачання бланками польською мовою; д) підготовка націоналістичних кадрів працівників польсьільрад; е) просування до РВК, ОВК й ВУЦВК націоналістичних польських елементів; ж) використання польських клубів як засобу відволікання робітників-поляків від політико-громадського життя заводів й націоналістичного їх виховання⁹²».

⁹⁰ ГДА СБ України, ф. 6, оп. 1, спр. 67312-ФП, арк. 2.

⁹¹ Там само, арк. 21–22.

⁹² Там само, арк. 23–24.

Крім того, у цій же заяві ув'язнений, не обмежуючись самовикриттям по «польській лінії», інкримінував собі й низку суміжних «злочинів», що їх він, мовляв, здійснив, перебуваючи на посаді заступника голови Центральної комісії національних меншин при ВУЦВК. Зокрема — не боровся з «політикою євреїзації», з «безкласовою лінією» у німецькій роботі, допомагав у справі «насильницької еллінізації й татаризації грецького населення», катушковував «насильницьку українізацію школи» для дітей зайшлих з Росії робітників заводу ім. Марті у Миколаєві. І найтяжчий злочин — на нараді по роботі з національними меншинами у ЦВК РСФСР «вимагав українізації асимільованого населення» Північного Кавказу, Центрально-Чорноземної області, Нижньої Волги та інших країв РСФСР, цим самим «*пішовши на руку петлюрівсько-скрипниківським поборникам Соборної України*»⁹³.

А завершувався документ досить типово, що свідчить на користь того, що усі ці заяви писалися за єдиним трафаретом, який був розроблений більшовицькою спецслужбою й «відпрацьований» на багатьох фантомних «контрреволюціонерах» (ледь не гегелівська тріада: «*зізнання*» у належності до «контрреволюційної організації» — «*каяття*» у власних нескоеених «злочинах» — «*урочиста обіцянка*» розповісти «все» і навіть більше про власну «шкідницьку роботу» й викрити спільників, яка завершувалася іноді «бартерним» постскриптумом: з огляду на це прошу мене пощадити, помилувати, дати можливість працювати на користь «батьківщини трудящих» etc.)⁹⁴, а саме:

«Повинен відзначити, що під впливом зміцнення Советського Союзу, кризи, що вибухнула у капіталістичних країнах, розчарування у термінах інтервенції, що все відкладалися — у мене з 1932 р. виникло велике роздвоєння, я все більше й більше відчував, у якому мерзенному болоті я загруз [...]. Докладніше про власну й інших контрреволюційну роботу я викладу додатково.

⁹³ ГДА СБ України, ф. 6, оп. 1, спр. 67312-ФП, арк. 24.

⁹⁴ Див. докладніше: Рубльов О.С., Черченко Ю.А. *Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20–50-ті роки ХХ ст.)*. — К., 1994. — С. 108; Рубльов О., Фельбаба М. *Долі співробітників «УРЕ» на тлі репресивної політики 30-х років* // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 2000. — № 2/4 (13/15). — С. 216; Рубльов О.С. *Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939)*. — К., 2004. — С. 362–363.

Принносячи своє каяття у найтяжчих злочинах проти Партії й Советської влади, я готовий зараз понести заслужене покарання. Моїм останнім проханням до Вас є — надати мені можливість на будь-якій роботі й будь-якій найважчій ділянці роботи довести на ділі своє каяття й спокутувати чесною працею заподіяну мною шкоду справі побудови безкласового соціалістичного суспільства»⁹⁵.

Протокол допиту Я. Саулевича від 21 січня 1935 р. став розгорнутою відповіддю на питання слідчого:

«За чиєю ініціативою й коли було організовано як самостійний адміністративний район Мархлевський польський національний район?»

Розлога відповідь Яна Домініковича за своєю суттю була напівправдою — тобто реальна історія створення польського національного району й діяльної участі самого оскаржуваного у цій урядовій акції, що, безперечно, цілком вписувалася у загальне річище більшовицької політики «коренізації», а відтак й «полонізації» асимільованого або напівасимільованого польського етносу Правобережжя України, подавалася у бажаному для слідства відповідному «контрреволюційному» забарвленні:

«Ініціатива щодо організації Мархлевського польського національного району у самостійний адміністративний район належить особисто мені й здійснена була мною за вказівками керівництва “ПОВ” наступним чином:

Думка щодо створення самостійного адміністративного польського національного району, як ширшої бази для ведення націоналістичної роботи, виникла у мене під час скликання Польбюро ЦК КП(б)У у березні 1925 р. наради по польроботі у м. Харкові за участю польнацменпрацівників на місцях.

Під час бесіди з учасником цієї наради — уповноваженим з польської роботи у Баранівському районі, Житомирської округи, Богушевським, який був членом “ПОВ”, я виявив доволі широку зону польських й змішаних польсько-українських сіл у прилеглих один до одного населених пунктах Новоград-Волинського, Баранівського, Пулинського й Чуднівського районів.

Маючи за мету, за завданням керівництва “ПОВ”, створити широку базу для загарбницьких планів Польщі й для підготовки цього — проведення великої націоналістичної роботи щодо полонізації польського населення, я вирішив адміністративно об’єднати вищезазначені населені пункти в один адміністративний польський національний район, враховуючи, що за відповідного насадження членів “ПОВ” на керівні посади управління районом можна буде на усю широчінь проводити у життя завдання «ПОВ».

⁹⁵ ГДА СБ України, ф. 6, оп. 1, спр. 67312-ФП, арк. 26–27.

Склавши відповідний проект, я його запропонував керівництву «ПОВ» в особі Скарбека, Вишневецького, Полігура й Теодора, які були учасниками цієї наради. Проект цей був докладно обговорений керівництвом «ПОВ» на Україні в одній із кімнат польклубу у Харкові й схвалений.

Керівництво «ПОВ» доручило мені, як членові ЦК Нацмену при ВУЦВК, внести від свого імені цей проект на обговорення наради Польбюро ЦК КП(б)У, а вони, зі свого боку, наполягатимуть на затвердженні й ухваленні рішення Польбюро щодо створення польського національного району на Правобережжі України»⁹⁶.

Саме 1935 р. було ліквідовано «радянську Мархлевщину» — польський національний район в Україні. Ця адміністративно-територіальна і водночас культурно-національна одиниця, вчорашня агітпропівська гордість, існування якої всіляко експлуатувала советська пропаганда, викликала щораз більше роздратування владних структур. Мотиви цієї акції НКВД УССР і партійно-державного керівництва республіки можна до певної міри зрозуміти (але, звичайно, не виправдати), якщо звернутися до матеріалів чергової сфабрикованої справи «пеовяків» — так званого «Волинського центру ПОВ» (липень 1935 р. — лютий 1936 р.).

У них, зокрема, зазначалося, що внаслідок підривної діяльності «шкідницьких елементів» Мархлевський район доведений до становища найвідсталішого у політичному та економічному відношенні, найбільш враженого «контрреволюційною активністю куркульських елементів й діяльністю закордонної розвідувальної і диверсійної агентури». Знову ж таки акцент робився на низькому (у порівнянні з іншими місцевостями) відсотку колективізації сільського господарства: наприкінці 1932 р. район був колективізований лише на 14,9 %; 1933 р. — 28; 1934 р. — на 47,6 %.

Рівночасно наголошувалося, що у районі діяв ряд шпигунських груп (до сотні «активних агентів розвідки»); нарешті, у різний час тут сформувалися чотири «міцно збитих» повстанських загони, котрі об'єднували до 150 осіб. Внаслідок цих диверсійних, шпигунських й повстанських проявів трапилося декілька організованих групових переходів за кордон, не рахуючи тих випадків, коли спроби збройних проривів у Польщу були вчасно попереджені ГПУ й прикордонниками⁹⁷.

⁹⁶ ГДА СБ України, ф. 6, оп. 1, спр. 68505-ФП. — Т. 5, арк. 793–794.

⁹⁷ Рубльов О. Шкіці до історії загибелі української «Полонії», 1930-ті роки. — С. 300.

«Гранична засміченість усіх ланок радянського апарату» у Мархлевському районі вимагала, зрозуміло, низки чисток, що не вщухали із 1930 р. Внаслідок них з радянських установ та організацій району було «вичищено» 678 осіб «контрреволюційного, націоналістичного й соціально чужого елементу», у тому числі 1932 р. — 121, 1933 р. — 303 й упродовж 1934–1935 рр. — 254 особи. З тих же мотивів з 40 голів сільрад 1935 р. було знято з посад 34 (85 %) і з 80 голів колгоспів відкликано 76 осіб (95 %).

За зняттям і відкликанням з посад, за законами воєнного часу (нагадаємо — керівництво тоталітарного ССРСР штучно створило й підтримувало у державі перманентний стан «фортеці в облозі»), на «штрафника» чатувала сувора догана або ж виключення з партії, цілком ймовірний арешт тощо. Ця кадрова чехарда стала причиною фактичного паралічу влади на місцях. На додачу, внаслідок «особливої враженості» Мархлевського району із нього за останні п'ять років його існування вислали й переселили 1658 родин⁹⁸.

Характерна в цьому відношенні адресована секретарям ЦК КП(б)У С. В. Косіору та П. П. Постишеву доповідна записка голови Київського облвиконкому М. С. Василенка та секретаря обкому партії тієї ж області М. М. Налімова від 26 липня 1935 р. Починався документ фразою, що вже перетворилася на загальник у таємному листуванні владних структур УССР: «Мархлевський національно-польський район Київської області є одним з найбільш засмічених прикордонних районів області антирадянським елементом». Керівництво інформувалося, що навесні поточного року (згідно із постановою ЦК) у східні, глибинні райони України було переселено 1188 господарств «ненадійних елементів», на звільненому ж місці розташувалися 754 родини «перевіраних колгоспників-ударників»⁹⁹.

Проте, наголошувалося у документі, вжиті заходи не дозволили остаточно очистити район від антисоветських елементів. Адже у населених пунктах 11-ти сільрад переселення взагалі не відбулося, в решті — «взяли» лише по 3–5 господарств. Спеціальна ж перевірка, мовляв, виявила у цих місцевостях значну кількість ко-

⁹⁸ Рубльов О. Шкіці до історії загибелі української «Полонії», 1930-ті роки. — С. 300–301.

⁹⁹ Про хід переселення з Мархлевського району у 1935 р. докладніше див.: Стронський Г. Злет і падіння: Польський національний район в Україні у 20–30-ті роки. — С. 52–55; Stroński H. Represje stalinizmu wobec ludności polskiej na Ukrainie w latach 1929–1939. — S. 131–139.

лишніх учасників банд, білих армій, польських легіонерів, контрабандистів, осіб, які мали зв'язок із раніше викритими шпигунськими організаціями, а також куркулів і розкуркулених, інших польських шовіністичних і націоналістичних елементів.

Попереднім «пророблюванням» по лінії НКВД по двадцяти населених пунктах додатково відшукали 357 господарств, які варто було переселити. Серед них, зокрема, господарств куркулів і розкуркулених — 129, колишніх дворян — 14, бандитів та учасників білих армій і польських легіонерів — 75, колишніх контрабандистів — 45, осіб, котрі підозрювалися (!) у шпигунстві, — 37, тощо.

Навівши ці дані, керівництво Київської області просило дозволу ЦК КП(б)У на додаткове відселення з Мархлевського району до східних областей України 300 родин «ненадійних елементів», а 50 господарств найнебезпечніших «антисоветчиків» пропонувалося спрямувати у віддалені місцевості ССРСР. Водночас висувалася пропозиція виселити з району і членів тих родин, глави яких вже були засуджені за антисовєтську й шкідницьку діяльність¹⁰⁰.

Копітка й напружена «праця» Управління держбезпеки НКВД УРСР принесла бажані результати: «слідчі органи» й компартійна верхівка республіки одержали «неспростовні» аргументи й «докази», що Мархлевський національний польський район створений несправедливим шляхом із шкідницькою метою, а його засміченість антисовєтським елементом і концентрація вирішальних ділянок районного апарату у руках відвертих або прихованих «контрреволюціонерів» — явища генетичного порядку. Важливим «теоретичним обґрунтуванням» репресивних заходів щодо людної «радянської Мархлевщини» й слугували вищезгадані «свідчення» Я. Саулевича — «хрещеного батька» цієї національної адміністративно-територіальної одиниці, аналогічні покази його покійного колеги по «польській роботі» Б. Скарбека, страченого 1934 р., Є. Олдаковського — першого голови РВК Мархлевського району — та ін. Відтак на важку хворобу й ліки потрібні були радикальні — переселення, заслання, арешти і — врешті-решт (як найрадикальніший захід, щоб раз і назавжди запобігти можливій герильї місцевого населення у совєтському тилу на випадок ймовірної війни з Польщею) — ліквідація (чи то — «ампутація») Мархлевського району.

¹⁰⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 396, арк. 166–167.

17 серпня 1935 р. члени Політбюро ЦК КП(б)У опитом (отже, питання було настільки очевидним, що не заслуговувало на нормальний розгляд) ухвалили постанову ЦК «Про Мархлевський і Пулинський райони». Польський Мархлевський і німецький Пулинський райони Київської області розформувалися «в зв'язку з економічною слабкістю», «незручністю обслуговування МТС колгоспів, а також адміністративною черезполосицею»¹⁰¹. 3 жовтня 1935 р. це рішення «провели у совєтському порядку» — постанову з аналогічною назвою («Про Мархлевський та Пулинський райони Київської області») та ідентичного змісту ухвалила слухняна Президія ВУЦВК¹⁰².

8 червня 1935 р. у судовому засіданні Спецколегії Київського обласного суду Я. Саулевич був визнаний винним й засуджений до десяти років таборів «віддалених місць ССРСР»¹⁰³. Але до місця відбування покарання його не поспішали допровадити. 31 серпня 1935 р., все ще у Києві, оперуповноважений 1-го відділення Особливого відділу УГБ НКВД УРСР і КВО Домбровський, взявши під увагу отримані з Москви директиви, ухвалив відправити засудженого у супроводі спецконвою й разом з його слідчою справою до Москви, у розпорядження начальника Особливого відділу ГУГБ НКВД ССРСР М. І. Гаєв¹⁰⁴.

22 лютого 1936 р. керівник НКВД УРСР В. А. Балицький поставив свій підпис під вступними настановами до «Орієнтування по польській роботі», яке із залученими матеріалами по справі «Волинського центру ПОВ» надсилалося керівникам обласних управлінь НКВД УРСР, начальникам особливих відділів корпусів Київського й Харківського військових округів, командирам прикордонних загонів НКВД. «З огляду на особливу значущість залучених матеріалів — як орієнтування в подальшій роботі по поляках, пропоную їх вивчити, ознайомивши оперативний склад», — так завершувався цей вступ¹⁰⁵.

Серед цих, цілком таємних матеріалів, виготовлених друкарським способом й зброшурованих у невелику книжечку, вміщена й

¹⁰¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 375, арк. 132.

¹⁰² Стронський Г. Злет і падіння... — С. 55–56.

¹⁰³ ГДА СБУ, ф. 6, оп. 1, спр. 67312-ФП, арк. 250–250 зв.

¹⁰⁴ Там само, арк. 249.

¹⁰⁵ Рубльов О., Репринцев В. Репресії проти поляків в Україні у 1930-ті роки. — С. 140.

датована 5 лютого 1936 р. заява Я. Саулевича на ім'я В. Балицького, що починалася просто:

«Я після суду залишений під арештом у Києві для дачі свідчень у справі Олдаковського та інших моїх спільників по “ПОВ”.

Я хочу остаточно покінчити із своїм злочинним минулим й тому пишу свідчення, що викладаються нижче, котрі зможуть допомогти органам НКВД в їхній подальшій боротьбі з польською контрреволюцією в Україні»¹⁰⁶.

Засуджений, колишній чільний функціонер ЦКНМ при ВУЦВК, особливо наголошував «підривну мету» наймасштабнішого, мовляв, задуму української «ПОВ» — створення польського національного району ім. Юліана Мархлевського:

«Найбільшим заходом “ПОВ” контрреволюційного характеру, що мав на меті як зовнішньополітичні цілі, так і колонізацію значного масиву населення, стала організація Мархлевського польського району у Житомирській окрузі, проведена за дорученням “ПОВ” мною й Олдаковським. Вже самий факт організації польського району, як самостійної адм.[іністративно-]територіальної одиниці, на кордоні Польщі, повинен був, на думку “ПОВ”, зміцнити у зовнішній політиці буржуазної Польщі не лише непорушність її східних кордонів (а, відтак, й безпеліційне право на володіння Західною Україною), а й показати усьому світу, що кордони Польщі можуть бути посунуті ще значно далі на схід. Мархлевський район являв собою ще один, штучно створений, доказ пілсудчиків задля захоплення Правобережжя України.

Але, разом з тим, за задумом “ПОВ”, Мархлевський район мав стати потужним форпостом Польщі у справі підготовки інтервенції проти Советського Союзу, де можна було зосереджувати сили “ПОВ”, розгорнути націоналістичне, антисоветське виховання населення»¹⁰⁷.

Однак, підступні задуми «пеовяків» в УССР й, зокрема, зміцнення ними «націоналістичного форпосту» — польського Мархлевського району — зазнали фіаско з незалежних від них причин:

«Незважаючи на цілковиту підготовленість “ПОВ” на Україні до інтервенції проти Советського Союзу у 1930–32 рр. — інтервенція все ж таки не відбулася [...]. Світова криза, що охопила усі країни й особливо різко ударила по господарству Польщі, викликала наростання нової революційної хвилі. Тил, у фашистів вдома, виявився незабезпеченим [...]. Це не значить, що відпала думка щодо збройної інтервенції проти Советського Союзу»¹⁰⁸.

¹⁰⁶ ГДА СБ України, ф. 13, оп. 1, спр. 278, арк. 85.

¹⁰⁷ Там само, арк. 92–93.

¹⁰⁸ Там само, арк. 99.

Аналізуючи п'ятнадцятирічну еволюцію табору пілсудчиків, заявник стверджував, що він (табір Ю. Пілсудського) втратив чари «всенародного» руху, продемонструвавши натомість своє класове обличчя «захисника інтересів великої промисловості й земельних магнатів» й перейшовши «на службу германському фашизму», в ім'я єдиної мети — розгрому Советського Союзу — мовляв, «єдиної надії й притягального центру усього, що є кращого й чесного у людстві». Я. Саулевич, принаймні у друкованій заяві, вважав також, що «пілсудчиківський фашизм переходить до відвертої фашистської диктатури, позбавляючи Польщу останніх примарних демократичних свобод». Й це відбувається з тим більшою силою, чим далі більше пілсудчиківський режим втрачає масову підтримку населення.

Вищенаведене, зрозуміло, на думку «обеззброєного» «пеовяка», істотно вплинуло на діяльність й стан «ПОВ» в УССР. З одного боку, почали наростати агресивніші «терористичні тенденції» у окремих членів підпільної організації, з іншого — окремі члени «ПОВ», які мріяли про «Велику Польщу», все ж уявляли її як трудову народну республіку й ... «не могли не бачити велетенських успіхів соціалістичного будівництва в ССР». Мовляв, «зміцнення колгоспів, рішуча боротьба з класовим ворогом на всіх ділянках соціалістичного будівництва підірвали масову базу роботи “ПОВ”...».

Завершуючи своє розлоге звернення до керівника НКВД УССР, заявник Я. Саулевич дещо несподівано (можливо, й для нього самого) трансформовувався з оскаржуваного на прокурора, ледь не представника державного обвинувачення, тавруючи своїх колишніх товаришів по віртуальній «пеовяцькій» діяльності устами й формулюваннями чи то Лева Романовича Шейніна, чи то Андрія Януаровича Вишинського, чи когось з їхніх молодших «українських» колег:

«Це не значить, що підла робота “ПОВ” на Україні припинила своє існування. Її агенти знаходять собі підтримку з боку фашистської Польщі й натхнення у все більш виразному окресленні антисоветського блоку найагресивніших імперіалістичних держав, в особі Німеччини, Японії, Польщі. Втративши масову базу, ці агенти, дрібними групами й поодинці, неодмінно переходять до терористичних й більш різко виражених диверсійних методів боротьби. Треба знати усю єзуїтську виучку пеовяків, які не гребують жодними засобами боротьби для досягнення своїх цілей.

На цьому етапі відвертої фашизації Польщі, у блоці з фашистською Німеччиною, форми роботи пілсудчиків на Україні будуть ще витонченішими. “ПОВ” продовжуватиме свою боротьбу з Советською

владу, не лише використовуючи рештки своєї організації на Україні, а й залучаючи нові сили як усередині України, так і ззовні. Безперечно, що поряд з терористичними формами боротьби, «ПОВ», з тією ж метою тероризму й диверсії, намагатиметься, як і раніше, проникати, вміло маскуючись, до советських й партійних органів»¹⁰⁹.

15 лютого 1936 р. у м. Києві відбулося закрите судове засідання Військового трибуналу Київського військового округу, що у ньому розглядалася справа по обвинуваченню Євгена Олдаковського, Болеслава Беганського, Станіслава Мая, Адама Калиновського. Усі вони були колишніми функціонерами роботи з польською етнічною меншиною УССР. Так, наприклад, *Є. Олдаковський* був першим (1925–1927 рр.) головою райвиконкому Мархлевського польського національного району; *Б. Беганський* — завідувачем польбюро Житомирського окружкому КП(б)У, секретарем парткому фаянсового заводу у Мархлевську; *С. Май* — завідувачем польської секції Житомирського відділу народної освіти; *А. Калиновський* керував польським бюро Шепетівської й Коростенської округ (1923–1925), був секретарем Мархлевського РПК КП(б)У (1927–1929).

Яна Саулевича енкаведисти змусили виступити свідком на цьому процесі. Зрештою, це було нескладно — свідок вже мав за плечима вищезгадану розлогу заяву на ім'я В. Балицького від 5 лютого 1936 р. й міг послуговуватися нею як конспектом, лише коментуючи й доповнюючи окремі її «невизначні місця», тобто імпровізуючи на власний розсуд. Від заданої йому енкаведистами схеми Я. Саулевич не відступив.

Очевидно, що наголос у своєму виступі колишній заступник голови ЦКНМ робив на «шкідницькій діяльності» «ПОВ» в УССР, зокрема на «контрреволюційній» мотивації створення Мархлевського польського національного району, опануванні керівних посад у цій національній адміністративно-територіальній одиниці представниками пеовяцького підпілля.

За його словами, одразу після організації району розпочалася у ньому «націоналістична робота» серед польської людності й українського католицького населення, відбувалася цілеспрямована колонізація, створювалися польські школи, польські сільради у селах, де українці становили половину або й більше мешканців. Особливо таврував свідок «контрреволюційну» діяльність римо-католицького кліру Мархлевського району:

¹⁰⁹ ГДА СБ України, ф. 13, оп. 1, спр. 278, арк. 100–101.

«Упродовж 1925–1926 рр. були розгромлені к.[онтр]р.[еволуційні] організації ксьондзів, що на них до певної міри розраховувала «ПОВ» у своїй роботі. «ПОВ» робота ксьондзів загалом не задовольняла, оскільки їхня багаторічна праця не мала своїм наслідком колонізації населення. Після розгрому організації ксьондзів «ПОВ» сперлася на релігійні гуртки: «ружанца», що у них були переважно жінки й молодь, «терціари», у яких були чоловіки, й інші релігійні організації. Ці гуртки «ПОВ» прагнула легалізувати. Гуртки ці провадили польську націоналістичну роботу. Олдаковський (голова Мархлевського РВК. — *О. Р.*) навіть притягував за переслідування цих гуртків до відповідальності голів сільрад. Молитовники, образки для цих гуртків іноді доставлялися нелегально з-за кордону. Головним засобом колонізації Мархлевського району «ПОВ» вважала школу»¹¹⁰.

Особливий наголос свідок Я. Саулевич робив на стратегічній важливості прикордонного польського району УССР як плацдарму, мовляв, прийдешньої агресії «буржуазно-поміщицької» II Речі-посполитої й відповідних заходах «пеовяцької» агентури, спрямованих на торування шляхів цієї інтервенції:

«Польський район був плацдармом для інтервенції. Там намагалися зберегти куркуля. Там менше було позбавлених прав, аніж в інших районах. Там провадилася особлива політика щодо куркульства. Для того, аби замаскувати усю свою роботу у цьому районі, «ПОВ» іноді видавала владі на розправу окремих націоналістів».

Травневий переворот 1926 р. у Польщі пожвавив діяльність «ПОВ» у підсоветській Україні, оскільки прихід до влади Ю. Пілсудського знаменував відродження ідеї «Великої Польщі»:

«Уся робота була переключена на підготовку до інтервенції, на створення кадрів, які б могли повести боротьбу на допомогу польським інтервентам. Була посилена мережа польських шкіл й провадився ретельний відбір вступників туди. 1929 р. діяльність «ПОВ» сягнула апогею свого розвитку. У зв'язку з проведенням колективізації на селі — пожвавилася діяльність контрреволюційних куркульських елементів. «ПОВ» наприкінці 1929 р., задля зв'язку з іншими контрреволюційними організаціями, перебудовує свої сили, кидаючи їх до загальних советських органів: до Наркомзему, МТС, совхозів, лісництв та ін. Мета перекидання — опинитися під час інтервенції на найвідповідальніших ділянках [...]. Контрреволюційна робота у Мархлевському районі тривала. Там «ПОВ», що під її впливом перебувало советське й партійне керівництво району, провадила успішно роботу, поклавши своїм завданням зберегти кадри для повстання на випадок інтервенції й чинити опір заходам советської влади щодо соціалі-

¹¹⁰ ГДА СБ України, ф. 6, оп. 1, спр. 68505-ФП, т. 5, арк. 843–844.

лістичної перебудови села. Я, як член колегії Наркомзему України, враховував у своїй роботі шкідницькі заходи по Мархлевському району. Ці заходи мали за мету на прикладі розвалювання колгоспів дискредитувати колгоспний рух й викликати заворушення серед населення [...]. Нашими заходами були викликані заворушення серед робітників скляного заводу у Мархлевському районі [...]»¹¹¹.

Відповідаючи на запитання одного з членів суду, Я. Саулевич стверджував спільність дій «ПОВ» та українських контрреволюційних організацій. Вони, мовляв, «усі орієнтувалися на інтервенцію»¹¹².

Важко стверджувати, чи усвідомлював Ян Домінікович подібність власного становища оскаржуваного — засудженого — свідка у справі міфічної «Польської військової організації» в УССР з ситуацією свого вищезгаданого кореспондента — ксьондза-розстриги Є. Перковича. Послугами останнього, після його добровільно-примусового зречення сану, більшовицька адміністрація республіки сповна скористалася: його возили по містах і селах з католицьким населенням, перед яким він виголошував антирелігійні лекції. Лише 1927 р. Є. Перкович зробив 57 таких виступів у 52 населених пунктах, а 1928 р. ще понад 60 разів виступав перед публікою з розповіддю про свій «шлях від Бога»¹¹³. Майже в аналогічній іпостасі опинився й Я. Саулевич, ставши автором вищезгаданої розлогої заяви на ім'я В. Балицького від 5 лютого 1936 р.¹¹⁴, неодноразово виступаючи свідком під час судового й позасудового розгляду/фабрикації «справ» своїх «колег» по віртуальній республіканській «ПОВ».

Вірогідно, навесні 1936 р. Я. Саулевича нарешті відправили до місця відбування покарання — Ухто-Печорського виправно-трудового табору НКВД ССР (Ухтпечлагу).

Чи не остання документальна звістка про Я. Саулевича, що її вдалося виявити на сьогодні, — це супровідний лист Управління Ухто-Печорського виправно-трудового табору до начальника Чернігівського обласного управління НКВД Ю. Ф. Кривця¹¹⁵ від 28 січня

1937 р. й долучений при цьому протокол допиту в'язня Я. Саулевича щодо його контактів по «контрреволюційній діяльності» з утримуваним у чернігівській тюрмі колишнім секретарем Мархлевського райвиконкому Михайлом Йосиповичем Шемелевським (1890–1937)¹¹⁶.

Тогочасного інспектора відділу кадрів Чернігівського цукротресту М. Шемелевського, колишнього (1925–1926) секретаря та керівника адмінвідділу Мархлевського райвиконкому, взяли під варту у Чернігові 1 жовтня 1935 р. Прізвище його згадувалося у протоколах допитів Є. П. Олдаковського як одного з активних «контрреволюціонерів» і «шкідників» під час організації та перших місяців функціонування польського національного району¹¹⁷.

Поляк зі Східної Галичини, уродженець м. Борислава, Михайло Шемелевський пройшов підстаршиною австрійського війська Першу світову війну. Потрапивши до російського полону, більшовизувався (член РКП(б) з 1919 р.), 1918–1920 рр. служив в інтернаціоналістських збройних формуваннях червоних. У 1920–1925 рр. — співробітник органів ЧК–ГПУ–НКВД. З 1925 р. — інструктор польської роботи Волинського окрвиконкому у Житомирі. З часу організації Мархлевського польського національного району й до 1926 р. — секретар (один місяць) й начальник адмінвідділу (упродовж року) Мархлевського райвиконкому.

Гронія долі полягала у тому, що Михайло Йосипович п'ять років власного життя віддав чекістській роботі, а згодом — 1930 р. — резервістом «органів червоної охрани» (вислів П. Постишова), у складі опергрупи ГПУ–НКВД УССР виявляв та ліквідував у Мархлевському районі «куркульські угруповання» (тобто, звичайною мовою — придушував селянський спротив насильницькій колективізації).

Попри ці сторінки біографії, в ув'язненні він виявив себе мужньою людиною, яка послідовно й твердо відстоювала власну позицію, спростовувала закиди у контрреволюційності. Можливо, зав-

майора державної безпеки Юхима Кривця // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2003. – № 1 (20). – С. 355–402; Золотарьов В. А. *Юхим Фомич Кривець* // Золотарьов В. А. Секретно-політичний відділ ДПУ УСРР: справи та люди / Упоряд. О. А. Ємельянов; Вступ. ст. С. А. Кокіна. – Х., 2007. – С. 104–183.

¹¹⁶ ГДА СБ України, м. Чернігів, ф. 6, оп. 1, спр. П-15385, арк. 135–141.

¹¹⁷ Рубльов О., Репринцев В. *Репресії проти поляків в Україні у 1930-ті роки*. – С. 131.

¹¹¹ ГДА СБ України, ф. 6, оп. 1, спр. 68505-ФП, т. 5, арк. 844.

¹¹² Там само, арк. 846.

¹¹³ Ковалець Н. С. *Євген Перкович: силует римсько-католицького священика на тлі державного атеїзму* // Укр. іст. журн. – 1996. – № 6. – С. 107.

¹¹⁴ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 278, арк. 85–101.

¹¹⁵ Про нього див. докладніше: Золотарьов В., Парфьоненко В. «...Один із активніших працівників ЧК–ГПУ»: Сторінки біографії старшого

дячував у цьому він власному чекістському досвідові, адже — на відміну від абсолютної більшості «цивільних» обвинувачуваних «пеовяків» — був обізнаний із специфікою більшовицької оперативно-слідчої роботи, мав принаймні фрагментарні знання з юриспруденції. Ймовірно — вплинули й особливості його вдачі. Малоймовірно, але припустимо — його не били? Й не вибили потрібних «зізнань»?

Проте у багатьох випадках і впертого спротиву бранця було не досить, щоб спростувати обвинувачення й дістати звільнення. Ламали й сильних, а тих, які до кінця заперечували власну участь у міфічних «контрреволюційних організаціях» чи «шкідництві» або «шпигунстві», тим не менше досить часто засуджували¹¹⁸.

Одначе «справа» М. Шемелевського вирізнялася навіть на тлі тогочасного советського беззаконня. Так зване попереднє слідство щодо нього тривало ледь не два роки, вели «справу» дев'ятеро слідчих. Брак доказів (річ зрозуміла!) та впертість в'язня, який аргументовано спростовував інкриміновані йому обвинувачення, знаходив суперечності й численні неузгодження у свідченнях проти нього, спричинили те, що вперше його «справа» розглядалася Спецколегією Чернігівського обласного суду майже через рік після арешту — 13 серпня 1936 р., але була відкладена внаслідок наявності відвертих суперечностей у показах головного свідка — Є. Олдаковського. Визначенням Спеціальної колегії Верховного Суду УРСР від 4 листопада 1936 р. «справу» повернули зі стадії попереднього слідства на дослідження. 13 грудня того ж року слідча справа М. Шемелевського знову опинилася у Чернігівському обласному НКВД. Відтак потрібно було підкріпити обвинувачення додатковими показами свідків¹¹⁹.

Як наслідок — 11 січня 1937 р. відповідний запит чернігівських енкаведистів був спрямований до місць утримання засуджених «пеовяків» — «колег» М. Шемелевського по міфічній «контрреволюційній роботі» у Мархлевському районі — Є. Олдаковського, Б. Беганського, С. Богущевського у Севвостоклагере НКВД та Я. Саулевича в Ухто-Печорському виправно-трудовому таборі НКВД.

Цікаві свідчення колишніх польських комуністів й активістів польської роботи в УРСР, які утримувалися у циклопічному табо-

рі — Далекосхідному комбінаті. Протоколи допитів бранців (враховуючи відстань) надійшли до Чернігова лише на початку травня 1937 р. й лише після повторного запиту чернігівських енкаведистів. Так, 19 квітня 1937 р. в'язень Б. Беганський на запитання щодо приналежності до «ПОВ» М. Шемелевського категорично заявив: «Я стверджую, що Шемелевський членом “ПОВ” не був»¹²⁰. С. Богущевський також відмовився свідчити проти малоприємного йому Шемелевського — «по натурі гордовитого, що пишався своєю освіченістю», заявивши на допиті 21 квітня: «Щодо перебування Шемелевського в організації “ПОВ” мені нічого не відомо»¹²¹.

Амбівалентними були свідчення бранця Є. Олдаковського, який 3 квітня 1937 р. нібито однозначно стверджував: «Шемелевський був так само, як і я, членом “ПОВ” [...]». Одначе на прохання з'ясувати, чому на допиті 7 серпня 1935 р. він приховав від слідства безпосередню приналежність Шемелевського до «ПОВ», Євген Петрович доволі плутано відповів:

«На допиті 7 серпня 1935 р. я, згадуючи прізвище Шемелевського як близької до “ПОВ” людини, не назвав його членом організації на тій підставі, що у мене, на час першого мого свідчення, я недостатньо проаналізував роль Шемелевського як члена “ПОВ”, у процесі ж попереднього слідства й особливо судового засідання по нашій справі, для мене стала цілком ясною роль Шемелевського не як близької людини, а як безпосереднього члена “ПОВ”, що достатньо підтверджується його практичною роботою у Мархлевському районі».

Непереконливими були й додаткові свідчення Є. Олдаковського:

«Вважаю за необхідне додати, що, крім вищенаведених даних про Шемелевського як члена “ПОВ”, мене зміцнили у твердому переконанні щодо прямої приналежності Шемелевського до “ПОВ”, що склалося у мене на той час, мої бесіди під час судового засідання з моїми однодільцями Беганським та Маєм. У яких конкретних [фактах] виражалася наша бесіда, я зараз не пригадую»¹²².

За цих обставин чи не єдиною зачіпкою для чернігівських енкаведистів залишався вищезгаданий протокол допиту бранця Ухто-Печорського табору НКВД Я. Саулевича від 28 січня 1937 р. Документ надійшов до Чернігова на диво оперативно — ледь не через два тижні після звернення Чернігівського обласного управління НКВД.

¹¹⁸ Рубльов О., Репринцев В. *Репресії проти поляків в Україні у 1930-ті роки.* — С. 131.

¹¹⁹ ЦДАВО України, ф. 24, оп. 15, спр. 167, арк. 30.

¹²⁰ ГДА СБ України, м. Чернігів, ф. 6, оп. 1, спр. П-15385, арк. 199.

¹²¹ Там само, арк. 200 зв.

¹²² Там само, арк. 195–196.

10 лютого 1937 р. помічник оперуповноваженого 3-го відділу УГБ УНКВД Чернігівської області Йориш, констатувавши, що вищезгаданим рішенням Спецколегії Верховного Суду УССР від 4 листопада 1936 р. передбачалося додатково допитати у «справі» М. Шемелевського як свідків вже засуджених «пеовяків» — С. Богушевського, С. Мая, Є. Олдаковського, Я. Саулевича, С. Станяшека та ін., виніс наступну ухвалу:

«1. Учитывая, что допрос всех перечисленных свидетелей крайне затруднен, доставка их для допроса в Чернигов из Сиблага, Севостоклага и др. в настоящее время не может быть осуществлена, а на допрос их на месте необходимо весьма продолжительное время, между тем как обвин.[яемый] ШЕМЕЛЕВСКИЙ находится под стражей с 1/Х-1935 г.

2. В подтверждение инкриминируемых обвин.[яемому] ШЕМЕЛЕВСКОМУ преступных действий — дополнительно допрошена в качестве свидетеля по делу гр. ДЗЮБИНСКАЯ-БЕГАНСКАЯ Станислава Иосифовна, а также с последней учинена очная ставка с обвиняемым ШЕМЕЛЕВСКИМ; кроме того, к след.[ственному] делу приобщен протокол допроса САУЛЕВИЧА Яна Доминиковича, отбывающего наказание по приговору Спец. коллегии Киевского облсуда по ст. 54-7 и 11 УК УССР (к 10 годам лишения свободы) в Усть-Печорском ИТЛ, допрошенного в качестве свидетеля в порядке отдельного требования, показаниями коего ШЕМЕЛЕВСКИЙ в достаточной степени изобличен в совершенных преступлениях»¹²³.

На цій підставі тов. Йориш пропонував:

«Ограничиться дополнительно произведенными следственными действиями и дело после выполнения требования ст. 200 УПК УССР, в порядке ст. 204 УПК УССР — направит Прокурору по спецделам для предания обвиняемого ШЕМЕЛЕВСКОГО суду»¹²⁴.

Втім, у своїх показах від 28 січня 1937 р. Ян Домінікович не був аж надто переконливим, змальовуючи «контрреволюційну діяльність» М. Шемелевського — зрештою, й реально він знав дуже небагато про цього колишнього функціонера Мархлевського польського району. Отже, потрібної слідству конкретики у його показах не було. За характеристикою Є. Олдаковського, пригадував Я. Саулевич, Шемелевський був «своєю людиною», тобто членом «ПОВ»; начальник адмінвідділу польського району відповідав за «примусову полонізацію українського населення». Крім того, за

¹²³ ЦДАВО України, ф. 24, оп. 15, спр. 167, арк. 30.

¹²⁴ Там само, арк. 30–30 зв.

перебування Шемелевського керівником адмінвідділу, почалося виконання «іншої директиви “ПОВ” щодо легалізації польських релігійних гуртків терціарів й ружанцових гуртків». Мовляв, керівництво «ПОВ» прагнуло цією акцією забезпечити легалізацію «масових націоналістичних організацій» як майбутньої бази власної «контрреволюційної діяльності». Також М. Шемелевський нібито наклав адміністративне стягнення на якогось голову сільради (прізвища Я. Саулевич не пригадував) за відмову зареєструвати ці гуртки¹²⁵.

Далі пригадувати/вигадувати було нічого. Відтак, відповідаючи на чергове запитання сержанта держбезпеки Грундіна, Ян Саулевич відверто «пішов по колу»:

«Прямого контрреволюційного зв'язку з Шемелевським я особисто не мав, а заходи по контрреволюційній організації “ПОВ” я здійснював через Олдаковського Євгена, який керував роботою “ПОВ” по Волині й особливо по Мархлевському району, що з нього “ПОВ” мало на увазі утворити плацдарм для боротьби з Совладом [...]. Повторюю, що з розмов з Олдаковським, Шемелевський був вказаний мені, як «своя людина». Це слід розуміти з прийнятої умовної мови у керівництві “ПОВ” — своєї людини, як члена організації “ПОВ”...»¹²⁶.

У судовому засіданні Спецколегії Чернігівського обласного суду 7–8 березня 1937 р. оскаржуваний М. Шемелевський не лише вперто заперечував інкриміновані йому «злочини», не лише відвів офіційного захисника «тов. Лаптьова», самовпевнено взявши на себе його функції — «*нідсудний Шемелевський заявив, що від оборонця, який приймає участь в справі, відмовляється і приймає оборону на себе*», а й рішуче відкинув покази проти нього свідка Я. Саулевича, зауваживши: «Покази свідка Саулевича неправдиві. Я з ним ніколи ніяких розмов не вів»¹²⁷. Очевидно, йшлося про «контрреволюційні» розмови.

У написаній 15 березня 1937 р. у Чернігівській в'язниці касаційній скарзі на вирок спецколегії Чернігівського облсуду від 7–8 березня, згідно з яким його засудили до семи років таборів з конфіскацією майна й поразкою у правах на три роки, Михайло Шемелевський, серед іншого, спростовував й свідчення проти нього Я. Саулевича.

¹²⁵ ГДА СБ України, м. Чернігів, ф. 6, оп. 1, спр. П-15385, арк. 139–140.

¹²⁶ Там само, арк. 140 зв.

¹²⁷ Там само, арк. 171.

Враховуючи особливості автентичного документа, подаємо його фрагмент мовою оригіналу з мінімальною правкою (скорочені й недописані слова доповнені у квадратних дужках):

«Следств[енные] органы, приобщив к делу показания осужденного и отбывающего давно уже наказание Саулевича, допросили на 17-том месяце моего заключения быв[шую] жену осужденного члена к-р ПОВ Беганского — гр[аждан]ку Дзюбинскую и, полагая, что этими свидетельскими показаниями моя принадлежность и причастность к к-р нац[ионалистической] деятельности полностью доказана, направили вторично дело мое в Черн[иговскую] Спецколлегия для повторного слушания [...]. 1) В приговоре указано, что я вел систематически к-р агитацию среди работников Мархлевского райисполкома в присутс[т]вии членов к-р ПОВ Олдаковского, Беганского и Саулевича [...]. 4) Суд неправильно отметил, что Саулевич был тоже работником райисполкома. Саулевич в Мархлевском р[ай]оне на практической работе никогда при мне не работал. Я всего в жизни видел и говорил с ним в 1925 году, еще до организации Марх[левского] р[ай]она — всего два раза. Он как инструктор ЦК нацменов приехал в 1925 году проверять работу в г. Житомире, был в окрисполкоме, где я работал тогда инструктором, и если я тогда, 12 лет тому назад, имел с Саулевичем разговор — только лиш[ь] в части советизации всего населения, но не в коем случае полонизации укр[аинского] населения. Это ни чем не подкреплен[н]а[я] лож[ь] осуж[денного] члена к-р ПОВ Саулевича — ибо я работал открыто на глазах у всех: окрпарткома, окрисполкома и всей советской общественности и проводить в практической своей работе полонизацию украинского населения в быв[шем] Мархлевском р[ай]оне — это, значит, говорить глупость, ибо никаких конкретных фактов этой полонизации в следств[енных] материалах нет и быть не может [...].»¹²⁸...

Союзником М. Шемелевського в оскаржуванні вироку Спецколегії Чернігівського облсуду від 7–8 березня 1937 р. виступив член цієї Спецколегії Мостовий, який в особливій думці від 8 березня того ж року висловив власну незгоду з колегами.

У документі йшлося:

«С приговором Спецколлегии не согласен по следующим мотивам:

Осужденный ШЕМЕЛЕВСКИЙ органами следствия был привлечен к ответственности [...] за то, что он состоял членом польской контрреволюционной организации “ПОВ” и проводил организованную националистическую работу, направленную против Советской Власти.

¹²⁸ ЦДАВО України, ф. 24, оп. 15, спр. 167, арк. 38 зв. – 39, 39 зв., 40 зв. – 41.

11 августа 1936 г. Спецколлегия Черниговского областного суда, рассматривая в закрытом судебном заседании дело ШЕМЕЛЕВСКОГО, пришла к заключению о необходимости допроса в судебном заседании основного свидетеля по делу — ОЛДАКОВСКОГО — и постановила добавить в следующее судебное заседание отбывающего наказание в Сев.[еро-] Вост.[очном] лагере ОЛДАКОВСКОГО [...]. Спецколлегия Верховного Суда УССР, рассматривая это дело в надзорном порядке и выявив, что ОЛДАКОВСКИЙ в своих показаниях на предварительном следствии и на очных ставках с ШЕМЕЛЕВСКИМ дал не совсем конкретные данные об участии ШЕМЕЛЕВСКОГО в [...] “ПОВ”, своим определением от 4 ноября 1936 г. отменила постановление Спецколлегии Черниговского областного суда и, направляя дело для дополнительного расследования, предложила допросить в качестве свидетеля по делу БОГУШЕВСКОГО, МАЯ, СТАНЯШЕКА, САВУЛЕВИЧА (sic!), ПОЛИКОВСКОГО, МАРЦЫШЕВСКОГО и др., которые, по показаниям ОЛДАКОВСКОГО, были связаны с ШЕМЕЛЕВСКИМ по совместной работе в Мархлевском районе и возможно знают о его к.[онтр]р.[еволюционной] деятельности [...].»¹²⁹.

Однаке, наголошував Мостовий, органи слідства знехтували приписами Верховного Суду УССР й доволі обмежилися лише допитом Я. Саулевича й свідка С. Дзюбинської-Беганської. У судовому ж засіданні 7–8 березня 1937 р., зауважував правник, з’ясувалося, що обвинувачений М. Шемелевський перебував у ворожих стосунках зі свідком С. Дзюбинською-Беганською. Стосовно ж показів Яна Домініковича в особливій думці йшлося:

«Показания САВУЛЕВИЧА ввиду его недостатка в судебное заседание не были перепроверены и уточнены. Вообще же его показания о к. р. деятельности ШЕМЕЛЕВСКОГО неконкретны и не могут быть положены в основу при вынесении приговора, тем более обвинительного [...].»¹³⁰.

Завершувався документ такою пропозицією:

«На основании изложенного, я считаю необходимым дело ШЕМЕЛЕВСКОГО вторично направить на доследование и его к. р. деятельность подтвердить не только показаниями ДЗЮБИНСКОЙ, но и лицами, работавшими вместе с ШЕМЕЛЕВСКИМ в бывшем Мархлевском районе, где он проводил националистическую работу»¹³¹.

23 квітня 1937 р. Спецколегія Верховного Суду УССР розглянула у касаційному порядку вирок Спецколегії Чернігівського

¹²⁹ ЦДАВО України, ф. 24, оп. 15, спр. 167, арк. 36–37.

¹³⁰ Там само, арк. 37.

¹³¹ Там само.

облсуду від 8 березня того ж року у «справі» М. Шемелевського, якого засудили на сім років таборів за те, що він

«провадив к. р. агітацію націоналістичного змісту, вихваляючи польський націоналізм, і провадив к. р. агітацію проти Радвлади, маючи близькі стосунки з засудженими тепер к. [онтр]р. [еволуціонерами] націоналістами Олдаковським, Саулевичем та ін.»

Ухвалили:

«Касскаргу частково задоволити та вирок скасувати, а справу передати на новий розгляд зі стадії досудового слідства в іншому складі суду. Захід запобігання залишити утримання ШЕМЕЛЕВСЬКОГО під вартою. Ухвала остаточна»¹³².

29 серпня 1937 р. Спецколегія Верховного Суду УССР спрямувала заступнику наркома юстиції республіки інформаційне повідомлення, що справа по обвинуваченню громадянина М. Й. Шемелевського 7 серпня 1937 р. за № 834 відправлена до Спецколегії Чернігівського обласного суду для розгляду у судовому засіданні. Висловимо припущення, що цей черговий судовий розгляд таки не відбувся — «небільшовицькі» темпи здійснення «революційної законності» за доби «загострення класової боротьби» не влаштували «кремлівського горця». На думку Й. Джугашвілі (кличка — Сталін), режим потребував спрощених юридичних процедур ...

Для розуміння механізму репресій проти польської людності в Україні (як і в цілому по ССРСР) принципове значення має «*Оперативний наказ наркома внутрішніх справ ССРСР № 00485*» від 11 серпня 1937 р., підписаний Генеральним комісаром держбезпеки М. І. Єжовим й розісланий на місця для виконання. Наказ, а також долучений до нього закритий лист «Про фашистсько-повстанську, шпигунську, диверсійну, пораженську й терористичну діяльність польської розвідки в ССРСР» (№ 59098 від 11 серпня 1937 р.) ініціювали масові репресії проти польського населення України¹³³.

Наказ зобов'язував місцеві органи держбезпеки упродовж 20 серпня — 20 листопада 1937 р. здійснити операцію щодо цілковитої ліквідації місцевих організацій «ПОВ». Арешту підлягали:

«А) виявлені в процесі слідства й до цього часу не розшукані найактивніші члени ПОВ [...];

¹³² ЦДАВО України, ф. 24, оп. 15, спр. 167, арк. 51–52.

¹³³ Текст наказу та закритого листа див.: *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ.* — 1997. — № 1/2 (4/5). — С. 15–44.

- б) всі військовополонені польської армії, які залишилися в ССРСР;
- в) перебіжчики із Польщі, незалежно від часу переходу їх в ССРСР;
- г) політемігранти та політобмінняні з Польщі;
- д) колишні члени ППС та інших польських антисоветських політичних партій;
- е) найактивніша частина місцевих антисоветських націоналістичних елементів польських районів»¹³⁴.

Наказ НКВД ССРСР № 00485 містив і такий пункт:

«Припинити звільнення із в'язниць і таборів засуджених за ознаками польського шпигунства, у яких закінчується термін ув'язнення. Про кожного із них подати матеріал для розгляду на Особливу нараду НКВД ССРСР»¹³⁵.

Це означало новий термін позбавлення волі, а часто й розстріл.

Так, наприклад, звітуючи Москві про викорінення «агентури іноземних розвідок» на території Чернігівської області, тамтешнє управління державної безпеки доповідало про арешт 860 осіб внаслідок операції «Поляки», що тривала у другій половині 1937 р. Причинами арешту слугували такі: націоналістична діяльність й підозра у шпигунстві (425 осіб); перебіжчики (134); реемігранти (108); зв'язки з польськими консульствами (85); костьольно-куркульський елемент (77); контрабандисти (19); тощо. Національний склад заарештованих у цій операції був доволі різноманітний: українців — 400, українців-галичан (sic!) — 31, поляків — 233, росіян — 23, представників інших національностей — 173. Переважання українців серед ув'язнених пояснюється наявністю серед них численних перебіжчиків та реемігрантів. 1937 р. «з'ясувалося», що українці, які легально чи нелегально перетнули советсько-польський кордон, підписали собі ледь не стовідсотково смертний вирок¹³⁶.

На початок 1937 р. у Чернігівській області нараховувалося 2224 поляки, включно з дітьми. Отже, за друге півріччя чекісти репресували на Чернігівщині кожного десятого поляка¹³⁷.

¹³⁴ *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ.* — 1997. — № 1/2 (4/5). — С. 16.

¹³⁵ *Там само.* — С. 17.

¹³⁶ Рубльов О. *Шкіц до історії загибелі української «Полонії», 1930-ті роки.* — С. 304.

¹³⁷ Див.: Кульчицький С. *Перші депортації польського населення УРСР у світлі сталінської національної політики // Депортації українців та поляків: кінець 1939 – початок 50-х рр. (До 50-річчя операції «Вісла») / Упоряд. Ю. Сливка.* — Львів, 1998. — С. 17.

Під виконання злочинного наказу № 00485 потрапив й ув'язнений Ян Саулевич. 22 вересня 1937 р. позасудовим рішенням наркома внутрішніх справ М. І. Єжова та Прокурора ССРСР А. Я. Вишинського (протокол № 34) Я. Саулевич у групі 44 «польських контрреволюціонерів» — на підставі відповідного подання центрального апарату НКВД УССР — був засуджений до вищої міри покарання й невдовзі убитий¹³⁸.

Дата виконання вироку згодна. Якщо припустити, що бранець, за тогочасною практикою енкаведистів, був повернутий до Києва з таборів для «дослідження» його «справи» й з'ясування додаткових подробиць «контрреволюційної діяльності», що їх, мовляв, він приховав від «слідства» у 1934–1935 рр., то, вірогідно, його розстріляли у Києві уночі 25 вересня 1937 р. Принаймні саме тоді (за виявленими нами даними) у Київській внутрішній тюрмі НКВД убили щонайменше двох осіб з розстрільного списку 44-х «польських контрреволюціонерів», страчених за вищезгаданим позасудовим рішенням М. І. Єжова — А. Я. Вишинського, а саме: Лева Михайловича Копанського (1888–1937), етнічного росіянина й колишнього дворянина, «учасника контрреволюційної націоналістичної й шпигунської організації у Києві», а також останнього київського ксьондза 1930-х років, настоятеля костьолів св. Олександра та св. Миколая Сигізмунда Квасневського (1877–1937)¹³⁹. Похований Я. Саулевич, як і тисячі інших жертв комуністичного терору, у безіменній могилі — згодом у київському передмісті Биківні ...

На користь саме такої версії побіжно свідчить й документ, яким постфактум легітимізувалася крадіжка майна сталінською державою невинно убієнних жертв її політичного режиму. Йдеться про протокол № 205 засідання особливої Трійки УНКВД Київської області від 23 березня 1938 р. з єдиним пунктом порядку денного — «О конфіскації имуществ, принадлежащего осужденным по приговору НКВД Союза ССР и прокурора Союза ССР

по первой категории» (тобто розстріляних) — й лаконічною у своїй простоті ухвалою: «Имущество, лично принадлежащее осужденным, конфисковать». У цьому переліку (тільки по цьому протоколу) лише (!) 654 прізвища страчених Управлінням НКВД по Київській області. Ян Домінікович Саулевич майже завершує список під № 647¹⁴⁰ ...

Наказ № 00485 ще раз й фатально-примхливо й востаннє поєднав долі колишнього секретаря Мархлевського райвиконкому М. Шемелевського та його колишнього керівника — заступника голови ЦКНМ при ВУЦВК Я. Саулевича. Адже убивству Я. Саулевича передував ще один злочин — розстріл М. Шемелевського.

Набридливого й впертого в'язня «органи» прирекли на страту позасудовим рішенням тих самих осіб — очільника НКВД ССРСР М. І. Єжова й Прокурора ССРСР А. Я. Вишинського — від 13 вересня 1937 р. (протокол № 19).

20 вересня 1937 р. у Чернігові був складений такий акт, вартий наведення як виразний документ того страшного часу:

«Я, комендант Черниговского Областного Управления НКВД — Сержант Государственной Безопасности — ФИЛЕНКО, в присутствии Черниговского Областного Прокурора — тов. САВРАНСКОГО, Начальника Черниговской Оперативной Группы УГБ — тов. ГОВЗМАНА — и Начальника Внутренней Тюрьмы УГБ ЧОУ НКВД — тов. ДРОБОТИ, сего числа, на основании решения Народного Комиссара Внутренних Дел Союза ССР — Генерального Комиссара Государственной Безопасности тов. ЕЖОВА, Прокурора Союза ССР — тов. ВЫШИНСКОГО, предписания Народного Комиссара Внутренних Дел УССР — Комиссара Государственной Безопасности II-го ранга — тов. ЛЕПЛЕВСКОГО от 19 сентября 1937 г. № 10778 — и приказа Начальника Черниговского Облуправления НКВД — Капитана Государственной Безопасности — тов. КОРНЕВА от 20/IX-37 г. № 36982 — привел в исполнение приговор над осужденным к Высшей Мере Наказания — РАССТРЕЛУ — ШЕМЕЛЕВСКИМ Михаилом Иосифовичем, 1890 г. рождения, в чем и составлен настоящий акт в 3-х экземплярах»¹⁴¹.

Подібний акт київські енкаведисти мали скласти й про страту (убивство) Я. Саулевича.

¹³⁸ Рубльов О., Репринцев В. *Репресії проти поляків в Україні у 1930-ті роки*. — С. 149; *ГДА СБ України*, ф. 5, оп. 1, спр. 465, арк. 92–93.

¹³⁹ *ГДА СБ України*, ф. 6, оп. 1, спр. 60780-ФП, арк. 196–197; *Влада і Костьол в радянській Україні, 1919–1937 рр.: Римо-католицька церква під репресивним тиском тоталітаризму*: Документи / Передмова, упорядкув., додатки, покажчики Н. С. Рубльової // *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. — 2003. — № 2 (21). — С. 396–397.

¹⁴⁰ Див.: *Биківнянські жертви, або як працювала «Вища двійка» на Київщині*: Док. та матеріали / Авт.-уклад. А. І. Амонс; С. І. Білокін, передм., О. С. Кавуненко, передм. — К., 2007. — С. 316.

¹⁴¹ *ГДА СБ України, м. Чернігів*, ф. 6, оп. 1, спр. П-15385, арк. 213–214.

«Справа» Я. Саулевича мала продовження й після його загибелі. Принаймні її матеріали використовувалися для обвинувачення його колишніх колег по роботі. Так, 15 грудня 1937 р. у Харкові органи НКВД затримали начальника сектору кадрів Укр-автогентресту Саву Георгійовича Ялі (1895–1938) — йому інкримінувалася участь у «Контрреволюційній грецькій повстанській організації». Він був етапований до столиці УРСР й 25 грудня опинився у Києві. Втім, 26 лютого 1938 р. в'язня знову відправили до Харкова — мовляв, там провадилося слідство у справі осіб, пов'язаних з ним «контрреволюційною діяльністю»¹⁴².

Сава Георгійович Ялі свого часу відігравав провідну роль у здійсненні більшовицької політики «коренізації» у середовищі греків Маріупільщини. 1917 р. його обрали секретарем Сартанської волосної ради Маріупольської округи. Після вступу до РКП(б) у червні 1918 р. працював у Катеринославському губернському комітеті советів селянських і червоноармійських депутатів. З червня 1919 р. по березень 1920 р. перебував у Червоній армії. Демобілізувавшись з РСЧА, упродовж 1920–1922 р. обіймав посаду голови Сартанського РВК; у 1922–1924 рр. — на різних посадах у Маріупільському окрвиконкомі. 15 грудня 1925 р. введений до складу Центральної комісії національних меншин при ВУЦВК й очолив її грецьку секцію. Обіймаючи цю посаду упродовж 1925–1929 рр., а також співпрацюючи з ЦКНМ у 1930–1933 рр., всебічно сприяв економічному відродженню грецьких селищ, здійсненню політики «коренізації» у місцях компактного проживання греків, створенню грецьких національних районів і сільрад в УРСР, впровадженню політики «грецизації». Відіграв помітну роль у вивченні й популяризації історії греків Маріупільщини¹⁴³. Надрукував декілька десятків статей з історії українських греків¹⁴⁴ й книгу «Гре-

ки в УСРР» (1931)¹⁴⁵. У 1931–1933 рр. був співробітником Раднацмену Наркомосвіти УРСР, з 1933 р. працював економістом у Харкові.

Очевидно, праця С. Г. Ялі у ЦКНМ й особисте знайомство з «польським шпигуном» та «контрреволюціонером» Я. Саулевичем додатково обтяжували долю ув'язненого. Відомі методи енкаведистського «слідства» змушували в'язнів до самообмовлення й подання фальшивих свідчень щодо знайомих, колег по роботі й навіть близьких родичів.

30 грудня 1937 р. Сава Георгійович власноручно підписав черговий протокол допиту, складений начальником відділення 3-го відділу УГБ НКВД УРСР старшим лейтенантом держбезпеки Шмальцем (двозначний запис наприкінці протоколу мав засвідчувати його автентичність: «Записано з моїх слів вірно й мені прочитано, у чому й розписуюсь. С. Ялі»)¹⁴⁶. Ув'язнений розповів, як потрапив на роботу до ЦКНМ при ВУЦВК. У 1924–1925 рр. він працював завідувачем культпропвідділу Маріупільської округової ради професійних спілок, навчався у Харківському інституті народного господарства. Саме у цей період С. Г. Ялі й познайомився з заступником голови ЦКНМ Я. Саулевичем, який й залучив освіченого українського грека до обстеження грецьких районів Маріупільської округи, а невдовзі й рекомендував його на посаду до Центральної комісії нацменшин. Після розмови з завідувачем підвідділом нацменшин агітпропу ЦК КП(б)У С. Г. Лазовертом¹⁴⁷ й відбулося це призначення¹⁴⁸.

Втім, з'ясування об'єктивних подробиць біографії С. Ялі не цікавило слідчого. Натомість з протоколу нібито випливало, що «учасники польської контрреволюційної організації Саулевич й Лазоверт» сприяли антисоветській роботі в'язня. Енкаведист

¹⁴² ГДА СБ України, м. Харків, ф. 6, оп. 1, спр. 0-16074, арк. 7–8, 317–320.

¹⁴³ Див., напр.: Якубова Л. Д. *Маріупільські греки (етнічна історія): 1778 р. – початок 30-х років ХХ ст.* – К.: Ін-т історії України НАН України, 1999. – 331 с.

¹⁴⁴ Ялі С. Г. *Кінець 1918 і початок 1919 г. в подпольє* // Приазовская правда (Маріуполь). – 1923. – 14 марта; Його ж. *Краєзнавча робота нацменшостей* // Краєзнавство (Харків). – 1927. – № 1. – С. 16–17; Його ж. *Про роботу серед греків України* // Вісті ВУЦВК. – 1927. – № 6; Його ж. *До справи вивчення грецького населення на Україні* // Краєзнавство. – 1927. – № 2. – С. 30–33; Його ж. *Маріупольська округа: Про грецький відділ Маріупольського музею краєзнавства* // Крає-

знавство. – 1928. – № 2/3. – С. 53–55; Його ж. *У нас і в Греції (до проблеми грецької мови)* // Культура і побут: Додаток до «Вістей ВУЦВК». – 1928. – 9 червня. – № 23. – С. 1–2; Його ж. *До історії грецької колонізації на Україні* // Краєзнавство. – 1928. – № 6/10. – С. 57–68; та ін.

¹⁴⁵ Ялі С. *Греки в УСРР*. – Х.: Центридава народів СРСР, Всеукр. філія, 1931. – 208 с.

¹⁴⁶ ГДА СБ України, м. Харків, ф. 6, оп. 1, спр. 0-16074, арк. 95.

¹⁴⁷ Свідницький А. І. *Запам'ятаємо їх живими: [С. Г. Лазоверт]* // Комуніст України. – 1990. – № 4. – С. 84–86.

¹⁴⁸ ГДА СБ України, м. Харків, ф. 6, оп. 1, спр. 0-16074, арк. 56–57.

Шмальц вимагав «правдивих показів». І власноручно їх фабрикував. «У Центральній комісії нацмену при ЦВК УССР я працював під безпосереднім керівництвом Саулевича. Для нього, дуже розвинutoї людини, невдовзі після того, як я приступив до праці у Центральній комісії, стало зрозумілим, що я є грецьким націоналістом й використовую своє становище у шпигунських цілях»¹⁴⁹, – стверджував Сава Георгійович. Вже 1927 р. він, мовляв, «відверто поінформував Саулевича щодо розпочатої роботи зі створення грецької контрреволюційної організації». За відомими лише сталінським чекістам «законами конспірації», Ян Домінікович «позитивно відреагував» на це повідомлення свого підлеглого й, у свою чергу, заявив йому, що в Україні «існує польська націоналістична організація й проводить велику роботу серед поляків».

Щільна й конструктивна співпраця польського й грецького «контрреволюціонерів» тривала, мовляв, до 1929 р., коли їхні життєві шляхи розійшлися:

«Саулевич надавав мені серйозну допомогу, надаючи вказівки щодо забезпечення своїми людьми основних ділянок культурного фронту у Маріуполі з тим, щоби через них проникнути у грецьке село й розгорнути там контрреволюційну роботу. Саулевич ділився зі мною, що шляхом використання польських культурних установ, польській організації вдалося розгорнути велику антисоветську роботу. Досвід роботи польської організації, використаний нами, був дуже цінним. Допомога нашій організації з боку Саулевича й учасника польської організації Лазоверта, тоді завідувача підвідділом нацмену ЦК КП(б)У, знайшла свій вираз у тому, що завдяки ним було проведено низку призначень наших людей у грецькі райони на керівну роботу. Саулевич був також організатором польської шпигунсько-диверсійної роботи. Я інформував його з усіх питань, що цікавили польську організацію, щодо становища у грецьких районах»¹⁵⁰.

В обвинувальному висновку у «справі» С. Г. Ялі йому інкримінувалася участь у «грецькій контрреволюційній організації», яка поклала собі за мету «створення грецької націоналістичної республіки на Приазовському узбережжі, під протекторатом Греції, шляхом насильницького відторгнення частини території ССР у момент виникнення війни ССР з однією з капіталістичних країн» (чи не з Грецією як потенційним агресором?). У тому ж документі стверджувалося, що Сава Ялі, використовуючи власне становище

¹⁴⁹ ГДА СБ України, м. Харків, ф. 6, оп. 1, спр. 0-16074, арк. 91.

¹⁵⁰ Там само, арк. 92–93.

Група поляків — делегатів ІХ Всеукраїнського з'їзду Советів (м. Харків, 3–10 травня 1925 р.).

Стоять зліва направо: **Рох Соболевський** (голова Буртинської сільради Шепетівської округи), **Томаш Домбаль**, **Віталій Вонсовіч** (член польської сільради й голова Комітету взаємодопомоги Нового Заводу), **Юзеф Вілчинський** (голова зразкового Софіївського райвиконкому Криворізької округи), **Станіслав Лежевський** (робітник Дніпровської фабрики у Кам'янському).

Сидять — 1-й ряд: **Болеслав Скарбек** (член Польбюро ЦК КП(б)У), **Біб'яна Музика** (член Вітавської сільради Вінницької округи), **Самуїл Лазоверт** (керівник Польбюро ЦК КП(б)У), **Евген Олдаковський** (голова Волинського губернського бюро національних меншин), **Станіслав Фолоф** (голова Бобрицької сільради Коростенської округи).

Сидять — 2-й ряд: **Юзеф Теодор** (керівник Центрального польбюро НКО УССР), **Ян Саулевич** (член Президії ЦКНМ), **Антін Громіцький** (член Польбюро ЦК КП(б)У), **Миколай Філіповський** (голова Подільського губбюро нацменшин).

Фото з газети «Сіерп» (24 травня 1925 р.).

завідувача Грецькою секцією Центральної комісії нацмену при ЦВК УССР, «провадив шкідницьку роботу на культурному фронті, зривав колективізацію у грецьких національних районах й вербував антисоветськи налаштованих осіб до складу контрреволюцій-

ної організації». Справа спрямовувалася на розгляд НКВД ССРСР на підставі наказу того ж репресивного відомства № 00485 (сумнозвісного «польського наказу»)¹⁵¹.

7 лютого 1939 р. рішенням наркома внутрішніх справ та Прокурора ССРСР Сава Георгійович Ялі був засуджений до вищої міри покарання — розстрілу. Убили його у Харкові 28 квітня 1938 р.¹⁵²

Реабілітований Ян Саулевич значно пізніше решти головних «фігурантів» так званої справи «Польської Військової Організації» в УССР 1933–1935 рр. — Б. Скарбека-Шацького (реабілітованого 27 лютого 1958 р.), С. Лазоверта (21 липня 1956 р.), сокурсника Саулевича 1915–1916 рр. по Харківському сільськогосподарському інституту й згодом «подільника» по «ПОВ» Костянтина-Теоділа Вишневського (17 січня 1958 р.) та ін.; а також й колишнього колеги по роботі у Центральній комісії національних меншин при ВУЦВК С. Г. Ялі (реабілітованого 10 лютого 1959 р.). Сталося це, очевидно, за браком близьких (чи навіть і далеких) родичів «хрещеного батька» Мархлевського району, які б вчасно заопікувалися його реабілітацією. Адже на момент арешту Я. Саулевич був уже розлучений зі своєю дружиною, лікарем Олександрою Татарською. Дітей від шлюбу у нього не було. Його мати, за деякими відомостями, як і раніше, мешкала 1934 р. у власній садибі Гаспарі у «буржуазній» Латвії. Щоправда, зв'язок з нею син втратив ще 1927 р. — за сім років до власного ув'язнення й засудження.

26 квітня 1990 р. Судова колегія з кримінальних справ Верховного Суду УССР розглянула у судовому засіданні кримінальну справу за протестом першого заступника Прокурора УССР на вирок Спецколегії Київського обласного суду від 8 червня 1935 р., згідно з яким колишній начальник відділу Саратовського крайового земельного управління Ян Домінікович Саулевич, 1897 р. народження, член КП(б)У з 1924 р. по 1934 р. (виключений внаслідок «чистки»), був засуджений до десяти років позбавлення волі з поразкою у правах на п'ять років. Протест був задоволений, вирок від 8 червня 1935 р. стосовно Саулевича скасовий, а справу щодо нього припинено «за відсутністю у його діях складу злочину»¹⁵³.

¹⁵¹ ГДА СБ України, м. Харків, ф. 6, оп. 1, спр. 0-16074, арк. 201–202.

¹⁵² Там само, арк. 326.

¹⁵³ ГДА СБ України, ф. 6, оп. 1, спр. 67312-ФП, арк. 337–338.

Валерій Левченко, Едуард Петровський
(Одеса)

«Арештувати як українського есера...»

(до біографії професора філософії та педагогіки
Одеського державного університету Михайла Гордієвського)

Levchenko V., Petrovskiy E. «To arrest as Ukrainian social revolutionary» (to the biography of Mykhailo Hordievskiy, a professor of philosophy and pedagogics of Odessa State University).

Based on the unknown documents of former Soviet security services, the authors reconstructed the milestones of political and scientific activity of Mykhailo Hordievskiy, a professor of philosophy and pedagogic of Odessa State University.

Багатогранна історія Одеського університету, одного з найстаріших та відомих вищих навчальних закладів України, вже понад 140 років славиться своїми традиціями, науковими школами і педагогічними кадрами. Тисячі випускників проводили дослідження в стінах університету та за його межами. Багато з них стали видатними вченими, які працею визначали якість наукового і освітнього статусу закладу в різні періоди його існування. Найбільших трансформацій університет зазнав у перші десятиліття після встановлення радянської влади. Ліквідація Імператорського Новоросійського університету (ІНУ), створення Одеського інституту народної освіти (ОІНО), поновлення діяльності університету у статусі Одеського державного (ОДУ) — це лише зовнішні ознаки змін, пов'язаних з експериментами більшовиків у сфері вищої освіти. Їх внутрішня сутність визначалася бажанням лідерів російського більшовизму поставити наукові дослідження на службу ідеологічним концепціям, проголошеним більшовицькою партією.

В процесі реалізації цього завдання, поряд із вихованням нових наукових кадрів, у різний спосіб відбувалася заміна представників старої генерації вчених. Однією з форм стала заборона займатися викладацькою роботою, дослідницькою працею та публікувати її результати. Дехто з науковців змушений був виїхати поза межі України й назавжди або на тривалий час припинити наукову роботу.

Зручним способом усунення багатьох «колишніх» вчених та педагогів стали політичні репресії. Часто вони супроводжувалися подальшим вилученням наукових праць та заборонаю згадувати ім'я ненависної владі «ворога народу». Саме через це у небутті

зникли чимало знаних свого часу викладачів і вчених, про долі яких ми довідуємося лише зараз.

Підсумовуючи історіографію з історії Одеського університету, З. В. Першина зауважувала: «Існують також і окремі проблеми та періоди, що вимагають, як впливає з історіографічного аналізу, наукового пошуку і розробки. Це — долі вчених і студентів трагічних 1930-х років...»¹. Одним з когорти представників професорського складу старшого покоління, що працювали за радянських часів і потрапили у вир репресивної політики був Михайло Іванович Гордієвський. Хоча ця розвідка висвітлює трагічну сторінку однієї особистості, однак вона віддзеркалює драматичну долю всієї дореволюційної української інтелігенції.

На жаль, незважаючи на активні пошуки у галузі історичної біографістики, постать М. І. Гордієвського ще не стала об'єктом ретельного вивчення. Жорстокі реалії ХХ ст. спричинили забуття його ім'я, науково-педагогічної та громадсько-політичної діяльності. Інформації про нього немає у жодному з видань історії університету або в біографічних нарисах, зібраних в 4-томному виданні біографічного словника «Професори Одеського (Новоросійського) університету»². Хоча М. І. Гордієвський займався викладацькою і науковою діяльністю в Новоросійському університеті, Інституті народної освіти, Одеському державному університеті.

У повоєнний період прізвище М. І. Гордієвського промайнуло двічі в 1960-х рр. — в оглядовій книзі «Розвиток філософії в Українській РСР» та невеликій за обсягом довідці, яка міститься в «Енциклопедії українознавства»³. Перші спроби поновлення забутого ім'я М. І. Гордієвського в середині 1990-х рр. зробили

¹ Першина З.В. Історіографічний підсумок та проблеми вивчення історії Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова // Записки історичного факультету. — Одеса, 2000. — Вип. 10. — С. 29.

² Юрченко О.Л., Першина З.В., В'язовський Г.А. Одеському університету — сто років. — Одеса: Маяк, 1965; Одесский университет (1865–1990) / Л. А. Ануфриев, С. И. Аппатов, Ю. А. Амброс и др. — К.: Лыбидь, 1991; Історія Одеського університету (1865–2000) / Гол. ред. В. А. Сминтина. — Одеса: Астропринт, 2000; Професори Одеського (Новоросійського) університету: Біогр. словник. У 4-х т. / Під ред. В. А. Сминтини. — Одеса: Астропринт, 2000; Вид. 2-е, доп. / Відп. ред. В. А. Сминтина. — Одеса: Астропринт, 2005.

³ Розвиток філософії в Українській РСР. — Київ: Наукова думка. — 1968; Гордієвський М.І. // Енциклопедія Українознавства: В 10 т. — Т. 2. — Львів, 1993.

Л. Н. Сумарокова у нарисі «Філософія в Одесі» та відомий одеський краєзнавець Г. Д. Зленко в місцевій періодичній пресі⁴. Побіжні згадки знаходимо у новітньому виданні з історії Національної академії наук України та в монографіях Н. М. Гупана і В. М. Заруби⁵. Важливим джерелом для дослідження долі та наукових здобутків М. І. Гордієвського стали документи Державного архіву Одеської області, його архівна кримінальна справа, що знаходиться в Управлінні Служби безпеки України в Одеській області, поодинокі статті в науковій літературі та матеріалах періодичної преси 1920–1930-х рр.⁶

Михайло Іванович Гордієвський народився 23 травня (6 червня)⁷ 1885 р. в селі Зеленькі Київської губернії у родині священика⁸. Після закінчення у 1905 р. Київської духовної семінарії М. І. Гордієвський став студентом історико-філологічного факультету ІНУ, де в повній мірі проявилися його здібності до філософії⁹. Він постійно брав участь у роботі студентського філософського гуртка та філософського товариства, організованих професором кафедри філософії ІНУ М. М. Ланге. Для доповідей на гуртку він підготував кілька рефератів з історії філософії та історії педагогіки, які згодом були надруковані у редактованому професорами М. М. Ланге й Є. М. Щепкіним журналі «За свободу». Твір «Критический разбор двух первых антиномий Канта» М. І. Гордієвський виконав настільки досконало, що за пропозицією М. М. Ланге його надрукували окремим накладом.

⁴ Сумарокова Л.Н. Философия в Одессе // Очерки развития науки в Одессе. — Одесса, 1995. — С. 503–507; Зленко Г.Д. Життя і смерть Михайла Гордієвського // Чорноморські новини. — 1997. — 22 жовтня; Його ж. Лицарі досвітніх огнів в історії «Просвіти». — Одеса, 2005.

⁵ Історія Національної академії наук України. Т. I (1924–1928). — К., 1998. — С. 534–535, Т. II (1918–1933). — К., 2003. — С. 339–342; Гупан Н.М. Українська історіографія історії педагогіки. — К., 2002; Заруба В.М. Історик держави і права України академік М. Є. Слабченко (1882–1952): Монографія. — Дніпропетровськ: ПП «Ліра ЛТД», 2004.

⁶ Minerva. Jahrbuch der gelehrten welt. — Berlin und Leipzig, 1925. — Р. 1035–1037; 1926. — Band II. —Р. 1524–1525; 1928. — Band II. —Р. 1820–1822; Гордієвський Михайл Іванович // Наука и научные работники СССР. — Ленинград: АН СССР, 1928.

⁷ Дата 6 червня вказана у справах архіву УСБУ в Одеській області.

⁸ Державний архів Одеської області (далі — ДАОО), ф. Р-1593, оп. 1, спр. 112, арк. 1, 10.

⁹ Там само, ф. 5, оп. 19, спр. 23, арк. 5, 17, 29; ф. Р-1593, оп. 1, спр. 112, арк. 1, 4, 10.

Після закінчення у 1910 р. університету молодого дослідника залишили на кафедрі філософії «для отримання професорського звання». Під керівництвом М. М. Ланге він почав проводити подальші наукові дослідження.

У 1915 р. М. І. Гордієвський склав магістерський екзамен і був зарахований приват-доцентом та магістрантом на кафедрі філософії історико-філологічного факультету ІНУ. Перші роки становлення молодого вченого відбувалися під впливом видатного вченого, його наукового керівника та наставника М. М. Ланге. Паралельно М. І. Гордієвський працював також учителем історії в реальній школі та жіночій гімназії м. Одеси.

Незабаром, згідно штатного розкладу в університеті, він змінив професора О. П. Казанського, який виїхав до Москви. У весняному півріччі 1917 р. через нестачу професорського складу на факультеті приват-доцентам М. І. Гордієвському і І. М. Калініну доручили викладати курс та практичні заняття з філософії¹⁰.

Згідно постанови Тимчасового Уряду від 24 червня 1917 р., керівництво університету 20 вересня 1917 р. прийняло рішення про надання права брати участь у засіданні історико-філологічного факультету з дорадчим голосом молодим вченим магістрантам М. І. Гордієвському, О. Л. Коцеовському, Є. О. Загоровському та Ф. Г. Александрову. «Демократизація» університету надала можливість М. І. Гордієвському не тільки брати участь, а й впливати на громадське і педагогічне життя факультету¹¹. В перші роки викладацької діяльності на історико-філологічному факультеті ІНУ М. І. Гордієвський набував досвіду, авторитету й довіри серед старших колег. У 1918–1919 навчальному році він став вже доцентом по кафедрі філософії¹².

До літа 1920 р., паралельно з викладанням в ІНУ, М. І. Гордієвський у 1916–1920 рр. також працював на Одеських вищих жіночих курсах. У 1916–1917 навчальному році він перебував на посаді приват-доцента і викладав «Вступ до філософії» для слухачів першого курсу природничого відділення. Основні лекції з «Філософії» вів його вчитель М. М. Ланге. В той час для отримання можливості вести самостійні курси було необхідно провести

¹⁰ ДАОО, ф. 5, оп. 11, спр. 13, арк. 187а зв., 187б зв.

¹¹ Там само, ф. 45, оп. 4, спр. 2017, арк. 24.

¹² Там само, ф. Р-1359, оп. 1, спр. 8, арк. 39, 47; ф. Р-1593, оп. 1, спр. 112, арк. 4.

два спецкурси: один за дорученням факультету, а другий за власним вибором. Тому, спочатку у 1917–1918 академічному році до основного курсу М. І. Гордієвському доручили вести одну годину з спецкурсу «Столітні проблеми етики», а в 1918–1919 рр. — для всіх бажаючих одну годину загального курсу «Філософії релігії». Того ж року він зайняв посаду доцента і отримав доручення викладати дисципліни колеги приват-доцента І. М. Малініна. Останньому передали курс М. І. Гордієвського «Вступ до філософії», що означало певне пониження викладацького статусу. Протягом 1918–1920 рр. М. І. Гордієвський викладав «Логіку» та «Педагогіку» на словесному та історичному відділеннях. Курси з «Педагогіки» і «Історії педагогіки» у подальшому стали основними в його викладацькій кар'єрі, а деяким аспектам з цих дисциплін він присвятив глибокі наукові дослідження¹³.

Ще в юнацькі роки, починаючи з 1903 р., М. І. Гордієвський захопився політикою. Як член української студентської Громади брав участь у студентських вічах товариства, де познайомився з М. Слабченком, А. Ніковським та П. Клепацьким¹⁴.

У буремні роки Першої світової війни, двох революцій й громадянської війни М. І. Гордієвський брав активну участь у подіях національно-визвольного руху і послідовно обстоював ідею державного, самостійного та демократичного розвитку України. Починаючи з весни 1917 р., в Одесі під редакцією В. Чехівського почав виходити часопис «Українське слово», який видавало товариство «Українська хата» спільно з «Просвітою». Поряд з М. Слабченком, І. Липою, С. Шелухіним, В. Боровиком та П. Клепатським там друкував праці М. Гордієвський¹⁵. Весною 1917 р. товариство «Українська хата» делегувало його на Український національний з'їзд, який надав повноваження Центральній Раді представляти і захищати український народ¹⁶.

8 січня 1918 р. відбулося відродження Одеського осередку «Просвіти». Розпочався процес утворення українських шкіл для дітей та дорослих, відкриття і функціонування книгарень, чита-

¹³ ДАОО, ф. 334, оп. 3, спр. 7539, арк. 55, 80, 96, 110; спр. 7658, арк. 4, 53, 56; оп. 5, спр. 20, арк. 1.

¹⁴ Заруба В.М. Вказ. праця. — С. 60.

¹⁵ Там само. — С. 44.

¹⁶ Мисечко А.І. Товариство «Українська хата» в Одесі // Записки історичного факультету. — Одеса, 1998. — Вип. 7. — С. 99.

лень, різноманітних гуртків, дитячих притулків. Члени «Просвіти» та запрошені гості проводили публічні читання, лекції, доповіді і бесіди. Активно почали функціонувати різноманітні хорові, театральні та музично-драматичні студії. На любительській сцені товариства грали п'єси «Солоха» та «Бувальщина». При «Просвіті» планувалося створити власний кооператив для видачі продуктів членам товариства, влаштувати технічні і загальноосвітні курси. М. І. Гордієвський також брав участь у діяльності Одеської «Просвіти»¹⁷.

За гетьманства П. Скоропадського у 1918 р., опозиційно налаштована до влади група осіб зорганізувала видання часописів «Наше село», «Вільне життя» і «Молода Україна». Редактором «Вільного життя» був М. Слабченко, який публікував щодня по кілька статей під численними псевдонімами. В цих виданнях разом з І. Луценко, І. Липою та Ю. Грищенко власні опозиційні думки висловлював М. Гордієвський¹⁸. У грудні 1918 р. місто захопив французький експедиційний корпус, хоча фактично керували в місті й далі офіцери Добровольчої армії. В цей час українські партії есерів та соціал-демократів об'єдналися у політичний блок для боротьби з білогвардійцями та окупантами. Есер М. І. Гордієвський разом з соціал-демократом М. Є. Слабченком написали дві відозви французькою мовою до солдатів та офіцерів експедиційних військ. У листівках автори викривали авантюризм дій французького уряду, які намагалися загравати з українськими політиками, пропонуючи повернути гетьмана¹⁹.

Як член української партії соціалістів-революціонерів М. Гордієвський в 1917 р. був кандидатом у депутати Установчих зборів по Херсонському округу від губернських комітетів селянських депутатів, а в січні 1919 р. — делегатом Трудового конгресу²⁰. Водночас був редактором одеського журналу «Основи»²¹.

З приходом у квітні 1919 р. в Одесу більшовиків М. Гордієвський входив до складу редакції газети «Боротьба» — друкованого

органу Української партії соціалістів-революціонерів (боротьбистів), був членом міського і губернського виконавчих комітетів разом з О. Шумським, В. Блакитним, П. Любченком та Є. Щепкіним. Таким чином, есер М. І. Гордієвський все більше схилився до «боротьбистів».

У співавторстві з М. Є. Слабченком вони навіть написали «Відкритий лист», спрямований проти більшовицької політики «воєнного комунізму» у питанні національного відродження²². Однак, в березні 1920 р. УКП(б) була розпущена більшовиками, а її члени перейшли до лав КП(б)У. Проте послідовний у власних партійних переконаннях М. І. Гордієвський відмовився від членства в КП(б)У. Лише в 1925 р. (за іншою версією в 1926 р.) він офіційно оголосив в пресі про вихід з партії боротьбистів.

Після остаточного встановлення 7 лютого 1920 р. в Одесі більшовицької влади М. І. Гордієвський разом з провідними вченими Є. О. Загоровським, О. О. Рябіним-Склярєвським, М. Є. Слабченком та іншими намагався відновити діяльність Одеського товариства історії і старожитностей, історико-філологічного і бібліографічного товариств, які через часті зміни влади припиняли діяльність. Проте радянська влада бачила в організованих осередках українства «гнізда буржуазних професорів контрреволюційного настрою» і жодним чином не сприяла продовженню їх діяльності. Незабаром товариства, крім бібліографічного, взагалі були ліквідовані²³.

Влітку 1920 р. в Одесі, згідно з інструкцією народного комісаріату освіти УСРР (НКО), були реорганізовані існуючі вищі навчальні заклади та створені нові²⁴. В 1920–1921 навчальному році М. І. Гордієвський працював одразу в трьох інститутах. У відкритому в 1920 р. інституті народного господарства професор третьої категорії (найменшої. — *Авт.*) М. І. Гордієвський викладав «Історію суспільних наук»²⁵. В Одеському гуманітарно-суспільному інституті (існував 1920–1922 рр.) йому на посаді доцента, магістру філософії доручили вести курси лекцій з «Логіки», «Історії педагогіки», «Методології суспільних наук». Також за вченим, з числа

¹⁷ ГДА СБ України, Одеса, ф. ПС, спр. 21703-п, арк. 195.

¹⁸ Заруба В. М. Вказ. праця. — С. 45.

¹⁹ Там само. — С. 74–75.

²⁰ ГДА СБ України, Одеса, ф. ПС, спр. 25243-п, арк. 223.

²¹ Антипов Ю. Ф. Интеллигенция Одессы в «Угаре НЭПа» // Юго-Запад. Одессика. Историко-краеведческий научный альманах. — Одесса: Изд-во «Optimum», 2006. — С. 94.

²² Заруба В. М. Вказ. праця. — С. 77.

²³ Там само. — С. 125.

²⁴ ДАОО, ф. Р-1593, оп. 1, спр. 404, арк. 1.

²⁵ Там само, ф. Р-129, оп. 1, спр. 72, арк. 17; спр. 73, арк. 4 зв.; спр. 78, арк. 3–8; ф. Р-5432, оп. 1, спр. 15, арк. 49.

випускників закритого ІНУ, було залишено вісім студентів для самостійних досліджень²⁶.

Третім місцем роботи М. І. Гордієвського у той час був Одеський інститут народної освіти (ОІНО). Його 29 липня 1920 р. зарахували лектором українського відділення разом з багатьма представниками закритого ІНУ, такими як Р. М. Волков, М. М. Ланге і М. Є. Слабченко²⁷.

На першому засіданні викладачів ОІНО 31 липня 1920 р. М. І. Гордієвського обрали членом Ради інституту. Протягом навчального року він був присутній на одинадцяти засіданнях з тринадцяти. На посаді доцента, магістранту філософії доручили викладати «Історію педагогіки», «Психологію дошкільного віку» і «Історію педагогічних ідей у дошкільному вихованні». У 1921–1922 навчальному році він отримав посаду професора²⁸.

У 1922 р. за відсутності можливості друкувати наукові праці М. І. Гордієвський з професорами В. Ф. Лазурським, А. В. Флоровським та П. А. Бузуком на особисті кошти здійснили випуск другого тому «Ученых записок Высшей Школы». В цій збірці була надрукована і його праця «К вопросу о социальной педагогике Платона»²⁹.

Будучи передостаннім учнем М. М. Ланге (останній, Г. В. Флоровський, емігрував у 1920 р.), М. Гордієвський залишився єдиним продовжувачем цієї філософської школи в Одесі у 1920-ті рр. Жоден з учнів-філософів М. М. Ланге більше не викладав в Одесі³⁰. Останнім виступом М. І. Гордієвського на філософську тему стала промова 4 грудня 1922 р. на урочистому засіданні ОІНО, присвяченому 200-й річниці з дня народження Г. С. Сковороди, яку через рік надрукували у збірці «Пам'яті Сковороди (1722–1922)»³¹. Ця робота здобула позитивні відгуки спеціалістів³².

²⁶ ДАОО, ф. Р-849, оп. 3, спр. 5, арк. 1а; ф. Р-5432, оп. 1, спр. 5, арк. 319, 386.

²⁷ Там само, ф. Р-5432, оп. 1, спр. 2, арк. 37–38.

²⁸ Там само, ф. Р-1593, оп. 1, спр. 1, арк. 9 зв.–10; спр. 3, арк. 1; спр. 399, арк. 17.

²⁹ Гордиевский М.И. К вопросу о социальной педагогике Платона // Ученые записки Высшей Школы г. Одессы. – 1922. – Т. 2. – С. 91–96.

³⁰ Сумарокова Л.Н. Философия в Одессе // Очерки развития науки в Одессе. – Одесса, 1995. – С. 491–511.

³¹ ДАОО, ф. Р-1593, оп. 1, спр. 112, арк. 1 зв.

³² Багалій Д.І. Український мандрований філософ Гр. Сав. Сковорода. – Харків: Держвидав України, 1926. – С. 347–349.

Влітку 1922 р. відбулася чергова реорганізація вищих навчальних закладів. До складу ОІНО увійшли фізико-математичний інститут та історико-філологічний факультет гуманітарно-суспільного інституту, що склали новий факультет професійної освіти. Тут до 1930 р. проводилася основна науково-педагогічна діяльність професора вищої шостої групи по кафедрі «Історія педагогіки» М. І. Гордієвського³³.

На 1923–1924 навчальний рік М. І. Гордієвський підготував програми з курсів: «Історія виховання в соціологічному висвітленні», «Історії педагогічної теорії і практики», «Основи соціального виховання», «Історія огляду педологічних навчань»³⁴ і «Історія педагогічних навчань». Президія інституту затвердила тільки два курси по факультету соціального виховання: по дві години у кожному триместрі для другого курсу «Історія огляду педологічних навчань» і для третього курсу «Історія педагогічних навчань»³⁵.

У 1924–1925 навчальному році М. І. Гордієвський став членом соціально-педагогічного комітету при ОІНО, який було організовано у травні 1924 р. До його складу входило вісімнадцять професорів. В цьому році М. І. Гордієвський вів курс «Огляд педагогічних навчань» на третьому семестрі першого курсу літературного і історичного відділів факультету професійної освіти³⁶.

З 14 січня по 1 листопада 1926 р. М. І. Гордієвський займав посаду декана факультету соціального виховання. Підставою для звільнення стала заява з проханням звільнити його від виконання обов'язків через хворобу. Її заслухали на засіданні Правління ОІНО і з 1 листопада на посаду декана призначили Р. М. Волкова³⁷. 9 жовтня 1926 р. була затверджена педагогічна предметна комісія ОІНО і М. Гордієвський постійно входив до її складу. Вона охоплювала такі предмети: педологія, експериментальна психологія, педагогіка колективу, анатомія та фізіологія дитини, шкільна гігієна,

³³ ДАОО, ф. Р-1593, оп. 1, спр. 404, арк. 1, 22; ф. Р-5432, оп. 1, спр. 15, арк. 57–58 зв.

³⁴ Педологія (*грец.* «наука про дитину») — предметом вивчення вважала дитину й охоплювала своїм змістом анатомію, фізіологію, біологію, психологію та соціологію дитини. Постановою ЦК ВКП(б) від 4 липня 1936 р. була заборонена. Див.: Історія педагогіки / За ред. М. В. Левківського, О. А. Дубасенюк. – Житомир, 1999. – С. 279.

³⁵ ДАОО, ф. Р-1593, оп. 1, спр. 430, арк. 1; спр. 432, арк. 42–44.

³⁶ Там само, спр. 429, арк. 17; спр. 490, арк. 1–24.

³⁷ Там само, спр. 585, арк. 22; спр. 112, арк. 23.

система освіти, дидактика, історія педагогіки, праця в майстернях, малювання, співи, методика суспільствознавства і методика математики. В комісії він постійно працював під керівництвом С. Л. Рубінштейна (голова у 1926–1927 рр.), А. Г. Готалов-Готліба (голова у 1927–1930 рр.), В. І. Селінова (заступник голови 1926–1930 рр.)³⁸.

1926–1927 навчальний рік був черговим роком реформи вищої освіти: відбувся перехід факультету професійної освіти на чотирирічний курс навчання. Тому випуск фахівців відклали та збільшили навантаження по відділах. М. І. Гордієвському доручили викладати «Сучасні педагогічні течії» — по дві години у кожному триместрі на громадознавчому відділі факультету професійної освіти для першого і другого курсів (загальні), по дві години в перших двох триместрах третього курсу на секціях історії і мови та по дві години на трьох курсах технічно-математичного і агробіологічного відділах. Загалом це нараховувало по 20 годин на тиждень у першому і другому триместрах та 12 годин на тиждень в третьому³⁹. Таке навантаження потребувало затрат великої кількості часу і величезного фізичного напруження.

У 1927–1928 навчальному році М. І. Гордієвський працював штатним професором другої групи з заробітною платою 260 крб. 88 коп. Він викладав лекції з курсу «Педагогічні течії» на громадознавчому відділі для других курсів секцій мови та літератури й історичної. На другому курсі українського відділення факультету соціального виховання вів предмет «Історія педагогіки»⁴⁰.

З кожним роком професійний рівень М. І. Гордієвського зростає. На підставі оголошення в Бюлетені НКО у робочому плані ОІНО в 1927–1928 академічному році передбачалося організувати сім семінарів «посиленого» типу. В їх складі планувався й семінар з педагогіки під керівництвом професора М. І. Гордієвського з такими викладачами: А. Г. Готалов-Готліб, С. Л. Рубінштейн і І. А. Хаїт. В роботі семінарів мали бути задіяні 27 професорів (7 керівників і 20 викладачів) з загальною оплатою 720 крб. на місяць, або 8640 крб. на рік. На засіданні Правління ОІНО від 30 листопада 1928 р. прийняли рішення про остаточне відкриття 1 січня 1929 р. семінару з педагогіки та педології під керівництвом М. І. Гордієвського.

³⁸ ДАОО, спр. 538, арк. 22; спр. 583, арк. 112.

³⁹ Там само, спр. 590, арк. 6–12.

⁴⁰ Там само, спр. 9, арк. 1–3; спр. 17, арк. 1; спр. 583, арк. 65.

Семінар поділявся на секції: історії педагогіки — М. І. Гордієвський, рефлексології та педології — Е. О. Шевальов і системи освіти — А. Г. Готалов-Готліб. Він нараховував 25 слухачів для яких необхідною умовою визначалося вивчення іноземних мов. Проте зі зміною постанови Правління від 21 грудня 1928 р. прийняли рішення затвердити єдиний семінар, в якому передбачалося проводити роботу в галузі дисциплін: історії педагогіки, рефлексології в зв'язку з педологією, системи освіти, дидактики, соціального виховання й дефектології. Термін навчання для вивчення однієї з зазначених дисциплін складав один рік. В семінарі повинні були працювати дійсні члени науково-дослідної кафедри педагогіки й педології: А. Г. Готалов-Готліб, Е. О. Шевальов, С. О. Лозинський, М. М. Тарасович і М. І. Гордієвський⁴¹.

У 1928–1929 навчальному році М. І. Гордієвський викладав курс «Історії педагогіки» на українському відділенні факультету соціального виховання⁴². Того ж року на підставі постанови Правління ОІНО від 8 червня 1928 р. М. І. Гордієвський увійшов до редакційної комісії з підготовки другого тому «Записок Одеського ІНО». Комісія організувалася у складі ректора Т. М. Внукова і викладачів А. Г. Готалова-Готліба, Д. Г. Елькіна та І. І. Каповича. На відміну від першого тому, де були надруковані статті тільки професорів, до друку у другому томі рекомендувалося зібрати матеріал та провести підписку серед викладачів, аспірантів і студентів. Проте за браком коштів цей проект не було реалізовано⁴³.

За роки праці в ОІНО М. І. Гордієвський зарекомендував себе дуже працездатною та відповідальною особою. У першому і другому кварталі 1929–1930 академічного року п'ятдесят викладачів пропустили лекції без поважних причин. До їх числа потрапили навіть такі знані викладачі як Є. О. Загоровський, М. І. Мандес, М. Є. Слабченко та інші. Згідно колективної угоди від 1929 р. за наказом ректора Т. М. Внукова від 17 лютого 1930 р. з них утримали заробітну платню загальною сумою 889 карб. 37 коп. До списку викладачів-прогульників М. І. Гордієвський не потрапив⁴⁴.

На початку 1930–1931 навчального року ОІНО було реорганізовано у три інститути. В двох з них — інституті соціального вихо-

⁴¹ ДАОО, спр. 622, арк. 34–34 зв., 88–88 зв., 91.

⁴² Там само, арк. 46 зв.

⁴³ Там само, спр. 660, арк. 117–117 зв.

⁴⁴ Там само, спр. 658, арк. 19–20.

вання та фізико-хіміко-математичному інституті у 1930–1933 рр. викладав М. І. Гордієвський.

У 1920-ті рр. паралельно з багатогранною та плідною діяльністю в ОІНО М. І. Гордієвський приділяв значну увагу науково-громадській роботі. У 1924–1926 рр. він очолював науково-методичну комісію Губернського комітету політичної освіти у справі українізації. В 1927–1930 рр. керував науково-дослідною кафедрою педагогіки і педології при ОІНО.

У 1926 р. за сприянням М. Є. Слабченка було створено перший академічний осередок — Одеське наукове товариство при УАН (ОНТ), яке діяло як філія Академії наук, у складі п'яти секцій: соціально-економічної, історико-філологічної, природничо-математичної, медичної і педагогічної з двома підсекціями: історії педагогіки і дидактично-методичної. Членами товариства стали понад 150 вчених. Провідну роль в товаристві, як науковець і адміністратор, відіграв М. І. Гордієвський. Він посідав одразу три посади: голова товариства, педагогічної секції і підсекції історії педагогіки. Члени ОНТ брали активну участь в громадсько-просвітній роботі. За п'ять років діяльності, під керівництвом М. Гордієвського було організовано публічне вшанування академіків С. Єфремова, Д. Багалія, М. Грушевського, К. Студинського і професора В. Лазурського, а також читання лекцій, присвячених пам'яті видатних діячів культури — І. Ньютона, Г. Песталоцці, О. Кониського, Т. Шевченка, А. Скальковського, Л. Толстого, М. Комарова, М. Коцюбинського, М. Ланге. На ювілейному вечорі, присвяченому 100-ї річниці народження швейцарського педагога Генріха Песталоцці, М. Гордієвський виголосив доповідь «Філософські підвалини педагогіки Г. Песталоцці».

Разом із колегами, М. І. Гордієвський плідно працював над розвитком науково-дослідницької діяльності товариства. Робота соціально-економічної секції, головним чином, здійснювалася у двох напрямках — вивчення економіки України і студіювання економічної думки в Україні у XIX ст. Вчені історико-філологічної секції досліджували проблеми філології та історії української і західноєвропейської літератури. Педагогічна секція під постійним керівництвом М. І. Гордієвського готувала доповіді з історії педагогіки та методики викладання. За весь час діяльності товариства на засіданнях вчений виступив з низкою ґрунтовних і змістовних доповідей, більшість з яких у подальшому було надруковано, зокрема: «Філософські підвалини педагогіки Г. Песталоцці», «Педа-

гогічні погляди Дюї», «Напередодні великого ювілею (1827–17.II.1927 р. До майбутнього святкування 100 роковин Генріха Песталоцці)» і «Наукова й громадсько-педагогічна діяльність професора М. М. Ланге».

Радою ОНТ, при наполегливій участі М. І. Гордієвського, було ухвалено постанову педагогічної секції про видання творів Іоганна Генріха Песталоцці. До кожного твору М. І. Гордієвський особисто планував додати вступну статтю, аналіз твору й коментарі. Після ухвалення проекту педагогічною комісією ВУАН, на жаль, з невідомих обставин його так і не було здійснено⁴⁵.

На засіданнях Одеського бібліографічного товариства у 1926–1930 рр. М. І. Гордієвський виступав з доповідями на тему «Критичний огляд радянської ювілейної літератури про Песталоцці», «Література з історії педагогіки за 10 років революції» і «М. І. Пирогов і “Одесский Вестник”». Статті на основі цих доповідей були надруковані у записках товариства⁴⁶.

Доброзичливе ставлення і підтримку в академічних колах Одеси М. І. Гордієвський знаходив у В. Герасименка, К. Копержинського та М. Слабченка (давнього приятеля з університетських часів)⁴⁷. В середині 1920-х рр. у середовищі місцевої наукової інтелігенції виникла конфронтація через існування двох поглядів на подальший розвиток національної історичної науки. Лідерами цих напрямків були С. Єфремов та М. Грушевський. В Одесі сторону першого підтримували В. Герасименко, В. Ралев, Л. Грищенко на чолі з М. Слабченком. Альтернативну позицію прийняли А. Музичка, Є. Загорівський, В. Чудновцев, Ф. Петрунь, Б. Комаров, К. Копержинський та О. Рябінін-Скляревський. Центральною фігурою в цьому протистоянні, яка координувала дві сторони наукової еліти Одеси, на думку місцевого окрвідділу ДПУ, вважався М. Гордієвський⁴⁸.

Участь М. І. Гордієвського в українізації в 1920-х рр. відбилася й у спогадах І. Майстренка, редактора газети «Чорноморська комуна» у 1929–1931 рр. В «Історії мого покоління» він згадував:

⁴⁵ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 166, оп. 7, спр. 5944, арк. 14–22.

⁴⁶ Записки Українського бібліографічного товариства в Одесі. – 1928. – Ч. 1. – С. 17–29; 1929. – Ч. 2–3. – С. 3–56; 1930. – Ч. 4. – С. 3–22.

⁴⁷ Заруба В.М. Вказ. праця. – С. 164.

⁴⁸ Антипов Ю.Ф. Указ. соч. – С. 94–96.

«До редакції “Чорноморської комуни” тулилися і старі корифеї одеського українства — академік Михайло Слабченко, професор Михайло Гордієвський». І якщо М. Є. Слабченка «...цікавило нове покоління українців, яке українізувало одеську пресу і одеське життя», то «...Гордієвський став навіть співробітником і надрукував у “Шквалі” кілька статей на педагогічні теми. Він був блискучий стиліст і його українська мова була ясна й прозора, а зміст статей глибокий і цікавий»⁴⁹.

Наприкінці 1920-х рр. ситуація в сфері вищої освіти почала кардинально змінюватися. В умовах утвердження в СРСР тоталітаризму, посилювався тиск на історичну науку. Розгром наукової школи академіка М. Є. Слабченка, звинуваченого у належності до «Спілки визволення України» (СВУ), завдав удару по розвитку україністики в Одесі. Підозри, наклепи, звинувачення і арешти стали невід’ємною частиною життя багатьох представників інтелігенції, особливо дореволюційної генерації. До її числа належав також М. І. Гордієвський. Офіційно про вихід з партії есерів він заявив в пресі лише у 1925–1926 рр. і тому за визначенням ДПУ належав до категорії «неблагонадійних» викладачів за якими здійснювався постійний нагляд.

Аналізуючи інформаційно-аналітичні матеріали Одеського окрвдділу ДПУ, Ю. Антипов зауважив, що М. І. Гордієвський і М. Є. Слабченко належали до таємного «Братства української державності», інформація про яке начебто є у справі «СВУ». Саме ж «Братство» не було лише вигадкою слідчих, а реально існувало в радянській Україні під керівництвом С. Єфремова⁵⁰. В статті про представників масонства в Одесі дослідник В. Савченко писав про приналежність до одеських масонів професорів М. Гордієвського, М. Слабченка, Б. Цомакіона⁵¹.

У 1933 р. на базі Інституту професійної освіти та Фізико-хіміко-математичного інституту було відновлено роботу Одеського університету. Лише через рік у його складі з’явився в якості самостійної одиниці історичний факультет. Однією з п’яти створених на фа-

⁴⁹ *Майстренко І.* Історія мого покоління. Спогади учасника революційних подій в Україні. — Едмонтон, 1985. — С. 238; «Шквал» — додаток до газети «Чорноморська комуна», виходив у 1920–1933 рр.

⁵⁰ *Антипов Ю.Ф.* Указ. соч. — С. 94.

⁵¹ *Савченко В.А.* Масонские тайны Одессы // Юго-Запад. Одессика. Историко-краеведческий научный альманах. — Одесса: Изд-во «Optimum», 2006. — С. 76.

культеті кафедр була кафедра історії стародавнього світу. На ній посаду професора стародавньої історії посів М. І. Гордієвський. Він продовжував також залишатися професором педагогіки.

Крім викладання загальних і спеціальних курсів, М. І. Гордієвський зосередився на вивченні рабства у стародавньому Римі і працював над рукописом майбутнього дослідження. Впродовж 1930-х рр. займатися виключно наукою і залишатися осторонь кон’юнктурних політичних реалій ставало дедалі важче. Тематика і зміст історичних досліджень викладачів факультету все тісніше пов’язувалася з більшовизацією історичної науки, що супроводжувалася посиленням адміністративного тиску на істориків. Соціальне походження і політична благонадійність поступово ставали визначальними чинниками в оцінці фахової кваліфікації вчених, їх можливостей працювати у наукових установах, вищих навчальних закладах. Більшовицьке керівництво швидко і безжалісно розправлялося з тими, хто не міг позбутися роками набутих моральних цінностей, дозволяв прояви вільнодумства.

Не маючи можливості відмовитися від послуг старої когорти викладачів, партійне керівництво ОДУ все ж прагнуло якнайшвидше замінити їх новими радянськими кадрами. Дедалі частіше на партійних зборах університету лунали прізвиська М. Гордієвського, Є. Загоровського, М. Розенталя, О. Сухова, Б. Варнеке та інших. Викладачам закидалося їх некомуністичне минуле, участь в українізації, виховання і формування як спеціалістів за царських часів, чіплялися різні політичні ярлики і постійно наголошувалося на необхідності стежити особисто за ними і їх науково-педагогічною роботою. Наприклад, на партзборах ОДУ від 25–27 лютого 1937 р. при обговоренні рішень лютого пленуму ЦК КП(б)У знову звучало прізвисько М. І. Гордієвського як колишнього есера і націоналіста⁵². Загальні партзбори університету на засіданні від 23 вересня 1937 р. вказували на особливу засміченість викладацького складу історичного факультету, називаючи серед інших і М. І. Гордієвського як колишнього члена Центральної Ради, українського есера-націоналіста⁵³. Зверталася увага на викладання історії в умовах критики схеми історичного процесу М. Покровського та пропонувалося пильно стежити за викладачами І. Сероглазовим, М. Петринським, Є. Загоровським і М. Гордієвським⁵⁴.

⁵² ДАОО, ф. 20, оп. 4, спр. 44, арк. 25.

⁵³ Там само, спр. 94, арк. 44.

⁵⁴ Там само, оп. 3, спр. 67, арк. 6.

Якщо до 1937 р. кадрові чистки торкалися професорсько-викладацького складу вищих навчальних закладів переважно у вигляді виключення з лав партії та звільнення з роботи, то з початком «великого терору» 1937–1938 рр. сумнозвісна більшовицька фільтрація призвела до фізичного винищення багатьох «непотрібних» радянській владі викладачів, яких вважали реальними чи потенційними ворогами. Шквал репресій охопив і Одеський університет. Десятки його викладачів було репресовано як «буржуазні націоналісти», «шпигуни», «шкідники» тощо. Окремих професорів слідчі НКВС перетворювали на керівників сфабрикованих контрреволюційних організацій, а маніакально хвора уява породжувала безглузді вигадки про ворожість до радянської влади і постійне бажання завдати їй шкоди. Трагічна доля спіткала і М. І. Гордієвського.

Розпорядження наркома внутрішніх справ УРСР № 83798 від 1 вересня 1937 р. зобов'язувало органи НКВС «негайно приступити до рішучого розгрому антирадянського есерівського підпілля, ліквідувати всі агентурні справи по есерах...»⁵⁵. Вже 8 вересня 1937 р. співробітники Одеського морського прикордонного загону заарештували дев'ять осіб, які в минулому належали до партії есерів⁵⁶. У 1938 р. слідчі почали фабрикацію «контрреволюційної військово-націоналістичної есерівської організації». Одними з перших по цій справі заарештували викладача історії університету М. Петрінського та викладача історії педінституту Л. Стрижака⁵⁷. Організацію нібито заснував ще в 1933 р. завідувач кабінетом історії медінституту В. Арнаутів⁵⁸. Під тиском слідчих М. Петрінський «зізнався», що завербував до організації лікаря обласної лікувальної комісії й викладача медінституту Ю. Каплана⁵⁹, а той, у свою чергу, зізнався, що «завербував» викладача історії, колишнього есера У.-Л. Б. Вічика⁶⁰.

Паралельно, у належності до організації звинуватили М. І. Гордієвського. Органи НКВС арештували його 27 березня 1938 р., як «учасника і керівника контрреволюційної есерівської організації

та за проведення шпигунської роботи». Приводом до арешту стало минуле членство у партії та свідчення ряду осіб, яких слідчі також зробили учасниками сфабрикованої організації⁶¹.

Відомого не лише в Одесі професора педагогіки і стародавньої історії примусили підписати протоколи допитів з десятками прізвищ уявних учасників різних організацій. У справі називалися численні прізвища представників одеської інтелігенції, особливо викладачів педінституту, значна частина яких згодом була репресована. Слідчі ніби захопилися вигадками. Вони приписали М. І. Гордієвському та «його організації» зв'язок з «правотроцькістською організацією», «українськими націоналістами», «меншовиками», «боротьбистами», «російськими есерами», «білогвардійською організацією РОВС», «проведення шпигунської діяльності», «створення повстанських загонів», «встановлення зв'язку з Польщею і польською військовою організацією», «зв'язок з іноземними консульствами через Всеукраїнську наукову асоціацію сходознавців» та низку інших контрреволюційних злочинів. В матеріалах слідства «есерівська організація Одеси» нібито організаційно була пов'язана з Херсоном, Миколаєвом, Ленінградом, Москвою, Ялтою, Харковом, Воронежем, а також Сибіром та Середньою Азією.

У справу викладача ОДУ М. І. Гордієвського та інших обвинувачених в участі у «контрреволюційній есерівській організації» слідчі підшили протоколи допитів і очних ставок А. П. Ключко зі справи 1935 р., хоча він ще тоді був засуджений на 10 років за звинуваченням в «українському буржуазному націоналізмі». Справу переглянули на засланні в Кемеровській області у 1937 р. і його розстріляли. У 1938 р. «як учасник есерівської організації» був заарештований інший Г. К. Ключко, проте слідчі не звернули уваги, що обоє Ключки між собою аж ніяк не пов'язані, хоча й мали багато спільних знайомих.

Окремим блоком йшли звинувачення щодо «шкідницького» викладання М. І. Гордієвським на історичному факультеті. Він начебто намагався наповнити курс стародавньої історії шкідливими настановами і практично ніколи не посилався на класиків марксизму. До того ж з метою заплутати студентів у матеріалах курсу, «затримував видачу програм»⁶².

⁶¹ ГДА СБ України, Одеса, ф. ПС 11831-п, спр. 25243-п, арк. 169–185.

⁶² Там само, арк. 63–64.

⁵⁵ ГДА СБ України, ф. 42, оп. 1, спр. 312, арк. 38.

⁵⁶ ГДА СБ України, Одеса, ф. ПС 11831-п.

⁵⁷ Там само, спр. 5161-п.

⁵⁸ Там само, спр. 5175-п.

⁵⁹ Там само, спр. 10014-п.

⁶⁰ Там само, спр. 6835-п.

11 жовтня 1938 р. виїзна сесія Військової колегії Верховного суду СРСР в Одесі на засіданні, що тривало лише п'ятнадцять хвилин, прийняла рішення про розстріл М. І. Гордієвського з конфіскацією майна. Вирок був виконаний того ж дня⁶³. Репресії було піддано також членів його сім'ї. Зокрема, дружина Олену Оттівну, яка працювала викладачем німецької мови в державному університеті та інституті зв'язку, була арештована⁶⁴. Як в подальшому склалося життя сина М. І. Гордієвського Ігоря, який на момент арешту батька був студентом фізичного факультету ОДУ та доньки Наталії, учениці дев'ятого класу, невідомо.

Питання про реабілітацію репресованого професора в 1989 р. порушив його колишній студент, викладач філологічного факультету ОДУ, пенсіонер Ф. П. Смагленко, який крізь десятиліття проніс пам'ять про яскравого викладача і неординарного у наукових пошуках М. І. Гордієвського. Лише 4 червня 1992 р. Генеральна прокуратура України висновком припинила його справу за відсутністю доказів⁶⁵. На жаль, довідку про реабілітацію так нікому і не надіслали.

Таким чином, викладене вище дозволяє зробити висновок про те, що професор М. І. Гордієвський належить до числа тих осіб, чий імена невинувато замовчувалися і перебували під забороною протягом тривалого часу. Скупі рядки архівних справ характеризують його як непересічну особистість, чесну і порядну людину, яка доклала чимало зусиль для становлення освіти і науки України.

Почавши творчий шлях з вивчення філософії, у 1920-х рр. через різко негативне ставлення радянської влади до цієї науки М. І. Гордієвський був змушений перейти на стезю педагогіки. Життєві реалії 1930-х рр. зумовили до вивчення історії стародавнього світу. Імовірно така розпорошеність інтересів не дала можливості в повній мірі розкрити власний науковий потенціал і досягти вершин у вивченні конкретної проблематики, проте дозволила залишити слід одразу у кількох галузях. Ім'я, ідеї та праці М. І. Гордієвського мають обов'язково повернутися до широкої громадськості України.

⁶³ ГДА СБ України, Одеса, ф. ПС 11831-п, спр. 25243-п, арк. 216.

⁶⁴ Там само, спр. 1056-п.

⁶⁵ Там само, спр. 25243-п, арк. 296.

Олександр Безручко
(Київ)

Доля кінорежисера Гліба Затворницького

Bezrychko O. The fate of Hlib Zatvornytskyi, a film director.

The article dedicated to dramatic fate of Hlib Zatvornytskyi, a film director of Kyiv film studio. The author analyzed his creative work as well as the cause of emigration in 1943 and the return home.

До сьогодні про Гліба Дмитровича Затворницького, його життя і творчість, окрім дослідження В. Гайдабури «Театр, захований в архівах»¹ і побіжного згадування в якості автора фільму «Дніпробуд» у другому томі «Історії українського радянського кіно», майже нічого не відомо.

Завдяки поетапному розсекреченню архівних документів, в першу чергу, матеріалів колишнього КДБ УРСР, ми маємо нагоду розкрити чергову «білу пляму» нашої історії. Доля цієї людини була надзвичайно цікава і, в той же час, трагічна. Учень Л. С. Курбаса, В. Е. Мейєрхольда, О. П. Довженка, як митець сформувався в українсько-російському культурному середовищі.

В буремні часи громадянської війни емоційній, творчо обдарованій молодій людині важко зберігати нейтральність щодо політичних подій. Не став виключенням і Г. Затворницький, який «служив у Денікінській армії в Одеському артилерійському юнкерському училищі, де готували кадри на керівні посади Білої денікінської армії»².

Восени 1919 р. разом із групою акторів сімнадцятирічний Г. Затворницький поїхав на гастролі до Одеси й Севастополя. По дорозі додому був арештований органами ВНК «для з'ясування особистості. Згодом доставлений у Київ, де знаходився під слідством протягом місяця, потім був звільнений»³.

Мистецьке життя Г. Затворницького розпочалося в 1919 р. «у організованому мною першому радянському шкільному театрі в якості режисера»⁴.

¹ *Гайдабура В.* Театр, захований в архівах: Сценіч. мистецтво в Україні періоду німецько-фашист. окупації (1941–1944): Історія. Політика. Документи. Ідеї. Худож. Реалії. Люд. долі. – К.: Мистецтво, 1998. – 224 с.

² Галузевий державний архів Служби безпеки України (*дали* – СБ України), ф. 6, спр. 73690-ФП, арк. 99–100.

³ Там само, арк. 34.

⁴ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 73690-ФП, арк. 26.

На початку «буремних двадцятих» Гліб Затворницький захопився ідеями футуризму:

«З 1921 я належав до футуристів. Приблизно з 1921 по 1925 рр. ми декларували, що мистецтво як художня творчість повинна бути підкорена життю, а художник повинний йти працювати на виробництво»⁵.

Тому Г. Затворницький зафільмував «Дніпробуд» і «Сто тисяч кілометрів». У журналі футуристів «Нова генерація» він написав ряд статей, обстоюючи позиції «документалізму» і «соціального замовлення».

Тоді в організації футуристів з 1925 р. перебували друзі О. П. Довженка: відомий поет і теоретик кіно, доцент Київського ДІКу Яків Савченко та ймовірний учень режисерської лабораторії О. П. Довженка Сава Голованівський. Керівником осередку футуристів був Михайло Васильович Семенко. Такі знайомства, поєднані спільним захопленням, згодом сприяли подальшій творчій кар'єрі майбутнього кінорежисера.

Молодий митець мав постійну жагу до знань, а тому весною 1921 р. був відряджений на навчання в Москву в перший театр РСФСР, керований В. Е. Мейєрхольдом. Після закінчення навчання в 1922 р. повернувся до Києва у театр «Березіль».

Так, після вивчення методів роботи В. Е. Мейєрхольда Г. Затворницький повернувся до України, аби опанувати мистецтво режисури вже під орудою іншого майстра — відомого українського театрального режисера і блискучого педагога Леся Степановича Курбаса. Дворічна практика у майстерні «Березилля» стала доброю школою для Гліба Затворницького.

Молоді митці, у своїй більшості, не бажають йти торованими шляхами. Тому у 1923 р. Г. Затворницький

«розійшовся з Курбасом у його експресіоністських поглядах на мистецтво (орієнтування на західноєвропейську культуру), пішов з театру "Березіль" і при сприянні міському комсомолу організував "Агмас" ім. 1 травня (Театр робітничої молоді)»⁶.

За словами Миколи Бажана:

«Затворницький, вибувши із "Березоля", почав шукати підтримку у відомого Михайла Семенка, організував разом із А. Каплером та Л. Френкелем театр "Комункульт" та кіностудію; хоча цей театр

⁵ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 73690-ФП, арк. 71.

⁶ Там само, арк. 27.

і мав, здається, одну чи дві постановки, але ніякого значення він не мав і зник безслідно»⁷.

Активній творчій роботі не завадила навіть служба в Червоній Армії, де він перебував з липня 1924 р. по серпень 1925 р. Боець 134 піхотного полку Г. Затворницький не лише виконував військовий обов'язок, але і керував самодіяльним драматичним колективом. Після демобілізації працював у Києві кіносценаристом і був режисером кіноекспериментальної майстерні.

У 1929–1930 рр. у Дніпропетровську організував і керував Театром робітничої молоді (ТРАМ), одночасно був керівником міського Театру юного глядача (ТЮГ)⁸.

На початку тридцятих років ХХ ст. багато театральної молоді, особливо учні Леся Курбаса (Борис Тягно, Гнат Ігнатович, Юрій Нікітін, Борис Дробинський, Олександр Іщенко), як, до речі, й сам Лесь Степанович, опанували терени кіномистецтва, пробували власні сили у кінорежисурі. Не став винятком й Гліб Затворницький, який з 1930 р. почав працювати режисером Київської кінофабрики. В «Кіногазеті» від 28 лютого 1931 р. вміщено фото з фільму режисера Г. Затворницького «Дніпробуд»⁹.

Окрім мистецької діяльності, Г. Затворницький постійно продовжував навчання. Однак, в списках студентів художнього факультету його прізвища не виявлено. Але, цілком вірогідно, був аспірантом новоствореного Київського державного інституту кінографії (КДІК). На користь цього свідчить надрукована в 1931 р. в газеті Київського кіноінституту стаття Г. Затворницького про громадську позицію молодих митців:

«Вивчення марксо-ленінської теорії та біжучої політики є складова частина учбових планів Кіноінституту. Кожен студент, кожен майбутній пролетарський фахівець мусить знати постанови партії, ухвали з'їздів тощо. Кожен студент, що його готує радянський ВИШ, повинен, насамперед, бути громадським робітником, носієм думок партії, думок радянської влади»¹⁰.

Окрім навчання в аспірантурі КДІКу, Г. Затворницький мав викладацьку практику, хоча в архівних списках викладачів його

⁷ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 31325-ФП, т. 2, арк. 26.

⁸ Там само, спр. 73690-ФП, арк. 27

⁹ Кіногазета. – К., 1931. – 28 лютого.

¹⁰ Г. З-й. Аполітичним, діяльним, антикомуністичним настроєм нема місця в стінах пролетарського Кіно-ВИШУ // Кіногазета. – Х., 1931. — Третя декада квітня.

прізвище теж не виявлено¹¹. Не виключено, що після довоєнного, а згодом й післявоєнного арештів, такі документи могли бути просто вилучені із архівного обігу. Одним із непрямих підтверджень викладацької діяльності у КДК у був виклик Гліба Дмитровича до Московського Науково Дослідного Кіно-фото інституту (російська аббревіатура НИКФИ) і залучення до викладацьких лав Московського державного інституту кінематографії (так на той час називався ВДК):

«У 1932 р. за викликом Науково-Дослідницького Кіно-фото інституту (НИКФИ) виїхав у відрядження до Москви, де працював старшим науковим співробітником. Крім цього, викладав у Державному інституті кінематографії, був редактором-консультантом Головного управління кінематографії і редактором кіновидаву»¹².

У 1935 р. Г. Затворницький повернувся до Києва і до 1938 р. працював кінорежисером «Українфільму». В ці роки Гліб Дмитрович проводив активну мистецьку і громадську роботу, виступав на диспутах стосовно проблематики підготовки молодих режисерів та структуралізації кінопроцесу на Київській кінофабриці. В 1936 р. у студійній газеті «За більшовицький фільм» з'явилася стаття Г. Затворницького «За чіткий профіль режисера-техніка»:

«Наша студія відчуває гостру потребу у кваліфікованих режисерських кадрах.

Режисуру я розумію як вирішальний фах на кіновиробництві, який не обмежується тільки завданням режисера-постановника [...]. [Час] вимагає деталізувати й диференціювати профіль режисерського фаху. Треба врахувати досвід американської кінематографії, яка доводить, що якість і темпи роботи над поставою цілком залежить не тільки від чіткої організації виробничого процесу, але й від диференціації фахів постановників.

Так ми маємо поділ постановників щодо жанру: постановники — художні керівники батально-історичних, детективних, комедійних, тощо фільму, а також режисерів вузьких профілів (так звані режисери-лаборанти та техніки). Серед них є режисери-проектувальники сценарію, режисери, що працюють з актором, режисери трюкових зніманих, режисери-монтажери.

Режисер-технік відповідає перед шефом — художнім постановником, за точне виконання всього технологічного процесу постави.

Цей досвід треба критично освоїти у нас. Між тим, на практиці, в нашій студії ми маємо досить невиразний поділ режисури на режисера-постановника, співрежисера, першого та другого асистента.

Самі терміни — співрежисер та асистент визначають поняття кваліфікації людини, не профіль її фаху. Нам потрібно негайно розробити профіль режисури, встановивши три основні поділи:

- 1) Шеф-режисер художній керівник однієї чи кількох постав;
- 2) Режисер-лаборант, що здійснює безпосередню творчу роботу по окремій поставі;
- 3) Режисер-технік, що відповідає за весь технологічний процес окремої постави.

Кожен з цих профілів вимагає чіткої спеціалізації працівника...-Тов. Шумяцький у своїй статті (газета «Кіно» від 4 червня) своєчасно підніс питання про роль асистентури на виробництві, але не дав чіткого настановлення, хто такий асистент, та які його основні функції у складному процесі створення кінофільму.

Дуже спірне твердження тов. Б. Шумяцького про асистентуру як фах, про стабільний стан асистента. На мій погляд, «асистент» є стан тимчасовий, перехідний, звання «асистента» не є визначенням фаху, бо визначає кваліфікацію людини, яка уже має певний фах. Наприклад, хірург Іванов є асистентом хірурга проф. Павлова при операціях спинного мозку, але він сам є доктор-хірург.

Я гадаю, що тов. Шумяцький під терміном «асистент» розуміє помічника режисера по технічній частині постави.

І якщо так, при такому визначенні фаху асистента, нам треба боротися за справжню стабільність категорії режисерів-техніків. Для цього треба, в першу чергу, виробити, чіткий профіль режисера-техніка. Встановити кваліфікаційну комісію, яка добере з асистентів осіб, яким можна доручати працю техника-режисера. Для цієї групи потрібно створити постійні курси перепідготовки, виховати з них справжніх фахівців вузького, але конче потрібного для виробництва, профілю режисера-техніка»¹³.

В 1937 р. опублікована стаття Гліба Затворницького «Про режисерів дебютантів»:

«У кожного з нас своя, притаманна тільки йому, крива творчої долі. Один прийшов з театру, другий — із шкільної лави, інший вже працював на кіновиробництві. Тому наші дебюти в галузі режисури повинні бути не просто «пробами пера», не спробами визначити свої сили «взагалі», вони мають ствердити нас на виробництві, як художників, що мають свої певні ідеологічно-стилеві, жанрові й інші особливості.

¹¹ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 1235, оп. 1, спр. 312, арк. 248.

¹² ГДА СБ України, ф. 6, спр. 73690 фп, арк. 28.

¹³ Затворницький Г. За чіткий профіль режисера — техника // За більшовицький фільм. – 1936. – 9 липня. – С. 2

Я вважаю, що художник повинен працювати тільки над творами, нерозривно пов'язаними з його особистою творчою долею, творами, що вирости в глибині його свідомості, що відповідають його художньому світоглядові. Тільки ці твори будуть правдивими, щирими, переконливими»¹⁴.

Активна громадська і мистецька позиція Г. Затворницького не залишилася непоміченою О. П. Довженком, який в той час знімав на Київській кіностудії «Щорса». Паралельно Олександр Петрович плідно навчав не лише режисерів-лаборантів власної режисерської студії (РЛККФ), але й молоді режисерські кадри Київської кінофабрики. За таких обставин Гліб Затворницький потрапив до Олександра Петровича, і, скоріше за все, міг бути одним із режисерів-лаборантів РЛККФ.

Невдовзі виходять статті Г. Затворницького про зйомки «Щорса»:

«Після довгої перерви, 25 березня (1938 р. — О. Б.) був перший знімальний день фільму “Щорс” [...] В цей же день декорації, завдяки безвідповідальному ставленню до своїх обов'язків зав[ідуючого] збр[о]и тов. Рибак[о]ва, був поранений (на щастя легко) під час знімання один з учасників»¹⁵.

Цим учасником, ймовірно за все, був О. П. Довженко, з яким в 1938 р. траплялися різні незрозумілі речі, як-то навмисно пошкоджена машина, випадково(?) забутий бойовий патрон в ігровому пістолеті, що ледве не привели до загибелі майстра.

Весь процес зйомок фільму «Щорс» був під особливим контролем Й. Сталіна. Вище партійне керівництво СРСР вимагало закінчення «українського Чапаєва» до жовтневих свят, а тому співробітники кіностудії працювали на грані людських можливостей. В московській газеті «Кино» Г. Затворницький описував авральну творчу роботу:

«Прагнучи максимально ущільнити свій робочий день, група працює в півтори зміни і перевищує план знімального дня. За генеральним планом фільм “Щорс” повинен бути закінчений у грудні 1938 р.»¹⁶

Не всі співробітники знімальної групи були здатні витримати фізичні та психологічні навантаження. Так, у асистента Г. Затворницького почалися нервові зриви:

¹⁴ Затворницький Г. Про режисерів дебютантів // За більшовицький фільм. — 1937. — 21 травня. — С. 3

¹⁵ Затворницький Г. Нотатки асистента // За більшовицький фільм. — 1938. — 13 травня. — С. 1

¹⁶ Затворницький Г. Сьемки фільма «Щорс» // Кино. — 1938. — 29 мая. — С. 4.

«Працівник цієї ж групи (“Щорса.” — О. Б.) тов. Затворницький, не слухаючи вказівок інспекторів тиші, вдерся у закриті двері, зірвав двері з крючка в той час, коли йшло знімання кадру “штаб в Унечі”»¹⁷. Обставини, що спричинили таку поведінку співробітника знімальної групи, залишилися поки що невідомі.

Г. Затворницький, за словами М. Бажана, у групі О. Довженка обробляв російський текст сценарію фільму «Щорс» і

«не зміг стати, за характеристикою О. Довженка, справді цінним співробітником, сам був невдоволений і дуже перебільшував свою роль в справі створення сценарію для “Щорса”, а це і було причиною того, що Довженко без особливого жалю виключив його зі складу своєї групи»¹⁸.

Зважаючи, що М. Бажан давав характеристику вже після арешту Г. Затворницького, існувала велика ймовірність, що вони не зовсім відповідають дійсному стану речей. Зокрема, О. Довженка ще раніше змусили виключити із складу РЛККФ М. Сасіма, Т. Ференца і О. Шопіна, після чого принаймні двоє були заарештовані.

В 1938 р., невдовзі після виключення із кіногрупи «Щорса» був заарештований і Г. Затворницький. М. Бажан під час допиту в якості свідка охарактеризував вже колишнього асистента режисера наступним чином:

«На мій погляд, Гліб Затворницький являється типовою “невдахою” в творчості. Він з великим запалом брався до організації того чи іншого міроприємства (театр, кіно-майстерня, студія кіноактора), але нічого з цих міроприємств ніколи не виходило, ніяких реальних творчих наслідків Г. Затворницький не мав і не давав. Одна чи дві картини, поставлені за його режисурою, картини слабенькі, непомітні. Оце, певне і весь його доробок.

“Невдачі” були, мені здається, і однією із головніших причин побутової нестійкості і розхлябаності Гліба Затворницького, його патологічних звичок — морфінізму, опіокуріння тощо»¹⁹.

Чи був Г. Затворницький наркоманом — тепер вже встановити неможливо.

Але доля змилювалася над митцем. Після майже двох років перебування в слідчому ізоляторі у 1940 р. Г. Затворницький повернувся до театральної режисури та розпочав педагогічну

¹⁷ Леончик. Тихо — зйомка! // За більшовицький фільм. — 1938. — 21 травня. — С. 2

¹⁸ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 31325-ФП, т. 2. арк. 28.

¹⁹ Там само, арк. 26–27.

діяльність в акторській школі Київського драматичного театру ім. І. Франка.

На початок Великої Вітчизняної війни Г. Затворницький перебував у Москві:

«У 1941 р., будучи викладачем акторської школи Київського драматичного театру І. Франка, я з театром знаходився в Москві, де і застала нас війна. [...] За розпорядженням директора театру, для призова до лав Червоної армії за місцем проживання, я разом із групою молодих акторів повернувся в Київ. Однак, за станом здоров'я комісія Жовтневого РВК визнала мене непридатним до строювої служби. Після чого в серпні 1941 р. Комітетом зі справ мистецтв я був призначений режисером концертних бригад»²⁰.

Але навіть після залишення кіностудії, Г. Затворницький постійно підтримував творчі і дружні зв'язки з багатьма молодими режисерами Київської кіностудії, зокрема із учнем О. П. Довженка, майбутнім партизанським генералом і Героєм Радянського Союзу Петром Петровичем Вершигорою:

«У перших числах вересня 1941 р. до мене на квартиру заходив письменник Вершигора, який казав, що він з Києва буде пробиратися на територію зайняту Радянською армією, а якщо це йому не вдасться, то він піде до партизанів»²¹.

Цей візит П. Вершигори, який в перші місяці війни потрапив в німецьке оточення, але зумів «на конях, пішки, на захопленій у ворога машині і, нарешті, повзком»²² добратися до Червоної Армії, може означати, що надзвичайно різкий і непоступливий у питаннях загальнолюдських чеснот Вершигора повністю довіряв «наркоманові», що тривалий термін відсидів у слідчому ізоляторі і мав підстави для невдоволення радянською владою.

Достеменно відомо, що П. Вершигора надзвичайно жорстко розправлявся із зрадниками Батьківщини. В цьому контексті незрозумілою видається поведінка П. Вершигори після відмови Г. Затворницького виходити з оточення.

Тому, цілком закономірно, виникає питання, а чи не міг Г. Затворницький залишитися на тимчасово окупованій німцями терито-

рії як глибоко законспірований радянський агент, у якого реноме скривдженого і постраждалого від радянської влади? На користь цього припущення може слугувати й те, що Г. Затворницький після закінчення війни за усіляку ціну намагався повернутися на Батьківщину, немовби не передбачаючи майбутню власну долю. Якщо ж ця версія відповідає дійсності, то чому у справі Г. Затворницького про це не відзначено? Хоча такі записи, якщо вони й були, могли бути через різні обставини вилучені або й досі перебувають під грифом «цілком таємно».

На одному із післявоєнних допитів Г. Затворницький розповідав про період життя на тимчасово окупованій німцями території:

«Попервах працював викладачем у музично-драматичній студії при Київській консерваторії [...]. У грудні 1942 р., працюючи при Київській консерваторії, я за особистою ініціативою з числа студентів Київської музично-драматичної студії при консерваторії створив театр-студію, що з червня 1943 р. носив умовну назву "Гроно"»²³.

В окупованій Україні за сприяння колишнього гетьмана України П. Скоропадського відкривалися церкви, українські театри, почала працювати Київська кіностудія. Лише в Києві функціонувало дев'ять театрів: Міський Український драматичний театр ім. Т. Г. Шевченка, Музично-драматичний театр ім. Г. Затиркевич-Карпинської, Київський драматичний театр ім. М. Садовського, Український театр комедії, Український драматичний театр (при штадткомісаріаті), Театр оперети, Кляйнкунсттеатр (театр малих форм), Київська велика опера та «Гроно»²⁴.

За словами Г. Затворницького:

«Зі Скоропадським я познайомився в жовтні 1943 р. при наступних обставинах — знаходячись зі своїм ансамблем "Гроно" у розпорядженні "Винета" мені повідомили, щоб я прибув у канцелярію "Української громади", куди запрошує мене голова Скоропадський»²⁵.

Мистецьким кредом театру-студії «Гроно» була орієнтація на популяризацію українських творів:

«До репертуару театру "Гроно" входили стародавні українські комедії "Бой-жінка" (Г. Квітки-Основ'яненка), "Кум Мірошник, або Сатана в бочці" (Д. Дмитренка)²⁶, "Бурсацькі інтермедії" (Я. Гава-

²⁰ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 73690-ФП, арк. 15–16

²¹ Там само, арк. 17.

²² Невстановлений автор. П. П. Вершигора. Біографічний нарис // Центральний державний архів-музей літератури і мистецтв України (далі — ЦДАМЛМ України), ф. 349, оп. 1, спр. 1263, арк. 5.

²³ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 73690 фп, арк. 21–22.

²⁴ *Гайдабура В.М.* Вказ. праця. — С. 19–24.

²⁵ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 73690 фп, арк. 37.

²⁶ Там само, арк. 67.

товича), “По ревізії” (М. Кропивницького), “Як ковбаса та чарка, то минеться й сварка” (М. Старицького), “Адвокат Патлен” (анонімний французький фарс. Композитор Л. Ярошевський), “Запорізький скарб” (старовинний бурсацький фарс)»²⁷.

Навіть в жорстокі часи воєнного лихоліття Г. Затворницький не полишав її публіцистичної діяльності:

«У червні 1944 р. у газеті “Український вісник” я написав статтю за назвою “Цілі і задачі ансамблю “Гроно””. У цій статті я коротко виклав програму ансамблю “Гроно”. Тоді ж у зазначених газетах були поміщені фотографії артистів ансамблю»²⁸.

Ансамбль «Гроно» складався з 10 учнів Затворницького, а саме:

«Зоріна Святослава Миколайовича, Степаненка Олександра Федотовича, Гончарова Володимира Петровича, Коршуна Володимира Порфир'євича, Пашенка Юрія Миколайовича, Семнової Лідії Миколаївни, Горжинської Тетяни Володимирівни, Попандопало Дем'яна Костянтиновича, Нав'янової Лідії Казимирівни, Затворницької Валентини Іванівни»²⁹.

Враховуючи, що нацистська окупаційна адміністрація депортувала на роботу до Німеччини чимало українців, Г. Затворницький

«у липні 1943 [...] разом з підлеглим [...] складом артистів виїхав на гастролі до Німеччини³⁰ [...] Знаходячись у м. Берліні, керований мною театр-студія “Гроно” одержав від німців репертуар для гастролей на території Західної Німеччини, провадив підготовку до виступів³¹ [...] Починаючи із січня 1944 р. і до розгрому Німеччини підлеглий мені театр-студія “Гроно”, роз'їжджаючи по території Західної Німеччини, давав гастролі у таборах для “Східних робітників”³² [...] У Німеччині “гронівці” виступили близько трьохсот разів»³³.

«Знаходячись у Берліні я, — зазначав Г. Затворницький, — а також артисти керованого мною театру-студії “Гроно” приймали участь в зйомках фільму “Вовки”». Г. Затворницький виконував одну з головних епізодичних ролей партизана³⁴. Незважаючи на

²⁷ *Гайдабура В.М.* Вказ. праця. — С. 25.

²⁸ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 73690-ФП, арк. 63

²⁹ Там само, арк. 184–185.

³⁰ Там само, арк. 21–22.

³¹ Там само, арк. 21–22

³² Там само, арк. 23.

³³ *Гайдабура В.М.* Вказ. праця. — С. 137.

³⁴ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 73690-ФП, арк. 347.

всі труднощі війни, в «Гроно» «постійно проходила навчальна, репетиційна робота»³⁵.

Після закінчення війни театр-студія «Гроно» опинилася в зайнятому англійськими військами Гамбурзі. Артисти почали проводити концерти для англійських солдатів і офіцерів. Незважаючи на можливість залишитися на Заході, Г. Затворницький разом із колективом «Грона» не припиняли спроб повернутися на Батьківщину:

«Скориставшись випадком поїздки Гармара в Англію, я написав лист на ім'я радянського посла в Лондон, у якому просив надати нам допомогу у сприянні для повернення до Радянського Союзу»³⁶.

Деякі представники української культури, як, наприклад Йосип Гірняк, доля якого під час Другої світової війни схожа на долю Гліба Затворницького, залишилися на Заході і мали плідне творче та особисте життя³⁷. Долі ж тих, хто, попри усі застереження, намагалися за усіляку ціну повернутися в Україну, як, наприклад, Затворницький та головний інженер Київської кіностудії й викладач КДКУ Нікітін, склалися трагічно. Після повернення до Радянського Союзу вони були заарештовані.

Життя українських митців, які мали активне творче життя за часів Другої світової війни, закінчувалося у радянських таборах. Гліб Затворницький 5 лютого 1949 р. був засуджений Особливою нарадою 25 років виправно-трудова таборів³⁸.

Доля Гліба Дмитровича Затворницького, що мав величезний творчий потенціал, склалася, на жаль, не досить вдало. Гліб Дмитрович не зміг повністю реалізувати себе як митець, в його житті було багато незрозумілого й алогічного, проте, як і кожна людина, Затворницький мав право на помилки і прорахунки. Але найбільшим досягненням його стали учні. Символічним видається той факт, що останнім бажанням засудженого Г. Д. Затворницького було не прохання про власне помилювання, а турбота про подальшу долю учнів:

«Єдине, що у мене залишилось в пам'яті — це моя прохання не судити жорстоко моїх вихованців акторів театру-студії “Гроно”»³⁹.

³⁵ *Гайдабура В.М.* Вказ. праця. — С. 137.

³⁶ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 73690-ФП, арк. 79.

³⁷ *Гірняк Й.* З Остапом Вишнею в таборах // Україна. — 1989. — № 44. — С. 17–19.

³⁸ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 73690-ФП, арк. 346.

³⁹ Там само, арк. 356.

Тамара Вронська
(Київ)

Еволюція сталінської репресивної політики стосовно родин «ворогів народу»

Vronska T. The evolution of Stalin repressive politics towards the families of «people enemies» (1938–1940).

The article dedicated to the investigation of legal ground for state terror towards the families of «people enemies» (1938–1940).

Дослідники політичного терору другої половини 30-х років ХХ ст., аналізуючи причини та наслідки масштабних репресій, недостатньо уваги приділяли подіям, які розгорталися під час короткотермінового маневру, задекларованого відповідними компартійними рішеннями пізньої осені 1938 р. Йдеться про спільну постанову ЦК ВКП(б) та РНК СРСР від 17 листопада 1938 р. «Про арешти, прокурорський нагляд та ведення слідства».

Неврахування багатьох факторів та мотивації дій вищого політичного керівництва СРСР не дозволило глибоко пізнати справжнє обличчя сталінського режиму, зрозуміти природу та логіку розгортання наступних подій у радянському суспільстві, зокрема і у сфері репресування членів родин «ворогів» радянської влади.

Після кривавих репресій 1937–1938 рр., здійснюваних сталінським режимом відповідно до ухвалених компартійних рішень та відомчих директив НКВС СРСР (накази №№ 00447, 00486 та інш.) вже влітку 1938 р. в ухвалах Особливої наради стосовно дружин «ворогів народу» стало помітним деяке пом'якшення. Частіше зустрічалися п'ятирічні та навіть трирічні вироки. Низка справ на жінок, арештованих по «польській лінії» (у межах пролонгації наказу НКВС СРСР № 00486 від 17 серпня 1937 р. на осіб, які репресувалися за наказом № 00485 від 11 серпня 1937 р.), взагалі була припинена. Деяким з них табірний вирок замінили тоді на заслання чи адміністративне виселення.

Спостерігаючи за неприродними для тоталітарного режиму випадками, члени родин репресованих стали клопотатися про звільнення близьких, направляючи листи до керівництва держави та різних інститутів радянської Феміди. Почастішали звернення до відповідних інстанцій, аби дізнатися про долю чоловіків і синів.

Наприкінці літа законодавчий орган держави раптом помітив «непорядки» в судоустрої, ухваливши 16 серпня 1938 р. відповідний закон. Верховна Рада СРСР, принаймні на папері, декларувала найважливіші принципи судочинства, зокрема, про дотримання гласності. Про це йшлося і в Конституції УРСР¹, де в ст. 101 було зазначено, що «розгляд справ в усіх судах Української РСР має бути відкритим, оскільки законом не передбачені винятки, з забезпеченням звинуваченому права на захист»².

М. Єжов 5 жовтня 1938 р. спільно з новим заступником Л. Берією звернулися до Й. Сталіна з запискою, зміст якої красномовно свідчив про підготовку до радикальних змін у каральній практиці стосовно членів родин «ворогів» радянської влади. «За пропозицією НКВС СРСР 5 липня 1937 р. ЦК ВКП(б) ухвалив рішення про репресування дружин викритих зрадників батьківщини³, право-троцькістських шпигунів. На підставі цього рішення НКВС СРСР видав наказ за № 00486 від 15 серпня 1937 р.», — нагадували головному ідеологу репресій його вірні помічники. І далі висловлювали пропозиції, котрі цілковито відповідали тогочасним настроям адресата звернення: «У подальшому вважаємо недоцільним арештовувати всіх дружин засуджених зрадників батьківщини, правотроцькістських шпигунів, а лише тих з них: а) які були у курсі або сприяли контрреволюційній роботі своїх чоловіків; б) стосовно яких органи НКВС мають дані про їх антирадянські настрої».

¹ На відміну від Конституції УСРР 1929 р., в якій не розглядалися питання, пов'язані з організацією та діяльністю судово-прокурорських органів, Конституція 1937 р. мала спеціальний розділ, присвячений суду та прокуратурі. Тут визначався порядок утворення судово-прокурорських органів, проголошувались основні принципи їхньої діяльності. В Конституції багато говорилося про зміцнення соціалістичної законності, право обвинуваченого на захист, процесуальні гарантії особи. Але практика була зовсім іншою. Винятковий порядок судочинства у справах про терористичні акти, діяльність особливої наради при НКВС СРСР, терор і репресії — все це було несумісним з принципами, проголошеними Конституцією УРСР 1937 р.

² *Музиченко П.* Історія держави і права України: Навч. посіб. — 5-те вид., випр. і доп. К.: Т-во «Знання», КОО, 2006. — С. 313.

³ У цьому визначенні, як і у кримінальних кодексах РРФСР та УРСР (чинних від 1927 до 1960 рр.), вироках, а також у відомчих документах карально-репресивних органів слово Батьківщина (Родина) писалося, як правило, з маленької літери.

та висловлювання і які можуть розглядатися як політично сумнівні й соціально-небезпечні елементи... Просимо Ваших вказівок»⁴.

Згода Й. Сталіна на пропозиції керівників карально-репресивного відомства була отримана, і 17 жовтня 1938 р. з'явився наказ № 00689 НКВС СРСР, підписаний спільно М. Єжовим та Л. Берією, під промовистою назвою «Про зміну оперативного наказу НКВС СРСР № 00486 про порядок репресування дружин зрадників батьківщини, право-троцькістських шпигунів»⁵, який майже дослівно дублював пункти «а» і «б» з цитованої вище записки. Окрім цього, скасовувався 36-й пункт оперативного наказу № 00486 про обов'язковість арешту дружин ворогів народу одночасно з чоловіками. Відтепер питання про репресування залежало від часу спільного проживання дружини з чоловіком та рівня її «соціальної небезпечності». Чим тривалішим був шлюб, тим більше шансів вона мала потрапити за колючий дріт, оскільки, за логікою чекістів, вже достатньо «проїнялася» його ідеологією та «ворожим» ставленням до існуючого режиму. Доцільність арешту вирішувалася одноосібно начальником відповідного регіонального підрозділу НКВС. Процедура репресій жінок та влаштування їх дітей до дитячих закладів залишалися незмінним⁶.

Згаданим наказом НКВС СРСР скасовувалося те, що становило саму сутність та серцевину наказу НКВС СРСР від 15 серпня 1937 р. — невідворотність репресування дружин слідом за арештом чоловіка.

Далі події стали розгортатися з неймовірною швидкістю. Політбюро ЦК ВКП(б) 16 листопада 1938 р. затвердило проект постанови РНК і ЦК ВКП(б). Всім відомствам, причетним до судочинства, і партійним керівникам під особисту відповідальність за виконання НКВС і Прокуратури СРСР надіслали директиву: «Призупинити з 16 листопада цього року надалі до розпорядження розгляд усіх справ на «трійках», у військових Трибуналах і в ВК ВС (військова

⁴ У цьому документі керівництво НКВС повідомляло Сталіну, що всього на підставі наказу № 00486, «за неповними даними, репресовано понад 18000 дружин арештованих зрадників». Цит. за: *Рогинский А., Даниэль А.* «Аресту подлежат жены...» // Узницы «АЛЖИРа». Список женщин — заключенных Акмолинского и других отделений Карлага. — М., 2003. — С. 21.

⁵ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі — ГДА СБ України), ф. 9, спр. 81, арк. 162–162 зв.

⁶ Там само, арк. 162–162 зв.

колегія Верховного Суду — Т. В.) СРСР, направлених на їх розгляд в порядку особливих наказів або в іншому, спрощеному порядку»⁷.

За одну лише ніч від «призупинення» репресій сталінський режим зробив великий крок до майже остаточного їх припинення. 17 листопада 1938 р. з'явилася вже згадана спільна постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) про арешти, прокурорський нагляд і провадження слідства, яка констатувала наявність «величезних недоліків і спотворень» у роботі НКВС й прокуратури і попереджала останніх, що у разі подальшого порушення радянських законів винні притягатимуться до суворої відповідальності. Окрім іншого, різко засуджувалася практика масових репресій за «лімітами», спрощеного порядку слідства та судочинства. Постановою заборонялося органам НКВС і Прокуратурі здійснювати будь-які масові операції з арештів і виселення, ліквідовувалися сумнозвісні «трійки», створені в порядку особливих наказів НКВС СРСР, а також «трійки» на регіональних рівнях. Надалі всі справи вимагалося передавати за підсудністю на розгляд судів або Особливої наради при НКВС СРСР, суворо дотримуючись всіх вимог ведення слідства та прокурорського нагляду⁸.

Механізм терору, начебто, був зупинений. Формально багато чого у діяльності НКВС піддавалося критиці. Але, що ж виходило? Ті, хто розв'язав репресії, — тепер їх засуджували. Це було ні що інше, як блюзнірство. Тим більше, що позасудовий орган — Особливу нараду при НКВС СРСР, яка всупереч Конституції вершила долі «соціально-небезпечних», в тому числі і членів сімей «ворогів народу», — не лише зберегли, а й підтвердили її повноваження. Хоча зробили це не на законодавчому рівні, а провели партійним рішенням. Всім було зрозуміло, що такого роду ухвали практично дорівнювали закону. Їх необхідно було виконувати і ними керуватися.

Після виходу цієї постанови ситуація на місцях різко (хоча й тимчасово) змінилася. Якщо раніше усіяло заохочувалися та віталася ініціативи регіональних підрозділів НКВС стосовно додаткових лімітів на репресії, то тепер заслугою вважався саботаж «єжовської» репресивної політики. Функціонери різного рівня

⁷ *Мозохин О.Б.* Право на репрессии: Внесудебные полномочия органов государственной безопасности (1918–1953). — М., 2006. — С. 190.

⁸ Органы государственной безопасности СССР в Великой отечественной войне: Сб. док. Т. 1. Накануне. Книга первая (ноябрь 1938 г. — декабрь 1940 г.). — М., 1995. — С. 3–8.

намагалися прозвітувати щодо цього, наввипередки повідомляючи про «покращення» якості ведення слідства, зменшення кількості повернутих на перегляд справ тощо.

Чому восени 1938 р. поволі пішли на спад репресії й припинилася істерія у полюванні на людей, — сьогодні важко відповісти стовідсотково вичерпно. Думається, небезпідставним буде припущення, що до такого кроку Й. Сталін вдався з підказки Л. Берії, або й сам зрозумів: соціальна чистка суспільства, черговий похід проти політичних противників зайшли надто далеко. Втім, ніхто не вибачався і не кааявся. На верхівці владного Олімпу нікого не покарали.

І, нарешті, 26 листопада 1938 р. на виконання листопадової спільної постанови РНК СРСР та ЦК ВКП(б) з'явився розлогий наказ НКВС СРСР № 00762⁹, підписаний вже новим наркомом внутрішніх справ СРСР Л. Берією, в якому всі попередні масові репресії подавалися як такі, котрі, начебто, здійснювалися якимсь іншим відомством. Спочатку бадьоро підтримувалися всі положення, викладені у спільній постанові ЦК ВКП(б) та РНК СРСР, а далі одна за одною викладалися вказівки, які мали на меті дистанціюватися від минулої страшної вакханалії.

Перш за все, наказувалося негайно припинити здійснення будь-яких масових арештів та виселення без диференційованого підходу до людей. Далі виписувалися чіткі вимоги до процедури арештів та скасовувалася більшість наказів, циркулярів і розпоряджень репресивного змісту, в тому числі й оперативні накази № 00447 та № 00486. Отже, тотальний терор, набравши небачених обертів, нарешті захлинувся у потоках людської крові, горя та сліз.

У сьомому пункті листопадового 1938 р. наказу НКВС СРСР приписувалося надалі всі справи, як правило, направляти до судових органів. Особливий нараді їх рекомендувалося передавати лише тоді, коли «існувала небезпека розшифровки цінного агента»¹⁰. Викладалася й низка інших вимог до цього позасудового органу,

⁹ ГДА СБ України, ф. 9, спр. 8, арк. 155.

¹⁰ На тлі таких декларативних заяв промовистими виглядають результати роботи Особливої наради. Упродовж 1937 р. вона розглянула справи на 17911 особу, 1938 р. відповідно — на 45768 осіб, 1939 р. — 13021, у 1940 р. — 42912 осіб // Реабилітація. Как Это было. Документы Президиума ЦК КПСС и другие материалы. В 3-х т. Т. 1: март 1953 – февраль 1956 г. / Сост. А. Артизов, Ю. Сигачев, И. Шевчук, В. Хлопов. – М., 2000. – С. 73.

який мав діяти у «суворій відповідності до чинного кримінального законодавства», чого ані тоді, ані пізніше так і не сталося.

До того ж і пункт 16-й цього документу став фактичним зізнанням наркома внутрішніх справ СРСР у тому, що його підлеглі всю акцію по реалізації наказів №00447, 00485, 00486 та інших здійснювали, не спираючись на кримінальне кодифіковане законодавство, чи застосовували його санкції дуже приблизно — «на око», оскільки приписувалося «забезпечити весь склад оперативних працівників НКВС центрального апарату та на місцях екземпляром кримінальних і кримінально-процесуальних кодексів»¹¹.

Далі містилася ще одна фантастична настанова: «Скасувати практику подовження покарання тим, хто перебував у засланні і таборах»¹². Це, як і інші, положення цитованої важливої директиви Наркомату внутрішніх справ Союзу РСР також ігнорувалося його виконавцями упродовж усієї тоталітарної доби.

Якби автори цього та іншого документів уважно вчиталися у те, що вони та їх вище державне керівництво зафіксували у директивах, то мусили б негайно звільнити всіх без винятку жінок та дітей, яких безпідставно репресували. Але фанфари пролунали голосно, реляції та запевнення у дотриманні радянської законності були задекларовані й все тим і скінчилося. За винятком окремих випадків реабілітації у контексті показового покарання «цапів-відбувайл» з лав НКВС.

Не стояли осторонь масштабної містифікації, здійснюваної у контексті оголошеної на державному рівні хвилі декларативної лояльності, й інші інститути радянської Феміди. Поспішила солідаризуватися з НКВС СРСР Прокуратура Союзу РСР. У грудні 1938 р. в центрі й на місцях були реорганізовані слідчі частини НКВС, скасовані накази і циркуляри цього відомства стосовно діяльності «трійок» і спрощеного ведення слідства. Ілюзію відновлення справедливості й законності доповнив Верховний Суд СРСР, що на пленумі наприкінці грудня 1938 р. розпочав перегляд та скасування вироків, винесених у минулому у «політичних справах»¹³.

¹¹ Реабилитация. Как Это было. Документы Президиума ЦК КПСС и другие материалы... – С. 73.

¹² Там само.

¹³ *Иванова Г.* История ГУЛАГа. 1918–1958: социально-экономический и политико-правовой аспекты / Г. М. Иванова; Ин-т рос. истории РАН. — М.: Наука, 2006. — С. 119.

Слідом за згаданими інституціями «заворушилися» й у позасудовому органі — Особливій нараді, яка розглядала справи членів сімей «зрадників» Батьківщини упродовж всього попереднього часу. Її секретаріат та 1-й спецвідділ НКВС СРСР 26 грудня 1938 р. видали спеціальний спільний циркуляр, у якому формулювалися чіткі вимоги до оформлення справ, що передавалися на розгляд Особливої наради¹⁴. Навіть зважаючи на зміст викладених вимог, було цілком очевидним, що це ніщо інше, як панічне реагування на тимчасову зміну ситуації у каральній політиці. Наступний перебіг подій неспростовно доводив, що ніхто на місцях, як і у самому позасудовому органі НКВС, й не збирався серйозно ставитися до задекларованих намірів.

Того ж дня НКВС СРСР надав право наркомам внутрішніх справ союзних та автономних республік, керівникам регіональних підрозділів під час розгляду скарг та заяв засуджених скасовувати неправильно ухвалені рішення колишніх «трійок» НКВС—УНКВС з припиненням справ та звільненням засуджених від покарання¹⁵.

Матеріали групи архівних кримінальних справ на «членів сімей зрадників батьківщини», іменованих у побутовому та діловому чекістському вжитку — ЧСИР (російськомовна аббревіатура «член семьи изменника Родины») доводять, що після виходу згаданих державних та відомчих документів та ухвал долі жінок, які вже перебували тривалий час під арештом у в'язницях, стали вирішуватися в більш сприятливий спосіб, ніж їх подруг по нещастю. Особливо пощастило тим, чиї справи просто не встигли передати на Особливу нараду при НКВС СРСР. Так, 31 жовтня 1938 р. «за недоведеністю» була припинена слідча справа дружини командира 9-го легкомоторизованого інженерного батальйону КОВО Ф. Філіна, яку арештували 20 січня 1938 р. Вже наприкінці листопада Валентину Філіну, яка перебувала на восьмому місяці вагітності, звільнили з Лук'янівської в'язниці з підпискою про невиїзд¹⁶.

У листопаді—грудні 1938 р. з таким же формулюванням («за недоведеністю») припинили справи й щодо інших дружин страчених військових командирів КОВО. До цієї групи потрапили: Люд-

мила Баронет-Воронкова — дружина начальника штабу корпусу; Ніна Бутирська — дружина начальника штабу КОВО; Марія Іванова — дружина помічника командира батальйону 135-ї стрілецько-кулеметної бригади; Олена Лубенець — дружина інспектора київського військового річкового порту; Марія Пащенко — дружина помічника начальника відділення 1-го відділу штабу; Віра Торандо — дружина інспектора центральної ради «Тсоавіахіма». Всі жінки провели у в'язниці від семи до дев'яти місяців. Тамарі Іртюзі — дружині репресованого авіаінженера КОВО, особливо пощастило, оскільки вона вже була засуджена Особливою нарадою (22 листопада 1937 р.) на 8 років. Але постановою УДБ УНКВС по Київській області від 11 січня 1939 р. її справа була припинена за недоведеністю інкримінованого злочину¹⁷.

На початку 1939 р., на хвилі задекларованої лояльності та відновлення справедливості, були переглянуті й деякі інші справи ЧСИР. Навіть дивно, що до їх числа потрапила рідна сестра одного з учасників національно-визвольних змагань, члена Української партії есерів Юрія Скугар-Скварського. Один з трьох братів репресованої жінки — Дмитро Олександрович — написав звернення до Генерального Прокурора СРСР, в якому розповів історію сестри, додавши, що її дочка Аріадна знаходиться на його вихованні. Клопотання було почуте, а справа Ольги переглянути на її користь. Втім, і під час перегляду слідчі не змогли утриматися від уїдливих нагадувань про «нездорове походження» цієї жінки. У висновку, окрім іншого, зазначалося: «Ольга Скугар-Скварська у здійсненні контрреволюційних злочинів свого чоловіка участі не брала, винною себе не визнала...», але за соціальним походженням є донькою «служителя культу (попа), через матір мала зв'язок з братом, який проживає у Чехословаччині». Отже, варту заміни 5-річного терміну ув'язнення на такий же термін вислання зі столиці України з подальшою заборонаю проживання у режимних місцевостях. Цей висновок у липні 1939 р. затвердив особисто заступник наркома внутрішніх справ СРСР В. Меркулов, а Особлива нарада 11 жовтня того ж року ухвалила відповідне рішення¹⁸.

¹⁷ На жаль, не вдалося встановити місце перебування *Тамари Іртюзи* після винесення їй вироку.

¹⁸ Після відбуття п'ятирічного терміну нового вже м'якшого покарання, *Ольга Скугар-Скварська* проживала в с. Ладизин Ладизинського р-ну Черкаської обл. 20 січня 1957 р. звітти вона написала звернення до військового трибуналу КВО і просила видати їй довідку, що вона до

¹⁴ ГДА СБ України, ф. 9, спр. 672, арк. 184–184 зв.

¹⁵ Там само, спр. 5, арк. 222–222 зв.

¹⁶ *Гранкіна О.* «Репресувати на підставі наказу наркома внутрішніх справ СРСР...» // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – № 1/2 (10/11) —1999. — С. 209.

Паралельно зі справою О. Скугар-Скварської вирішувалася доля ще однієї жінки з відомої у той час родини, але вже з числа радянської номенклатури. Йдеться про дружину Трохима Яковича Чубаря, який до арешту обіймав посаду наркома місцевої промисловості республіки. Галина Чубар, яка мала двох дітей Павла (17 років) та Вілена (14 років), була арештована 1 червня 1938 р. Її справа тягнулася кілька місяців. На допитах жінка нічого не визнавала. Нещасну тримали у київській в'язниці і після того як чоловіка розстріляли, а її саму визнали «непридатною до фізичної праці через стан здоров'я», слідчі замислилися, куди ж її подіти? Примітно, що в звинувачувальному висновку записали: «Обвинувачення Чубар у співучасті у ворожій діяльності її чоловіка Чубаря Т.Я. не підтверджено, але як соціально-небезпечний елемент – справа підлягає розгляду Особливої наради при Народному комісарі внутрішніх справ Союзу РСР». Таке безграмотно складене формулювання містило ще й правовий абсурд. Якщо не доведена «співучасть», то чому ж справу направляли на Особливу нараду? Остання 5 жовтня 1939 р. ухвалила рішення — заслати Галину Чубар в один з районів Казахстану на п'ять років¹⁹. Небезпідставним видається припущення, що жінку відправили у заслання якраз через визначення, яке пролунало ще під час її перебування у Лук'янівській в'язниці: «Непридатна до фізичної праці через стан здоров'я». В табірній індустрії «баласт» з непрацездатних був непотрібним.

Тим часом, після листопадової судової реформи 1938 р. на січневому пленумі (1939 р.) ЦК партії засудив «єжовщину». Тоді ж «всесоюзний староста» М. Калінін, дружина якого за три місяці перед тим була арештована «за розмови», звернувся до Політбюро ЦК ВКП(б) з клопотанням ввести до складу комісії з судових справ цього вищого партійного органу Л. Берію²⁰.

арешту проживала за адресою: м. Київ, вул. Енгельса, 11, кв. 14, яка потрібна їй для клопотання про надання житлової площі. 17 травня 1957 р. військовий трибунал КВВ ухвалив скасувати рішення Особливої наради від 28 грудня 1937 р. стосовно О. Скугар-Скварської і справу припинити через відсутність у її діях складу злочину. ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 32223, т. 1, арк. 22–24.

¹⁹ Галину Чубар амністували 25 грудня 1956 р. ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 37382, арк. 3, 10, 16, 24–28.

²⁰ Лубянка. Сталин и НКВД–НКГБ–ГУКР «Смерш». 1939 – март 1946 // Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. – М., 2006. – С. 19.

Демонструючи «турботу» про возз'єднання зруйнованих перед тим десятків тисяч сімей, 4 лютого 1939 р. НКВС СРСР видав наказ № 00116, в якому серед іншого приписувалося у випадку звільнення окремих осіб після перегляду їх справи виконувати їх прохання щодо розшуку членів родин, зокрема і дітей²¹.

Політбюро ЦК ВКП(б) 5 квітня 1939 р. ухвалило постанову, якою затверджувало проект Указу Президії Верховної Ради СРСР про порядок зняття судимості з засуджених колишньою Колегією ОДПУ, Особливою нарадою і трійками НКВС. Передбачалося знімати судимість та скасувати пов'язані з нею обмеження, якщо протягом трьох років після відбуття покарання засуджені не вчинили нових «злочинів». Цей обов'язок поклали на Особливу нараду²².

25 квітня 1939 р. після вакханалії, яка чинилася тривалий час у сфері конфіскації майна репресованих, безпідставного виселення їх родин з квартир, у надрах НКВС раптом підготували наказ і відповідну інструкцію про порядок здійснення обшуків, опломбовування та обліку житлової площі й накладання арешту на майно. У цьому документі чітко виокремлювалося положення про те, що у разі арешту одного з членів родини і засудження без конфіскації майна всі речі за описом залишаються сім'ї. Заборонялося й ущільнення помешкань шляхом підселення сторонніх осіб, як це було раніше²³.

За місяць нагадав про себе і сталінський прокурор А. Вишинський. Начебто не знаючи раніше про темпи, з якими працює неконституційний позасудовий орган у складі НКВС СРСР, 31 травня 1939 р. у листі в ЦК ВКП(б) і РНК СРСР на ім'я Й. Сталіна і В. Молотова він висловив занепокоєння, що Особлива нарада на кожному засіданні розглядала по 200–300 справ, внаслідок чого не виключалася можливість ухвалення помилкових рішень. Він запропонував встановити такий порядок, щоб позасудовий орган збирався частіше, розглядаючи меншу кількість справ. Аналогічні міркування він виклав і в листі до наркома внутрішніх справ СРСР Л. Берію²⁴.

²¹ Юнге М., Бордюгов Г., Биннер Р. Вертикаль большого террора. История операции по приказу НКВД № 00447. – М., 2008. – С. 492.

²² Лубянка. Сталин и НКВД–НКГБ–ГУКР «Смерш»... – С. 31–32.

²³ ГДА СБ України, ф. 9, спр. 617, арк. 192–199.

²⁴ Лубянка. Сталин и НКВД–НКГБ–ГУКР «Смерш»... – С. 94–95.

Обережний В. Молотов, не наважуючись обговорювати такі сміливі новації А. Вишинського зі Й. Сталіним, спочатку звернувся до Л. Берії з запитанням: «Як діяти в цій ситуації?»²⁵ В НКВС СРСР зустріли цей крок, сповнений «турботи» про правопорядок у державі, у повному всеозброєнні. Там заздалегідь були підготовлені відповідні документи.

Назва наказу НКВС СРСР від 1 червня 1939 р. «Про адміністративне заслання та виселення» була значно вужчою, ніж ті питання, що регламентувалися затвердженою ним інструкцією, оскільки там йшлося і про права та обов'язки позасудового органу щодо направлення та утримання певних осіб у виправно-трудовах таборах ГУТАБу. Так, документ нагадував, що у компетенції Особливої наради, як і раніше, залишаються права, надані їй постановою ЦВК та РНК СРСР від 5 листопада 1934 р.: заслання на 5 років, висилка до 5 років, ув'язнення у виправно-трудова табори на 5 років, заборона проживання у певних місцевостях²⁶. Окрім цього, в інструкції зазначалося, що цей позасудовий орган може заборонити в'язням отримувати гроші та передачі у місцях ув'язнення (до речі, про листування не згадувалося жодним словом). У четвертому параграфі інструкції зазначалося: «Терміни ув'язнення в ВТТ виправно-трудова табори. — Т. В.), заслання та виселення обчислюються з дня арешту, про що спеціально зазначається у рішенні Особливої наради»²⁷. Отже, нарешті НКВС СРСР чітко висловився щодо фіксованих термінів перебування покараних у такий спосіб у засланні чи висилці.

Примітно, що на двох сторінках наказу НКВС СРСР та на двадцяти аркушах інструкції не знайшлося місця для відповіді на питання, яким так переймався Прокурор СРСР А. Вишинський. Жодного регламентуючого положення щодо порядку, кількості

²⁵ Лубянка. Сталин и НКВД–НКГБ–ГУКР «Смерш»... – С. 31–32.

²⁶ Особам, яким було заборонене проживання у місцевостях за списком № 1, робився запис у 10-й графі паспорту наступного змісту: «На підставі параграфу 7 Інструкції, оголошеної наказом НКВС СРСР № 0143 на 1939 рік». За списком № 2 відповідно: «На підставі параграфу 8 Інструкції, оголошеної наказом НКВС СРСР № 0143 на 1939 рік». До списку № 1 потрапили всі столиці, прикордонна зона, зокрема Київ і Харків та 50-км зона навколо них. До списку № 2 увійшли згадані вище у списку № 1, а також Дніпропетровськ, Запоріжжя, Сталіно, Ворошиловград, Вінниця без зазначення 50-км зони навколо них.

²⁷ ГДА СБ України, ф. 9, спр. 617, арк. 266–277.

одночасного розгляду справ, як і термінів цієї процедури, не містилося. Щоправда, у параграфі 22 інструкції НКВС СРСР чітко записали: переміщення до табору має відбутися не пізніше, ніж за десять діб після оголошення рішення Особливої наради²⁸, а не через 3–4 місяці, як це було раніше з ЧСИР, котрі утримувалися у тюрмах, очікуючи чергового етапу.

Директива НКВС СРСР від 1 червня 1939 р. наказувала всім наркомам внутрішніх справ, регіональним та лінійним підрозділам взяти всіх засланих та висланих на спеціальний облік; оформити зобов'язання засланих про виконання ними правил; визначити кожному засланому строки і місця явки; видати засланам посвідчення, а висланим — паспорти, замість документів, що у них є; звільнити з заслання та висилки осіб, які відбули свої терміни, або були неправильно засуджені²⁹.

Окрім підготовки згаданих документів, які до певної міри впорядковували карально-репресивну діяльність, в НКВС СРСР кипіла робота з напрацювання й інших, на перший погляд, новаторських пропозицій.

Глухий натяк на пом'якшення у ставленні до вже репресованих раніше ЧСИР проглядався у наказі НКВС СРСР № 00497 від 8 травня 1939 р., виданому на додаток до попередніх директив, що стосувалися порядку перегляду скарг осіб, засуджених «трійками». У першому абзаці документу зауважувалося, що під час розгляду справ необхідно одночасно вирішувати питання про перевірку й інших осіб, які за нею проходили³⁰. Таким чином, створювалися підстави для того, щоб дружин, репресованих слідом за чоловіками, могли також реабілітувати у разі загального позитивного рішення.

Трохи більше, ніж за три місяці, органи державної безпеки раптом виявили підвищену увагу і до порушень закону стосовно родичів «ворогів народу», які були вислані в адміністративному порядку з великих міст СРСР упродовж 1937–1938 рр. За офіційною версією ця увага була «нав'яна» численними зверненнями і скаргами людей.

16 серпня 1939 р., за двома підписами — наркома внутрішніх справ СРСР і Прокурора СРСР з'явився наказ «Про перегляд справ

²⁸ ГДА СБ України, ф. 9, спр. 617, арк. 272–273

²⁹ Там само, арк. 266–267.

³⁰ Там само, спр. 169, арк. 104.

адміністративно-висланих з центральних міст», розісланий для виконання всім наркомам та прокурорам союзних республік, а також відповідним профільним керівникам у регіони³¹.

Перший абзац документу починався словами, які не лише визнавали перегини, а й вказували на тих, хто їх припустився: «У ході масових операцій з виселення соціально-небезпечних елементів з Москви, Ленінграду та ін[ших] центральних міст, колишнім ворожим керівництвом НКВС допущена низка викривлень: висилка, як правило, здійснювалася без диференційованого підходу, не визначалися терміни висилки, ряд осіб віднесені до соціально небезпечних елементів без достатніх підстав»³². Втім далі, констатуєчи безпідставні дискримінаційні заходи (вилучення паспортів, встановлення однаково суворого режиму та різного роду обмежень), у документі зазначалося, що під ці заходи потрапили й «активні вороги», які варті більш серйозного покарання.

У постановляючій частині документу наказувалося відмінити Інструкцію НКВС СРСР від 15 червня 1937 р. про виселення з центральних міст осіб, виключених з ВКП(б) та членів родин репресованих, циркуляр НКВС і припис Прокуратури СРСР № 80 від 13 квітня 1938 р. з цього ж приводу. Окрім цього, приписувалося переглянути справи адміністративно висланих, яким не був визначений конкретний термін такого покарання. Особливій нараді при НКВС СРСР рекомендувалося, ухвалюючи рішення щодо обмеження прав чи інших дискримінаційних заходів, обов'язково враховувати ступінь соціальної небезпечності кожної окремої особи.

Після здійснення аналітичної та слідчої роботи, пропонувалося «неправильно висланих» членів родин репресованих звільнити, а до «соціально небезпечних», як і раніше, все ж застосувати відповідні режимні обмеження з визначеними термінами, а найбільш небезпечних — арештувати³³.

Підписавши наказ про перегляд справ адміністративно висланих, Л. Берія вже за день, 17 серпня 1939 р., раптом написав «спецповідомлення» Й. Сталіну, в якому чи то виправдовувався за свою лояльність до згаданих осіб, чи то обґрунтовував необхідність вжиття ще більш радикальних заходів до злісних «ворогів» радянської влади.

³¹ Державний архів Російської Федерації (далі – ДАРФ), ф. 9401, оп. 2, спр. 1, арк. 135–138.

³² Там само, арк. 135.

³³ Там само, арк. 138.

Може здатися, що перші рядки цього документу просякнуті великою турботою про долі невинно репресованих людей. «Протягом 1937–1938 рр. під час виселення родичів ворогів народу з центральних міст СРСР була допущена низка викривлень [радянської законності], — констатував нарком. — Як правило, висланню здійснювалося без слідства, без рішення судових органів або Особливої наради, не визначалися терміни висланню, значна кількість виселених віднесена до соціально небезпечних елементів без належних на те підстав».

Далі, перераховуючи найбільш кричущі випадки безпідставного і незаконного виселення членів родин репресованих, Л. Берія звертав увагу й на ту несправедливу обставину, що на всіх висланих був розповсюджений режим, який мав застосовуватися лише до засуджених за контрреволюційні злочини³⁴.

Посипавши голову «попелом», нарком внутрішніх справ СРСР знову виявив підвищену чекістську пильність й підкреслив, що серед несправедливо висланих причаїлися «активні вороги», до яких треба негайно вжити більш суворих заходів.

Отже, незважаючи на скасування згаданих вище відомчих нормативних актів, керуючись якими, з великих міст СРСР й України, зокрема, були у протиправний спосіб вислані члени родин репресованих, органи внутрішніх справ й прокуратура, здебільшого, акцентували на просіюванні, а не на встановленні справедливості у повному обсязі.

Після ухвалення згаданих рішень та проведення на регіональному рівні відповідної роботи, дійсно, певна кількість дружин репресованих «ворогів» повернулися додому, де їх зустріли зайняті іншими мешканцями квартири, підвищена увага НКВС, а іноді й недобррозичливі погляди сусідів.

Так, у 1939 р. за рішенням УНКВС до Києва повернулися вислані дружина і син українського науковця-філософа В. Волкова. Однак, квартира з усім майном була вже привласнена співробітниками НКВС України. На спроби фактично пограбованих осіб відновити справедливість ті, хто вчинив це, наполегливо порадили їм залишити столицю й не відволікати заклопотані «державними» проблемами органи своїми претензіями...³⁵. Такі ж труднощі ви-

³⁴ Лубянка. Сталин и НКВД–НКГБ–ГУКР «Смерш»... – С. 121–123.

³⁵ Ці митарства тривали і в 1940–1970-х роках. Намагання повернути житло чи майно не призвели до позитивного результату. Лише шляхом

никли у цієї родини і з працевлаштуванням. Син Волкова не зміг знайти роботи за фахом учителя, хоча мав 13 років педагогічного стажу і звання доцента. Дружина репресованого науковця — народна артистка України не допускалася до роботи у Київському оперному театрі, хоча й мала 20-річний стаж сольної кар'єри у Мінському та Одеському оперних театрах³⁶.

Тим часом, 22 серпня 1939 р. заступник наркома внутрішніх справ СРСР В. Меркулов підписав наказ «Про порядок оформлення притягнення до відповідальності родичів зрадників Батьківщини». Цей дуже короткий документ з'явився раптово і без будь-яких підстав. Він видається швидше нагадуванням про існування статті 58-1«в» у Кримінальному кодексі РРФСР (54-1«в» КК УРСР), в якій зафіксовано, що карати можна лише дружин військових, які вчинили зраду батьківщині у вигляді втечі чи перельоту через кордон, або неповернення. Наказувалося після винесення заочного рішення трибуналом оголошувати зрадника поза законом, а його родичів притягати до кримінальної відповідальності у відповідності до постанови Уряду СРСР від 8 червня 1934 р.³⁷

Цей наказ-нагадування видавався справжнім фарсом на згадку вчорашніх, страшних за наслідками, репресій. Він з'явився на світ після того, як рік поспіль про цю статтю Кримінального кодексу ніхто не згадував. Дружин військових відправляли до таборів, керуючись тією самою соціалістичною «правосвідомістю», про яку так бадьоро говорили всі зверхники радянської влади. Ніхто з тих командирів Батьківщину не зраджував і за кордон не тікав. Отже, й карати їх дружин, як і тисячі інших жінок, було просто ні за що! Про це у наказі, як і у всіх інших документах, не йшлося. Навпаки, невдовзі у НКВС СРСР знову пригадали цей куций, з точки зору відомства, документ і намагатимуться «виправити» ситуацію шляхом розширення кола відповідачів.

Наприкінці літа 1939 р., усвідомивши, яку небезпеку несе тоталітарному режиму обмежена лояльність до невинно покараних громадян, служителі радянської Феміди, замість захищати го-

квартирного обміну вдалося знову опинитися у столиці. В 1986 г. син Волкова був виключений з партії.

³⁶ Волков С. Шестьдесят лет после расстрела... // «Злочин без кари»: Матер. всеукр. конф. сумної пам'яті великого терору 1937 р. Київ, 3–4 листопада 1997 р. – К.: Інф.-видав. центр «Стилос», 1998. – С. 181–182.

³⁷ ГДА СБ України, ф. 9, оп. 6, спр. 6, арк. 127.

ловні підвалини права, стали нагадувати зверхникам СРСР про необхідність згорнути «відлигу».

Голова Верховного Суду СРСР І. Голяков 11 серпня 1939 р. написав листа В. Молотову. Посилаючись на перегляд низки справ 1937 р., коли безпідставно було засуджено до розстрілу за обвинуваченням у «контрреволюційних діях» або «шкідництві» велику кількість людей, дописувач звертав увагу голови РНК СРСР, що справді дії репресованих громадян були «звичайними посадовими злочинами, позбавленими контрреволюційного задуму».

Разом з тим, розмірковуючи над несправедливістю у ставленні до таких осіб, й необхідністю перегляду вироків, І. Голяков висловлював занепокоєння наслідками такої процедури. Він цинічно і прямо зауважував: «У даний час виникає питання, чи варто переглядати такі вирoki, коли вони вже виконані». І далі, ще відвертіше викладав власні сумніви щодо доцільності таких кроків щодо відновлення правди: «Винесення постанови судом про відміну вироку позбавлено практичного сенсу, якщо така постанова якимось чином не буде доведена до відома зацікавлених осіб». Справді, «зацікавлені» особи вже завершили свій земний шлях завдяки колегам І. Голякова. Повідомлення родичам розстріляних змісту постанови голова Верховного Суду вважав небезпечним, оскільки «поширення такої практики могло призвести до негативних наслідків»³⁸. Під останнім автор антигуманного вердикту мав на увазі широкий розголос змісту та методів репресивної практики радянської Феміди недалекого минулого, а також можливі вияви невдоволення родичів безвинно покараних та претензії щодо поновлення їх у майнових та громадянських правах.

Активно долучився до обговорюваного питання і Прокурор СРСР М. Панкрат'єв. Щоправда, він, на відміну від свого колеги І. Голякова, тоді висловився однозначно за перегляд справ. Оскільки також думав про наслідки для членів родин, але в дещо іншому контексті. Прокурор СРСР зауважував, що несправедливі вирoki повинні бути скасовані, «оскільки реабілітація розстріляного матиме значення для членів його родини»: зняття тавра «члени сім'ї ворога народу»³⁹, що відповідно потягне за собою скасування дискримінаційних заходів (позбавлення прав, отримання пенсій, державної допомоги тощо).

³⁸ ДАРФ, ф. 5446, оп. 23а, спр. 296, арк. 2–2 зв.

³⁹ Там само, арк. 1.

Зваживши на всі точки зору, 2 вересня 1939 р., в РНК СРСР ухвалили «соломонове», але урізане в частині справедливості, рішення: дати вказівки судам переглядати справи, але «в окремих випадках», коли є дані про безпідставне застосування розстрілу⁴⁰.

Варто звернути увагу ще на одну дуже важливу для того часу ремарку до згаданого рішення в авторстві голови Верховного Суду СРСР І. Голякова, який, ведучи мову якраз про ці «окремі випадки», акуратно підкреслював, що згадані вироки були винесені деякими судовими працівниками «зі злочинною метою»⁴¹. Таким чином, один з найвищих посадовців радянської Феміди, зі скрипом погоджуючись на часткове відновлення справедливості до одних громадян, відкривав полювання на власних підлеглих, переслідуючи, вірогідно, дві мети: перекласти відповідальність з тих, хто дійсно був причетним до безпідставного покарання людей, а також позбавитися людей, які могли вказати на «диригентів» політичного терору.

Влітку й восени 1939 р. у судах Радянського Союзу була розглянута низка справ, безпідставно засуджених громадян, що спричинило і звільнення з таборів ГУЛАГу членів їх родин у тому разі, коли під час слідства, або перебування у місцях позбавлення волі вони не отримали вироку вже за іншою статтею КК. Кількість цих людей була дуже незначною, проте серед них знайшлися дружини несправедливо розстріляних, які насмілилися звернутися зі скаргами до Прокурора СРСР М. Панкратьєва щодо повернення конфіскованого у них майна. Останній, не знаючи як чинити у таких випадках, та з огляду на те, що конфіскація була здійснена Особливою нарадою НКВС СРСР, яка не мала на це жодних прав, а Наркомат фінансів СРСР відмовлявся компенсувати вартість незаконно відібраного у людей майна, звернувся до Голови РНК СРСР В. Молотова з проханням дати вказівку з цього приводу.

Лист М. Панкратьєва від 13 листопада 1939 р. надзвичайно цікавий у контексті досліджуваної проблеми, оскільки у ньому чи не вперше відверто констатувався факт жорстоких безпідставних каральних заходів стосовно членів сімей «ворогів народу». «Упродовж 1937–1938 рр. НКВС було репресовано значну кількість дружин засуджених ворогів народу ... За наявними даними, кількість такого роду [дружин] засуджених дорівнює, приблизно, 12–

13 тисячам осіб»⁴², — писав прокурор, не даючи цьому жодної правової оцінки. Більше того, він вже не переймався долею покараних чи дискримінованих членів родин, для яких перегляд справ міг мати певні позитивні наслідки. Навпаки! Тепер він називав постраждалих жінок, як це було і раніше, — «дружинами ворогів народу», та журився не з приводу їх нелегкої долі, а через те, що «органи наркомфіну не можуть повернути конфісковані коштовності, відібрані у них під час арешту гроші, цінності та інші речі», позаяк це дуже велика сума і не по кишені державі. Аргументуючи це, він підкреслює, що загальна вартість коштів, які треба відшкодувати «з дотриманням закону (! — Т.В.), враховуючи кількість репресованих сімей, у яких конфіскували майно, становить декілька мільйонів карбованців». Цю колізію він просив допомогти вирішити Голову РНК⁴³, який ніколи нічого одноосібно чи самостійно не чинив.

З цього стривоженого звернення почалося енергійне листування між різними учасниками репресивного процесу, які спочатку обібрали людей, а потім гарячково шукали виходу, аби не повертати майно тим, кого через «відлигу», довелося реабілітовувати шляхом перегляду справ.

В. Молотов, якому надійшов лист від М. Панкратьєва, не бажаючи брати на себе відповідальність, переадресував його заступнику А. Вишинському, щоб той, маючи неабиякий досвід у вирішенні такого роду справ, знайшов вихід. Останній 16 листопада 1939 р. поцікавився точкою зору очільника того відомства, яке, власне й чинило все те беззаконня та сваволлю. Його коротка записка до Л. Берії містила два рядки: «Направляючи Вам копію листа Прокурора Союзу РСР т. Панкратьєва від 13 листопада 1939 р. № 327лс з питання конфіскації майна у дружин засуджених ворогів народу, прошу повідомити Вашу думку»⁴⁴.

В надрах НКВС СРСР протягом десяти днів підготували проект постанови РНК СРСР, який видається верхом цинізму та нахабства стосовно ЧСИР. Вже перший пункт її декларував: «Затвердити конфіскацію майна, здійснену у 1937–1938 рр. органами НКВС у засуджених дружин ворогів народу, які відбувають покарання у таборах та засланні». У другому пункті зазначалося, що у

⁴² ДАРФ, ф. 5446, оп. 23а, спр. 296, спр. 110, арк. 4.

⁴³ Там само, арк. 4.

⁴⁴ Там само, арк. 1.

⁴⁰ ДАРФ, ф. 5446, оп. 23а, спр. 296, арк. 3.

⁴¹ Там само, арк. 2 зв. – 3.

випадку звільнення з таборів згаданих жінок, в порядку перегляду та припинення справ неправильно засуджених, треба відшкодувати їм вартість конфіскованого майна з коштів, які Наркомфін отримав після їх реалізації⁴⁵.

Юридичний відділ Управління справами РНК СРСР, отримавши проект постанови, зрозуміло, потрапив у складне становище, оскільки погодитися зі змістом першого пункту не міг за жодних обставин. Це було кричущим порушенням закону. Втім, сваритися зі всемогутнім відомством Л. Берії ніхто не збирався й тому шукали якогось компромісного варіанту. Окрім цього, ні для кого не було таємницею, у чії руки справді потрапляли начебто «опломбовані» комфортабельні квартири та цінне майно репресованих. Всі знали, що часто-густо наживалися на цьому співробітники органів державної безпеки. Про це говорили не лише потайки, а й писали у спогадах колишні в'язні ГУЛАГу. Втім, висловитися про корупційний розподіл колишнього приватного майна та державних квартир наприкінці 1930-х рр. відверто ніхто з посадовців не наважувався. Лише принагідно, коректно намагалися підкреслити неправомірну діяльність НКВС СРСР щодо конфіскованого майна, зокрема, реагуючи на згаданий проект постанови РНК СРСР.

У листі до А. Вишинського, датованому 26 листопада 1939 р., співробітники згаданого Управління зауважували: «Пункт 1 проекту (постанови РНК СРСР. — Т. В.) НКВС СРСР, безумовно, неправильний, оскільки в ньому пропонується затвердити конфіскацію майна, яка фактично здійснювалася з порушенням закону» і посилалися при цьому на статтю 21-у Постанови ВЦВК та РНК СРСР від 28 березня 1927 р. «Про реквізицію і конфіскацію майна», в якій чітко декларувалося, що «особи, постраждали від незаконної конфіскації та майнових збитків, мають право вимагати повернення несправедливо вилученого майна і відшкодування збитків шляхом пред'явлення судового позову». Посилаючись на положення чинних радянських законодавчих актів, дописувачі, з одного боку, цілковито усвідомлювали їх повну безперспективність, з іншого, — виявляли повну лояльність і підтримку пануючій вакханалії, тому й пропонували доречно, з їх точки зору, рішення, супроводжуючи його відповідною преамбулою: «У даному випадку навряд чи доцільно відшкодувати вартість конфіскованого майна дружинам ворогів народу, які відбувають покарання у таборах

та заслання. Тому вважаємо правильним обмежитися п.2 проекту з поправкою у частині джерела покриття витрат НКВС на відшкодування вартості конфіскованого майна». Пропонуючи такий вихід, автори листа посилалися на те, що кошти, отримані від реалізації конфіскованих пожитків протягом 1937–1938 років, вже зараховані Наркоматом фінансів до бюджету, відтак й НКВС має звітти брати гроші⁴⁶. До цієї точки зору приєднався заступник голови РНК СРСР й одночасно голова правління Державного банку СРСР М. Булганін, ствердивши власну позицію відповідною резолюцією.

28 листопада 1939 р. з'явився вже другий проект постанови РНК СРСР «Про відшкодування дружинам репресованих, звільнених з таборів, вартості конфіскованого майна». Він також не був надто розлогим і складався з двох пунктів, перший з яких фактично дублював назву документу і пропонував НКВС СРСР «в окремих випадках» вдаватися до такого кроку, другий пункт постанови пропонував Наркомату фінансів СРСР покривати відповідні витрати НКВС СРСР з союзного бюджету⁴⁷.

Цей документ також не влаштував представників різних інституцій радянської Феміди, як, зрештою, й інших вищих посадовців СРСР. Тому крапку в цьому тривалому переговорному й узгоджувальному процесі поставив нарком внутрішніх справ СРСР Л. Берія, викарбувавши червоним олівцем на проекті урядової постанови категоричний вердикт: «Пропоную: не ухвалювати рішення і тов. Вишинському віддати необхідні вказівки НКВС»⁴⁸. Заступник голови РНК СРСР так і вчинив, спрямувавши на ім'я В. Меркулова (в НКВС) та А. Зверева (в Наркомфін) коротке розпорядження: «Раднарком Союзу РСР згоден з пропозицією НКВС СРСР у випадках звільнення з таборів НКВС СРСР дружин репресованих в порядку перегляду і припинення справ щодо них, як неправильно засуджених, відшкодувати останнім, в окремих випадках, вартості конфіскованого у них майна». Кошти, як і пропонувалося, передбачалося брати з союзного бюджету⁴⁹. Важлива ремарка «в окремих випадках» цілком прозоро вказувала на те, що сподіватися дружинам репресованих немає на що. Проте цілком реальною ставала їх найближча перспектива: бути покараними за свої сміливі кроки.

⁴⁶ ДАРФ, ф. 5446, оп. 23а, спр. 296, спр. 110, арк. 5.

⁴⁷ Там само, арк. 6.

⁴⁸ Там само, арк. 6.

⁴⁹ Там само, арк. 7.

⁴⁵ ДАРФ, ф. 5446, оп. 23а, спр. 296, спр. 110, арк. 2.

Назовні дивна ситуація, коли відомство, яке незаконно конфіскувало майно, перекладало на радянський уряд відшкодування завданих збитків, та ще при цьому й відверто та цинічно маніпулювало не лише посадовцями вищих рангів, й, не соромлячись, встановлювало алгоритм наступної діяльності, була цілком природною для того часу. Справді! Ну, чому ж Л. Берії не доручити А. Вишинському, який зовсім йому не підлягав, віддати розпорядження В. Меркулову — заступнику наркома внутрішніх справ виконувати ті хитросплетіння, коли вся країна робила це «з великим піднесенням і повним схваленням». Всемогутнє відомство безоглядно і впевнено могло чинити все, що бажало, за цілковитої підтримки Й. Сталіна.

За таким самим негативним для членів родин сценарієм розгорталися і колізії навколо спроб окремих з цих відчайдушів повернути квартири, з яких їх виселили після арешту голів родин. Вендета радянської влади стосовно громадян, оформлені як конфіскація, та ще й вчинені у не правовий спосіб Особливою нарадою НКВС СРСР, описані у багатьох публіцистичних та літературних творах, численних спогадах очевидців та постраждалих. Зазирнути за лаштунки того свавілля, як і спроб окремих громадян повернутися до своїх домівок, або хоча б отримати інше житло, вдається лише за допомогою документів внутрішнього листування між представниками вищих органів влади та управління, а також правоохоронних інститутів, що відповідали за дотримання «букви закону».

Ще в середині літа 1939 р. до радянського уряду стали надходити позовні заяви від окремих осіб, реабілітованих в порядку перегляду їх справ, та членів сімей репресованих, яким дозволено було повернутися до великих міст СРСР, звідки вони були виселені у межах широкомасштабних репресивних акцій, проведених у відповідності до інструкції НКВС СРСР від 17 червня 1937 р., наказу № 00486 від 17 серпня 1937 р. Громадяни, яким пощастило уникнути більш суворих заходів, поверталися додому, де їх вже не чекали ані рідні люди, оскільки їх вже не було в живих, ані рідні стіни, позаяк квартири вже були зайняті іншими особами.

Не переказуючи всіх перипетій паперової «круговерті» навколо практично безнадійної справи стосовно повернення квартир членам родин репресованих, варто зауважити, що вже на самому початку розгляду кожна з них була приречена на поразку. Ще 8 липня 1939 р. Наркомат юстиції СРСР підготував для уряду відповідний документ, у якому вказувалася «недоцільність судового розгляду

позовних заяв осіб, заарештованих органами НКВС, а згодом звільнених у зв'язку з їх реабілітацією, стосовно повернення їм житлової площі»⁵⁰.

Поступливішу позицію зайняв Прокурор СРСР М. Панкрат'єв, який вважав за необхідне розбиратися у кожній позовній заяві реабілітованих громадян та членів родин репресованих окремо, не залишаючи їх наодинці з проблемою. Певним чином солідаризувався з ним і заступник Голови РНК СРСР А. Вишинський, який запропонував все ж розглядати позовні заяви згаданих громадян у судах на загальних підставах⁵¹.

Наприкінці того ж року, 7 грудня, після тривалого листування між представниками інститутів радянської Феміди поміж собою та з вищими органами влади й управління, марудної процедури певних узгоджень та навіть глухих суперечок довкола цього питання, народилося компромісне рішення — передавати клопотання громадян щодо забезпечення їх житловою площею на розгляд місцевих рад депутатів трудящих після відповідних рішень судів. При цьому, Нарком юстиції СРСР М. Ричков у листі до голови РНК СРСР В. Молотова на тлі вже узгодженої, начебто, спільної думки всіх відомств, намагався протиснути окрему точку зору, яка перекладала рішення щодо надання житла реабілітованим особам або членам родин репресованих виключно на місцеві органи влади, уникаючи розгляду цих питань у судах.

Тоді, принаймні на папері, перемогла точка зору А. Вишинського і М. Панкрат'єва, які цілком справедливо поклалися більше на рішення судів, ніж на місцеві органи, котрі о тій порі не могли, і не хотіли брати на себе такі, з одного боку, небезпечні, з іншого — важкі для реалізації рішення.

Вже на початку січня 1940 р. у надрах управління справами РНК СРСР був підготовлений проект урядової постанови «Про порядок задоволення житловою площею осіб, звільнених з-під варти, а також від заслання і виселення, у зв'язку з їх реабілітацією». Погано відредагована назва, а також виправлення слова «позови» на «клопотання» у першому його пункті свідчили про мізерні шанси на швидке затвердження документу, яким встановлювалося право згаданих громадян вирішувати питання щодо повернення житлової площі у судовому порядку⁵². Зрозуміло, що

⁵⁰ ДАРФ, ф. 9492, оп. 2, спр. 9, арк. 1.

⁵¹ Там само, арк. 12.

⁵² Там само, арк. 2.

такого «торжества» права та справедливості стосовно жертв державного терору в СРСР відбутися не могло ні за яких обставин.

Проект постанови РНК СРСР тоді підписаний не був і протягом наступних шести місяців реабілітовані громадяни і члени родин репресованих, яким дозволили повернутися у великі міста СРСР, поневірялися по чужих кутках і лише деяким з них пощастило отримати скромне житло. Це траплялося, здебільшого, у тих випадках, коли суди зрідка виносили позитивні рішення, розглядаючи заяви громадян, оскільки керувалися при цьому чинним роз'ясненням президії ЦВК СРСР від 15 січня 1936 р. про повернення попередньої житлової площі особам, стосовно яких заслання або виселення відмінені⁵³.

Згаданий «старий» документ з'явився на початку 1936 р. після ініціативного клопотання Ленінградської облради та міськради «Про встановлення звичного порядку надання житлової площі виселеним у зв'язку зі звільненням Ленінграду від класово-чужих і антирадянських елементів, які повертаються за рішенням вищих органів влади». Ним роз'яснювалося, що «особи, стосовно яких постановою про заслання або виселення відмінена, мають право на житлову площу, яку вони займали до виселення... У виключному випадку, коли зовсім неможливо надати квартиру, яку раніше займала особа, щодо якої постановою про заслання або виселення скасована, — повинна надаватися рівноцінна житлова площа... — поза чергою»⁵⁴.

Звичайно, що дія такого роз'яснення (за відсутності інших нормативних актів з цього питання) аж ніяк не могла задовольняти ані вищі, ані місцеві органи влади, оскільки повернути квартири колишнім власникам було неможливо через низку об'єктивних та суб'єктивних причин.

Відомо, що краді квартири забирали собі ті, хто ініціював і здійснював репресії. Гірші — надходили у розпорядження місцевих органів влади і розподілялися серед черговиків. Та й, зрештою, чи могли можновладці так легко погодитися створити пристойні умови проживання тим, кого нещодавно покарали і продовжували остерігатися, вважаючи опонентами радянської влади.

Після тривалих дискусій з цього питання прокурор СРСР М. Панкрат'єв змінив позицію і солідаризувався з наркомом юс-

тиції СРСР М. Ричковим. Натомість А. Вишинський чомусь «випав» з числа осіб, з якими це питання узгоджувалося. Вирішення квартирної проблеми реабілітованих громадян та членів родин репресованих перейшло до компетенції іншого заступника голови РНК СРСР М. Булганіна. Саме йому був адресований спільний лист прокурора та наркома юстиції Союзу РСР від 22 липня 1940 р., в якому чітко, по пунктах викладалася історія цієї проблеми та позиція щодо її вирішення.

Сприяла появі цього узгодженого рішення знову ж таки позиція ленінградської влади, діаметрально протилежна тій, що була задекларована у 1936 р. У листі від 19 липня 1940 р. на ім'я голови РНК СРСР В. Молотова, підписаному секретарем Ленінградського міському ВКП(б) О. Кузнецовим і головою виконкому Ленінградської Ради депутатів трудящих П. Попковим, висловлювалося відверте невдоволення діючою практикою повернення громадянам житлової площі після винесення відповідних судових рішень, оскільки це, мовляв, «утискає права пролетарів», заселених у вільні квартири «контрреволюціонерів». Навівши низку прикладів такого роду та цинічно пославшись при цьому на «необмежені» можливості членів родин репресованих поселитися на житлову площу родичів чи навіть знайомих, ленінградські радянсько-компартиїні функціонери зафіксували безжальну і категоричну позицію, яка одразу була схвалена союзною владою і взята до наслідування не лише у великих містах Росії, а й в Україні: вважати чинну практику, що ґрунтується на згаданому роз'ясненні ЦВК Союзу РСР, неправильною та заборонити повернення особам, висланим до того, житлової площі, яка раніше ними займалася, оскільки вона вже заселена іншими особами. Несправедливо репресованим людям, пропонувалося апелювати до місцевих органів, які у свою чергу, нічого не могли вирішити в тих умовах⁵⁵.

Отже, приставши до безжальної позиції ленінградської влади, нарком юстиції та Прокурор СРСР запропонували чинити так само і в інших регіонах: не розглядати позовів реабілітованих осіб і членів родин репресованих про повернення їм житлової площі..., оскільки вона у встановленому порядку заселена іншими громадянами⁵⁶.

Розтягнута більше, ніж на півроку, дискусія навколо проблеми повернення старого, або надання нового житла громадянам,

⁵³ ДАРФ, ф. 9492, оп. 2, спр. 9, арк. 17.

⁵⁴ Там само, арк. 17.

⁵⁵ ДАРФ, ф. 9492, оп. 2, спр. 9, арк. 16.

⁵⁶ Там само, арк. 13.

несправедливо репресованим радянської владою, у тих умовах була приречена саме на такий фінал, яким вона і скінчилася.

Не встигли чекісти спільно з іншими служителями радянської Феміди розібратися з «настирливими» дружинами репресованих, які після перегляду Верховним Судом СРСР справ їх чоловіків, взялися вимагати повернення їм конфіскованого майна, як репресовані стали з'ясовувати долю адміністративно-виселених родичів. Останні також зверталися до влади, аби знати, скільки ж їм ще доведеться жити поза межами міст, де вони народилися й прожили.

Обласні прокуратори спочатку намагалися самотужки вирішувати ці питання. Проте, не маючи інформації стосовно всіх директив та інструкцій НКВС СРСР та усвідомлюючи рівень відповідальності (та й зрештою небезпеки) у кожному конкретному випадку, в повній розгубленості, непоінформованості стосовно практичної роботи зверталися до свого вищого союзного відомства. Так, Прокурор Київської області Колесников 24 січня 1940 р. написав листа до прокурора СРСР М. Панкратьєва з проханням дати вказівки або розтлумачити, як саме треба чинити, реагуючи на запити та клопотання громадян щодо повернення до міст, звідки їх виселили під час репресій 1937–1938 рр. цілими родинами. Дописувач запитував, чи залишилася чинною інструкція НКВС СРСР від 15 червня 1937 р., у відповідності до якої заслання у віддаленні райони СРСР та адміністративне виселення ЧСИР не обмежувалося конкретними термінами. Він припускав, що, можливо, варто поставити питання стосовно призначення конкретного терміну заслання, а також скасувати адміністративне виселення для тих членів родин, які мали до того часу самостійну заробітну платню й від репресованого голови родини матеріально не залежали. Він також цікавився, якої лінії у вирішенні питання стосовно скасування адміністративного виселення варто дотримуватися, якщо члени родини засудженого репресувалися у такій формі вже через 2–3 роки.

Висунення в якості аргументу для скасування адміністративного виселення матеріальної незалежності викликає подив, особливо в умовах того часу. Невже прокурор Київської області був такою наївною людиною? Чи ж він справді міг припускати, що виселення відбувалося, оскільки члени родини репресованого втрачали годувальника, а не через те, що радянська влада просто розправлялася з безвинними жінками та дітьми? Побоюючись відповідальності, насамкінець Колесников писав: «Переконливо прошу

дати відповідь по цих запитаннях, задля уникнення неправильних дій»⁵⁷.

Цілий місяць знадобився союзній Прокуратурі, щоб підготувати відповіді на запитання українського відомства. Та й зроблено було це у дивний і недбалий спосіб. Прокурор СРСР навпроти більшості з 8 пунктів листа київського прокурора чорним олівцем написав короткі відписки, які передрукував секретаріат і за підписом завідувача 20 лютого 1940 р. відправив до Києва. Лист починався словами: «Повідомляю резолюцію Прокурора Союзу РСР т. Панкратьєва на Ваш лист». І далі йшли загальні відписки на зразок: «Це питання зараз знаходиться на розгляді директивних органів», або «розглядається в НКВС»⁵⁸.

Важко щось додати до останнього «роз'яснення». Неспростовним є факт, що велика «брехня» мала досить солідне «правове» коріння. Найвища судова інституція держави вчила говорити неправду своїх служителів.

Окрім київського колеги, дійсно дивне для того часу прагнення дотримуватися встановленого порядку у частині прав членів родин репресованих виявив прокурор м. Москви Самарін. Питання, які цей служитель радянської Феміди порушив у листі від 10 жовтня 1940 р. до Прокурора Радянського Союзу В. Бочкова⁵⁹ торкалися не лише столиці СРСР, а й інших великих міст країни, звідки під час чергової хвилі репресій, що здійснювалися у межах проведення паспортизації, боротьби з «троцькістами» та іншими «ворогами народу», виселялися та відправлялися у заслання цілі сім'ї. Вже перші рядки листа свідчили про дійсну стурбованість московського прокурора: «Вважаю необхідним порушити перед Вами питання, пов'язане з розглядом скарг адміністративно-висланих в порядку інструкції НКВС СРСР від 15 червня 1937 р. (про порядок підготовки та проведення операції по виселенню в адміністративному порядку з Москви, Ленінграду, Києва, Ростова, Таганрогу, Сочі та прилеглих до них місцевостей осіб виключених з ВКП(б), родин репресованих троцькістів. — Т. В.)». Далі Самарін констатував, що столичне управління внутрішніх справ затуляє розгляд звернень громадян і, здебільшого, відмовляє їм у прописці, посилаючись на відсутність відповідних приписів свого відомства. Московська міська прокуратура вважала таку практику неправильною,

⁵⁷ ДАРФ, ф. 8131, оп. 37, спр. 148, арк. 258–261.

⁵⁸ Там само, арк. 257–257 зв.

⁵⁹ Там само, спр. 138, арк. 30–32.

зважаючи на наступні об'єктивні обставини: «Під час висилки членів родини засуджених за к[онтр]/р[евольюційні] злочини у всіх випадках не зазначався термін висилки, поза тим, як обвинувачені засуджувались до конкретних термінів ув'язнення у виправно-трудовах таборих. Це призводить до того, що засуджені, які вже відбули термін ув'язнення, перебувають у більш сприятливих умовах, ніж вислані члени сім'ї, які знаходяться у безстроковій висилці і не мають права змінити місце проживання. Таке ж питання виникає і у випадках смерті засуджених у таборих»⁶⁰. Столичний прокурор пропонував відновити справедливість, хоча й дещо в урізаному вигляді: «Як правило, звільняти адміністративно висланих від висилки з заборонаю проживання у режимних містах у тих випадках, коли основні засуджені, за яких члени родини були вислані, відбули термін покарання і звільнені з-під варти». Такі ж заходи вживати і до тих осіб, чії родичі померли у таборих, не відбувши термін покарання. У всіх інших випадках адміністративного виселення обов'язково вказувати його фіксований термін (до 5-ти років)⁶¹.

Прокурор Союзу РСР не дав письмової відповіді, а наклав резолюцію: «т. Сафонову. Прошу переговорити»⁶². Про що точилася співбесіда між цими посадовцями можна лише здогадуватися. Думається, що заповзятість московського прокурора була приборкана, оскільки й пізніше практика безтермінового адміністративного виселення до членів родин репресованих застосовувалася досить широко, не кажучи вже про порушення їх майнових законних претензій тощо.

У контексті цитованих звернень дивною залишається та обставина, що жоден з дописувачів не посилався на документ, підготовлений НКВС СРСР ще 1 червня 1939 р. «Про адміністративне заслання та виселення», в якому чітко вказувалася необхідність оголошувати покаранням у такий спосіб терміну дії цієї репресалії – п'ять років. Не виключено, що Наркомат внутрішніх справ просто проігнорував прокуратуру й не поінформував її про свої «здобутки» у наведенні порядку в карально-репресивній практиці.

У такий спосіб наприкінці 1939 – початку 1940 рр. між різними інститутами правоохоронної системи під пильним наглядом

компартійної влади точилися й інші суперечки навколо проблеми відшкодування коштів за конфісковане майно несправедливо репресованим родинам та повернення їм квартир. Нарешті, згадали й про те, що конфіскації, здійснені Особливою нарадою, є незаконними, оскільки вона не мала на те жодного права.

Не переказуючи всіх перипетій тієї тяганини, варто підкреслити, що більшість справ «шукачів правди» завершувалися не на їх користь. Якщо якісь мізерні кошти й поверталися, то лише з місцевих бюджетів виключно на підставі описів майна, яких у справах засуджених здебільшого не було. Комфортабельні окремі помешкання також практично нікому не повернули. Зазвичай сім'ї забезпечували житлом у комунальних квартирах за рахунок ущільнення інших. Декому взагалі радили виїхати з міст від «гріха подалі», оскільки їх наполегливість могла призвести до гірших наслідків, ніж відсутність даху над головою.

Навесні 1940 р., як і в попередні часи, НКВС СРСР став ще настирливіше втручатися у процедуру перегляду справ деяких засуджених за контрреволюційні злочини.

Виправдувальні вироки відповідно до чинного тоді Кримінально-процесуального кодексу, повинні були виконуватися негайно. Втім, за рішенням Політбюро ЦК ВКП(б) та у відповідності до спільного наказу НКЮ і Прокурора СРСР від 20 березня 1940 р. особи, виправдані судом за справами про контрреволюційні злочини не підлягали негайному звільненню судами з-під варти, а направлялися у ті місця ув'язнення, звідки вони були доправлені до суду. «Звільнення з-під варти згаданих осіб, — підкреслювалося у документі, — можливе лише після отримання від органів НКВС повідомлення про відсутність заперечень з їх боку». Трохи пізніше — 9 травня 1940 р. ці ж інститути радянської Феміди розповсюдили згідно спільного наказу аналогічний порядок звільнення не лише на контрреволюційні злочини, а й на всі справи, розслідувані органами НКВС і передані згодом до суду⁶³.

Наведені вище правові новації у реальному житті фактично означали те, що майже всі громадяни, виправдані судами, знову (користуючись мовою тогочасного чекістського жаргону) «оформля-

⁶⁰ ДАРФ, ф. 8131, оп. 37, спр. 138, арк. 30.
⁶¹ Там само, арк. 31–32.
⁶² Там само, арк. 30.
⁶³ Обухов В.В. Правовые основы организации и деятельности военных трибуналов войск НКВД СССР в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. (историко-правовое исследование). Дис. ... канд. юрид. наук. – М., 2002. – С. 60.

лися на Особливу нараду НКВС СРСР». Наслідком цього ставало отримання чергового позбавлення волі від 5 до 10 років без висунення будь-якого обвинувачення у скоєнні злочину⁶⁴, а просто за те, що вони визнавалися «соціально-небезпечними особами», яких краще було тримати в ізоляції.

У такий спосіб Нарком внутрішніх справ СРСР вкотре протиснув через партійні органи ініціативи, змусивши зробити такі ж кроки й ті органи юстиції, які за своїм покликанням мали б наглядати за дотриманням правосуддя у державі. Л. Берія вкотре продемонстрував не лише відверто зневажливе ставлення до людських доль, а й повне ігнорування суддівської системи в СРСР.

Короткотермінове терпляче ставлення новопризначеного наркома внутрішніх справ СРСР до перегляду справ дуже швидко трансформувалося у намагання повернути все в старе русло. Він, по суті, віддав проблему вирішення долі людей на поталу тим самим структурам, які здійснювали репресії.

Міцніше стискався «зашморг» і на шиях громадян, які вже перебували у трудових та спеціальних селищах ГУЛАГу. Особи, котрі намагалися приховати «куркульське» походження шляхом зміни прізвища при укладанні шлюбу, тепер позбавлялися цього права. Така сувора заборона була викладена у спеціальному циркулярі НКВС СРСР від 26 березня 1940 р.⁶⁵

Такі кроки вищої партійної верхівки неспростовно доводили, що «відлига» вже скінчилася. Її специфічні ознаки радянське суспільство відчувало нетривалий час. Вияви «великодушності» до безпідставно покараних жінок та дітей були справді урізаними та епізодичними.

Та й під час так званої «відлиги», коли вже всі директиви щодо репресування дружин «ворогів» радянської влади були скасовані, акції покарання за родинною ознакою тривали⁶⁶. Органи

державної безпеки за потурання компартійно-радянської влади продовжували ігнорувати не лише закон, а й власні приписи.

Отже, якою б великою не була спокуса позитивно оцінити кроки влади та представників різних гілок радянської Феміди у встановленні справедливості під час т. зв. відлиги, реалії того часу й подальші події у СРСР не дозволяють цього зробити. Це був лише демагогічно забарвлений демарш для втомленого і знекровленого від репресій суспільства. Велика кількість фактів доводить, що вже в перші дні Другої світової війни, як і в наступний час, сталінська «соціалістична правосвідомість», як перед тим і «революційна доцільність», були панівними ідеями у тогочасному праворозумінні. В той час, як і раніше, мали місце серйозні порушення законності, активно практикувалася позасудова репресія, оскільки право застосування кримінального покарання мали не лише судові органи, а й Особлива нарада при Наркоматі внутрішніх справ СРСР. Ухвалені у досліджуваний період протиправні рішення розв'язали руки сталінському режиму для застосування каральних акцій проти мирного населення на інкорпорованих землях Західної України.

⁶⁴ *Афанасьев М.П.* Когда расстреливали прокуроров / Ушаков С.Ю., Стукалов А.А. Фронт военных прокуроров. – М., 2000. – С. 89.

⁶⁵ ГДА СБ України, ф. 9, спр. 85, арк. 99–100.

⁶⁶ Так, наприклад, вже 1939 р. була засуджена ціла когорта дружин чекістів. Їм перекваліфікували «чсирівський» зміст «злочину» на інші статті КК — «співучасть», «пропаганда» тощо. Щоправда, аж ніяк не вписується до цієї групи згадувана вище дружина Трохима Чубаря — наркома місцевої промисловості. Її як «дружину» відправили у заслання, коли наказ № 00486 вже був скасований.

З ІСТОРІЇ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

*Людмила Чаплінська
(Хмельницький)*

Німецькі військові розвідувальні відділи «1с»: завдання та діяльність на території України у 1941–1944 рр.

Chaplynska L. German military intelligence units «1c»: tasks and activities on Ukrainian territory in 1941–1944.

The author investigated the structure and activity of intelligence units «1c» of «Abver» on occupied territory of Ukraine (1941–1944).

У планах «блискавичної війни», спланованої керівництвом Третього рейху, відповідальні завдання покладалися на потужну, розгалужену армійську розвідувальну службу. Ще у 1938 р. німецьке командування провело реорганізацію німецької військової розвідки та контррозвідки «Абвер» і створило Управління «Абвер-закордон» при штабі верховного командування збройних сил Німеччини.

Діяльність підрозділів «Абверу» на території України в період Другої світової війни практично не досліджувалася цивільними дослідниками через відсутність відкритого доступу до джерельної бази. Здебільшого, у виданнях публікувалися деякі документи щодо загальної структури «Абверу», спогади ветеранів розвідки

та контррозвідки про окремі операції¹. У сучасній вітчизняній історіографії один з перших загаду проблему почала вивчати співробітниця Інституту історії України НАН України кандидат історичних наук Т. В. Вронська².

Метою даної статті стало дослідження функціонування німецьких військових розвідувальних відділів в Україні протягом 1941–1944 рр.

Головним завданням Управління «Абвер» було проведення широкомасштабної розвідувальної та підривної роботи.

У відповідності до поставлених завдань в Управлінні були сформовані відділи:

- «Абвер 1» — розвідка;
- «Абвер 2» — саботаж, диверсія, терор, повстання;
- «Абвер 3» — контррозвідка;
- «Аусланд» — іноземний відділ;
- «ЦА» — центральний відділ.

З початком війни проти СРСР «Абвер» розгорнув активну шпигунську та диверсійно-терористичну діяльність на фронті, а також в радянському тилу. На територію СРСР разом із військами німецько-фашистської армії було направлено значну кількість спеціальних розвідувальних органів — оперативних груп і особливих команд.

Штаб німецького військового з'єднання від дивізії та вище складався з 3-х основних відділів: оперативного — «1а», відділу тилу — «1в», розвідувального відділу — «1с» («1ц»). Останні займалися збиранням та обробкою інформації про дислокацію підрозділів, аналізом бойової підготовки та морального стану особового складу підрозділів Червоної армії, профілактичною роботою в частинах німецької армії по боротьбі зі шпигунством, радіопропаногою та поширенням антирадянських листівок на передовій лінії фронту, військовою цензурою. Це були пункти, де концентрувалася вся розвідувальна інформація для її подальшого аналізу та реалізації.

¹ Див.: Органи государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. Т. 1 – М., 1995; *Сергеев Ф.* Тайные операции нацистской разведки 1933–1945. – М., 1991.

² *Вронська Т.В.* Україна в полі зору регіональних підрозділів абверу // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2001. – С. 113–125.

Відділи «1с» співпрацювали з диверсійними абверкомандами та абвергрупами, що діяли при відповідних з'єднаннях німецької армії, ставили перед ними конкретні завдання щодо розвідувальної роботи в тилу радянських військ. Співробітники відділу «1с» допомагали агентам «Абверу» переходити лінію фронту.

Поліцейський орган військової контррозвідки діючої армії — Таємна польова поліція «Гехаймфельдполіцай» (GFP) теж координувала свою діяльність з відділами «1с». На фронті підрозділи GFP були представлені групами при штабах армійських угруповань, армій та польових комендатур. Підрозділи очолювалися відповідно директорами та комісарами польової поліції.

Директори польової поліції підпорядковувалися шефу польової поліції та відділу «1с»/АО³ армійського угруповання, а комісари, у свою чергу, звітували перед керівником польової поліції відповідного армійського угруповання та одночасно перед абверофіцером відділу «1с» армії чи польової комендатури.

Абверофіцери ставили підрозділам польової поліції конкретні завдання, визначали райони діяльності, затверджували плани роботи та контролювали їх виконання. Хоча органи GFP, у зоні військових дій, мали право проводити арешти підозрілих осіб, вести слідство, але міра покарання санкціонувалася абвер офіцером. Смертні вироки також виконувалися лише після затвердження їх керівництвом відділу «1с».

Контррозвідувальний орган «Зондерштаб Р» — «Особливий штаб Росія» працював у тісному контакті з органами СД і GFP, а також із відділами «1с» військових частин, комендатур у районних та окружних центрах, куди передавав матеріали для опрацювання. Резидент «Зондерштабу Р» повинен був надати співробітникам відділу «1с» інформацію про агентів, які залишалися на звільненій радянськими військами території.

У розпорядженні відділу «1с» кожної армії знаходилася група агентів-диверсантів, укомплектована з числа місцевих жителів та колишніми радянськими військовополоненими.

Агент, що перейшов лінію фронту, мав з'явитися у відділ «1с», у розпорядженні якого знаходився, або передати здобуті відомості у розвідувальний відділ найближчої військової частини. Таким

³ Сборник справочных материалов об органах германской разведки, действовавших против СССР в период Великой Отечественной войны 1941–1945 годов. — М., 1952. — С. 423.

чином, створювалися умови для оперативного використання розвідувальної інформації.

Майже всі агенти, незалежно від того, яким органом вони були завербовані, чиї завдання виконували, при поверненні використовували пароль, у якому фігурувало позначення «1с». Наприклад:

- «“1с” Пушкин» — пароль агентури абвергрупи 101⁴;
- «Дойч агент “1с”» дивізіон 102» — абвергрупи 102⁵;
- «Штаб “1с” корпусу, який брав Елісту» — абвергрупи 103⁶;
- «“1с” — частина 301» — пароль абвергрупи 301⁷;
- «“1с” СД» — пароль агентури «Цеппеліна»⁸.

Абвергрупа 204 мала усний пароль і письмовий пропуск — невеличкий квадратний аркуш паперу з написом «1с»⁹.

Значна кількість інформації про підрозділи Червоної армії здобувалася відділами «1с» шляхом радіоперехоплення, телефонного підслуховування, за допомогою агентурної розвідки «Абвер», результатів авіарозвідки, захоплених трофейних матеріалів.

Розвідувальні відділи «1с» розгорнули активну діяльність у таборах військовополонених для отримання інформації від військовослужбовців Червоної армії.

В архіві Управління СБ України у Хмельницькій області зберігаються дві справи, які висвітлюють структури, форми і методи роботи цих відділів серед військовополонених Проскурівського шталагу та Славутського «Гросс-лазарету».

Для своєчасного отримання потрібної інформації співробітники розвідувального відділу проводили допити військовополонених одразу ж після захоплення їх у полон. Для цього перекладачі відділу «1с» виїздили до відповідних пунктів збору. Другий етап опитування проводився працівниками відділу після прибуття військовополонених до постійних таборів (шталагів). Новоприбулих обшукували, вилучали особисті документи (у подальшому німці

⁴ Сборник справочных материалов об органах германской разведки, действовавших против СССР в период Великой Отечественной войны 1941–1945 годов. — С. 58.

⁵ Там же. — С. 64.

⁶ Там же. — С. 68.

⁷ Там же. — С. 181.

⁸ Там же. — С. 525.

⁹ Там же. — С. 145.

використовували їх для спорядження агентури, яка направлялася у радянський тил). Потім записували біографічні дані, «опитували про розташування частин Червоної армії, озброєння, настрої цивільного населення»¹⁰.

Після допитів складалися письмові звіти, на підставі яких начальник відділу «1с» проводив відбір військовополонених для подальшої роботи.

Полонені протоколів допитів не підписували, свідчення оформлялися у вигляді повідомлень, а конкретні розвідувальні дані наносилися на карту оперативної обстановки та обов'язково доводилися до відома начальників оперативних відділів штабів.

Отримана інформація у поєднанні з даними периферійних органів «Абвера», команд і груп «Абвер 1», котрі займалися збором розвіданих про Червону армію, оборонні споруди на ділянках фронту, надсилалися до штабу «Валлі» та відділів «1с». Наприклад, «Абверкоманда-305», що знаходилась у Проскуріві, переважно займалася тим, що концентрувала в своїх руках матеріали діяльності радянських розвідувальних органів, що надходили із Абвергруп, підпорядкованих «Абверкоманді», а також інших контррозвідувальних органів. Зокрема, «Абверкоманда-305» із цією метою підтримувала постійний зв'язок із Проскурівською фельдкомендатурою та румунським органом контррозвідки, що дислокувався у м. Жмеринці. На підставі отриманих матеріалів, «Абверкоманда-305» складала схематичні картки дислокації органів радянської розвідки, в тому числі й спеціальних розвідувальних шкіл, вказуючи у пояснювальних записках характер їх діяльності, постійний склад і виявлених осіб, які навчалися у розвідувальних школах.

Складені таким шляхом документи направлялися у штаб «Валлі-8» та у відділ «1с» АО Північно-українського фронту¹¹.

У свою чергу, підлегла «Абверкоманді-305» «Абвергрупа 314» займалася виявленням агентури радянської розвідки, виконувала завдання з знешкодження диверсійних груп, партизанських загонів і націоналістичних формувань. Кожна «Абвергрупа» за місцем дислокації в радіусі 50–60 км створювала мережу розвідувальних пунктів (мельдекопфів). Мельдекопфи очолювали зондерфюрери, які керували розвідувальною діяльністю та вербуванням агенту-

ри у своєму районі. Зокрема, в «Абвергрупі 314» було 10 зондерфюрерів¹².

Крім того, при «Абверкоманді-305» було 5 штатних агентів. Як правило, вони використовувалися для проведення агентурної розвідки серед націоналістичних формувань і груп.

Не менш важливим завданням відділу «1с» німецького розвідоргану «Абвер», було вербування агентури із середовища військовополонених і цивільного населення.

Зокрема, офіційний співробітник «Абверу», котрий працював на посаді перекладача Славутського «Гросс-лазарету», зондерфюрер відділу «1с» Й. Ренер отримав завдання від заступника начальника відділу Таушера «підібрати осіб із числа вороже настроєних до радянської влади для вербовки їх в якості агентів розвідоргану “Абвер”. За мету ставилося отримання від них відомостей про настрої радянських військовополонених, які знаходилися в “Гросс-лазареті 357”. Цю категорію осіб [...] підбирати із числа військовополонених, колишніх бійців Червоної армії»¹³.

При вербуванні агентів із числа військовополонених перевага надавалась особам, які добровільно перейшли на бік німців, військовослужбовцям, що розповіли докладну інформацію про частини Червоної армії.

Зрадники, які погодилися співпрацювати з окупантами, заохочувалися поліпшеним харчуванням, тютюновими виробами, полегшеними умовами праці. Решту полонених чекала смерть від голоду, катувань і непосильної праці.

Зокрема, німецькі «лікарі» у Славутському «Гросс-лазареті» використовували в'язнів як «піддослідних» для випробувань нових методів лікування, виявлення граничних можливостей людського організму. В результаті за неповними даними у таборі загинуло 150 тис.¹⁴ військовополонених.

Неймовірна скупченість у таборах сприяла швидкому поширенню інфекційних захворювань. Колишній в'язень І. Я. Хуажев розповідав про спосіб, завдяки якому фашистам вдавалося поселити у переповнені бараки нові партії військовополонених. Вони «пострілами з автоматів ущільнювали приміщення і люди мимо-

¹⁰ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБ України), Хмельницький, ф. 5, спр. 22573, арк. 23.

¹¹ Там само, ф. 4, спр. 4, арк. 42.

¹² ГДА СБ України, Хмельницький, ф. 4, спр. 4, арк. 22.

¹³ Там само, ф. 5, спр. 12338, арк. 26.

¹⁴ Там само, арк. 82.

волі тісно притулялись один до одного»¹⁵. «В одному блоці знаходились хворі на тиф і туберкульоз, кількість хворих сягала 1800 осіб, хоча [блоки] розраховані були на 400 осіб»¹⁶.

Основною причиною високої смертності було виснаження та інфекційні захворювання. Колишній військовополонений А. В. Севрюгін, зокрема, повідомляв: «Люди навколо мене помирали сотнями. Біля мене щоденно помирали 9–10 осіб. Мертвих відвозили, місця займалися новими хворими, а ранком повторювалася та ж картина. Колосальна смертність доходила до 300 осіб в день»¹⁷.

За порушення табірної режиму військовополонених кидали в карцер, де більшість помирала. Хворих і поранених закопували у могили заживо. Виснажених людей примушували важко працювати, знесилених конвоїри розстрілювали на місці. Задля «розваги» гітлерівці проводили для військовополонених крос: напівживих людей змушували бігати навколо будівель табору.

Тому і не дивно, що в умовах тотального знущання фізично виснажені, морально надломлені полонені ставали на шлях зради і схилялися до співпраці з німецькими розвідувальними органами.

Типовими були випадки, коли інформаторів, що відзначалися особливою «старанністю» та «активністю», німці звільняли від важкої праці і надавали їм посильну роботу у таборі. Вони користувалися певними привілеями: носили німецьку форму (без знаків розпізнавання), мали окреме житло, харчувалися в їдальні для німецьких вояків.

Розвідувальну роботу у таборах проводили офіційні співробітники розвідорганів і спеціально завербовані з цією метою агенти з числа військовополонених. Агенти також використовувалися в якості вербувальників.

Співробітники «Абверу» цілком слушно сподівалися, що колишніх військовополонених можна швидше підготувати до агентурної роботи і їх простіше укорінити в частинах Червоної армії.

Внутрішньотабірна агентура вербувалася, головним чином, з пропагандистів, поліцейських, старшин бараків. Ці агенти використовувалися і як резиденти: мали на зв'язку 5–10 інформаторів з числа військовополонених.

Кожен завербований давав письмове або усне зобов'язання співробітництва. На агента заповнювалася спеціальна картка з біографічними даними і характеристикою. Якщо він вибував з табору (для конспірації агентів періодично перекидали із одного табірної відділення до іншого), картка направлялася до нового місця призначення. Кожному агенту присвоювався певний номер. У списках в'язнів табору навпроти прізвища кожного завербованого ставилася літера «V»¹⁸.

Один із службовців відділу «1с» при Проскурівському шталазі свідчив: «Їх всіх (маються на увазі завербовані особи. — Авт.) не називали у нас агентами, а говорили, що це “довірені”»¹⁹. В офіційних документах, звітах «часто були такі вислови: «на основі повідомлення місцевих», не вказуючи номерів довірених»²⁰. Цим самим німці конспірували агентуру на випадок потрапляння матеріалів до радянської розвідки.

Враховуючи рекомендації німецьких контррозвідувальних і поліцейських органів та за їх активним сприянням, співробітники відділу «1с» підбирали агентуру з числа цивільного населення. Головним завданням її стало викриття підпільних організацій, партизанських загонів та груп, встановлення їх чисельності та наявності у їх складі працівників НКВС–НКДБ.

Для знищення командирів та особового складу партизанських загонів, проведення контрпропаганди, створювалися лжепартизанські групи, що направлялися у райони дислокації партизан.

Офіцери «Абверу» вербували агентуру, погрожуючи арештом або відправкою до Німеччини, використовували важке матеріальне становище громадян. При вербуванні застосовували методи підкупу і погроз, заарештованим за дійсні чи надумані вчинки пропонували спокутувати свою провину роботою на «Третій рейх». Перевага надавалася колишнім членам ВКП(б) та ВЛКСМ, профашистські настроєм особам, а також особам, що мали зв'язки із особовим складом партизанських загонів.

Іноді радянських громадян через провокацію втягували у підпільні антифашистські організації, а потім під загрозою репресії вербували.

¹⁵ ГДА СБ України, Хмельницький, ф. 5, спр. 12338, арк. 79.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Там само, арк. 82.

¹⁸ ГДА СБ України, Хмельницький, ф. 5, спр. 22573, арк. 23.

¹⁹ Там само, арк. 33.

²⁰ Там само.

Про цікавий метод вербовки агентів з числа цивільного населення розповів співробітник відділу «1с» при Проскурівському штабі № 355. Вербувальники «видивлялися, коли в сім'ї чи господарстві є худа молочна корова. Тоді цього господаря під слухним приводом запрошували до табору, де вели бесіду, з'ясовували його ставлення до радянської влади і коли він висловлювався негативно, тоді йому пропонували привести в табір свою худу корову, а взамін йому давали із господарства табору добру молочну корову і тут же здійснювали вербовку. Завербованому вже давали вказівку радити своїм знайомим звертатися в табір для обміну поганих корів на кращих»²¹.

Зустрічі з агентурою, інформаторами відбувалися у канцелярії «Абверу». Агентів викликали туди під різними приводами: нібито з метою прибирання приміщень, зачищення двору перед штабом або для виконання будь-яких інших робіт. Відвідування відбувалося у визначений день і час, для цього складався спеціальний графік. Також друкувалися спеціальні бланки, які заповнювалися лише тією особою, яка зустрічалася з агентом. Приймали «довіреніх осіб» тільки офіцери, у разі необхідності на зустрічі був присутній ще перекладач, який одночасно стенографував повідомлення. Повідомлення редагувалися абверофіцером, друкувалися та відправлялися у відповідні інстанції.

Для агентури з числа цивільного населення передбачалися спеціальні перепустки, що давали їм можливість вільно проходити на територію табору.

Відділ «Абвер» «1с», котрий обслуговував Проскурівський штаб № 355, мав розгалужену агентурну мережу серед військовополонених і цивільного населення (загальна чисельність агентів досягала 300 осіб)²².

За доносами інформаторів офіцери Червоної армії, політпрацівники, євреї, виявлені серед військовополонених, передавалися Службі безпеки. За період з травня 1942 р. до грудня 1943 р. у таборі «було виявлено 8 офіцерів Червоної армії, комісарів тобто політпрацівників, осіб єврейської національності від 40 до 50 осіб, які були відправлені в СД — каральний німецький орган»²³. Назад ніхто не повернувся ...

²¹ ГДА СБ України, Хмельницький, ф. 5, спр. 22573, арк. 23.

²² Там само.

²³ Там само, арк. 69.

На основі матеріалів, зібраних агентурою, результатів допитів, негласної роботи офіцерів «Абверу» серед радянських військовополонених складалися розвідувальні зведення, систематично виходили спецповідомлення про настрої радянських громадян і виявлення осіб, які проводили в таборі прорадянську пропаганду.

Розвідувальні дані містили відомості, що стосувалися дислокації військових заводів та аеродромів, типів і кількості літаків, розташування механізованих частин на фронті, нових видів озброєння, стану постачання військ провізією та обмундируванням, настроїв офіцерів і солдатів Червоної армії тощо.

Всі ці повідомлення відсилалися у Берлін Генеральному командуванню німецьких військ у справах військовополонених²⁴.

Відділи «1с» також проводили агентурну роботу у військових формуваннях, створених німцями з числа громадян, котрі виявили бажання служити фашистам. Старшин рот, які часто були і резидентами, підбирали з числа так званих «російських добровольців» (Хіві) — кандидатів для вербування.

Вербування агентури проводили зондерфюрери-перекладачі відділу «1с». При цьому від завербованих ніякої підписки не вимагали.

Контррозвідувальна робота проводилася спеціальними представниками «Абвер-3» — абверофіцерами, котрі в офіційних документах називалися «1с»/АО. Вони перебували у штатах відділів «1с» армійських угруповань та армій.

Відділи «1с» були важливою ланкою в розгалуженій системі німецької розвідки, вони проводили значну роботу по збору і обробці розвідувальної інформації щодо Червоної армії, відігравали провідну роль в організації агентурної роботи серед цивільного населення, військовополонених і так званих «російських добровольців», сприяли організації місцевих військових комендатур, формували каральні загони для боротьби з партизанами. Але, незважаючи на великий обсяг здійснених розвідувальних заходів та масштаби диверсійних акцій, плани німецького гітлерівського командування зазнали фіаско.

²⁴ ГДА СБ України, Хмельницький, ф. 5, спр. 22573, арк. 49.

*Іван Патриляк, Олександр Пагіря
(Київ)*

Військова конференція ОУН(Б) 1942 р. і розробка планів зі створення українських збройних сил

Patrylyak I., Pahyrya O. Military conference of OUN (b) in 1942 and the elaboration of creation plan of Ukrainian armed forces.

The authors, used the documents of former soviet secret services, investigated the process of organizational formation of Ukrainian Insurgent Army in 1942.

Проблема виникнення Української Повстанської Армії в умовах Другої світової війни одна із найменш досліджених у вітчизняній і зарубіжній історіографії. На жаль, відносно невелика кількість документів, які стосуються історії ОУН(Б) в 1942 р. (порівняно із пізнішими роками), не дозволяють достатньо детально реконструювати події, пов'язані зі становленням «лісової армії» та діяльністю ОУН(Б), спрямованої на перехід до повстанської боротьби. Відтак, кожен новий документ з історії ОУН за 1942 р., введений до наукового обігу, має суттєву пізнавальну цінність.

Нижче до уваги читачів пропонуються документи радянських спецслужб, які розкривають певні аспекти, пов'язані із загадковою конференцією крайових військових референтів ОУН(Б), що мала місце восени 1942 р., та військовотворчими планами й інструкціями, які були розроблені в результаті зазначеної конференції. Деякі витяги із вказаних документів вже публікувалися у 4-му томі спільного українсько-польського видання документів «Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ ст. Невідомі документи із архівів спецслужб»¹. Тут же пропонуємо до уваги читачів повний текст матеріалів, які стосуються проведення другої військової конференції ОУН(Б). Однак, перш ніж перейти безпосередньо до характеристики джерел, хотілося б, бодай у загальних рисах, подати власні міркування щодо ситуації у середовищі ОУН(Б) від літа 1941 до кінця 1942 р.

¹ Польща та Україна в тридцятих–сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. Т. 4. Поляки та українці між двома тоталітарними системами 1942–1945 рр. Ч. 1. – Варшава; К., 2005. – С. 204–212.

Події весни 1941 р. чітко окреслили перед оунівцями перспективу стати свідками нової військової сутички в Європі, яка розгорнеться безпосередньо на українських землях. Уважним спостерігачам та політичним аналітикам ставало дедалі зрозуміліше, що союз між двома тоталітарними режимами, які прагнули повного домінування на Європейському континенті, добігав свого кінця. Тому війна ставала невідворотним фактом.

Перед ОУН поставали питання: що буде далі й як потрібно себе поводити в умовах війни? Організація, яка основною метою діяльності визначала здобуття незалежності України, була зобов'язана спробувати реалізувати програмну ціль в умовах зміни геополітичних ландшафтів у Європі.

Насамперед, виникало запитання — на чий бік стати у майбутньому конфлікті? Хто теоретично може прихильно поставитися до створення незалежної української держави? Радянський Союз не міг бути таким «прихильником української справи». В його межах існувала УРСР, яка, власне, й розглядалася як «форма суверенної державності українського народу». Цілком зрозуміло, що українські націоналісти, які скептично ставилися до цієї «радянської державності» України, були ворогами для більшовицької системи. Шлях до порозуміння із більшовизмом був однозначно зачиненим. Залишалася друга сторона прогнозованого конфлікту — гітлерівська Німеччина.

Лідери нацистської партії з моменту приходу до влади займали щодо «української проблеми» надзвичайно непослідовну й незбагненну позицію. «Загравання» з українськими самостійницькими колами змінювалися показовою «холодністю» й «відстороненістю» нацистів. У 1933 р. «українське питання» стало засобом тиску на Польщу задля підписання у 1934 р. мирного договору й схилення польського керівництва до можливого спільного «східного походу». Одразу ж після укладення домовленостей із Варшавою в Берліні демонстративно перестали цікавитися українським рухом, почали співпрацювати із Польщею в питаннях нейтралізації оунівців на території Райху тощо. У 1937-1938 рр. «українське питання» знову стало засобом додаткового тиску, цього разу вже на Прагу. Неофіційні обіцянки підтримати українців Закарпаття в боротьбі за створення національної держави чергувалися із показною «незаангажованістю» (як під час Віденського арбітражу) чи відвертою «відстороненістю» (як у березні 1939 р.). Українські самостійницькі прагнення були розтоптані на догоду геополітичним потребам

Німеччини — залученню Угорщини до грона сателітів Берліна й заспокоєнню нервової реакції Кремля на появу незалежної української держави. Також «українську карту» розіграли у 1939 р. задля тиску на Польщу і в якості «оплати» Сталіну за союзницькі гарантії.

Для будь-якого тверезо мислячого політика було очевидно, що німці брутально використовують українські самостійницькі прагнення задля власних інтересів і одразу ж «перекреслюють» їх тоді, коли Німеччині вигідніше «розрахуватися» українськими землями за політичні послуги, надані сусідніми державами.

Отже, коли на зламі 1940–1941 рр. гітлерівські спецслужби (насамперед військова розвідка) почали активно шукати контактів з українським націоналістичним рухом, можна було здогадатися, що Німеччина готується до нової війни, в якій потребуватиме допомоги з боку українців. Німецька зацікавленість відкривала певні (хоча й дуже обмежені) можливості для ОУН у плані військової чи поліційної підготовки активістів, а також дозволяла поставити перед німцями питання укладення політичних домовленостей.

Очевидно, що нацисти не бажали вести мову про будь-які політичні гарантії українському визвольному рухові щодо майбутнього «позитивного вирішення українського питання» й не випускали контакти з ОУН поза межі спецслужб. Ні приватні, ні офіційні звернення та меморандуми, спрямовані до канцелярії Гітлера, не викликали адекватної реакції з боку урядових кіл. Це вказувало, що українців знову намагатимуться використати винятково в якості «розмінної монети» у чужій геополітичній грі. Перед ОУН залишався один шлях — «явочним порядком» проникнути в цю «чужу гру» і спробувати закріпитися біля «ігрового столу». У середовищі керівництва бандерівської ОУН (яка мала справді реальну силу на території України) розуміли, що небажання нацистів давати будь-які політичні гарантії щодо майбутньої незалежності України означають тільки одне — Україна буде перетворена на німецьку колонію після розгрому СРСР (у такому розгромі в 1941 р. практично ніхто не сумнівався після блискучих перемог Гітлера в Європі і не менш відомого «провалу» Сталіна в Фінляндії). Тому для реалізації своєї мети вибрали найбільш складний і ризикований, але єдино реальний у тих обставинах шлях — «творення dokonаних фактів».

«Політика творення dokonаних фактів» полягала у підготовці оунівського повстання в Україні та створенні похідних груп за кордоном. З моментом початку війни повстанські групи повинні

були оволодівати населеними пунктами і створювати там українську адміністрацію, а похідні групи мали б, маршируючи за німецьким фронтом, оголошувати незалежницький маніфест і формувати владні органи в тих місцевостях, де їх не встигли сформувати повстанці. Така поведінка була спробою реалізації теорії «будови держави від першого села», яку ще в 1930-х рр. розробив відомий військовий теоретик ОУН полковник Михайло Колодзінський («Гузар»). Він стверджував, що під час бойових дій активісти ОУН мають захоплювати владу у всіх населених пунктах на етнічній українській території і одразу ж оголошувати державність, автоматично перетворюючи захоплений населений пункт на територію української держави, з якою змушені будуть рахуватися всі сторонні чинники². Звісно, що на практиці реалізувати вказану теорію надзвичайно складно, але іншого реального виходу не проглядалося. Це був єдиний мінімальний шанс реалізувати державницькі прагнення українського народу, й ОУН, як організація, для якої державність стала «альфою» і «омегаю» політичного життя, не мала права ігнорувати таку можливість.

Важко сказати, наскільки націоналісти розраховували на позитивний результат свого задуму. З одного боку, зважаючи на меморандум ОУН(Б) від червня 1941 р. в якому німцям погрожують «небажаними наслідками» в разі їхнього «некорисного» ставлення до ідеї української державності, можна припускати, що особливої надії на визнання гітлерівцями самочинно проголошеної держави не було. Але з іншого — рішуча і гостра реакція з боку гестапо (арешти лідерів ОУН і репресії проти активістів руху), очевидно, також не очікувалася. Скоріш за все, Бандера та його прихильники вважали, що німці, зважаючи на потенційні можливості ОУН у підпільній боротьбі, не наважаться на різку поведінку й не допустивши до створення незалежної держави, принаймні встановлять ліберальний окупаційний режим, не провокуючи націоналістів до активного опору.

За умов ліберальної окупації оунівці отримували можливість розповсюдження ідей на всі українські землі й поступову підготовку ґрунту для остаточного виступу за незалежність. На такі думки напштовхують інструкції ОУН від травня 1941 р., за якими організація мала жити і діяти в часи війни. Основні напрямки її

² Шпіцер В., Мороз В. Крайовий провідник Володимир Тимчій-«Лопатинський». — Львів, 2004. — С. 89-91.

роботи повинні були зосередитися на підготовці повстання, будівництві адміністрації, армії, органів безпеки і спробі створення власної держави, широкій пропаганді, розповсюдженні впливів на Велику Україну та розбудові організаційної мережі³. При цьому в інструкціях немає «запасного плану» на випадок, якщо німці вкрай жорстко відреагують на вияви політичної непокори.

Відсутність чіткої лінії поведінки на випадок гострої реакції нацистів поставила ОУН перед перспективою знищення в умовах розконтспірування. Після масових арештів літа–осені 1941 р. залишки керівництва й організаційного активу постали перед необхідністю швидко змінити власну тактику, виробити новий алгоритм у політичній роботі й перебудувати організаційні структури, пристосовуючи їх до реалій життя. Для цього, насамперед, слід було максимально точно спрогнозувати розвиток майбутніх подій.

Зібравши восени 1941 р. першу нелегальну конференцію ОУН(Б), її тогочасні керівники, перебуваючи під впливом приголомшливих успіхів вермахту на Східному фронті, вважали, що Німеччина вийде із війни переможцем. Відтак, передбачали, що перед ОУН відкривалася складна перспектива тривалої підпільної боротьби проти Німеччини. З метою обмежити репресії гестапо щодо власного організаційного активу й отримати перепочинок для внутрішньої перебудови керівники ОУН наказали стримати антинімецьку пропаганду, резервуючи сили для підпільної боротьби в майбутньому. Перша конференція відкинула найбільш радикальні пропозиції щодо негайного розгортання збройного повстання проти німців як нереальні (з огляду на співвідношення сил і позитивне ставлення до німців більшості українського населення), після чого урядуючий провідник М. Лебедь («Рубан», «Орест») взяв курс на згортання військових вишколів у середовищі активістів ОУН. З думками про власну державу і армію слід було розпрощатися, спустившись до виконання більш прагматичних і приземлених завдань.

Зима 1941–1942 рр. несподівано для багатьох сучасників не принесла німцям швидкої перемоги над Червоною армією. До війни, на боці Британії та СРСР, офіційно долучилися Сполучені Штати Америки, що зробили шанси Німеччини виграти битву за світову гегемонію надзвичайно примарними. Виникла нагальна

необхідність змінювати тактику ОУН у боротьбі за самостійність. У лютому–квітні 1942 р., коли вермахт виглядав ще доволі міцним, а Червона армія ще не продемонструвала усього наступального потенціалу, в середовищі керівників бандерівської ОУН визріла думка про те, що Німеччина виграє війну на Сході, але не зможе перемогти Британію й США. Ідеальною вважалася ситуація, за якої німці на тривалий час ослабили б Росію, потім, залишивши в окупованій Україні відносно невеликі контингенти військ, задіяли б основні армії на Заході. У цей момент можна було б підготувати і здійснити антинімецьке повстання за зразком 1918 р., коли німецькі окупаційні сили були відносно просто вигнані повстанням Директорії, яке співпало в часі із німецькою капітуляцією на Заході.

У квітні 1942 р. провідники ОУН(Б) з усіх регіонів України зібралися на другу підпільну конференцію, на якій вперше оголосили про стратегію «двофронтної боротьби» — проти Росії, як традиційного і споконвічного противника української незалежності, і проти Німеччини, як тимчасового окупанта. Передбачалося, що після «розбиття Москви» німцями, ОУН(Б) розгорне «всенародний рух», який «забезпечить повну перемогу». Задля перемоги на двох «основних фронтах» планувалося «виключити другорядні fronti» і зосередитися на створенні «широкого фронту боротьби поневолеваних народів Сходу і Заходу Європи»⁴. З огляду на необхідність підготовки мас до повстання передбачалося розгорнути широку антинімецьку агітацію і відновити припинену з осені 1941 р. військову роботу в ОУН(Б). М. Лебедь («Рубан», «Орест») запропонував учасникам зібрання висловитися щодо підготовки ОУН до збройного повстання. Підкресливши при цьому, що хоча в німців є перспективи виграти війну на Сході, однак, не слід відкидати можливості нанесення більшовиками нищівного удару вермахту. З огляду на це, у війні може настати критичний момент, у який ОУН вже повинна мати власну підпільну армію, яка зможе опанувати ситуацію в Україні⁵.

Після виступу М. Лебеда на конференції почалася дискусія з приводу того, яким шляхом ОУН мала прямувати до нової мети — створення підпільної армії. З одного боку І. Климів («Легенда») висловився за повну мілітаризацію ОУН і загальну мобілізацію

⁴ ОУН в 1942 році. Документи. — К., 2006. — С. 77.

⁵ Дзьобак В. Конфлікти в ОУН(Б) і їх вплив на український Рух опору (1941–1944 рр.) — К., 2005. — С. 45.

³ Патриляк І.К. Військова діяльність ОУН(Б) у 1940–1942 роках. — К., 2004. — С. 426–596.

всіх її кадрів на підготовчі роботи (вишкіл, пошиття форми, заготівля продуктів, зброї тощо). На противагу йому М. Степаняк («Сергій») зауважив, що ОУН є насамперед політичною, а не військовою організацією, а тому не повинна захоплюватися загальною мілітаризацією⁶. В результаті дискусій дійшли компромісного варіанту — ОУН мала розгорнути центральний і крайові військові штаби, здійснити перепис всіх військовозобов'язаних, провести облік військових матеріалів і зброї, зібрати для роботи в ОУН всіх військових фахівців, створити мобілізаційні структури, провести офіцерські та рядові вишколи і перевишколи⁷.

Слід відзначити, що такий компроміс не сподобався організаційному референту Центрального проводу І. Климіву («Легенді»), який з літа 1941 р. неодноразово гостро критикував М. Лебеда («Рубана») за надто обережну щодо німців політику й за відсутність збройного опору гітлерівцям. Для посилення військової складової у діяльності ОУН І. Климів відмовився від високої посади в керівництві Організації і зайняв менш впливову посаду до військової референтури Центрального проводу в якості офіцера з особливих доручень.

Після закінчення квітневої конференції ОУН(Б) 1942 р. німецькі спецслужби одразу ж відзначили активізацію діяльності націоналістів у військовій царині. Зокрема, із донесення німецьких органів держбезпеки від 22 травня дізнаємося, що гітлерівці здійснили масові арешти в середовищі ОУН(Б) у Рівному (саме це місто вони вважали центром «руху Бандери») внаслідок чого керівні осередки ОУН(Б) «перемістилися у болотисту місцевість біля Сарн і Пінська»⁸. Намагаючись «добити» керівні органи бандерівської ОУН, нацисти провели низку слідчих дій на півночі Рівненської області. Вони викрили один з оунівських складів зброї біля Костополя, де накопичилося 600 рушниць, 12 автоматів, 120 протигазів, 254 тис. рушничних набоїв, 20 тисяч артилерійських набоїв, 4 тис. ручних гранат, 2 тис. мін, 500 автоматних магазинів та ін. військового майна⁹. Зі слідчих матеріалів гітлерівці дізналися, що вся територія України була охоплена бандерівською

⁶ Дзьобак В. Вказ праця. — С. 45.

⁷ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 75135, арк. 123.

⁸ Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів / Зібр. і упоряд. В. Косик. — Т. 2. — Львів, 1998. — С. 191.

⁹ Україна в Другій світовій війні у документах. Т. 2. — С. 194.

мережею, котра активно готувала збройне повстання, а майбутні дії повстанців були розписані до рівня району включно¹⁰. Так само в травні 1942 р. німецькі спецслужби фіксували появу сільської самооборони і перших оунівських партизанських груп: «В останній час рух Бандери все більше й більше переходить до активного ведення боротьби. Вже в травні вдалося встановити, що бандерівський рух серйозно займається організацією бандитських груп у західній частині України. [...] Рух Бандери переходить до того, щоб здійснювати військовий вишкіл своїх членів і збирати їх час до часу на польові навчання, які проводяться в рамках націоналістичних банд»¹¹.

Цей документ однозначно вказував на початок формування українського повстанського руху ще в травні 1942 р., тобто за десять місяців до поразки німців під Сталінградом (а не після цієї поразки, як часто стверджувалося). Наголосимо, що цитоване вище свідчення є непоодиноким. У німецьких документах виявлено ще принаймні одне повідомлення про повстанський рух бандерівців наприкінці весни — на початку літа 1942 р. Йдеться про звіт поліції безпеки і СД за червень 1942 р.:

«Генеральний округ Брест. За звітний період становище серйозно погіршилося. Ознаки неспокою вже чітко проявилися в квітні місяці цього року, і 29 квітня 1942 року потрібно було мобілізувати роту «Нюрнберг» у Кобрині, яка, згідно з планом, проводила прочісування на північно-західній ділянці генерального округу (очевидно тут йшлося про боротьбу з більшовицькими або польськими партизанами. — *Авт*). Також у середньому та південному районах округу за звітний період неспокій зріс. Сьогоднішній стан характеризується двома основними рисами: А) бандерівський рух; Б) діяльність партизанів і банд. Обидва рухи переслідують одну мету: підбурити широкі маси населення проти окупації. Незважаючи на те, що обидві течії мають різні кінцеві цілі, в одному напрямку вони працюють один для одного. На думку Служби безпеки (СД), бандерівці по цілій окрузі розкинули свою густу мережу, так що навряд чи хоча б одне село залишилося незачеплене ними. [...] Сільське населення цікавиться пропагандою бандерівського руху. Так як в генеральному окрузі практично немає промислових робітників, то можна сказати, що серед селян бандерівська організація має міцний ґрунт під ногами. Мета бандерівського руху полягає в тому, щоб побудувати самостійну українську державу із власним незалежним урядом та

¹⁰ Україна в Другій світовій війні у документах. Т. 2. — С. 191.

¹¹ Там само. — С. 341.

адміністрацією. Керівництво бандерівського руху розчароване тим, що німецький уряд пригнічує це прагнення і, таким чином, не дотримується своїх обіцянок. [...] Велике значення має той факт, що бандерівський рух проник у ряди окружної поліції, особливо в Кам'янці-Подільському, де багато командирів рот були українцями, колишніми офіцерами ЧА, які тепер заарештовані та очікують свого вироку. Свого часу завдяки хорошій військовій підготовці та стриманості, арештовані завоювали довіру свого керівництва. Також у Рокитному було арештовано три людини, серед них керівник української охоронної поліції, за їх участь в українському повстанському русі. За різними ознаками можна припустити, що представниками бандерівського руху було здійснено декілька вибухів»¹².

Як бачимо, вже на зламі весни–літа 1942 р. нацистські спецслужби характеризували український визвольний рух як «повстанський». Якби він був малопомітний або немасштабний, то навряд чи удостоївся б таких характеристик від противника.

Підтвердженням тези про початок формування бойових груп ОУН у травні 1942 р. став ще один документ — донесення СД від 19 червня 1942 р., у якому відзначено, що 5 травня 1942 р. неподалік Рівного відбулася нарада керівників ОУН(Б) Волині й Полісся, де прийнято рішення про активізацію діяльності Організації і підготовку для використання всієї накопиченої на підпільних складах зброї¹³.

Активність українського визвольного руху швидко далася знаки окупаційній адміністрації, бо вже у донесеннях за червень 1942 р. відзначалося, що бандерівський рух зірвав відправку молоді на роботу до Німеччини в окрузі Рівного¹⁴, а в липні фіксувалися зниження поставок сільськогосподарської продукції і загальний саботаж заходів німецької влади¹⁵, також диверсійні акти на залізниці в районі Здолбунова¹⁶, перші втечі українських поліцейських в ліси для «творення націоналістичних банд» і початок переходу ОУН(Б) до тактики всенародного «партизанського руху»¹⁷.

Гітлерівські спецслужби вловили загальний хід перебудови діяльності ОУН(Б) після квітневої конференції 1942 р. і дуже влуч-

но охарактеризували її як «крокування на місці» з метою «берегти сили, жодних непотрібних і нерозумних акцій. Але внутрішня й організаційна підготовка та розширення мережі, щоб у кінцевому результаті в слушний момент змогли сказати “останнє слово”»¹⁸.

Необхідність вишколювати людей і захищати їх від німецького та партизанського терору на Поліссі і Волині, призвело до створення ОУН(Б) протягом весни–літа 1942 р. у Північно-Західному регіоні широкої мережі загонів сільської самооборони. Особливо складне становище на цих українських землях, які нищилися нацистами, польськими і радянськими партизанами помітно радикалізували настрої місцевих оунівців, які вимагали від Центрального проводу рішучих дій. Уже в серпні 1942 р. в одному з місцевих бандерівських видань йшлося про те, що «партизанська війна для поневоленого народу, як правило, є частиною “великої війни”, народного повстання, поки озброєний народ не зможе сформувати регулярну армію»¹⁹. У вересні 1942 р. співробітники гестапо вилучили у затриманих оунівців інструкції про тактику «партизанської війни»²⁰. Очевидно, що саме в серпні-вересні 1942 р. волинські бандерівці почали об'єднувати у лісах перші самооборонні групи перетворюючи їх на партизанські загони. Робилося це всупереч наказам Центрального проводу, який засуджував партизанські методи боротьби, як провокативні та неефективні, вимагаючи лише накопичення сил і підготовки до повстання.

У такій напруженій ситуації внутрішньоорганізаційної дискусії щодо розгортання підпільної армії відбулася загадкова конференція керівників військових референтур ОУН(Б). Загадковим це зібрання було через те, що довгий час про нього в літературі не з'являлося жодної інформації. Лише на початку 1990-х рр. у Львові з'явилася друком книжечка (документальний роман) В. Щеглюка «...Як роса на сонці», написана за спогадами військового референта ОУН Західноукраїнських земель Луки Павлишина («Вовка»), у якій вказувалося, що в грудні 1942 р. у Львові відбулася конспіративна нарада, у якій взяли участь Л. Павлишин («Вовк») — організатор наради і керівник військової референтури в Галичині, Д. Грицай («Дуб») — військовий референт Центрального проводу, В. Івахів

¹⁸ ОУН в 1942 році. Документи. — К., 2006. — С. 110.

¹⁹ Там само. — С. 125.

²⁰ Там само. — С. 164–165.

¹² ЦДАВОВ України, ф. 3676, оп. 4, спр. 317, арк. 37-38.

¹³ Україна в Другій світовій війні у документах. Т. 2. — С. 205.

¹⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 22, спр. 76, арк. 35.

¹⁵ Там само, арк. 41-46.

¹⁶ Україна в Другій світовій війні у документах. Т. 2. — С. 209.

¹⁷ Там само. — С. 208-209.

(«Сом») — військовий референт Волині та Полісся, М. Медвідь («Карпович») — військовий референт Центральної і Східної України, офіцер для спеціальних доручень Центрального проводу І. Климів («Легенда»), а також урядуючий провідник ОУН(Б) М. Лебедь («Орест», «Рубан»)²¹.

Ми пропонуємо до уваги читачів донесення радянського агента, який був наближений до Центрального проводу або працював у крайових військових референтурах і подав інформацію про військову конференцію ОУН. У документі з ГДА СБ України і спогадах Л. Павлишина впадають у вічі деякі розбіжності — Павлишин писав про грудень 1942 р., а радянський агент — про жовтень 1942 р., Павлишин вказував на присутність М. Медведя («Карповича»), а радянський інформатор наголошував, що військова референтура Центральної та Східної України на зібранні не була представлена. Павлишин вказував, що у спеціальну комісію, яка мала розробити план формування армії включили Л. Павлишина, В. Івахова, М. Медведя, а інформатор згадував, що до комісії увійшли І. Климів, Л. Павлишин, В. Івахів. Очевидно, що ці суперечності можуть бути пояснені наступним чином — скоріш за все, йдеться про дві військові конференції, які в спогадах Л. Павлишина через десятиліття «злилися» в одну. Мабуть, у жовтні 1942 р. на вимогу військових референтів М. Лебедь скликав одну військову конференцію, яка обговорила складні проблеми військовотворення, висловила претензії до керівництва Організації і обрала комісію, яка мала розробити плани розбудови підпільних Збройних сил. Скоріш за все, на цю конференцію з Великої України не встиг прийти М. Медвідь. Однак, комісія, яка пропрацювала над проектами формування армії два місяці (до початку грудня 1942 р.) і видала «на=гора» документ (нижче ми його подаємо у версії радянського агента), потребувала скликання нової конференції військових референтів. До цієї конференції на початку грудня (вона мала відбутися не пізніше 4 грудня — дня арешту німцями І. Климів) у Львів прибув М. Медвідь. Скоріш за все, на ній було прийняте рішення доопрацювати документ, розроблений у жовтні–листопаді. Замість арештованого І. Климів доопрацюванням займався вже М. Медвідь. Розроблений оновленою комісією варіант

документа, мабуть, ліг в основу військових рішень Третьої конференції ОУН в лютому 1943 р. Тобто текст проекту, про який згадує радянський агент і який ми наводимо нижче, очевидно, був суттєво перероблений до січня–лютого 1943 р.

Якщо вважати висловлені нами припущення про дві військові конференції вірними, то з'являється логічні пояснення у розбіжностях свідчень Л. Павлишина й радянського агента.

Даючи характеристику наведеним нижче документам, хотілося б відзначити, що дискусія, що виникла на військовій конференції в жовтні 1942 р., продемонструвала напруженість стосунків між волинським проводом ОУН(Б) і Центром, а також намагання провідника ОУН(Б) в Галичині М. Степаняка («Сергій») загальмувати «мілітаризацію ОУН». Очевидно, значною мірою йшлося про особистий конфлікт між І. Климовим, який виступав за радикальні методи воєнної боротьби з німцями і негайну повну мілітаризацію ОУН, і Лебедем та Степаняком, які виступали із поміркованіших позицій. Також слід зазначити, що військова конференція, фактично зайняла сторону І. Климів і пред'явила політичному керівництву руху ультиматум — або формування армії, або розкол. Згодом через цей конфлікт від керівництва ОУН(Б) усунули М. Лебедя.

Документ, підготований комісією трьох, ґрунтувався на ідеях І. Климів про розбудову повноцінної армії з різними родами і видами Збройних сил. Подібні ідеї І. Климів поширював ще влітку 1941 р. у відозвах до українських громадян, коли він, як керівник ОУН в Україні, очолив антибільшовицьке повстання й почав формувати Національну Революційну Армію²². Також у програмі будівництва армії надзвичайно чітко проявилися намагання повністю змодельювати майбутній розвиток подій за зразком ситуації, яка склалася наприкінці Першої світової війни.

Перший документ, який публікується нижче, це інформація про перебіг та основний зміст виступів учасників першої військової конференції ОУН(Б), що проходила у Львові у жовтні 1942 р. Другий — це результат напрацювання спеціальної комісії ОУН(Б) з проблеми військового будівництва та формування підпільної української армії. Обидва документи подаємо зі збереженнями орфографічних, мовних і стилістичних особливостей.

²¹ Щеглюк В. ... Як роса на сонці. — Львів, 1992. — С. 89.

²² Детальніше див.: Патриляк І.К. Вказ. соч. — 597 с.

Документ № 1**Доповідна записка співробітника органів державної безпеки СРСР про перебіг першої військової конференції ОУН(Б) у жовтні 1942 року****23 листопада 1944 р.**КопіяСов. секретно

Экз[емпляр]. единственный

Принял:

Зам[еститель] нач[альника] 3 отд[ела] ГУКР НКО «СМЕРШ»
23.11.44 г.

Нижче привожу по пам'яті содержание виступлень присутствовавших на состоявшейся в октябрі місяці 1942 г. в гор. Львові першої військової конференції ОУН і сутність її постановлень.

На конференції присутствовали:

1. Проводник ОУН «ОРЕСТ» — Николай ЛЕБЕДЬ.
2. Военный референт при проводе ОУН «ДУБ»*.
3. Офицер для специальных поручений при военном референте ОУН «Легенда Евгений» — КЛИМОВ Иван.
4. Краевой военный референт ОУН края «ЗАПАД», «ВОВК» — ПАВЛИШИН Лука.
5. Краевой военный референт ОУН края «СЕВЕР» — «СОМ» ИВАХИВ Василий.

ПРИМЕЧАНИЕ: Представителя от края «ВОСТОК» не было, т. к. ОУН там только начинала работу и вести военную подготовку не имела возможности.

Конференцию открыл проводник ОУН — «ОРЕСТ» — ЛЕБЕДЬ Николай, который заявил, что данную конференцию он созвал по настоянию военных референтов ОУН.

Конференция такого рода созывается впервые, т.к. до настоящего времени никто не обращал особого внимания на военную работу ОУН.

Сейчас идет мировая война и уже для всех стало очевидным, что немцы войну проиграют. Они, как самая большая в мире сила мили-

таризма, действуя молниеносно — пришли в тупик, хотя дошли до Ленинграда, Москвы и Сталинграда.

Ясно, что немцы Англию и США не победят, не победят и Советский Союз. Из этого следует логический вывод, что большевики придут и сюда, займут все украинские земли, а поэтому необходимо подготовиться к борьбе с ними. В связи с этим, военный вопрос в ОУН, как самый важный, становится на первое место, и он лично, как проводник, даст приказ подчиненным ему органам поставить военную работу на должную высоту.

ВЫСТУПЛЕНИЕ «ДУБ» — Военный референт провода ОУН высказывается за необходимость решительного подхода к военному вопросу, что не было в организации до последнего времени. Тут же он ставит вопрос на голосование, кто должен вести борьбу против большевиков, т. е. члены ОУН или весь украинский народ. Все присутствующие, кроме одного, высказались за то, что в случае прихода большевиков ОУН должна мобилизовать на борьбу против них весь народ.

ВЫСТУПЛЕНИЕ «ЛЕГЕНДЫ» — ОУН должна бороться не только с большевиками, но и со всеми оккупантами, которые есть или будут на украинских землях. Я сам видел в проводе и везде в организации плохое отношение к военному вопросу и поэтому, чтобы засвидетельствовать свой протест — перешел работать в военную референтуру на более низшую должность, чем занимал в проводе.

ВЫСТУПЛЕНИЕ «ВОВК» — Краевой военный референт «ВОВК» в своем выступлении обратил внимание на плохое отношение краевого провода к военной работе. Ему лично, говорил он, приходилось много раз обращаться по военному вопросу и интервенции к «Дуб» и даже к самому проводнику, т. к. краевой провод «ЗАПАД» в этом вопросе не помогал, а вредил, не отпускал фондов и даже уговаривал низших проводников, чтобы они игнорировали военный вопрос.

«ВОВК» дальше обращает внимание на специальное военное воспитание, указывает на недостаток специалистов и на занятие военных постов людьми некомпетентными в этом деле.

«СОМ» — в своем выступлении говорил, что ОУН отдала инициативу борьбы на украинских землях красным партизанам, которые овладели лучшими территориями для ведения партизанской войны, т. е. Северную Волынь, Полесье и Пидляшья. На Украине, особенно на Востоке, уже смеются над нами и называют апостолами, мучениками, говоря, что мы только ходим и проповедуем, чтобы немцы имели кого расстреливать, а борьбу против немцев ведут лишь красные партизаны. Если мы не хотим потерять свое влияние на народ, то борьбу против немцев должны полностью взять в свои руки, в особенности на Волыни

* Дмитро Грицай.

и в Полесье, где уже стихийно создаются разные атаманские группы, как, например, «Бульбы» и др.

ОТЧЕТЫ ПО ВОЕННОЙ РАБОТЕ КРАЕВ ОУН

По предложению проводника ОУН — ЛЕБЕДЬ Николая отчитываются о военной работе военные референты.

ОТЧЕТ КРАЕВОГО РЕФЕРЕНТА КРАЯ «ЗАПАД» — «ВОВК»

Я приехал зимой 1942 года с «ВОСТОКА» на «ЗАПАД» и увидел, что здесь совсем не проводилась военная работа.

В марте 1942 года проводом ОУН был назначен краевым военным референтом «Запад», а в апреле приступили к работе, причем, никакой программы не было, а даже военный референт при проводе ОУН не представлял себе, как эта работа должна выглядеть. Я приступил к своей работе о составлении программы организации военных команд и штабов в крае «Запад». Предполагалось создание следующих команд и штабов:

1. Краевая военная команда. 2. Областные военные команды. 3. Окружные военные команды и. 4. Уездные военные команды. Они должны были соответствовать: Краевая команда — команде армии, областные команды — командам корпусов, окружные команды — командам дивизий и уездные команды — командам полков.

Это должно было бы соответствовать и количеству военно-призванных, т. е. уезд насчитывал в среднем 3–5 тысяч человек.

Все эти команды делились на следующие референтуры:

Организационно-мобилизационную, разведку, воспитательно-оперативную, связи, финансовую и безопасности (жандармерию). Референты должны подчиняться своим комендантам и аналогичному референту высших команд. К моменту конференции на «Западе» были организованы: Краевая команда, 4 областных команды, 10 окружных команд и около 40 уездных команд, в то время как нужно было организовать краевую команду, 6 областных команд, 13 окружных и до 80 уездных команд.

Работа в самих командах идет также неудовлетворительно из-за недостатка специалистов (офицеров), военные кадры необходимо переучить, но эта работа не налажена.

Другой болезнью в области военной подготовки является то, что краевой проводник ОУН не хочет ассигновывать необходимые денежные фонды и вместе обещанных 20 тис. злотых ассигновывал ежемесячно от 4 до 5 тысяч злотых, что не позволяет содержать нужное количество военных инструкторов. Кроме того, Краевой проводник «Сергей»* дает

* Михайло Степаняк.

инструкции подчиненным ему проводникам саботировать военную работу.

ОТЧЕТ КРАЕВОГО ВОЕННОГО КОМАНДАНТА ОУН «СЕВЕР» — «СОМ»

Немцы применяли на Волыни и Полесье страшный террор над украинским населением, в чем помогали им поляки, донося немцам большей частью неправду про украинцев, которые, якобы принимали участие в коммунистическом подполье и в карательных экспедициях, т.н. шуцманов. ОУН же не принимала активных мер против террора. Вследствие этого население смеялось над участниками ОУН, называло их мучениками-апостолами, которые дают убивать себя безнаказанно. Краевой провод «СЕВЕР» несколько раз обращался в провод ОУН за разрешением начать борьбу против немцев и поляков, в чем провод всегда отказывал. Он же «СОМ», и в настоящее время хочет довести это дело вместе с проводом до логического конца.

Сейчас краевой провод ОУН «СЕВЕР» частично начал борьбу, ликвидировал полностью партию «Бульбы» и очистил большую часть Волыни от красных партизан. Провод «СЕВЕР» должен был это сделать, не желая, чтобы сам народ не выбросил ОУН на Волыни за борт жизни.

Военной работы на Волыни еще нет. Военных команд и штабов также нет. Эти команды необходимо организовать, а на Волыни он единственный военный работник, а военные работники при низших проводах люди в военном отношении совсем неграмотные. Галиция должна оказать помощь Волыни присылкой командиров и инструкторов.

«СОМ» также высказал мысли, что на борьбу против большевиков необходимо привлечь все население Волыни, главным образом, сельское, а не так, как предлагает провод, чтобы в борьбе принимали участие только отряды УПА, находящиеся в лесах. Он просит также «ОРЕСТА» и «ДУБА» помогать военному делу, т. к. в противном случае Волынь откажется подчиняться проводу ОУН.

ВЫСТУПЛЕНИЕ ПРОВОДНИКА ОУН — «ОРЕСТ» — «ЛЕБЕДЬ»

«ОРЕСТ» благодарит инициаторов первой военной конференции ОУН, т.к. на ней он узнал много нового и увидел, что военный референт «ЗАПАДА» начал серьезную работу в части военной подготовки и много достиг, хотя ему в этом встречалось много препятствий. Он призывает военных референтов не бояться трудностей, а со своей стороны примет меры к их устранению. Одновременно дает указание военным референтам составить подробные тезисы, на которые будет опираться в будущем военная работа ОУН, а он посмотрит и утвердит.

После этого проводник ОУН — «ОРЕСТ» — ЛЕБЕДЬ Николай уходит с конференции.

Военный референт провода ОУН «ДУБ» предлагает присутствующим на конференции здесь во Львове, а если встретятся препятствия, то где-нибудь не селе приступить к составлению тезисов, которые должны выяснить все военно-политические вопросы нашей борьбы.

Комиссия в составе: 1. «ЛЕГЕНДА» — КЛИМОВА Ивана. 2. «ВОВК» — ПАВЛИШИНА и 3. «СОМА» — ИВАХОВ Василия приступила к составлению тезисов (программы), над чем проработала около двух месяцев.

*ГДА СБ України, ф. 13, спр. 372, т. 5, арк. 21-26.
Копія. Машинопис.*

Документ № 2

Проект інструкції розбудови української армії

[початок грудня 1942 р.]

ВОПРОС ПОЛИТИЧЕСКО-ВОЕННОЙ ОРГАНИЗАЦИИ УКРАИНСКОЙ АРМИИ

1. Что такое украинская армия и ее название?

Украинская армия будет носить название Украинской Вооруженной Силы. В ней служат все военнообязанные украинцы, а также другие народы, которые живут на территории Украины и относятся лояльно к украинской власти.

Украинские вооруженные силы делятся на следующие роды войск:

1. Сухопутное войско. 2. Авиация. 3. Морской флот.

Сухопутное войско делится на:

1. Пехота. 2. Артиллерия. 3. Бронетанковые части. 4. Кавалерия. 5. Саперы. 6. Инженерные войска. 7. Химические войска. 8. Связь. 9. Медслужба и 10. Ветслужба.

Во главе Украинских Вооруженных Сил стоит проводник ОУН (через военного референта при проводе ОУН), а в период оформления Украинского Государства — председатель государства.

Все военные уставы и распоряжения подписывает военный референт при проводе ОУН.

I) Персонально Украинские Вооруженные Силы делятся:

- 1) Старшин (офицеров)
- 2) Подстаршин (сержантов)
- 3) Рядовых (солдат)

II) Звания в Украинских Вооруженных Силах.

а) старшины: хорунжий, поручик, сотник, майор, подполковник, полковник.

Старшины или штабные старшины: генерал-хорунжий, генерал-майор и генерал-полковник.

б) Подстаршины: вестовой, десятник, старший десятник и булавный.

в) Рядовые: стрелок в пехоте, казак в кавалерии, артиллерист в артиллерии и т. н. старший стрелок.

Совсем изъять из употребления слово «атаман», заменив его словом «майор».

Звания признаются всех армий мира, если имеются доказательства, что такое звание имел.

III. Звания в революционно-военный период.

За основу берется пехота, т. к. она будет основой организации Украинских Вооруженных Сил, а другие виды войск будут придаточными.

В Украинских Вооруженных Силах вводятся так называемые функциональные звенья, когда старшины и подстаршины (офицеров и подофицеров) будут называть на основании функции, которую он в действительности будет выполнять в данный момент.

Функции эти будут следующие: ланковый (звеньевой), роевой (отделенный), четовый (взводный), сотенный, куренной, полковой, бригадный, дивизионный, корпусной и армейский. Это в отношении командующих. Начальникам штабов дается звание на одну ступень ниже, чем его начальник, то можно их называть и по выполняемой функции, например: начальником штаба. Работников отделов называть по занимаемым должностям.

Военный референт при ОУН во время войны называется Главнокомандующим Украинских Вооруженных Сил.

IV. Название отделов и подотделов.

1. Зveno пулеметное и стрелковое — 5—7 чел.
2. Рой — 10—14 чел.
3. Чота — 3—4 роя.

4. Сотня — 3 чоты.
5. Курень — батальон — 3 сотни стрелковых и одна сотня тяжелых пулеметов и минометов.
6. Полк — 3 батальона, взвод артиллерии, взвод кавалерии, взвод связи, саперный взвод, хозяйственный взвод и т.д.
7. Дивизия — три полка пехоты.
8. Корпус — три пехотных дивизий.
9. Армия — 3 корпуса.

Кроме того, может быть: бригада — 2 пехотных полка, армейская группа — несколько армий и фронт.

МОБИЛИЗАЦИЯ

Исходя из того, что Главный фронт при распаде Германии и СССР будет на северо-востоке, т. е. на линии Мозыр-Воронеж-Ростов, необходимо так подготовить мобилизацию украинского народа, чтобы главные силы были направлены туда.

Основанием этой концепции является: Россия будет расчленена в результате ударов внешнего врага (англо-американцев или Японии), а также ослаблена действиями внутренних врагов (из числа украинцев, белорусов, кавказских и уральских народов), которые будут бороться за свою самостоятельность. В то же время хорошо известно из истории, что Россия красная или белая пошлет на Украину свои вооруженные силы для спасения своей жизни, т. к. ей нужен хлеб и Донбасс. На это потребуется 2–3 месяца, а в это время украинские вооруженные силы должны уже сами выйти на указанную выше линию (Мозир–Воронеж–Ростов), опираясь на леса и болота Полесья и Черниговской и Сумской областей.

В восточных областях народ недостаточно созрел для борьбы за «самостоятельность», чтобы вступить в бой сразу. Поэтому нужно считать, что там в первые месяцы будет мобилизовано лишь около 300.000 войска, зато в Галиции и на Волыни будет мобилизовано не меньше 500 тысяч войска.

Практически это будет происходить так:

На отмобилизованные села потребует 2 суток, района — 7 суток, уезда — 2 недели, округа — около месяца. В общем, войска Галиции соберутся около Тернополя через 2 месяца, Волыни — через полтора, около Острога, Полесья, через 1,1/2 месяца в окрестностях Коростеня /Житомирская область/ Войска Холмщины, половина Дрогобычской области и Перемышльской останутся на Западном фронте.

Таким образом, на марш к линии Северо-Западного фронта останется 1-1/2 месяца. При расчете на марш берется не ж.д. транспорт и автомашины, а гужевой транспорт, мобилизованный на селах.

ПОДРОБНЫЙ ПЛАН

Краевые военной команды, полученный приказ о мобилизации от проводника организации (или военного референта при проведении ОУН), немедленно рассылают его областным, окружным, уездным, подрайонным и районным военным командам, для чего должны быть использованы: автомашины, мотоциклы, велосипеды и лошади.

Мобилизация проводится организацией, например, в станице станичный и передает мобилизованных (взвод) станичному военному коменданту, который сопровождает их в район в условленное место. Все мобилизованные должны быть вооружены, и обмундированы так, как требуют уставы всех армий (пользоваться можно всеми современными уставами). Район должен мобилизовать батальон, уезд — полк и т. д.

Во главе всех соединений стоят территориальные военные коменданты, оставляя вместо себя на своих местах мобилизованных референтов, которые сразу становятся военными комендантами данной территории, мобилизуют и обучают в дальнейшем необученных, после чего отсылают в свои соединения на фронт.

Мобилизовать, в первую очередь, только украинцев, обученных военному делу, и членов организации.

С момента выпуска этой инструкции краевые коменданты ОУН приступают к составлению точного плана, в котором должны предусмотреть:

- а. Место мобилизации вооруженных сил краев, областей, округов, уездов, районов.
- б. Точный отчет военнообученных украинцев и членов ОУН. Год призыва 18–50 лет.
- в. Организацию складов оружия и амуниции.
- г. Создание складов одежды, обуви и пр.
- д. Учет всего транспорта (машины, велосипеды, лошади, повозки и др.) для перевозки военного имущества.

Невыполнение украинцами требований, связанных с мобилизацией, карается смертью по приказу территориальных военных комендантов.

Неукраинцев мобилизовать нельзя, за исключением добровольцев хорошо проверенных.

СТРАТЕГИЧЕСКОЕ РАСПОЛОЖЕНИЕ АРМИИ

Наряду с Главным фронтом, который будет на северо-востоке для обороны от России, другие фронты будут иметь второстепенное значение. К этим фронтам относятся: румынский, мадьярский, польский, и может быть чехословацкий, способы войны на этих фронтах будут другими, чем с Россией.

В предстоящей войне мы должны быть пессимистами и перестать считать, что Россия или другие государства будут разбиты и обессилены внутренними конфликтами. Мы должны исходить из того, что наши враги будут сильными, а мы должны быть дружными и сознавать за что боремся.

Мы являемся пессимистами и в части транспорта и, если будем иметь трофейные машины, то определенно не будет бензина.

Нужно взять во внимание то положение, что войну выиграют англо-американцы, а поэтому они будут поддерживать Польшу, Чехословакию, Румынию, т.к. захотят, чтобы эти государства были буферными против СССР или белой России.

В разделе «мобилизация» сказано, что главные вооруженные силы Украины будут брошены против России, а против западных государств будут мобилизованы войска со следующих территорий.

Диверсию против румын (если будет необходимость)* в северо-восточной Буковине, против мадьяров [—] Карпатскую часть Станиславской и половину Дрогобычской области. Против поляков [—] Перемышльскую и Холмскую области.

Против же России будут направлены войска остальных областей западных земель и все восточные области.

Прежде чем дойдут основные силы на линию северо-восточного фронта, краевые команды «СЕВЕР» и «СЕВЕРО-ВОСТОК» обязаны принять меры к тому, чтобы там уже осуществлялась диверсия.

В лесах Северного Полесья, Черниговской и Сумской областей будут уже действовать наши партизаны, которые организуются из населения Северного Полесья, Черниговщины и Сумщины. Они создадут там (на основе разработанного плана) точки обороны, а опираться будут на болота.

Принимая во внимание, что через «Мозерские ворота» шел на Польшу ТУХАЧЕВСКИЙ, а также Красная Армия в 1918-1919 гг. на Украину, они будут сразу же обеспечены сильными партизанскими отрядами.

На восточную линию — Ростов — будут брошены войска, мобилизованные на левом берегу Днепра (их будет мало), с таким расчетом:

* Так у тексті.

1. Полтавская и Харьковская области около — 50.000 чел. (корпус).
2. Ворошиловградская и Сталинская организуют группы против Москвы элемента (русских) в Донбассе, который несомненно будет организован для борьбы против ОУН.
3. Южная часть Николаевской и Одесской областей создадут оборону побережья Черного моря по своим областям (подробный план составляет областная команда).
4. Западная Транснистрия организует охрану против Румынии вдоль Днестра (подробный план составляет команда Транснистрия).
5. Северная часть Николаевской и Одесской области подкрепляют линию фронта Ростов, силою 1—1/2 дивизии, т.е. около 20.000 войска.
6. Западная Транснистрия — силою 1 дивизии, около 10.000 человек подкрепляет участок, который заняли северные части Николаевской и Одесской области.
7. Днепропетровская и Кировоградская области — силою одного корпуса около 50.000 человек идет на линию*
8. Винницкая и Камянец-Подольская области силою одного корпуса около 50.000 чел идет на линию
9. Киевская область — силою одного корпуса, около 50.000 человек идет на линию
10. Житомирская область силою одного корпуса идет на линию
11. Ровенская область силою 2-х корпусов, около 80.000 человек идет на линию
12. Вольнская область силою 2-х корпусов около 80000 человек идет на линию
13. Южное Полесье силою 2-х дивизий около 30.000 чел. идет на линию
14. Тернопольская область силою 2-х корпусов около 80.000 человек идет на линию
15. Львовская область силою 2-х корпусов около 80.000 человек идет на линию
16. Низменная часть Станиславской области силою 1—1/2 корпуса около 60000 человек идет на линию
17. Низменная часть Дрогобычской области силою 1—1/2 корпуса около 60.000 человек идет на линию

* Тут і далі так у тексті.

18. Холмщина и Подлесья занимают силою 2-х дивизий около 30.777 человек, участок против поляков на линии
19. Перемышльская область занимает линию фронта на р. Сан, силою 1—1/2 дивизии, около 20.000 чел., а при помощи лемков и здонцев организует за р. Сан в Карпатах диверсию против поляков.
20. Карпатская часть Дрогобычской области организует на границе и в горах против мадьяр или чехов оборонительные точки силою одной дивизии около 15.000 человек от линии реки Сан-Свича и организывает на своем участке Карпатской Украины противмадьярскую или противчешскую диверсию.
21. Карпатская часть Станиславской области (Гуцульщина) делает то же самое от реки Свича на Буковину и на Карпатской Украине силою 1—1/2 дивизии, около 20.000 человек.

ТРЕБОВАНИЕ ВОЕННОГО КОМЕНДАНТА К ПРОВОДУ ОУН ПО ВОПРОСУ ЗАГРАНИЧНОГО СЕКТОРА

Главное Командование Украинских Вооруженных Сил ставит перед проводом ОУН такие требования:

1. В связи с тем, что Англия и Америка, безусловно, выиграют войну, необходимо через членов ОУН и симпатиков, имеющих влияния организовать представительства в тех краях, которые будут проводить всеми способами агитацию за «Самостоятельную Украину». Главным аргументом должно быть то, что «самостоятельная Украина» является фактором, который будет ослаблять Россию, а тем самым Россия не сможет конкурировать в Азии с англичанами и американцами. Равная Украина станет заборщиком английских фабричных товаров.
2. В Америке проводить агитацию среди украинских эмигрантов, которые имеют свои представительства в парламентах штатов и союзном парламенте.
3. В Польше через своих пропагандистов обратить внимание, что их смертельным врагом есть немцы, которые постепенно колонизируют их земли. Обещать полякам Галицию и Волынь, чтобы этим ослабить их чин на восток. Указывать полякам на смертельную угрозу для них и украинцев от восточных и западных соседей. В результате поляки не будут страшным врагом, так как будучи заняты борьбой с немцами, которые уже колонизировали их земли по Лодзь (Лицманштадт).
4. Чехов успокаивать, обещая им Закарпатскую Украину.

5. Однако, важнейшим вопросом на внешней политике есть, то, чтобы за всякую цену избежать конфликт с Румынией и мадьярами, чем сократится фронт до 1000 км. Провод ОУН должен для этого обещать мадьярам — Закарпатскую Украину, Румынии — Буковину и Бессарабию и даже больше, лишь бы сократить фронт.
6. Очень важной проблемой является установление хороших отношений с Прибалтийскими государствами, а главным образом с Литвой, основываясь на старые дружеские традиции и совместную борьбу с Москвой. Установление хороших отношений с Прибалтикой важно потому, что от них и через них из Скандинавии можно покупать оружие.
7. Установление отношений с Кубанью и Доном. Тут особое внимание нужно обратить на то, чтобы кубанцев и донцов настроить против Москвы, говоря им, что Украина поможет им стать «самостоятельными» и будет их снабжать оружием.
8. Большое внимание уделить Кавказу, т.к. там народы воинственные и свободолюбивые. Отрезать Москву от Бакинской нефти и, тем самым, иметь ее главным источником горючего.
9. Турции указывать на угрозу со стороны Москвы и потерю влияния на Черное море. Наладить там покупку оружия и амуниции и через нее связаться с Средиземным морем.

ОРГАНИЗАЦИЯ ВНУТРЕННЕЙ БЕЗОПАСНОСТИ

Главная военная команда требует от краевых военных команд:

С началом военных действий за «самостийность» ликвидировать за всякую цену вопрос национальных меньшинств, а чтобы этот вопрос ликвидировать — нужно нацменов — врагов народа — уничтожить.

1. Русских нацменов вообще нужно оставить в покое потому, что они на Украине сжились с народом и не представляют никакой угрозы. Они вместе с украинским народом (главным образом крестьяне) переживают всякие политические события. Русских же активистов, борющихся против украинцев, необходимо уничтожать, предварительно взяв их всех на учет, главным образом, в маленьких городах, т.к. они являются врагами украинцев.
2. Евреев не следует уничтожать, но выселить их с Украины, дав им возможность кое-что вывезти из имущества. Считаться с ними нужно, потому что они имеют большое влияние в Англии и Америке.
3. Поляков всех выселить, дав им возможность взять с собой, что они хотят, так как их также будут защищать Англия и Америка. Тех же, которые не захотят выезжать — уничтожать. Активнейших

врагов и среди них всех членов против украинских организаций уничтожать в день перед объявлением мобилизации. На учет они будут взяты заблаговременно районными и уездными военными командами. Уничтожением будет заниматься жандармерия и в отдельных случаях «СБ». Использовать для этого бойцов армии запрещается.

4. Магьяр, чехов и румын не трогать, помня про ликвидацию Западного фронта.
5. Других нацменов СССР не трогать. Армян трактовать так же, как и евреев, учитывая, что они преданные люди России.

О ВОЕННОПЛЕННЫХ

С военнопленными нужно обращаться по-человечески, т.к. это есть живая пропаганда. Лучше всех обращаться с испанцами, бельгийцами, голландцами и французами, служившими в немецкой армии и быстро их освобождать. Будучи освобождены они сделают для Украины больше, чем тысячи пропагандистов.

Особое внимание обращать на русских и евреев. Политруков и евреев уничтожать. Офицеров отделять от рядовых. Рядовых разогнать против коммунизма. Использовать на работах и, по возможности, хорошо кормить и одевать, т.к. от этого будет только польза для государства. До конца войны ни одного пленного русского не освобождать.

Если магьяры, чехи и румыны будут нейтральными в войне, то их отпускать домой с предварительной агитацией их на пользу «Самостоятельной Украины».

Нацменов СССР всех, за исключением армян, освобождать также с предварительной агитацией за «самостоятельную державу», а всех желающих остаться на службе в украинской армии — принимать.

О ПЕРЕБЕЖЧИКАХ И ВОЗВРАЩЕНЦАХ

Когда Россия получит удар извне или внутри и начнет распадаться, тогда много народа будет возвращаться на родину: украинцы, поляки, белорусы. Это в основном сосланные ранее в Сибирь и Казахстан. Для них нужно специально создать для проверки пограничные пункты, чтобы не пропустить шпионов-агитаторов.

В этих пунктах, нужно также смотреть, какой нации перебежчик, возвращенец и в соответствии с этим отпускать или задерживать.

Когда мы будем в стадии войны с кем-либо из соседей, то мужчин возвращенцев той нации задерживать на работы или уничтожать, когда окажется, что они враги нашего народа. Когда будет возвращенец дружественных или нейтральных нам народов, то им оказывать самую

лучшую заботу, по возможности представлять транспорт и после агитации отпускать домой, а те, кто пожелает остаться — дать им соответствующую их специальностями работу.

Особо обратить внимание на офицеров, инженеров и разных специалистов, которых, безусловно, домой не отпускать, а дать работу в армии или в военной промышленности, но не давать самостоятельной и ответственной работы.

Специалистов враждебных наций, безусловно, до такой работы не допускать, хотя бы было доказано, что ранее против украинцев они не работали.

О ВОЕННОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ

Уже сейчас необходимо приступить военным краевым командам со своими референтами по снабжению к созданию аппарата, который в военнореволюционный период организует в краях военную промышленность.

Независимо от того, каких убеждений будут люди в аппарате — послать к ним ответственных людей, дать им задание и указать им источники, из которых они знакомятся, как организовать военную промышленность. В Галиции и на Волыни есть такие люди на фабриках, кооперации и других предприятий. Часть их них — хорошие специалисты. Каждому из них дать свой участок работы и обязать их, чтобы они передавали свой опыт другим.

ПО ВОПРОСУ БЕЗОПАСНОСТИ В КОМАНДОВАНИИ АРМИИ

Безопасность всех отделов армии и военных команд в довоенный период проводит начальник разведки, имеющейся при всех территориальных военных командах, который может использовать для этого жандармерию. В военный период могут уничтожать вражеский элемент и войсковые отделы, в довоенный только жандармерия или разведка может передавать это органам «СБ».

Все военные команды, начиная от станичных, должны уже в ближайшее время составить списки враждебного нам элемента, чужого населения и враждебно настроенных к ОУН украинцев.

Особое внимания обращать на агентов и доносчиков немецких и прислужников польских. Станичные и районные военные коменданты представляют список врагов уездным военным комендантам, которые при помощи взвода жандармерии осуществляют плановое уничтожение. Есть указания, чтобы это сделать за день до начала мобилизации. Уничтожение следует производить в строгой тайне и действительных врагов. Результаты скрывать как можно скорее, чтобы не оставлять следов.

Уездный начальник разведки может поручить это дело «СБ» или низшим войсковым командам, но делать это в исключительных случа-

ях, главным образом тогда, когда уже будет общая мобилизация. Помнить, что враг не будет спать, а будет противиться, когда ориентируется, поэтому списки нужно составлять в строгой тайне и про них может знать только уездный военный комендант, его заместитель и шеф разведки. На вражеский элемент не только составлять списки, но постоянно строго за ним следить.

О РАЗВЕДКЕ И КОНТРРАЗВЕДКЕ

Помнить, что разведка — это ухо и глаза командования, и последнее без нее слепое и глухое, а поэтому разведке нужно уделять серьезное внимание и учитывать, что разведчиков на скорую руку нельзя обучить, т.к. для этого нужны специалисты, инструкторы, а разведчики должны быть люди подвижные и очень интеллигентные. В этой области уже кое-что сделано, но очень мало.

Командование Украинскими Вооруженными Силами должно приступить к организации:

1. Разведки в соседних краях. Для этого нужно использовать членов ОУН и старых войсковиков, которые остались в тех краях с эмиграции 1939–41 гг. или в первую мировую войну. Из них следует создать агентуру, чтобы она периодически присылала через сетку организации отчеты о:

- а) что намечает политический провод и военное командование данного края в части политики вообще;
- б) военной вообще;
- в) военной в отношении нас;
- г) подробный план враждебной подготовки их против нас.

Специально обратить внимание на Польшу, так как ее будет в случае необходимости использовать против нас Англия.

1. Контрразведка внутри края должна:

- а) следить за вражеской агентурой;
- б) направлять ее умело на фальшивую дорогу;
- в) ликвидировать агентуру в случае необходимости.

Контрразведка должна тесно сотрудничать с органами «СБ», потому что они дадут ей много материалов.

Разведка и контрразведка под руководством начальника разведотделов всех территориальных команд должна подыскать хороших офицеров-инструкторов по возможности из большевистской или немецкой разведок и контрразведок, которые должны воспитать агентов и разведчиков.

На это дело необходимо ассигновать большие суммы денег, которые в будущем окупятся. Иностранцев в разведку, контрразведку принимать только инструкторов для обучения разведчиков, т.к. иностранец может за деньги работать на две стороны.

Работу проводить незаметно, так как иначе это даст только обратный результат. В работе применять разные методы, так как один метод скоро может стать известен врагу и он нападет на след наших разведчиков.

Зам[еститель] нач[альника] 3 отделения ГУКР НКО «СМЕРШ»
майор Александров

СПРАВКА: Копия перепечатана с документа, находящегося в Приложении к агенделу №50 «Берлога» том 29, стр. 220–240.

ВЕРНО: ПОДПОЛКОВНИК МАХОВ

Отпеч. 1 экз. в сборник
исполнит. тов. Махов
мб. № 255
печатала Билецкая
29 октября 1960 г.

*ГДА СБ України, ф. 13, спр. 372, т. 5, арк. 27-42.
Копія. Машинопис.*

Науковий і документальний журнал

**З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ.
2008. № 1/2 (30/31).**

Головний редактор: **О. Рубльов.**

Відповідальний за випуск: **Р. Подкур.**

Технічний редактор: **І. Ставнюк.**

Науково-допоміжна робота:
співробітники Галузевого державного
архіву Служби безпеки України:
Д. Бойко, І. Бухарєва, М. Панова.

Комп'ютерний набір: **Я. Зарецька.**

Комп'ютерне макетування: **І. Ставнюк.**

*Видання здійснено коштом
Національної Спілки краєзнавців України.
Не для продажу.*

Підписано до друку 22.07.2009. Формат 60x84/16.
Папір офсетний. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 24,65.
Тираж 500 прим. Зам. № 523.

Видавництво «Телесик»
04074 м. Київ, вул. Новозабарська, 21
Свідоцтво ДК № 503 від 21.06.2001 р.